ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОСОБАХ

XIX–XX ст.

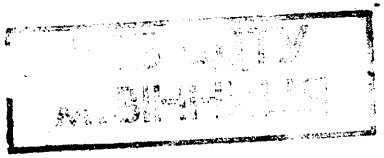
КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНА»
1995

ББК 63.3 (4УКР) 6—8
І—90

Авторський колектив
І. Войцехівська (керівник), *В. Абліцов*,
О. Божко, О. Буцько, В. Вашкевич, В. Волковинський, А. Волощенко,
К. Волощук, В. Галаган, В. Даниленко, М. Дмитрієнко,
С. Єкельчик, О. Ємченко, О. Замлинська, В. Замлинський,
А. Іваненко, А. Киридон, П. Киридон, О. Киян, О. Кузьмінець,
С. Кульчицький, В. Литвин, С. Макарчук, Дж. Мейс,
І. Муковський, С. Павленко, М. Палієнко, М. Панчук, В. Пащенко,
Є. Перегуда, В. Писарєв, А. Погрібний, Н. Пономаренко,
Н. Руденко, В. Сарбей, Г. Сергієнко, А. Слюсаренко,
Ю. Сорока, Д. Табачник, Н. Томозова, П. Хропко,
Ю. Шаповал, Б. Яремченко, О. Ясь

Рецензент
член-кореспондент Національної
Академії наук України
Ф. Шевченко

393980

0503020902—002
І ——————— 22—92
201—95

ISBN 5-319-00882-1

© Видавництво «Україна», 1995

Світлій пам'яті
Володимира Олександровича
Замлинського присвячуємо.

Авторський колектив

Слово до читача

Пропонована книга є логічним продовженням «Історії України в особах: IX—XVIII ст.» й охоплює два останніх надзвичайно складних й суперечливих століття нашої історії.

XIX століття — це час визвольних змагань і пошуків шляхів національно-державного відродження. В тодішній Україні, перетвореній на колонію Російської імперії, здійснювалася жорстока русифікаторська політика. І врешті дійшло до того, що заборонено було навіть саме вживання слова «Україна». Лютувало кріпацтво. А проте освічені верстви українського суспільства під свіжим подихом Великої французької революції та подій, пов'язаних з війною 1812 р., помалу проймалися відповідальністю за долю рідного краю та українського народу. Принципового значення вони надавали поширенню в усіх сферах життя рідної мови й формуванню національної свідомості. Вагомим здобутком у цьому плані була публікація «Енеїди» Івана Котляревського (1798), а також «Історії Русів» та праць Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова. Особливе значення для кристалізації української нації, її ментального одужання й духовного зростання мала творчість Тараса Шевченка, що не лише пробуджувала свідомість народу, а й відкривала світлі перспективи його розвитку.

Саме з М. Костомаровим, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими представниками передової української інтелігенції пов'язане заснування таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського товариства, яке, по суті, започаткувало політичне життя українців.

1917—1920 рр. стали вікопомною сторінкою буття українського суспільства. Якраз на цей період припадає діяль-

ність таких визначних історичних постатей, як Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Павло Скоропадський та інші,— цих патріотів, перечулених болями й гіркими кривдами українського народу з одвічним його прагненням волі й незалежності.

Охоплено в книзі також добу, що увійшла в нашу історію як період комуністичної диктатури. Вона збудила до життя інші, вже нові історичні постаті. На жаль, далеко не всі вони знайшли правдиве й об'єктивне відображення в радянській історіографії. Адже пріоритет надавався тоді революціонерам-більшовикам, і то «найправовірнішим», а їхніх політичних супротивників упосліджували, подаючи в негативному або навмисне карикатурному плані. Тим-то історія України перетворилася на засушену соціологічну схему, де замість реальних, живих людей з їхніми пристрастями й думками діяли штучно створені манекени.

Розуміючи, що сучасний читач хоче й повинен знати і тих осіб, чий внесок в українську історію ще потребує всебічного дослідження й виважених оцінок, авторський колектив усе ж вирішив показати представників різних політичних і соціальних таборів та ідеологічних напрямів — так, як вони бачаться крізь призму сьогодення. Тому в нарисах поряд з відомими більшовицькими лідерами, як, скажімо, Володимир Антонов-Овсієнко, Микола Скрипник, Микита Хрущов та інші, змальовані їхні антиподи — політичні, релігійні та громадські діячі, зокрема Євген Коновалець, Андрей Шептицький, Степан Бандера.

Представлено й новітній період історичного розвитку України, коли вона, проголосивши свою незалежність, будує в складних умовах політичного протистояння, компромісів та економічної кризи нову — суверенну — Українську державу.

На шляху до національно-державного відродження

Наприкінці XVIII ст. більша частина українських земель (Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна) входила до складу Російської держави. Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття були під владою Австрійської імперії. Чисельний австрійський (з 1867 р. — австро-угорський) адміністративно-бюрократичний апарат здійснював централізаторську політику в фактично розмежованих західноукраїнських землях.

На початку XIX ст. в адміністративному устрої України, що входила до Росії, сталися значні зміни: на її території було утворено дев'ять губерній (Чернігівську, Полтавську, Харківську, Київську, Волинську, Подільську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську), які за системою управління наслідували російські. Для зміцнення влади губернаторів створювалися на військовий зразок ще й генерал-губернаторства: Полтавське й Чернігівське (з Харківською, Полтавською, Чернігівською губерніями), Новоросійсько-Бессарабське (з Херсонською, Катеринославською, Таврійською губерніями і Бессарабською областю) та Київське (з Київською, Волинською, Подільською губерніями). На чолі генерал-губернаторств стояли військові генерал-губернатори, які своєю необмеженою владою запроваджували в Україні гнобительську політику російського самодержавства.

Урядові кола Росії на початку XIX ст. остаточно знищили залишки української державності. Козацькі полки було реорганізовано в регулярні частини російської армії; переважна більшість рядового козацтва, втративши свої права і привілеї, перетворилася на залежних селян, обтяжених

кріпосницькою панщиною, податками та повинностями, а козацька старшина, юридично зрівняна в правах з російським дворянством, обернулася на поміщиків-феодалів, які нещадно визискували й пригноблювали бідніші верстви українського суспільства.

Важливим соціально-економічним процесом в Україні XIX ст. був подальший інтенсивний розклад феодально-кріпосницької системи, формування в її надрах нових, прогресивніших буржуазних відносин. Глибока криза кріпосництва завершилася скасуванням у 1861 р. кріпосного права.

В Україні швидкими темпами почала розвиватися багатогалузева промисловість. Головною вугільною базою країни став Донецький басейн. На нього припадало близько 70 % загальноросійського видобутку вугілля. А основною сировинною базою металургії Росії був Криворізький залізорудний басейн. На півдні України з його розвинутою металургійною промисловістю обсяг виробництва заліза й сталі 1895 р. становив 28,6 % загальноросійського. В 90-х рр. XIX ст. в Україні діяло понад 100 великих машинобудівних заводів (32 % усіх підприємств цього профілю в Росії), які давали 16 % загальноросійської машинобудівної продукції.

Швидко розвивався залізничний і водний транспорт, що сприяло розширенню як внутрішнього ринку, так і зовнішньої торгівлі, а також розбудові міст. Якщо 1863 р. населення України становило 13,4 млн. чоловік, то 1897-го — 23,4 млн. Сформувалися два нових суспільних класи — промислової буржуазії і робітників (пролетаріату).

У 60—80-х рр. XIX ст. Україна стала чи не найважливішим у тодішній Росії центром харчової промисловості з добре розвинутими цукровою, спиртогорілчаною і борошномельною галузями. Районами цукроваріння вседержавного значення були Київщина та Поділля.

Істотні зміни відбувалися й на селі. Господарства поміщиків та заможних селян розвивалися шляхом посиленої товаризації. Продовжувалася спеціалізація окремих регіонів України. Так, на Правобережжі вирощували переважно цукровий буряк, на Лівобережжі — картоплю, тютюн, коноплю, а на півдні України — зернові.

Дворянське землеволодіння поступово витіснялося буржуазним; власниками великих земельних угідь ставали здебільшого купці та заможні селяни. Населення сіл і далі розшаровувалося на біднякiв, середняків і заможних селян (сільську буржуазію).

Царизм всіляко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад, який загострював соціальні суперечності, а це, своєю чергою, посилювало боротьбу населення проти гнобителів. Селяни відмовлялися сплачувати податки, відбувати панщину, коритися поміщикам і царським властям. На початку XIX ст. хвилею прокотилися по Україні відкриті виступи військових поселенців на Харківщині, селян на Катеринославщині, Уманщині та в інших регіонах. Особливо гострого характеру набув селянський антипоміщицький рух на Поділлі, що врешті охопив і деякі повіти Волині та Київщини. Його очолив легендарний Устим Кармалюк. Цей рух тривав майже чверть століття (1813—1835). Після загибелі хороброго селянського ватажка царизм жорстоко розправився з повстанцями.

Нова хвиля селянських заворушень, зокрема на Правобережжі, була пов'язана з інвентарною реформою 1847—1848 рр.

У першій половині XIX ст. відбувалися виступи й у містах. На захист своїх прав ставали робітники друкарні Києво-Печерської лаври (1805), Писаревської суконної мануфактури на Харківщині (1817), казенного Луганського заводу (1818—1820), Машівської суконної мануфактури на Чернігівщині (1823).

На боротьбу проти феодалів піднімалися й опришки Прикарпаття та селяни Східної Галичини. Славною сторінкою в історії України було повстання в Буковині під проводом Лук'яна Кобилиці в 1843—1844 рр. Антифеодальні виступи селянства цих земель значною мірою сприяли скасуванню кріпацтва.

Із загостренням кризи феодально-кріпосницької системи поширювались ідеї радикальної реформації суспільства, революційного демократизму та державної незалежності України, що надавали її суспільно-політичному рухові ще й національного забарвлення. Поштовхом до цього стало швидке зростання національної свідомості мас під впливом Великої французької революції (1789—1794).

Однак сподівання поборників демократії виявилися марними — після поразки Наполеона в Росії 1812 р. в Європі було відновлено жорстоку реакцію абсолютизму, а в Росії — посилення царизму. Внаслідок цього в Україні виникають таємні товариства й формуються на західноєвропейський взірець масонські ложі (нелегальні угруповання, що ставили перед собою насамперед гуманістичні й соціальні завдання). Вони діяли в Полтаві, Києві, Житомирі та інших містах.

Товариства, що виникли в Україні, поступово перетворювались на радикально настроєні політичні гуртки. Найактивнішими серед них були організації декабристів — передових офіцерів-дворян, невдоволених самодержавно-кріпосницьким режимом, які стали на шлях боротьби проти існуючого ладу.

Угруповання, подібні до дворянських таємних організацій Петербурга та Москви, майже одночасно (1816—1821) виникли і в Україні. Досить чисельною була Тульчинська управа на чолі з П. Пестелем. Її гуртки-відгалуження існували на Київщині, Харківщині й Полтавщині. В Кам'янці-Подільському діяв гурток «Залізні персні» (1815—1816).

Прихильники збройного перевороту в Росії, відмовившись від пропагандистської діяльності, створили в Петербурзі й Тульчині Північне і Південне таємні товариства. Останнє сформувалося в Україні у березні 1821 р. Його очолив П. Пестель. Пліч-о-пліч з ним діяли О. Ошневський, С. Волконський, В. Давидов, С. і М. Муравйови-Апостоли та ін. Це товариство згодом поділилося на три управи: Тульчинську, Васильківську та Кам'янську. Його метою було повалення самодержавства в Росії, встановлення республіканської форми правління, а також скасування кріпосного права, запровадження освіти для всіх станів, надання політичних свобод і соціальної рівності всім громадянам. Однак П. Пестель, як і інші російські революціонери, відкидав ідею створення самостійної і незалежної Української держави. Його центристських поглядів не поділяли члени «Товариства об'єднаних слов'ян», заснованого 1823 р. в Новограді-Волинському офіцерами-українцями братами П. і А. Борисовими та польським революціонером Ю. Люблінським. Вони виступали за реорганізацію самодержавної Росії на федеративних засадах і створення федерації слов'янських народів на основі широкої демократичності. Але й це товариство не підтримувало навіть ідеї автономії України в складі майбутнього державного об'єднання.

А оскільки головна мета цих товариств — повалення самодержавства і встановлення республіканської форми правління — була спільною, вони, незважаючи на деякі розбіжності, злилися 1825 р. в одну організацію. Під час повстання їх мали підтримати члени польського Патріотичного товариства.

Що ж до таємного Малоросійського товариства (1821—1825), очолюваного В. Лукашевичем, дворянином з Полтавщини, яке на той час тільки формувалося (до нього, зокрема, входили С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст, І. Котляревський, О. Величко — представники осередків у Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові та в інших містах), то, хоч воно ще не мало чіткої програми дій, члени його сповідували ідею незалежності України, сприяючи активізації національного руху.

Повстання декабристів у Петербурзі 14 грудня 1825 р. зазнало поразки. Південне товариство в Україні, значно послаблене арештами, підняло наприкінці грудня кілька рот Чернігівського піхотного полку, розквартированого під Васильковом на Київщині. Однак 3 січня 1826 р. повстання було вщент розгромлено.

Царський уряд жорстоко розправився з декабристами. П'ятьох керівників руху, серед них П. Пестеля, С. Муравйова-Апостола та М. Бестужева-Рюміна, які діяли в Україні, повісили в Петропавловській фортеці, багатьох активних учасників повстання заслали на каторгу в Сибір, а також відправили воювати на Кавказ. Але діяльність декабристів, їхні волелюбні ідеї, відкритий виступ проти самодержавства й кріпосництва, мужність, героїзм і самопожертва стали взірцем для майбутніх поколінь борців за соціальне й національне визволення.

Незважаючи на жорстокі репресії кінця 20-х рр., не припиняли своєї діяльності таємний гурток Ніжинської гімназії вищих наук, членами якого були викладачі та гімназисти, зокрема директор цього навчального закладу, вчений-медик, педагог і освітній діяч І. Орлай, майбутні письменники М. Гоголь та Є. Гребінка, а також таємні гуртки Харківського й Київського університетів, до яких, крім студентів, входили службовці й офіцери. Але врешті й ці осередки вільнодумства було розгромлено, а їхні учасники, потрапивши під суворий нагляд поліції, втратили можливість працювати і вчитися.

Після поразки декабристів зазнало розгрому й польське Патріотичне товариство. Але згодом воно відродилося. Очолив його відомий учений, професор Віленського й Варшавського університетів Й. Лелевель. Члени товариства брали участь у польському повстанні 1830—1831 рр., спрямованому проти гніту російського царизму. Воно охопило Королівство Польське й поширилося на територію Литви, Білорусі та Правобережної України. В ці дні польські демократи висунули гасло, звернене до народів Росії: «За вашу і нашу свободу!» Однак українські селяни Правобережжя, що протягом століть зазнавали гніту польських магнатів, не підтримали їх.

Хоч це повстання було жорстоко придушено царськими військами, воно мало велике значення для подальшого розвитку польського національно-визвольного руху, керівники якого в 30-х рр. створили в Україні кілька таємних організацій. До них належало й товариство «Співдружність польського народу» на чолі з Ш. Конарським, що діяло у Львові та на Волині (1835—1839). Але і його не минули царські погроми. Репресій зазнали й деякі викладачі та студенти Київського університету, де існував гурток-відгалуження цього товариства.

Під впливом визвольної боротьби в Європі, зокрема в Королівстві Польському, та поширення ідей Просвітительства розгортався демократичний рух і в західноукраїнських землях, що перебували в складі Австрійської монархії. Він тісно переплітався з рухом національним. Особливого значення набуло питання української (руської) мови як важливого чинника подальшого розвитку літератури й культури народу. Визначну роль у його духовному відродженні в цей час відіграв гурток прогресивної молоді «Руська трійця» (1833—1837), засновниками якого були вихованці Львівської греко-католицької духовної семінарії і одночасно слухачі Львівського університету М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький.

Проймаючись ідеєю слов'янського відродження і розглядаючи свою діяльність як частину процесу становлення національної свідомості мас, члени гуртка збирали історичні, обрядові, весільні й колискові народні пісні та думи, а також давні рукописи. Написані ними поетичні й прозові твори мали антимонархічну спрямованість.

Їхній перший рукописний фольклорно-літературний збірник «Зоря» (1834) проголошував ідею єдності всіх українських земель і національно-культурного відродження. Однак цісарська влада заборонила його публікацію через антиавстрійські настрої. Друга спроба видати збірник увінчалася успіхом. Вийшовши у світ 1837 р. під назвою «Русалка Дністровая», цей альманах закликав до єднання всіх слов'ян, оспівував боротьбу українського народу, його героїв, козацтво, гайдамаччину.

«Русалка Дністровая» фактично стала виявом протесту проти духовного гноблення та політики денаціоналізації. Вона пробуджувала свідомість населення західноукраїнських земель.

Схвально зустрінутий передовою інтелігенцією Східної Галичини, цей альманах викликав ненависть і лють консервативно-реакційних кіл урядового табору. На вимогу львівської адміністрації віденська цензура конфіскувала й знищила тираж збірника, а його автори зазнали переслідувань.

Ідею єднання українських земель, братерства всіх слов'янських народів, демократичної перебудови суспільного і державного ладу слов'янського світу підхопили діячі таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського товариства, що сформувалося в Києві. «Це товариство,— зазначав відомий історик Д. Дорошенко,— скупчило в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження».

За короткий час існування (1846—1847) товариство піднесло на новий, вищий щабель питання визволення слов'ян та об'єднання їх у республіканську федерацію. Боротьбу за духовне розкріпачення українського народу, що формувався як нація, нове, передове покоління діячів пов'язувало з необхідністю згуртування сил для вирішального виступу проти самодержавства. Члени товариства М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко, які походили із середніх чи бідних станів урядовців, учителів та кріпаків, фактично належали до тієї верстви, як писав Д. Дорошенко, «яка у сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає у 40-х роках у Росії і на Україні на зміну родовитого панства й яку у новіших часах почали називати інтелігенцією».

Окрасою Кирило-Мефодіївського товариства був Т. Шевченко. Велетень слова і співець героїчного минулого українського народу, він у своїх творах таврував гнобителів закріпаченого селянства, пропагував революційні методи знищення соціального й національного гноблення, зміцнюючи віру в нову, суверенну Україну в складі всеслов'янської федерації. Його «Заповіт», «Кобзар», «Гайдамаки», «Три літа» — це не лише здобутки української літератури, а й провісники державно-політичного відродження поневоленої України.

У програмних документах кирило-мефодіївців було закладено глибинний демократизм тогочасних передових ідей: «Закон божий» («Книга буття українського народу») М. Костомарова, «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та пояснення до нього В. Білозерського. Написані в біблійному стилі, на взірець подібних книг на Заході, вони розкривали етапи історичного розвитку людства, зокрема слов'ян. Найбільше вболівали автори за долю поневоленої України, що мала відродитися, «постати з мертвих». Прагнучи перебудови суспільства, кирило-мефодіївці обстоювали принципи рівності, братерства та свободи всіх на-

родів, духовне і політичне об'єднання слов'ян у єдину федерацію, в якій кожен народ зберігав би свою внутрішню суверенність та автономні права. Таким чином, вони закладали підвалини програми національного відродження українського народу, показували його роль у світовій історії. Всі члени товариства визнавали за необхідне ліквідацію в Росії кріпацтва, повалення самодержавства, скасування станів, національне визволення України. Залежно від підходу до шляхів і засобів здійснення цих завдань кирило-мефодіївці поділялися на поміркованих і радикально настроєних. Перші (М. Костомаров, П. Куліш) проголошували мирний шлях, тоді як останні (Т. Шевченко, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда) обстоювали соціальну революцію.

Трагічна доля судилася цьому товариству: царизм розгромив його й засудив учасників до ув'язнення та заслання. Найтяжча кара спіткала Т. Шевченка. Його заслали в солдати в Оренбурзький окремий корпус. На вироку Микола I дописав: «Під найсуворіший нагляд із забороною писати й малювати».

Під впливом буржуазно-демократичних революцій 1848—1849 рр. у цілій низці європейських країн, зокрема в Австрійській імперії, значно активізувалося суспільно-політичне життя в Росії та Україні. В західноукраїнських землях розгорнулися масові виступи за демократичні перетворення, що привело до виникнення політичних організацій у Львові — Центральної ради народової (польської) і Головної руської ради (української). Члени останньої боролися за територіальну автономію Галичини, демократизацію народної освіти та запровадження навчання в учбових закладах українською мовою. Це дало позитивні наслідки. 1848 р. в народних школах діти почали навчатися рідною мовою, в гімназіях викладання української мови стало обов'язковим, у Львівському університеті відкрилася кафедра української мови. Пожвавився культурно-освітній рух, активізувалося літературне життя. В дусі традицій «Руської трійці» писали відомі діячі Галичини А. Могильницький та М. Устиянович. Останній був ініціатором скликання в жовтні 1848 р. у Львові з'їзду руських (українських) учених. Зміцнювалися літературні зв'язки з Наддніпрянщиною.

На події 1848—1849 рр. активно відгукнулося й селянство Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, боротьба якого стала однією з головних причин скасування 1848 р. кріпацтва. Селянські виступи й збройне повстання у Львові в листопаді того ж року знайшли підтримку серед населення Київщини, Волині та Поділля.

У складному процесі національного відродження початку XIX ст. велику роль відіграла преса. Так, наприклад, у Харкові видавалися «Харьковский еженедельник», «Харьковский демократ», «Харьковские известия», «Украинский вестник», «Украинский альманах», «Запорожская старина», «Украинский сборник». Хоч і виходили вони російською мовою, за своїм спрямуванням були українськими. Навколо цих видань гуртувалася тогочасна передова інтелігенція.

Велике значення для зростання національної свідомості українського народу мав такий важливий чинник, як становлення та консолідація української нації (територіальна цілісність більшості земель, економічні зрушення другої половини XIX ст., зміни в регіонально-кількісному й соціальному складі населення, мовно-культурні процеси).

Незважаючи на посилення соціального гніту, зубожіння народних мас та їхню духовну темряву, в Україні розгортався суспільно-політичний і національно-визвольний рух.

До зміни політичного ладу Росії та створення федерації демократичних рівноправних слов'янських держав закликали члени Харківсько-Київського таємного товариства (1856—1859). Своєрідним центром українського національного руху у цей час став Петербург, куди повернулися із заслання колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства: П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, а згодом, 1858 р., приїхав Т. Шевченко. Заснований ними журнал «Основа» — перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький періодичний часопис (1861—1862) — був провідником культурно-національного руху. Навколо нього гуртувалися українські письменники, літературо- і мовознавці, історики, етнографи. В журналі друкувалися українською і російською мовами твори Т. Шевченка, М. Вовчка, А. Свидницького, С. Руданського, Л. Глібова та ін. «Основа» ставила одним із своїх головних завдань розвиток української культури, піднесення на вищий рівень освіти, пробудження національної свідомості народу. Редактори журналу сприяли виходові «Кобзаря» Т. Шевченка російською та українською мовами. Його друзі по «Современнику» допомогли опублікувати в цьому журналі поеми «Наймичка», «Гайдамаки» та ін.

У цей період український поет зблизився з представниками передової російської інтелігенції — братами В. та М. Курочкіними, М. Михайловським, М. Шелгуновим, М. Щепкіним, М. Салтиковим-Щедріним. Їх єднала спільність ідей та поглядів як на боротьбу проти царизму й поміщиків-кріпосників, так і на культурницьку справу. В той час виходять під-

ручники, популярні книжки українською мовою («Дещо про світ божий», «Граматика» П. Куліша, «Українська абетка» М. Гатцука та ін.).

Т. Шевченко всіляко підтримував діяльність передової молоді України в недільних школах. В 1861 р. він написав і видав «Букварь южнорусский», а кошти від його продажу передав на потреби недільних шкіл.

Сприяли піднесенню національно-визвольних настроїв і члени всеросійської організації «Земля і воля», які працювали в Україні. І. Андрущенко, Є. Моссаковський, В. Синьогуб, А. Красовський та інші поширювали серед передової української інтелігенції, селянства та військових нелегальну літературу, а також займалися усною пропагандою. Відомий землеволець підполковник А. Красовський 1862 р. вів агітацію серед селян Київщини й солдатів Житомирського полку, розташованого під Києвом.

Національно-патріотичні ідеї польських революціонерів, діяльність їхніх гуртків та формування загонів на Правобережжі напередодні й під час повстання 1863 р. також сприяли діяльності українських нелегальних організацій. 1861 р. російський офіцер, уродженець України А. Потебня (молодший брат О. Потебні — відомого мовознавця, фольклориста й літературознавця), зблизився з майбутніми керівниками польського повстання Я. Домбровським та З. Падлевським. Очоливши підпільну військову організацію «Комітет російських офіцерів у Польщі» — відгалуження «Землі і волі», А. Потебня вчинив замах на царського намісника у Варшаві, а також брав участь у боях повстанців проти російських каральних військ. Він загинув навесні 1863 р.

Наприкінці 50— на початку 60-х рр. XIX ст. національно-визвольний рух в Україні знайшов свій вияв у формуванні й діяльності громад — напівлегальних гуртків молодої патріотично настроєної інтелігенції (студентів, учителів, викладачів вузів, письменників, урядовців). Одна з перших громад під назвою гурток «хлопоманів» сформувалася із студентів Київського університету. Пізніше цей гурток перетворився на таємне товариство «Українська громада». Керував ним студент історико-філологічного факультету Київського університету В. Антонович, який захоплювався як гуманістичними ідеями французьких просвітителів XVIII ст., так і творами Т. Шевченка й козацькими літописами XVII ст. Згодом, ставши професором Київського університету, видатним істориком, археологом, етнографом та фольклористом, він очолював Історичне товариство Нестора-літописця. В. Антонович був співавтором праці «Архив Юго-Западной России», до якої увійшло багато документів і матеріалів з історичного минулого України.

У 1860—1861 рр. до Київської громади належали П. Житецький, П. Чубинський, Т. Рильський, М. Старицький, М. Драгоманов, М. Зібер, О. Кістяківський, О. Русов, Ф. Вовк, О. Кониський, М. Лисенко та ін. Етнограф П. Чубинський відомий також як автор вірша «Ще не вмерла Україна» (1862). Покладений на музику композитором М. Вербицьким, цей твір 1917 р. став національним гімном. Нині він — Державний гімн незалежної України.

Такі ж громади діяли в Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та інших містах. Гуртківці займалися освітньою роботою серед робітничої молоді, селянства, брали активну участь у створенні недільних шкіл, збирали матеріали з етнографії, філології та історії українського народу, писали й видавали пропагандистську літературу. Деякі громади налагоджували безпосередні контакти з членами місцевих гуртків «Землі і волі».

Царський уряд лякала навіть культурницька діяльність громадівців. Офіційна преса звинувачувала їх у сепаратизмі. Відкидаючи ці звинувачення, громадівці у своїй заяві, опублікованій в додатку до журналу «Русский вестник», пояснювали, що вони бажали лише «дати народові можливість просвітитися». Однак царський уряд заборонив діяльність громад. Більшість з них були змушені самоліквідуватися. Закривалися й недільні школи, припинилося видання в Петербурзі журналу «Основа».

Указ міністра внутрішніх справ Росії Валуєва від 3 липня 1863 р. завдав нищівного удару українському освітньо-культурному рухові. Заборонялося видання книг українською мовою «як духовного змісту, так і навчальних посібників, і взагалі призначених для початкового читання народу». Дозволялося публікувати лише художню літературу, але фактично й вона не виходила. Крім того, Валуєв заявив, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути», а «їхній діалект (тобто український), яким користується простолюддя, це така ж руська мова, тільки зіпсована польськими впливами на неї...». Пізніше, 1886 р., в спеціальній інструкції (додатку до цього указу) заборонялося друкувати українською мовою і популярну літературу.

На початку 70-х рр. з активізацією суспільно-політичного руху в Росії відроджується і громадівський рух в Україні. Створюються нові гуртки-громади, до яких належали представники різних політичних напрямів — і революційні демократи, і помірковані ліберали. В діяльності найчисельнішої з них, Київської громади, поряд з В. Антоновичем, М. Дра-

гомановим, О. Русовим, М. Зібером, С. Подолинським, П. Житецьким, П. Чубинським та М. Лисенком («Стара громада») брала участь і радикально настроєна університетська молодь. Громадівці поновили свою роботу над складанням словника української мови, перекладали твори російських письменників, збирали й готували до публікації народні пісні, думи, прислів'я та приказки, різні етнографічні й статистичні матеріали.

Київська громада, що була головним осередком національного руху, сконцентрувала значні інтелектуальні сили й 1873 р. добилася відкриття «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства». Його члени досліджували різні аспекти життя українського народу, кліматографічні умови краю. Історики М. Драгоманов, О. Лазаревський, І. Лучицький, правознавець О. Кістяківський, економіст М. Зібер, філолог П. Житецький, етнографи Ф. Вовк, П. Чубинський, І. Рудченко, О. Русов, композитор М. Лисенко та інші зібрали й підготували до видання численні матеріали з етнографії, археології, статистики, історії, географії, природознавства, економіки, що мали величезну наукову цінність.

Однак активна діяльність членів «Південно-Західного відділу...» та громад продовжувалася недовго. За Емським указом 1876 р., підписаним Олександром II, заборонялося видання будь-яких книг українською мовою (навіть п'єс і текстів до музичних творів), а також завезення української літератури з-за кордону.

«Південно-Західний відділ Російського географічного товариства» було закрито, розпочалося переслідування найактивніших членів громад. Припинився вихід газети «Київський телеграф» — провідника передової української суспільної думки. 1876 р. Україну змушені були залишити М. Драгоманов та М. Зібер.

Але громадівський рух повністю не припинився. Гуртківці діяли нелегально, намагаючись створити центральний керівний орган — федеративне об'єднання гуртків-громад України й обрати головну раду. Однак цьому не судилося здійснитись — через розбіжність гуртківців у поглядах на тактику й мету діяльності. Причини цих розмежувань полягали в проникненні із заходу до Росії соціалістичних ідей, що їх в Україні поділяли С. Подолинський, М. Зібер, М. Павлик та М. Драгоманов.

Після заборони діяльності громад їхні лідери почали видавати за кордоном свої праці з питань національного руху, використовуючи для цього вільну українську друкарню в

Швейцарії, засновану М. Драгомановим, С. Подолинським та М. Павликом.

У 1878—1882 рр. було видано п'ять томів громадсько-політичного і науково-літературного збірника «Громада» й багато іншої літератури. Матеріали цих збірок сприяли зростанню свідомості українського народу й національно-культурному відродженню краю. Організатор української преси за кордоном М. Драгоманов — публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громадський діяч — у своїх працях виступав проти соціального й національного поневолення народів російським царизмом і цісарською монархією, розвінчував самодержавство, яке було «першою перешкодою на шляху економічного й морального визволення» народів Росії. Творчий доробок М. Драгоманова сприяв національно-державному відродженню.

70-і рр. XIX ст. в історії суспільно-політичного руху також позначені діяльністю народників і представників різночинної інтелігенції, в поглядах яких поєднувалися радикально-демократичні ідеї з ідеями соціалізму.

В Україні, що була регіоном активної роботи членів всеросійських народницьких організацій «Земля і воля», «Чорний переділ» та «Народна воля», цей рух набув широкого розмаху й дієвості. Численні гуртки народників, прагнучи втілити свої ідеї в практику, вели пропаганду серед селянства, робітників та інтелігенції, «ходили в народ». Їхня діяльність посилювала невдоволення мас своїм соціальним становищем і сприяла революціонізації селянства, робітників та передової молоді. В осередках «Народної волі» працювали А. Желябов, І. Левинський, В. Фігнер, О. Бах, М. Шебалін та ін. Існувало й чимало гуртків і груп чорнопередільської орієнтації (Д. Буцинського, Я. Стефановича, Є. Ковальської, М. Щедріна й ін.).

На початку 80-х рр. більшість народницьких гуртків було розгромлено, активних революціонерів чекали арешти, ув'язнення, заслання на каторгу.

Загалом народники своєю діяльністю сприяли поширенню революційних настроїв серед народних мас та розгортанню боротьби проти самодержавства. Заклики до знищення існуючого ладу знаходили підтримку й серед членів молодіжних гуртків-громад. Деякі з них переходили до їхніх лав. Чимало молодогромадівців виступали за спільну з народниками боротьбу проти царського самодержавства, за соціальне й національне визволення. Протягом першої половини 70-х рр. робилися спроби об'єднати зусилля окремих українських молодогромадівських і народницьких гуртків, не раз ставилося питання й про підготовку спільної програми.

НТБ ВДПУ
м.ВІННИЦЯ

Активним учасником діяльності молодіжних громад був відомий український революційний демократ С. Подолинський. Випускник природничого факультету Київського університету, він 1871 р. виїхав за кордон, де співробітничав з російською революційною еміграцією. Повернувшись до Росії 1874 р., проживав у одному з сіл Звенигородського повіту на Київщині. Організував школу, навчав дітей і сільську молодь, підтримував тісні зв'язки з відомими народниками — Й. Кабліцем, Г. Лопатіним та А. Зубковським; вів пропаганду серед робітників Києва. В його квартирі зберігалася нелегальна література.

Єлисаветградському народницькому гуртку О. Тарковського надавали допомогу члени місцевої громади брати М. та І. Тобілевичі, а також М. Левицький, М. Кропивницький, О. Русов. Вони збирали кошти, влаштовували підпільні бібліотеки, перекладали українською мовою книги пропагандистського змісту. Громадівці підтримували зв'язки і з харківськими народниками. Подібні стосунки мали місце в Катеринославі, Полтаві та Одесі.

Громадівці брали участь і в діяльності земств Херсонської та Чернігівської губерній, домагалися впроваджувати навчання у початкових школах українською мовою. Загалом вони докладали чимало сил до пробудження національної свідомості українського народу.

Зв'язки з народниками підтримував і М. Драгоманов, який з 1876 р. перебував у еміграції в Женеві. Окремі його памфлети використовувались як революційні прокламації. Він брав участь у випуску «Русской социально-революционной библиотеки», популяризував деякі видання народницької літератури.

Під впливом революційних подій у Європі другої половини XIX ст., а також у зв'язку з конституційними реформами початку 60-х рр. загострилося політичне становище в тій частині України, яка була в складі Австро-Угорської імперії (Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті) й відігравала роль її аграрно-сировинного придатка. Економіка краю розвивалася повільно, а його населення, переважно українці, зазнавало тяжкого соціального, політичного й національного гніту. Виступи робітників, що доти мали здебільшого економічний характер, поступово набували форм політичної боротьби (демонстрацій, мітингів, зборів, вимог загального виборчого права, свободи слова й друку тощо).

Виразниками суспільно-політичного руху в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні стали русофіли (москвофіли) і народовці (українофіли).

Політична течія русофілів об'єднувала частину греко-католицького духівництва й консервативної інтелігенції, зневірених наслідками реформ і наляканих польськими впливами. У своїй діяльності русофіли орієнтувалися на реакційні кола царської Росії. Лідери русофільства (Д. Зубрицький, Б. Дідицький, А. Добрянський, І. Наумович та ін.) пропагували ідеї російських слов'янофілів і намагалися запровадити штучне «язичіє» (суміш старослов'янської, російської, української, почасти польської мов). У русофілів були свої установи й культурно-освітні товариства, вони видавали газети й журнали. Заснована ними 1870 р. «Руська рада» претендувала на роль основного представника українського народу Галичини.

Проти цього консервативного табору старої інтелігенції виступали молоді українські письменники, вчителі, юристи, що належали до політичної течії народовців. О. Барвінський, К. Левицький, С. Смаль-Стоцький, Ю. Романчук, К. Климкович, Є. Згарський та інші, успадкувавши національно-визвольні ідеї «Руської трійці» й великого Кобзаря, проводили культурницьку роботу, пропагували рідну мову, літературу та обстоювали самобутність українського народу. Вони заснували гуртки-громади, які, ставши важливими осередками національного руху в Галичині, сприяли пробудженню свідомості широких мас, видавали при підтримці наддніпрянських громадівців україномовні журнали «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка». Друкованим органом галицьких народовців була газета «Діло» (1880—1939), а буковинських — газета «Буковина» (1885—1910). Ці та інші видання наголошували на необхідності вільного розвитку національної культури, зокрема мови, літератури та освіти. 1867 р. народовці з допомогою письменників і громадських діячів з Наддніпрянської України П. Куліша та О. Кониського почали видавати щомісячник «Правда», який тривалий час був одним з кращих часописів Галичини. В їхній періодиці друкувалися твори Т. Шевченка, П. Куліша, О. Стороженка, Є. Гребінки, М. Костомарова, Ю. Федьковича, О. Кониського, М. Старицького, І. Франка, С. Воробкевича, К. Климковича, О. Духновича та ін.

Важливим суспільно-політичним і національно-культурним заходом народовців було проведення щорічних ювілеїв Т. Шевченка. Як зазначав І. Франко, роковини Кобзаря стали в Галичині «правдивим народним святом».

1868 р. народовці заснували у Львові культурно-освітню організацію «Просвіта», яка підтримувала тісні зв'язки з провідними діячами Київської громади. Заходами народов-

ців така ж організація під назвою «Руська бесіда» виникла 1869 р. в Чернівцях. Її активними членами були Ю. Федькович, брати С. і Г. Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Маковей та ін. Слід зазначити, що Ю. Федькович, відомий письменник і громадсько-політичний діяч, перший будитель буковинських українців, писав свої твори для «Просвіти» та її театру. У 80-х рр. у Чернівцях було створене Руське літературно-драматичне товариство. Його очолив український письменник і композитор С. Воробкевич.

У 70—90-х рр. XIX ст. внаслідок переслідувань царизмом українофілів-громадівців у Наддніпрянській Україні центром національно-визвольного руху стають західноукраїнські землі. 1873 р. заходами М. Драгоманова, О. Конiського, Д. Пильчикова та інших українських діячів у Львові створюється Літературне товариство ім. Т. Шевченка. Активну участь у його заснуванні брали народовці. Вони організували цілу низку видань, серед яких був і літературно-громадський двотижневик «Зоря» (1880—1897), що мав загальноукраїнський характер.

1892 р. це товариство з допомогою меценатів з Наддніпрянщини О. Семиренка, Є. Чикаленка, Є. Скоропадської-Милорадовичевої та інших реорганізувалося в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Воно об'єднувало представників різних наукових профілів та ідейних напрямів (І. Франко, М. Павлик, М. Драгоманов, О. Конiський, О. Барвінський, О. Терлецький). У ньому було три секції: історико-філософська, яку тривалий час очолював видатний український історик М. Грушевський, філологічна, що нею керували І. Франко та В. Гнатюк, і математико-природничо-медична. До складу секцій входив ряд комісій: археологічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. НТШ мало бібліотеку, музей, друкарню, видавало «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», «Літературно-науковий вісник», «Етнографічний збірник», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» та ін., здійснювало різні серійні видання, а також друкувало твори Т. Шевченка, І. Франка та інших українських письменників, наукові праці й матеріали.

Великий вплив на діяльність товариства й активізацію суспільно-політичного та національно-визвольного руху в Україні мала творчість І. Франка. Він разом з М. Павликом, С. Данилевичем, Є. Левицьким та іншими прогресивними діячами заснував 1890 р. Радикальну партію в Галичині, соціальною базою якої було «спролетаризоване» селянство. Друкований орган цієї партії — двотижневий громадсько-політичний журнал «Народ» — вміщував матеріали, присвячені визвольному й робітничому рухові в Росії, культурно-освітнім справам, жіночому питанню та проблемам мистецтва. Крім того, українські радикали видавали журнали «Громадський друг» і «Хлібороб».

Наприкінці 90-х рр. під впливом соціального розшарування суспільства в Радикальній партії склалися три основні фракції: радикальна (М. Павлик, Л. Бачинський, К. Трильовський), соціал-демократична (Р. Ярославич, М. Ганкевич, М. Новаківський), національно-демократична (В. Охрімович, Є. Левицький, І. Франко, В. Будзиновський). 1899 р. націонал-демократи реорганізувалися в Українську національно-демократичну партію, одним із засновників якої був М. Грушевський. До цієї партії, що закликала народні маси до національної єдності та згуртування навколо ідеї незалежності України чи принаймні її автономії в межах Австро-Угорської імперії, увійшли Ю. Романчук, В. Будзиновський, В. Охрімович, І. Франко, К. і Є. Левицькі. Загалом поміркована політику націонал-демократів підтримали провідні діячі Київської громади В. Антонович, О. Конiський та інші, а також буковинські народовці. Невдовзі ця партія стала однією з найчисельніших на західноукраїнських землях.

Того ж року соціал-демократи виділилися в окрему Українську соціал-демократичну партію на чолі з М. Ганкевичем та С. Вітиком (центральний друкований орган — газета «Воля»). Вони стояли на позиціях автономії краю і виступали проти національного гноблення. Молоді русофіли (москвофіли), проголосивши «новий курс», заснували 1900 р. Російську національну партію, що мала підтримку з боку царського уряду й польських аристократів-поміщиків.

Ідеї марксизму почали поширюватися в Україні наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст., хоч твори К. Маркса і Ф. Енгельса тут з'явилися ще в 70-х рр. Першими популяризаторами їхньої економічної теорії були М. Зібер, С. Подолинський та І. Франко.

У Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі та інших містах України створювалися марксистські гуртки, членами яких були революційно настроєні студенти, робітники, а також інтелігенція. Соціал-демократичні гуртки і групи об'єднувалися в «Союзи боротьби за визволення робітничого класу». Вони брали участь у масовій економічній і політичній агітації, в страйках робітників. Однак у зв'язку з ідейною та організаційною слабкістю соціал-демократичного руху в Росії кінця XIX ст. фактично не було створено централізованої організації РСДРП.

Отже, наприкінці XIX ст. в Україні сформувалися політичні партії, які, незважаючи на складні історичні умови, боролися за національно-державне відродження; відбувався процес консолідації української нації, зміцнювалися культурні й суспільно-політичні зв'язки між Наддніпрянщиною і західноукраїнськими землями. Останньому значно сприяла участь громадівців у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця, що поширювало історичні знання, а також у роботі заснованого в Києві історико-етнографічного й літературного журналу «Киевская старина» (1882—1906).

Наприкінці XIX ст. в Україні з'явилася ціла плеяда видатних істориків (М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Єфименко, В. Антонович, Д. Багалій, І. Лучицький, Д. Яворницький, М. Грушевський), які правдиво відтворювали у своїх наукових працях багатостраждальну історію українського народу, були ідеологами національного відродження, а також поетів і письменників (Марко Вовчок (М. Віленська), Л. Глібов, С. Руданський, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, Б. Грінченко, П. Грабовський, Л. Українка, П. Куліш, М. Коцюбинський), чиї високохудожні твори увійшли до скарбниці світової літератури.

Важливим чинником зростання національної свідомості була українська драматургія, що протягом одного десятиліття (80—90-і рр.) поповнилася кількісно і якісно більше, ніж за попереднє півстоліття (М. Кропивницький, М. Старицький, І. Тобілевич (Карпенко-Карий), І. Франко, О. Барвінський та ін.).

Новий національний жанр у музиці започаткували С. Гулак-Артемовський, П. Ніщинський, М. Аркас, П. Сокальський, В. Вахнянин. Творча спадщина основоположника української класичної музики М. Лисенка становить цілу епоху в музичному житті України.

Історико-побутові й пейзажні жанри українських художників виховували любов до рідного краю.

XIX століття — це новий етап українського національного відродження. В цей час, в умовах дальшого соціально-економічного розвитку, погіршення становища народних мас і піднесення їхнього невдоволення, формування нових класів і верств, зримих зрушень у суспільно-політичному й культурному житті, вироблялась і розвивалась національна самосвідомість, консолідувалась українська нація. Організаційний етап на шляху до національно-державного відродження виявлявся у поглибленому розвитку науково-історичних, філолого-літературних досліджень, активній діяльності культурно-освітніх, суспільно-політичних організацій. Їх передові діячі прагнули сформувати й донести до широкого загалу почуття етнічної цілісності всього українського народу, згуртування його як певної історичної спільності на шляху утворення Української держави.

БАНТИШ-КАМЕНСЬКІ

Бантиш-Каменські походили із давнього молдавського роду. Про це, зокрема, свідчить князь Кантемір у записках, укладених на початку XVIII ст. Після невдалого Прутського походу 1711 р. Петра I Дмитро Кантемір, тогочасний молдавський господар, прибув з 4-ма тис. молдаван до Росії. Коли цар надав йому титул князя, маєтки на Слобідській Україні й зробив його своїм радником у східних питаннях, Кантемір запросив до Києва Миколу Костянтиновича Бантиша, який мав уже зв'язки з Україною, бо одружився з дочкою молдавського дворянина Степана Каменського, ну а той від 1691 р. був при Іванові Мазепі за товмача молдавської, грецької і турецької мов. Узявши шлюб, Микола приєднав до свого ймення ще й прізвище дружини і почав писатися Бантиш-Каменський. Відтак його син, теж Микола, під цим прізвищем вступив 1745 р. до Києво-Могилянської академії, де вивчав риторику, поезію, грецьку та латинську мови.

По дев'ятьох роках здібний юнак на запрошення свого дядька, майбутнього архієпископа московського Амвросія Зертис-Каменського, приїхав до Москви, де навчався спочатку в духовній академії, а потім — в університеті. Любов до історії, а також знання багатьох іноземних мов визначили його подальшу долю.

Від 1763 р. М. Бантиш-Каменський працює в Московському архіві колегії закордонних справ. 1765 р. його призначають помічником керуючого архівом історіографа Мюллера. На цей час припадає і початок пошукової діяльності молодого дослідника: 1775-го він розбирає і описує справи князя Меншикова, складає за алфавітом «Реестр дворов бывшим в России Европейским и Азиатским послам, посланникам и гонцам от древнейших времен до восшествия на престол Елизаветы» тощо.

П'ять років згодом М. Бантиш-Каменський одружується з Марією, дочкою володимирського поміщика Івана Купріянова. Вона була представницею давнього російського роду, споріднаного по матері з родом знаменитого Адашевича, улюбленця Івана Грозного. 16 листопада 1788 р. в подруж-

жя народився син, якого нарекли Дмитром. Семи років його занесли до лейб-гвардії Семенівського полку, а виписали разом з іншими недолітками зі вступом на престол імператора Павла I.

Тим часом М. Бантиш-Каменський готує двотомне «Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792 год» і чотиритомне «Сокращенное дипломатическое известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегией иностранных дел в Московском архиве с 1431 по 1800 год, расположенное по алфавиту», опрацьовує цінні документальні матеріали, що увійшли до його праці «Историческое известие о возникшей в Польше унии», укладає «Реестр и описание малороссийских и татарских дел», «Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел». Ці та інші праці й досі не втратили свого наукового значення для українознавства.

1800 р. М. Бантиш-Каменський отримує чин дійсного статського радника й обіймає посаду управителя Московським архівом колегії закордонних справ. Це, власне, було визнанням заслуг у справі впорядкування архіву та виявленні й систематизації важливих історичних документів. Високу оцінку його діяльності в галузі археографії дав М. Карамзін у листі від 8 квітня 1814 р. до сина Дмитра: «...Витяги, зроблені покійним Миколою Миколайовичем Бантиш-Каменським із дипломатичних актів Давньої Росії, належать історії і можуть бути видані без порушення правил державної таємниці. Не лише Росія, а й уся Європа з того часу змінилася: старі таємниці не мають зв'язку з новими, розкриттям своїм задовольняючи єдино цікавість умів діяльних і сприяючи освіті. Схваленим государем імператором виданням ми вшанували б цього незабутнього мужа, який жив любовію до вітчизни».

Гідним послідовником Миколи Миколайовича став його син Дмитро. Трапилося так, що в ранньому дитинстві він втратив матір, тож виховувався в сім'ї батькового друга — сенатора А. Теплова. Першим наставником юнака був відомий поет і професор словесності О. Мерзляков. Згодом, уже в отчому домі, під керівництвом досвідчених викладачів вивчав він французьку, німецьку, англійську, італійську й латинську мови, знайомився з основами дипломатії, посольським листуванням, документами історіографа Мюллера. Шістнадцяти років підготував свою першу наукову працю з

історико-релігійної тематики «Россиянин при гробе патриарха Гермогена» (1804), а наступного року переклав з французької роман Коттень «Матильда, или история крестовых походов».

1808 р. Дмитра відряджають до Сербії. Проїжджаючи через Київ, де свого часу проживали батько й дід, юнак уважно вивчає мозаїку Києво-Печерського монастиря, копіює малюнок з мармурової гробниці Ярослава Мудрого, а після повернення з-за кордону розповідає про ці історичні пам'ятки у своїх нотатках, опублікованих 1810 р. в Москві під назвою «Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию».

Важливою сторінкою в житті Миколи і Дмитра Бантиш-Каменських була евакуація під час пожежі 1812 р. документів Московського архіву колегії закордонних справ у Нижній Новгород. Саме їм зобов'язані наступні покоління можливістю вивчати свою історію безпосередньо за першоджерелами.

Повернувшись до Москви, Д. Бантиш-Каменський готує і 1813 р. видає біографію графа А. Мусіна-Пушкіна, з яким мав дружні стосунки, відтак життєпис архієпископа московського Амвросія Зертис-Каменського, а 1814-го публікує книгу «Собрание списков кавалеров четырех императорских российских орденов: св. апостола Андрея, св. Екатерины, св. Александра Невского и св. Анны с приложением старых статутов и алфавита кавалеров», де висвітлив історію цих відзнак до запровадження 1797 р. орденського капітулу.

Після смерті батька 1814 р. Дмитро перейшов на службу в колегію закордонних справ. Знання іноземних мов та історії міжнародних відносин відкривало перед ним нові можливості на ниві дипломатії. Він бере участь у підготовці Паризького договору, а згодом, під час роботи Віденського конгресу, працює статс-секретарем графа Несельроде, перекладаючи документи. За старанність і хист Бантиш-Каменського нагороджують Мальтійським хрестом, орденом св. Володимира IV ступеня і прусським орденом Червоного Орла. Йому присвоюють звання камер-юнкера й чин колезького радника.

1815 р. Дмитро бере шлюб з дочкою князя І. Барятинського. В цей час пише біографію свого батька. Невдовзі залишає дипломатичну службу. З 1816-го він — чиновник для особливих доручень, а відтак — правитель канцелярії военного губернатора Малоросії князя М. Рєпніна. Починається новий етап у житті й діяльності Д. Бантиш-Каменського. Тісно пов'язаний з Україною своїм походженням, він залишив помітний слід у дослідженні її історії.

Захоплюючись старожитностями та культурою краю, історик і археограф відвідував місця колишніх великих битв, бував у Чигирині й Суботові, на руїнах будинку Б. Хмельницького, вивчав місцеві архіви у Києві, Полтаві та Чернігові, жваво цікавився пам'ятками старовини. З українознавчою метою він знову переглянув фонди московських архівів, зокрема колегії закордонних справ та Малоросійської колегії, а також матеріали Мюллера, роздобув чимало цінних документів — літописів, грамот, універсалів — з приватних архівів давніх українських родин, досліджував народний фольклор і побут. Так складалася джерельна основа майбутньої праці з історії України. Згадаємо, на той час ми мали вже і «Хронику» Феодосія Сафоновича (1672) — чи не найперше синтетичне дослідження в Україні, і «Синопсис, или краткое описание от разных летописцев с начала славяно-русского народа» (1674), і «Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных делах его» П. Симоновського. А ще відомими були складені колишніми вихованцями Києво-Могилянської академії Самовидцем, Григорієм Грабянкою і Самійлом Величком літописи, котрі ходили доти у списках по Україні.

«История Малой России от присоединения ея к Российскому государству до отмены гетманства, с общим введением, приложением материалов и портретами» вийшла у світ 1822 р. й складалася з чотирьох частин. Сягаючи сивої давнини, ця книга не лише констатувала події та факти, а й охоплювала культуру, етнографію, фольклор українців, будівництво соборів і монастирів, літературні пам'ятки і народні звичаї, описувала походження козацтва, давала оцінку діяльності його гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського, К. Розумовського та ін., які відіграли значну роль в історії України. Йшлося у ній також про заборону Катериною II козацької автономії. Останній розділ автор присвятив політичному й соціально-економічному становищу у краї, національному характерові та звичаям українців, освіті й книгодрукуванню. Примітки до книги відповідали тогочасному науковому рівневі.

«История Малой России...» Д. Бантиш-Каменського витримала ряд видань. Перше, друге і третє (1822, 1830 і 1842) автор щоразу доопрацьовував, четверте було передруковано з третього без будь-яких змін 1903 р. й перевидано лише 1993-го.

Ця книга з самого початку привернула увагу широкої громадськості. Про неї писали історики, публіцисти, літератори в таких відомих тогочасних журналах, як «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения», «Сын Отечества», «Маяк», по-різному оцінюючи спробу Д. Бантиш-Каменського відтворити історію України. Одні відзначали новизну праці та компетентність і сумлінність автора, інші, навпаки, характеризували її як компіляцію, наголошуючи на поверховому викладі матеріалу та багатьох недоречностях. Першим відгукнувся російський історик М. Карамзін. У своєму листі він писав:

«Царське Село, 23 жовтня 1822 р.

Милостивий пане Дмитре Миколайовичу!

Приношу вам щиру вдячність за люб'язну доставку мені вашого цікавого твору. Я прочитав кілька розділів з великим задоволенням. Ви йдете слідами незабутнього вашого батька, який уславив себе працею загальнокорисною.

З душевною повагою і відданістю. Маю за честь бути, милостивий пане, вашим покірним слугою

Микола Карамзін».

Віссаріон Бєлінський видрукував у журналі «Отечественные записки» цілий трактат, у якому намагався показати як позитивні риси книги, так і, на його думку, її вади. Наприкінці зазначив: «Отже, якби праця п. Бантиш-Каменського й далеко не досягла своєї мети, якби його так звана «історія» була навіть не чим іншим, як компіляцією фактів, то і в такому разі ми б, не завагавшись, віддали їй належну шану і завжди, тобто до подальшої «справжньої» історії, визнавали її найкращим і найправдивішим посібником для вивчення історії малоросійського краю. Для нас вона важлива і як майстерне, сумлінне і, зрозуміло, найдокладніше зведення всіх відомостей туземних та іноземних, які тільки можливо мати про історичну долю Малоросії та її жителів. Загалом говорячи про Малоросію, ми не могли б назвати книги, до якої можна було б звернутися з більшою прихильністю».

Важко сказати, чого тут більше — хвали чи осуду. Вважаючи українців туземцями, а джерела з історії України — туземними, Бєлінський передовсім не міг погодитися з тим, що книга, хотів того автор чи ні, свідчить: Україна мала власну історію. Сам же він сприймав її як невід'ємну частину Росії. Тим-то й писав, що це «так звана» історія, а не справжня.

Схвальну оцінку «Истории Малой России...» дав український історик Г. Карпов. У своєму фундаментальному дослідженні «Критический обзор разработки главных русских

источников, до истории Малороссии относящихся за время: 8-е января 1654—30-е января 1672» (1870) він назвав Д. Бантиш-Каменського першим істориком України й присвятив йому цілий розділ.

На жаль, Д. Бантиш-Каменському не вдалося уникнути багатьох фактичних помилок, але головним було те, що при підготовці праці він створив вагому джерельну базу, вперше опрацював і залучив до наукового обігу численні джерела з української історії. Частина їх згодом була опублікована відомим істориком О. Бодянським. «Я думаю,— писав він,— вони складуть йому міцний надмогильний пам'ятник, вагоміший за його «Историю Малой России...», якою, між іншим, виявив він для свого часу велику послугу малоросіянам і взагалі росіянам і яка й досі є та довго ще може бути безпосередньою порадницею при вивченні долі Руського Півдня».

«История Малой России...», либонь, задовольняла й офіційну владу. 21 квітня 1823 р. за поданням князя Рєпніна Д. Бантиш-Каменського було призначено статським радником і занесено до списку кандидатів на посаду начальників губерній. 25 березня 1825 р. він стає цивільним губернатором Тобольська й отримує чин дійсного статського радника.

Цей період його життя був чи не найважчим. Багато сил і часу поглинали повсякденні турботи: намагання послабити обтяжливу для місцевого населення — остяків, самоїдів, вогулів та інших народностей — податкову систему, будівництво шляхів, зміцнення підпорядкованих губернаторові російських і татарських полків. Та й упорядкування самого Тобольська — освітлення його вулиць, налагодження протипожежної служби, нагляд за лікарнею і тюремним замком, де перебували заслані декабристи,— все це потребувало його уваги. Про співчутливе ставлення губернатора до декабристів писав у своїх «Записках» автор мемуарів і праць з історії декабристів Микола Басаргін, який відбував на півночі 20-річну каторгу.

Очевидно, через це, а також внаслідок викриття Бантиш-Каменським зловживань чиновницького губернського апарату на нього в столицю посипалися скарги. У зв'язку з цим член Державної ради і керівник департаменту законів М. Сперанський послав у Тобольськ сенаторську ревізію. Князь Б. Куракін і таємний радник В. Безродний, не побажавши розібратися у справі, виступили проти губернатора. І ось його, нагородженого 1826 р. орденом св. Анни I ступеня за успішну діяльність у Західному Сибіру, віддають під суд.

Бантиш-Каменський шукає правди в імператора, але той передає його прохання до кабінету міністрів. А 30 липня 1826 р. виходить указ про звільнення Бантиш-Каменського з посади тобольського губернатора із зарахуванням до геральдії.

Однак він продовжував боротися за справедливість. І лише 6 березня 1833 р. надійшла імператорська резолюція: «Бантиш-Каменського звільнити від усякого покарання, повернути на службу, причому зарахувати йому увесь час безневинного перебування під судом у роки служби. А панам сенаторам (ревізорам. — *Авт.*) поставити на карб необгрунтованість їхнього донесення».

А проте 16 квітня 1834 р. за височайшим повелінням Бантиш-Каменського було звільнено від служби. Він з головою поринає у науково-літературні дослідження. Доопрацьовує «Историю Малой России...», готує автобіографічну записку «Шемякин суд в XIX столетии», де викриває царських ревізорів і чиновників. Епіграфом до неї ставить народне прислів'я: «До Бога високо, до царя далеко». Пише історичний роман «Княжна Мария Меншикова». Працює над унікальним багатотомним «Словарем достопамятных людей русской земли» (до 1836 р. підготував п'ять томів). Відомий історик, професор Київського університету В. Іконников зазначав, що на той час довідник був «незамінним посібником для ознайомлення переважно з новітнім періодом руської історії, яка зовсім не мала дослідників...».

До «Словаря...» Бантиш-Каменський пише біографічні нариси про засновника Ніжинської гімназії вищих наук графа Іллю Безбородька, монаха Києво-Печерського монастиря, автора «Жизнеописания святых» Дмитра Туптала, полтавського полковника Федора Жученка, полковника Іскру, сім'ю Кочубеїв, сотника Полтавського полку Петра Ковиньку, митрополита київського Іларіона під час правління Ярослава Мудрого, митрополита київського, ректора Києво-Могилянської академії Іосифа Краковського, гетьмана Павла Полуботка, художника А. Лисенка та ін.

1834 р. померла дружина Д. Бантиш-Каменського, залишивши на нього сина й трьох дочок. Ще через рік поновлюють його на державній службі й призначають у міністерство фінансів. Від травня 1836 р. він — віленський губернатор, два роки згодом зараховується в штат міністерства внутрішніх справ, а 1840-го призначається членом департаменту уділів. Не припиняє і творчої діяльності. У 1840—1841 рр. готує і публікує 4-томне видання біографій російсь-

ких генералісимусів, а також три додаткових томи до «Словаря достопамятных людей русской земли». Стає таємним радником, отримує орден св. Володимира II ступеня, а 1849-го нагороджується знаком за бездоганну службу на благо вітчизни.

Нарешті все влаштувалося. Та знову горе — помирає 16-річна дочка Анастасія і друга дружина Єлизавета Осипівна Цузиревська, залишивши двох малолітніх дочок. Бантиш-Каменський хворіє. Лікування не допомагає. 25 січня 1850 р. його не стало. Тіло покійного перевезли з Петербурга до Москви, де він спочив вічним сном у Донському монастирі поряд з батьком і дідом.

На похорон першого історіографа України прийшло чимало відомих людей Росії. Були тут і українці, а серед них і колишній полтавець Михайло Щепкін, якого відкрив і благословив на нелегкий творчий шлях Д. Бантиш-Каменський.

Доля, що не завжди щадила його, не обминула в одному — друзях. До Бантиш-Каменського приязно ставився М. Карамзін. Йому був вдячний О. Пушкін за допомогу в написанні «Истории Пугачевского бунта». Шість його листів до поета видрукував 1880 р. журнал «Русский архив» і п'ять листів Пушкіна до Бантиш-Каменського — журнал «Русская старина» за 1871 р. В одному з них поет писав: «Милостивий пане Дмитре Миколайовичу! З вдячністю відсилаю Вам статті, якими з Вашої прихильності до мене користувався я при складанні моєї історії. З ними надсилаю і примірник історії самої. Думка Ваша про неї, в усякому разі мені, дорогоцінна: похвала від справжнього історика, а не поверхового оповідача чи перепищика, буде приємною для мене, а з докорів навчуся (чого, знаєте Ви самі, не дочекаюся від записних наших критиків)».

Лист цей — визнання Бантиш-Каменського як видатного історика, вираз великої поваги до нього.

Батько й син. Доля одним крилом пов'язала їх з Україною. І це було корисно як для них самих, так і для української історичної науки, за що вона їм вдячна і в оновленому сьогоденні.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

І. Франко в одному із своїх сонетів з надзвичайною образністю визначив роль Котляревського в духовному житті українського народу: як той «орел могучий», що, здіймаючись із засніженої гірської вершини, відбив крилом «груду снігу» і спричинився до руху могутньої, нездоланної лавини, автор «Енеїди» дав поштовх розвиткові нового українського письменства, нової української культури взагалі.

Так Котляревський у щасливий час
Вкраїнським словом розпочав співати,
І спів той виглядав на жарт не раз.
Та був у нім завдаток сил багатий,
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас огрівати.

Перший класик нової української літератури, автор сонячно-іскристої «Енеїди» і пісенно-музичної «Наталки Полтавки», Котляревський, звернувшись до народного життя і народної мови, до багатої усної творчості своїх краян, спрямував художнє слово на нові шляхи становлення і розвитку суспільно значущого, глибоко національного мистецтва.

Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня 1769 р. у Полтаві в сім'ї канцеляриста міського магістрату. Мати була родом із сім'ї козака Решетилівської сотні Полтавського полку. Дитинство хлопця минуло серед чарівної природи полтавської околиці. Напівзруйновані вали й насипи навівали поетичні уявлення про минуле — оживали почуті від дорослих легенди та перекази про татарські наскоки, козацьку звитягу, про трагічну Полтавську битву 1709 р. Барвисті народні обряди і звичаї, стихія усної поезії, багатство й краса рідної мови — ось найперші й найсильніші чинники у формуванні естетичних почуттів підлітка, джерела розуміння прекрасного.

Зростав Котляревський у звичайній для тих часів дрібнопомісній сім'ї з живими ще традиціями козацького побуту. Дяківська школа розчинила перед ним двері Полтавської семінарії, де він навчався у 1780—1789 рр. Викладачі, що прийшли сюди з Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму, давали семінаристам широку освіту — не тільки богословську, а й історико-філологічну. Студіювання класичних зразків давньогрецької, римської та сучасних європейських літератур, грунтовне вивчення кількох мов пробуджували в семінаристів інтерес до художнього слова.

Відповідно до вимог курсу шкільної піітики семінаристи займалися віршуванням: спочатку наслідували класичні по-

етичні зразки, а згодом бралися за складання власних віршів. Котляревський виявляв успіхи, зокрема вирізнявся з-поміж інших умінням добирати вдалі, часто дотепні й несподівані рими. У ці роки він здійснює перші спроби гумористичного травестування античних творів, продовжуючи, таким чином, ту шкільну практику, що розквітала в Києво-Могилянській академії та колегіумах.

Після закінчення семінарії Котляревський не скористався можливістю продовжити духовне навчання в Петербурзі, віддавши перевагу службі в штаті так званої Новоросійської канцелярії, а згодом у Полтавській дворянській опіці. З 1793 р. він займається вихованням дітей у поміщицьких маєтках Золотоніського повіту на Полтавщині. У вільний час захоплюється вивченням народних звичаїв та обрядів. Часто його, одягненого по-селянському, можна було зустріти на досвітках, вечорницях, святкових гуляннях молоді. З парубками й дівчатами він співав пісень, брав участь у різних забавах, дослухався гострого, дотепного слова.

Історик О. Єфименко, авторка розвідки «Котляревський в історичній обстановці» (1900), слушно вказувала, що художня індивідуальність Котляревського склалася в тій духовній сфері, яка характеризує буття всього українського народу в останні десятиріччя XVIII ст. Це був період, коли козацтво сходило з історичної сцени, канула в минуле Гетьманщина, й Котляревському не було потреби озиратися туди, де вже не лишилося нічого, крім «німоти могил». Однак сучасне також не радувало, та й попереду не видно було жодного світлого променя. Але він належав до тих небагатьох освічених молодих людей, котрі й тієї нелегкої пори не втратили віри у свій народ та його кращу долю.

Пристрасна любов до рідної землі, неспокійний дух творчості підказали талановитому юнакові мету діяльності: треба було «стукати до розуму й серця своїх привілейованих собратів, щоб викресати з цього глухого й черствого оточення іскри співчуття до народу». І. Котляревський вирішив показати перед усім світом героїчну історію України, опоетизувати довготривалу визвольну боротьбу гордого народу, оспівати його високу душу, щире серце, світлий розум. Ці заповітні думи й мрії можна було донести своїм краянам тільки їхнім словом, їхньою багатою, барвистою, мелодійною і водночас гострою та дотепною мовою. Так, у середині 1790-х рр. став реалізуватися його задум — перенести на рідний грунт сюжет епопеї Вергілія, показавши в її образах і минуле, і сучасне України.

Перше видання «Енеїди» Котляревського з'явилося 1798 р., й дата ця дала початок новій українській літературі, українському національному відродженню. З'явившись у ті часи, коли російським царатом ліквідовано було рештки української автономії, коли, як писав академік О. Білецький, було поставлено «під знак питання» дальшу долю української мови, а отже, і майбутнє всієї національної культури, коли перед самою нацією виникла зловісна загроза: «Бути чи не бути?» — «Енеїда» Котляревського відповіла прямо і беззастережно, відповіла на повен голос: «Бути!»

Період праці Котляревського над поемою — це період великих суспільних зрушень, що відбувалися в усьому світі. Це були часи воєн за незалежність північноамериканських колоній (1775—1783), Великої французької революції (1789—1794), російсько-турецької війни (1806—1812), боротьби народів Європи проти наполеонівських експансій, розгортання грецького національно-визвольного руху, й відблиск цих подій позитивно позначився на ідейному пафосі української «Енеїди». Але найголовнішим чинником, що визначив політичне звучання поеми, було віддзеркалення суспільних настроїв громадянства у трагічні часи колоніального поневолення України після зруйнування Запорозької Січі й ліквідації Гетьманщини.

Сюжетна канва епопеї Вергілія про мандри троянців після зруйнування греками їхньої держави дала змогу українському поетові нагадати своїм краянам про недавні часи рідної історії. Зрештою читачі могли самі провести аналогії між подіями античності і зруйнуванням Запорозької Січі, відчути облуду Катерини II, яка, реалізуючи одвічні наміри Москви пробитися до теплого Індійського океану, лицемірно «подарувала» українським козакам землі над Кубанню, щоб розпочати чужими руками поневолення кавказьких народів. Саме така проекція змісту поеми Котляревського в сучасність, яскраві політичні оцінки модельованих сторін української дійсності визначили актуальність порушених у творі проблем.

Український поет, скориставшись світовим сюжетом про Енея, наповнив його національним змістом. Свого часу висловлювалося чимало суджень про використання Котляревським досвіду того чи іншого інтерпретатора епопеї римського поета, про «залежність» його твору від якоїсь іншомовної переробки античного оригіналу. Однак не так суттєво, звідки міг перейняти славетний полтавець сюжетну канву (вона ж була відома вже понад 1800 років), чиєю схемою послуговувався у своїй праці над «Енеїдою». Важливим є те, що він

відчув органічну потребу рідною мовою розповісти про античних героїв, показати в їхніх образах своїх співвітчизників, висловити хвалу батьківській землі.

Любов до рідного краю, синівська вірність йому — священне почуття для троянців. Поет від розповіді про пригоди своїх героїв, що з перших і до останніх рядків поеми ведеться у світлому, жартівливо-оптимістичному тоні, як цього й вимагає жанр бурлескно-травестійної поеми, раз у раз переходить до прямих згадок про славне минуле українських лицарів вільного степу, захоплено змальовує «славнії полки козацькі — Лубенський, Гадяцький, Полтавський», що «як грянуть, сотнями ударять, перед себе списи наставлять — то мов мітлою все метуть».

Котляревський оспівує славу й доблесть звитяжців, поетизує їхнє бойове побратимство, їхню вірність громадянському, товариському обов'язкові, готовність боротися до останнього подиху за свободу і незалежність рідного краю. Дії та вчинки троянців переконують, що цьому хороброму й відважному людові ніхто й ніщо не може перепинити шлях до великої мети. Показ могутньої волелюбної стихії такий переконливий, що ми й сьогодні проймаємося гордістю за цих героїв, цих шибайголів, які представляють гордий народ, славний «козацький рід».

Поема Котляревського була покликана до життя самою тогочасною дійсністю, породжена національно-визвольними змаганнями українців, незгасаючою ідеєю державотворення, що відбилася в козацьких літописах та «Історії Русів», в історіософічних та фольклорно-етнографічних дослідженнях перших десятиріч XIX ст. Як підкреслював І. Франко, «любов до свого рідного народу і його мови, що примусила Котляревського писати по-українськи, а публіку — читати його писання і любуватися ними, не з неба впала, ані через ніч виросла, але мусила бути витвором довгої і славної історії України».

Згідно з концепцією автора «Енеїди» дух героїзму й патріотизму наснажує насамперед дії звичайних людей, характеризує змагання широких мас. Поет рішуче відкидав думку, що здатними на подвиг можуть бути тільки представники аристократичних верхів. Такі просвітительські тенденції в умовах нового закріпачення «козацького народу», який за Переяславською угодою мав завжди залишатися вільним, були справді прогресивними. В поемі виразно окреслюється естетичний ідеал Котляревського — громадянина-патріота, безкорисливого захисника справедливої справи.

Саме така концепція твору забезпечила і його популярність у свій час, і його дійсне вічне буття. В цьому зв'язку можна навести цікавий факт з біографії письменника. Як відомо, Котляревський 12 років (1796—1808) перебував на військовій службі, брав участь у задунайському поході російської армії під час воєнної кампанії 1806—1807 рр., виявив особисту мужність при облозі і здобутті Бендер, у боях за Ізмаїл. Тоді він познайомився з українськими козаками, що жили на Дунаї. І коли вони довідалися, що Котляревський є тим, «хто скомпонував «Енеїду», то запросили до себе «за старшого». Розповідаючи про цю подію у своєму житті, Котляревський звичайно додавав, що його «Енеїда» потрапила навіть у бібліотеку Наполеона: вивезена була, мовляв, ним із захопленої 1812 р. Москви.

Котляревському належить також «Пісня на новий 1805 год пану нашому, батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» (1849), в якій ідеться про деякі сторони полтавського життя в часи, коли там посаду «малоросійського генерал-губернатора» обіймав князь Куракін, активний прихильник нововведень молодого царя Олександра I, який змінив на російському престолі всім ненависного Павла I.

Важливо, що в «Пісні...» визначальним є не оспівування вельможі, а викриття соціальних кривд. Складаючи новорічне привітання правителеві краю, автор скористався нагодою, щоб засудити кріпосницьку сваволю, несправедливий суд, хабарництво та інші зловживання чиновницької братії. У творі привертають увагу конкретні факти, зумовлені тогочасною дійсністю,— зазіхання дворян на козацькі землі, продажність суддів. Впадають в око й подробиці, які передають реалії українського національного побуту.

Вийшовши у відставку й не знайшовши служби в Петербурзі, Котляревський з 1810 р. і до смерті живе й працює у рідній Полтаві. Тут він дістав скромну посаду наглядача Будинку виховання бідних дворян. Як вихователь підтримував той напрямок освіти, який визначався проектом письменника-просвітителя В. Капніста, що виконував певний час обов'язки «директора училищ» Полтавської губернії. Гуманне ставлення до дітей, розвиток їхніх природних здібностей характеризують педагогічні принципи Котляревського. До речі, з кола його вихованців вийшло кілька відомих діячів науки й культури, зокрема славетний український математик М. Остроградський.

Під час навали Наполеона Котляревський сформував козацький кінний полк з населення Полтавщини, разом з ополченцями через Лубни, Пирятин, Прилуки, Борзну походом

дійшов до Калуги. М. Кутузов послав козаків визволяти Білорусь. 1813 р. Котляревський їздив з депешами до ставки російської армії, що розташувалася у Дрездені.

Котляревському належить велика заслуга в пожвавленні культурного життя Полтави. Він організовував театральні вистави з участю вихованців, виступав як актор у домашніх виставах п'єс Я. Княжніна. Чотири роки (1818—1821) у житті і творчій діяльності письменника позначені щирою дружбою з М. Щепкіним. У цей час він написав драму «Наталка Полтавка» (вид. 1838) і водевіль «Москаль-чарівник» (вид. 1841), що вперше були поставлені на сцені Полтавського театру 1819 р. Саме ця дата й визначає початки нової української драматургії, зародження нового національного театру.

«Наталка Полтавка» засвідчила значний крок Котляревського на шляху формування українського просвітительського реалізму. Тут, на відміну від «Енеїди», він не був скутий ні запозиченим сюжетом, ні специфікою жанру і міг, звернувшись до рідного життя, заговорити про серйозне посерйозному. Біографи зазначали, що драматург поклав в основу достовірний факт. Це свідчення теж важливе для з'ясування життєвості твору, але визначальним є справді художнє узагальнення сучасної авторові реальності, переконливе — у соціально-побутовому й психологічному аспектах — розв'язання конфлікту.

Котляревський як драматург-новатор зумів відповісти на ті питання, які ставило життя перед сценічним мистецтвом. Невідкладною потребою часу стало художнє моделювання реальної дійсності з її складнощами і суперечностями, показ людини у зв'язках із середовищем. Саме так драматург і змальовує дійсність: доля однієї з полтавок, майстерно узагальнена в аспекті вимог національної етики й моралі, постала перед світом як високопоетична історія формування особистості в нелегкій боротьбі з гнітючими соціальними умовами.

Неминуще значення п'єси Котляревського полягає насамперед у тому, що це твір про народ, про щоденне життя трудівників, їхній побут, звичаї, обряди, про обстоювання людиною законного права на щастя, твір про щедре серце, глибоку душу, світлий розум простої дівчини-українки. Скажемо відразу: таких творів всесвітня література ще не знала.

Насичена духом народної мови і народної пісні драма й сьогодні не втрачає актуальності. Пройнята високим гуманістичним пафосом, вона відкрила нові, набагато ширші обрії

та можливості українського художнього слова в його поступальному розвитку. Власне, вся вітчизняна драматургія XIX ст. зазнала благотворного впливу цієї драми.

Так само й водевіль «Москаль-чарівник» заклав основи цього жанру в українському письменстві. На відміну від одноактівок російських драматургів перших десятиріч XIX ст. — О. Шаховського, П. Вяземського, М. Хмельницького, В. Сологуба, в яких дійові особи, за спостереженням М. Гоголя, здебільшого «ані французи, ані німці, а якісь химерні люди, що не мають рішуче ніякої пристрасті та різкої фізіології», водевіль Котляревського написаний на побутовому матеріалі, взятому з життя сучасного авторові українського села. За таким принципом створювалися й водевілі Г. Квітки-Основ'яненка, С. Петрушевича, В. Гоголя, Д. Дмитренка, А. Велисовського, М. Старицького, М. Кропивницького.

Твори Котляревського характеризують його як передову людину свого часу. Демократизм письменника сформувався під впливом нових суспільних та естетичних віянь на зламі XVIII і XIX ст. Ще в юності він познайомився з «шкільною» бурлескно-сатиричною та усною народною поезією. Не могла не захопити його творчість володаря дум освічених людей, мандрівного філософа Г. Сковороди. 1821 р. Котляревського було обрано почесним членом Вільного товариства любителів російської словесності, до якого тоді також належали поети-декабристи й літератори, ідейно близькі до них,— Ф. Глинка, К. Рилєєв, М. Бестужев, О. Бестужев, М. Гнєдич, О. Корнилович. Десь до цього часу відноситься ще один цікавий факт з творчої біографії письменника — випуск ним рукописного журналу «Муха», що його герой Шевченкової повісті «Близнецы» називає «справжньою бджолою», напевне, маючи на увазі сатиричну спрямованість часопису.

В останні роки Котляревський перебував у тісних контактах з діячами української та російської культури. Він листується з відомим перекладачем «Іліади» Гомера російською мовою, колишнім вихованцем Полтавської семінарії М. Гнедичем. За допомогою автора повістей на українські теми, критика і видавця Ореста Сомова Котляревський публікує в альманасі «Северные цветы» (1830) пісню «Ой мати, мати, серце не вважає» з «Наталки Полтавки».

Своїми порадами Котляревський допомагав ученим-історикам, зокрема Д. Бантиш-Каменському, авторові «Истории Малой России...» (1822). Письменник спілкувався з відомим російським вченим М. Погодіним. Під час зустрічі 1837 р. з І. Срезневським він з гірким смутком говорив про відсут-

ність глибоких досліджень з української історії, про недалекоглядність фольклористів та невміння літераторів користуватися багатствами народної поезії. За свідченням І. Срезневського, Котляревський «прямо на очах ожив», дізнавшись про задум співрозмовника збирати фольклорно-етнографічний матеріал. «Сам говорив майже все по-українському. Погляд його, до того спрямований якось недовірливо, якось холодно, оживився, слова полилися рікою, і кілька разів шановний старець відкашлював свій сміх, свої красномовні періоди».

У ці ж роки Котляревського відвідав відомий етнограф В. Пассек, їхня розмова також стосувалася питань вивчення українських старожитностей. «Він прийняв мене дуже привітно,— згадував учений,— і, незважаючи на хворобу, яка помітно не давала йому спокою, жартував і розпитував про мої подорожі». Гостем автора «Енеїди» був і М. Гоголь, який виявляв значний інтерес до відображення в поемі українського життя.

Простота і щирість, чесність і безкорисливість, душевність і приязність характеризували письменника. Він допомагав усім, хто до нього звертався зі своїми турботами. Зовнішністю Котляревський був примітний: високий зростом, стрункий, чорнявий, з енергійним, моложавим обличчям, на якому виділялися вдумливий погляд карих очей і привітна усмішка. А наприкінці життя — з пишними козацькими вусами.

До останніх своїх днів письменник мешкав у батьківському будиночку, де на сволоці було вирізано старослов'янською в'яззю рік спорудження — 1705. Одна з кімнат служила господареві кабінетом і спальнею. Тут, у шафі, зберігалися в оригіналі деякі видання римських та французьких авторів, зокрема твори Вольтера, а також російськомовні переклади Сервантеса, Лафонтена, Лесажа, Вальтера Скотта, Купера, комплекти журналів.

У Котляревського було вузьке коло приятелів, і під час свят він часто гостював у їхніх родинах. Любив і сам приймати друзів, зацікавлював знайомих якоюсь новиною, часто ним самим вигаданою і дотепно розказаною. Всі враз відчували полегшення, зникала скутість, пожвавлювалися розмови. Гості хотіли бути біля господаря, слухати його, бо той умів розповідати розумно й захоплююче, цитував поетів, жартував, вживаючи гумористичні прислів'я та приказки.

Помер Котляревський 10 листопада 1838 р. В останню дорогу його проводжала вся Полтава. На смерть письменника щирим словом відгукнувся молодий Т. Шевченко, пророкуючи авторові «Енеїди» вічну славу за яскраво виписаний образ України, за те, що козацьку звитягу рідним словом «переніс в убогу хату сироти». Прогресивні тенденції творчості зачинателя нової української літератури були підхоплені й продовжені його наступниками. Як писала Леся Українка:

Ті вічні пісні, ті єдиної спадки
Взяли собі другі поети-нащадки
І батьківським шляхом пішли.

Коли 1903 р. Полтава відкривала пам'ятник своєму безсмертному синові, група київських літераторів у поздоровленні яскраво визначила громадянський подвиг Котляревського: «Ще зоря не зоріла на темному небі захмареному, як у Полтаві з уст Івана Котляревського продзвеніло натхненне слово поетичне. Воно рідну мову піднімало до високостей національного письменства, воно живило наш дух народний животворною силою. І слово стало ділом!»

Слово стало ділом — у цьому й полягає неминуще значення творчості Котляревського, його багатогранної громадянсько-патріотичної діяльності.

УСТИМ КАРМАЛЮК

Постать У. Кармалюка загадкова й легендарна. Історичні дослідження його біографії, коли їх зіставити, породжують більше запитань, аніж дають певних, однозначних свідчень про цю неординарну особу.

Оповиті туманом навіть ім'я та прізвище героя селянського руху. В судових актах, церковних записах та метриці іменують його по-різному: Устим, Августин, Севастіан, Юстіан, Василь. Існує і кілька варіантів звучання прізвища: Кармалюк, Кармелюк і навіть Карманюк. Сам він, переховуючись, інколи називав себе Василем Гавриленком.

Офіційні документи, які стосуються У. Кармалюка, вражають насамперед розбіжністю характеристик, даних йому сучасниками, державними чиновниками, очевидцями та усною народною творчістю. За версією перших, в уяві постає похмура, жорстока й немилосердна людина без строгих моральних норм, з переконаннями карного злочинця. Народна ж традиція оспівує та возвеличує постать героя-месника, який увібрав у себе найкращі людські риси й уособлював ідеал мудрого, справедливого народного вождя.

Устим Кармалюк символізував свою епоху, також неоднорідну, суперечливу й складну. Для одних він був утіленням непокори, мужності та героїзму, а для інших — бунту, кривавого, нещадного й безглуздого.

З'явившись на історичній арені якраз тоді, коли соціальна напруга в суспільстві загрожувала вибухом невдоволення з боку безправного й гнобленого селянства, У. Кармалюк став провідником народних мас. Далебі, за інших обставин не спалахнула б збройна боротьба тисяч і тисяч покривджених проти своїх визискувачів, а отже, й не з'явилася б потреба у вожді бунтівників.

Народився Устим Кармалюк 10 березня 1787 р. в с. Головчинці Літинського повіту Подільської губернії (тепер с. Кармалюкове Вінницької обл.), у сім'ї кріпаків поміщика Пигловського. З юних літ не хотів коритися панській сваволі та різним зловживанням управителів, беручи близько до серця не лише особисті кривди, а й гірку долю інших покріпачених селян. 1806 р. Устим одружився з місцевою дівчиною-кріпачкою Марією Щербою, яка народила йому трьох синів — Остапа, Івана й Тараса. Однак їхнє сімейне щастя було надто примарним. Кармалюк відверто дорікав панові за тяжкі умови життя й виснажливу працю, тож віддав його Пигловський в солдати. 1812 р. новобранець потрапив до 4-го уланського полку, розквартированого в Кам'янці-Подільському. Там зійшовся з Данилом Хроном, який протягом наступних років був його постійним спільником. Вони втекли з гарнізону й на початку 1813 р. повернулися до рідних місць.

Відтоді на Поділлі почав діяти селянський партизанський загін на чолі з Устимом Кармалюком. Викликáв він занепокоєння, а відтак і страх як у місцевої влади, так і в царського уряду, бо нападав на садиби польських і українських поміщиків, забирав у них гроші та майно. Цікавим є те, що Кармалюк за роки повстання так і не нажив власного добра, бо все здобуте роздавав убогим і знедоленим. Серед повстанців мав він надзвичайно високий авторитет і велику повагу Селяни радо переховували його від переслідувачів. За народним переказом, «Кармалюк був чоловіком справедливим, карав панів, які знущалися з людей. Бідні вельми шанували його, котрий що візьме у багатих, то все їм віддасть». Це підтверджує і народна пісня:

З багатого хоч я й візьму —
Убогому дáю.
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю.

Повстанський рух під проводом Кармалюка охопив значну частину Літинського, Летичівського й Проскурівського повітів Подільської губернії. В ньому брали участь селяни, солдати-втікачі та містечкова біднота. Навесні 1814 р. Кармалюка було схоплено. Півроку поневірявся в літинській в'язниці, а потім військовий трибунал у Кам'янці-Подільському засудив його до 500 ударів шпіцрутенами й відправки до війська. Однак у серпні 1814 р. бунтівникові вдалося утекти по дорозі до місця дислокації частини. Невдовзі напади на поміщиків відновилися.

Кармалюку щастило протягом кількох років. Аж ось у січні 1817-го його схопили. 20 вересня 1818 р. військовий суд виніс вирок — смертна кара. Невдовзі її було замінено 25 ударами батогом, тавруванням обличчя «указными знаками» і засланням у Сибір на каторжні роботи. Але й цього разу відчайдухові вдалося втекти. Навесні 1819 р. він повернувся на Поділля, де знову організував селянський загін. Народ так охарактеризував талант свого героя:

Не вмирає він від кулі,
В мороз не холоне,
Не згорає на вогні він
І в воді не тоне.

Поміщики марно влаштовували облави, навіть місцева поліція тривалий час не могла натрапити на слід Кармалюка. Лише в березні 1822 р. Кармалюків загін було розгромлено, а його самого окайданено й запроторено до в'язниці. Засуджений на довічну каторгу в Сибір, він знову втікає. Але цього разу невдало — зловили одчайдуха й прикували до стіни у Кам'янець-Подільській фортеці. Справою селянського ватажка зайнявся особисто намісник у Царстві Польському і на Правобережжі України великий князь Костянтин Павлович. Для розслідування було створено спеціальну комісію.

Засланий до Сибіру Кармалюк мріє про повернення на батьківщину. В березні 1825 р. він тікає з каторги. Справді, не боявся Кармалюк «ні високих мурів, ні кайданів замовлених, ні тяжких тортурів». Новий арешт у червні 1827 р. й сибірське заслання припинили виступи його загону лише на три роки. І знову він здійснив майже неймовірне — втретє утік з каторги. Протягом осені 1830 р. Кармалюк активно готується до повстання, одначе внаслідок доносу потрапляє до літинської в'язниці. Після його втечі й звідти у квітні 1832 р. повстанський рух набуває широкого розмаху й охоплює навіть деякі повіти Волинської та Київської губерній.

У листопаді 1833 р. для боротьби з повстанцями було створено так звану Галузинецьку комісію на чолі з чиновником з особливих доручень Візерським. Лише два роки згодом їй вдалося натрапити на слід Кармалюка — через зраду Оляни Процкової. Саме в її домі, у с. Коричинцях Шляхових, у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. його підступно вбив із засідки шляхтич А. Рудковський.

11 жовтня летичівський повітовий штаб-лікар Дроздов свідчив при огляді тіла, що Кармалюк мав волосся русяве, обстрижене по-шляхетськи, русяві вуса, лоб широкий, відкритий, очі великі сірі, ніс великий горбатий; на лобі й скронях по два синявих рубці — сліди таврування, яке роблять злочинцям після покарання батогом; упродовж спини дуже помітні смуги від батога.

В офіційній реляції Летичівського повітового суду від 16 жовтня 1835 р. записано: «Таким чином скінчив життя своє славний злочинствами Кармалюк, караний тричі шпіцрутеном і тричі батогом, стільки ж разів здійснив він утечу з каторжних робіт, непокоїв багато років тутешню округу, мав надзвичайні й навіть неймовірні зв'язки, зробився, сказати можна, носієм усього зла й тим ввергнув багатьох простолюдинів у пагубу й саму навіть забобонну загальну думку про його силу та могутність...»

Хоч царський уряд, оцінюючи в негативному світлі діяльність Устима Кармалюка, характеризував його як злодія і вбивцю, він об'єктивно визнавав популярність цього лідера повстанців серед народних мас, його вплив на думки покріпачених селян, знання ним людської психології, народних звичаїв і вірувань. Польський історик Йосип Ролле, змальовуючи картину погромів поміщицьких садиб повстанцями в романі «Кармалюк», також наголошував на дивовижних здібностях народного ватажка. «На чолі всієї цієї юрби розбійників,— писав він,— Кармалюк, для якого грати в'язниці й куля — ніщо; заслання у Сибір, яке закінчується швидким поверненням,— приємна прогулянка; тисячі палиць, що падають на його спину,— укус комара; батіг — ледь відчутна неприємність. Кармалюк — уособлення сили в очах селян, втілення спритності стосовно поліції».

Селяни шанували його за щедрість і душевну чулість, відвагу й відданість боротьбі за справедливість і краще майбутнє. Поміщики й урядовці ненавиділи, але разом з тим відзначали його освіченість, знання кількох мов (Кармалюк крім рідної — української — вільно володів російською, польською та єврейською мовами, що вирізняло його з-поміж неписьменних мас).

Віра простого люду в надзвичайні сили свого героя привела до повстанських загонів близько 20 тис. чоловік, котрі здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Це був справді масовий рух знедолених, які мріяли будь-що поліпшити своє скрутне становище. Ще якийсь час після загибелі Кармалюка на Поділлі спорадично спалахували повстання. А ім'я Устима Кармалюка — «славетного лицаря», за висловом Т. Шевченка,— назавжди залишилося в анналах української історії.

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ

Перший ректор Київського університету Михайло Олександрович Максимович посідає одне з чільних місць серед видатних мислителів, учених і просвітителів України. Завдяки енциклопедичній освіченості сучасники називали його «українським Ломоносовим». У ті далекі часи, коли Україна несла тяжке ярмо неволі в Російському царстві, він невтомно працював для її духовного визволення, національного і культурного відродження.

Михайло Максимович народився 15 вересня 1804 р. на хут. Тимківщина Золотоніського повіту на Полтавщині (тепер с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкаської обл.) в небагатій дворянській сім'ї. Батько — Олександр Іванович Максимович і мати — Гликерія Федорівна Тимківська були вихідцями із старшинських козацьких родів, нобілітованих у дворянство. Початкову освіту хлопець отримав у Золотоніській монастирській школі. Любов до науки й творчості йому прищепив його дядько — професор Харківського університету І. Тимківський. При підтримці Іллі Федоровича Михайло вступив 1812 р. до Новгород-Сіверської гімназії. Захоплювався ботанікою і фольклором, збирав зразки місцевої флори, записував пісні та думи, жваво цікавився історією, побутом і звичаями українського народу. Вищу освіту Максимович здобув у Московському університеті, де як «казеннокоштний студент» два перших роки навчався на словесному (філологічному) відділенні, а два наступних — на природознавчому. Здібному юнакові університетська рада дала змогу продовжити наукову роботу в галузі ботаніки й підготуватися до викладацької діяльності.

З головою поринувши в науку, він почав складати систематичний каталог рослин, упорядковувати гербарій, невтомно працював над розширенням своїх знань з ботаніки, зоолo-

гії, медицини, фізики, філології. Не цурався й педагогічної роботи: читав курси ботаніки й садівництва у землеробській школі, природознавчу історію в університетському пансіоні, ботаніку в комерційній практичній академії в Москві. Тоді ж побачили світ і перші праці М. Максимовича з природознавства та філології. Науковий світогляд його формувався під впливом матеріалістичних ідей видатного російського вченого і просвітителя М. Ломоносова, передових професорів-сучасників (М. Павлова, Г. Гофмана та ін.), західноєвропейських матеріалістів і енциклопедистів. 1826 р. 22-річний М. Максимович став завідувати університетським ботанічним садом і гербарієм.

Молодий вчений був у центрі наукового й громадського життя, підтримував особисті й творчі зв'язки з О. Пушкіним, М. Гоголем, О. Герценом, К. Рилєєвим, М. Огарьовим, В. Бєлінським, Д. Писарєвим, В. Одоєвським, М. Полєвим, В. Жуковським, П. Вяземським, А. Міцкевичем, М. Гнедичем, В. Кюхельбекером, О. Бодянським, а також іншими діячами різних напрямів — декабристами, західниками, слов'янофілами.

1827 р. М. Максимович успішно захистив дисертацію й здобув науковий ступінь магістра (сучасне — кандидат) природознавства. Відтоді працює на кафедрі ботаніки в Московському університеті. Серед його слухачів були О. Герцен і М. Лермонтов.

Праці Максимовича в галузі природознавства привертали увагу наукової громадськості своєю грунтовністю і новаторством. Схвальний відгук преси дістав його підручник для студентів «Основы зоологии, или наука о животных». Для університетської молоді призначалися і «Основы ботаники», «Раздумья о природе», «Систематика растений». У своїх дослідженнях він один з перших у світі сформував уявлення не лише про еволюційну теорію розвитку органічного світу, а й про клітинну будову організмів, що дає підстави вважати його попередником англійця Чарлза Дарвіна. Однак відкриття українського вченого не було належним чином оцінено в Росії.

За 11 років (1823—1834) науково-педагогічної діяльності Максимович опублікував 100 своїх праць, добре знаних і високо оцінених як у Росії, так і за її межами, зокрема у Варшаві, Празі, Берліні, багатьох університетах, інших навчальних закладах. Визнанням наукових і педагогічних заслуг М. Максимовича стало затвердження його 1833 р. професором і завідуючим кафедрою ботаніки Московського університету.

Одночасно з природознавством учений займається, і досить плідно, гуманітарними науками. 1827 р. виходить у світ його збірка «Малороссийские песни», що одразу ж привернула увагу філологів і письменників. Високу оцінку дав їй, зокрема, О. Пушкін.

Попри тісні взаємини з декабристами й революційними демократами, М. Максимович за своїми поглядами залишався поміркованим громадським діячем. Обмежуючись просвітительством, він глибоко вірив у людський розум і вважав освіту за суспільну зброю, гострішу за косу, багнет і шаблю в боротьбі за щасливе життя народу.

Доля сина турбувала матір Гликерію Федорівну, яка 1825 р. писала йому в Москву: «... Щастя своє знайдеш не в столиці, а на своїй Батьківщині». Ці слова глибоко запали в душу Михайлові, думки якого часто поверталися до рідної України, домівки над Дніпром-Славутичем. Мати стала провидицею його долі, вгадала майбутнє.

Майже 15 років прожив М. Максимович у Москві. Цей період був ущерть заповнений напруженою працею: навчання в університеті, робота в ботанічному саду, викладання у різних навчальних закладах, підготовка книг з природознавства й гуманітарних наук, громадська діяльність. Усе це негативно позначилося на здоров'ї, яким він і раніше не міг похвалитися. Туга за Батьківщиною особливо зросла після смерті матері (1829).

Переїзд в Україну став реальністю після відкриття університету в Києві. «Заснування нового університету...— писав Максимович у спогадах,— потягло мене непереборною силою туди... де Батьківщина мого роду». Про переведення до Києва клопоталися його впливові друзі — О. Пушкін, М. Гоголь, В. Жуковський.

У травні 1834 р. М. Максимовича було затверджено завідуючим кафедрою російської словесності й деканом історико-філологічного факультету, а у вересні того ж року — першим ректором Київського університету.

За короткий час ректорства (неповних півтора року) він напрочуд багато зробив для організації навчання. Новостворений університет тоді ще не мав власного приміщення, тому доводилося наймати приватні будинки на Печерську. Не вистачало підручників, наочних посібників, лабораторій; не було видавничої бази (друкарні). Крім університетських справ ректор керував попечительським комітетом Київського учбового округу, куди входили початкові й середні навчальні заклади Київської, Подільської, Волинської та Чернігівської губерній. Попечитель округу Є. Брадке замість допомоги ор-

ганізував стеження за професорами й студентами, встановив дріб'язкову опіку над самим ректором.

Улітку 1835 р. Київ мав відвідати цар Микола І. Є. Брадке вимагав від ректора влаштувати пишну зустріч монархові — тріумфальний марш студентів і вручення рапорту вдячності від імені університету. Однак М. Максимович виявив непослух — пославшись на зайнятість навчальними й адміністративними справами, рішуче відмовився це зробити. Такий вчинок не залишився непоміченим.

Є. Брадке постійно переслідував ученого, який від перевтоми часто хворів. Це схиляло його до думки покинути ректорство: «Я бачив ясно, що мені необхідно або залишити викладання, або скласти з себе ректорство...» У грудні 1835 р. на засіданні ради університету було оголошено про відставку М. Максимовича з посади ректора і вручено йому адресний лист з подякою за сумлінну працю. Однак ще ціле десятиріччя він викладав філологію в Київському університеті.

Водночас займався і науковою діяльністю. Підготував і видав збірки «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849), які дали початок національній фольклористиці. Опублікував ряд монографій з історії Київської Русі — «Откуда пошла Русская земля» (1837), «История древней русской словесности» (1839), «Начала русской филологии» (1847) та ін. У 1840—1841 рр. видав дві книги альманаху «Киевлянин», куди увійшли історичні й філологічні праці. Загалом М. Максимович по праву належить до засновників і перших дослідників історії України.

У той час серед учених Київського університету й Духовної академії виникла ідея створення наукового історичного товариства, яке б об'єднувало дослідників з історії, археології та етнографії. Такі товариства вже існували при Московському університеті та в Одесі на базі Рішельєвського ліцею. 1840 р. М. Максимович підготував проект статуту Товариства історії і старожитностей у Києві та записку з обґрунтуванням його утворення при університеті. Кілька років власті зволікали. Й лише 1843-го погодилися на заснування при канцелярії київського генерал-губернатора, і не товариства, а установи під назвою «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія)». Дійсними її членами крім М. Максимовича стали відомі вчені: М. Іванишев, В. Домбровський, О. Ставровський, М. Костомаров, митрополит київський Євгеній (Болховітінов), ректор Духовної академії Інокентій (Борисов) та інші особи. Комісія займалася виявленням і публікацією документів, вивченням

археологічних і архітектурних пам'яток, збиранням етнографічних і фольклорних матеріалів.

В Археографічній комісії М. Максимович працював надзвичайно енергійно й продуктивно. За його редакцією 1845 р. вийшов у світ перший том документів під назвою «Памятники». Професор виступав проти намагання царських чиновників надати діяльності комісії монархічного напряму й використовувати документи для політичних цілей, проти виправдання національного гноблення польського та українського народів.

Улітку 1843 р. М. Максимович познайомився з Т. Шевченком, на той час уже відомим поетом і художником, автором «Кобзаря» і поеми «Гайдамаки». За рекомендацією професора адміністрація Археографічної комісії в грудні 1845 р. призначила Т. Шевченка на посаду художника й співробітника, якому доручалося розшукувати і змальовувати історичні пам'ятки, збирати фольклорні й етнографічні матеріали. Поет працював у цій комісії майже півтора року.

Багато сил і здоров'я віддав М. Максимович вітчизняній науці, освіті й культурі. Він не мав багатства і не дбав про нього. Коли ж лихі обставини й підступна хвороба спонукали професора піти у відставку з Київського університету (1845), міністерство призначило йому мізерну пенсію (762 крб. на рік), якої не вистачало для життя. І лише невеликий маєток Михайлова гора поблизу с. Прохорівки на Черкащині давав змогу якось зводити кінці з кінцями. У цій мальовничій місцевості над Дніпром професор жив понад 30 років. «Як згадаю своє життя за ці тридцять років,— писав у спогадах,— то аж серце в'яне».

Найближчим культурним і науковим центром був Київ. Тож учений щороку їздить до міста, працює в архівах і бібліотеках, досліджує історію Києва, Острога, Золотоноші, Переяслава, Полтави та інших міст, публікує статті.

1849 р. М. Максимович побував у Москві, де зустрічався із знайомими вченими, громадськими діячами, літераторами. Там М. Гоголь читав йому перший розділ другої частини роману «Мертвые души». Заходами друзів вдалося опублікувати третій випуск альманаху «Киевлянин» (1850). В Україну повернувся разом з М. Гоголем, вдвох завітали до Миргорода та Сорочинців.

У Москві М. Максимович зібрав чимало матеріалів з історії Визвольної війни в Україні під проводом Богдана Хмельницького, гайдамацького руху та козацтва, переклав українською поему «Слово о полку Ігоревім» (1857). І дотепер актуально звучать його слова: «Щоб науки зріднити з

розумом народу, треба розробляти їх рідною мовою...» Свою любов до Вітчизни він вклав у такі поетичні рядки: «Не покину, поки згину, мою Україну». І цієї клятви не порушив.

Наприкінці 1857 р. М. Максимович разом з дружиною (1853 р. він одружився з 30-річною Марією Василівною Товбич, дочкою небагатих дворян, освіченою жінкою; подружжя мало сина й дочку) знову приїхав до Москви, щоб продовжити наукові пошуки. В березні 1858-го туди прибув і Т. Шевченко, повертаючись із заслання. М. Максимович гаряче зустрів великого Кобзаря, якого любив і щиро поважав за полум'яну поезію. Тоді ж подружжя запросило його відвідати їхній маєток Михайлова гора. Влітку 1859-го Т. Шевченко гостював у них, намалював портрети Марії Василівни і Михайла Олександровича, зустрічався з селянами.

Як велике горе переживав М. Максимович смерть Тараса Григоровича, взяв участь у похороні в Каневі, написав і прочитав на могилі Кобзаря вірш, в якому високо оцінив його роль і значення в історії України. А наступними роками вчений обстоював спадщину поета від нападок реакційних критиків, які заперечували існування української мови, присвятив йому ще кілька віршів.

У вересні 1871 р. вчені й літератори Росії та України відзначали у Києві 50-річний ювілей науково-літературної діяльності М. Максимовича. Зібралися сотні шанувальників його таланту. Від імені ради університету йому було вручено диплом почесного доктора слов'яно-руської філології. А в жовтні того ж року Російська академія наук одноголосно обрала М. Максимовича членом-кореспондентом по відділенню російської мови і словесності (літератури).

Визнанням великих заслуг ученого було також обрання його почесним членом Московського, Петербурзького, Київського й Одеського університетів та багатьох наукових і літературних товариств.

За своє життя М. Максимович написав і опублікував понад 260 праць і творів, повсякчас дбав про освіту народу, виступив одним з ініціаторів встановлення пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. Учений дожив до того часу, коли здійснилася його мрія: 1872 р. було затверджено статут, а наступного відкрито Історичне товариство Нестора-літописця (1873—1917) у Києві. Ця перша наукова установа, що досягла академічного рівня, об'єднала учених-істориків усієї України.

Невблаганна смерть 22 листопада 1873 р. припинила науковий подвиг М. Максимовича. Його поховано біля хут. Михайлова гора й на могилі споруджено високий кам'яний надгробок. Шанувальники вченого видали у Києві зібрання його творів у трьох томах, що стали пам'ятником подвижникові науки, освіти й культури України.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

Про Миколу Васильовича Гоголя великий український поет Тарас Шевченко писав: «Перед Гоголем треба благоговіти, як перед людиною, обдарованою щонайглибшим розумом і найніжнішою любов'ю до людей». Він високо цінував величезний гуманізм його творчості, духом якого були пронизані кращі представники українського суспільства.

Спадщина письменника цікавила і цікавить учених різних напрямів та профілів: філологів, психологів, істориків, журналістів. Ще й досі точаться суперечки навколо Гоголіани як окремого напряму української культури, індивідуальності Гоголя та характерних особливостей його творчості.

Народився він 1 квітня 1809 р. в с. Великі Сорочинці — одному з найчарівніших куточків Полтавщини. Батько, Василь Панасович, був українським письменником, організатором домашнього театру поміщика Д. Трощинського, де ставив свої водевілі. Їхній рід бере початок з XVII ст., з часів Хмельниччини. Як свідчать документи, його засновником був полковник подільський, а потім могилівський Євстафій (Остап) Гоголь. Зналися Миколині предки і з гетьманами України — Петром Дорошенком та Іваном Скоропадським. Батьки свято берегли генеалогію сім'ї, у спадок дітям передали численні оповіді та легенди про зачинателів їхнього роду, згадки про який, до речі, можна знайти і в літописах. Микола був старшим сином. Після нього народилися брат Іван (помер дев'яти років) та сестри Марія, Ганна, Єлизавета, Тетяна і Ольга. Дитинство минуло в с. Василівці поблизу Миргорода. Початкову освіту здобув удома. Потім його віддали до Полтавського повітового училища. 1821 р. 11-річного юнака прийняли до одного з найпрестижніших навчальних закладів у Малоросії — Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, яка готувала дворянських дітей до державної служби.

У Ніжині Гоголь цікавиться театром, бере участь у виданні рукописних журналів та альманахів, завідує гімназичною бібліотекою. До цього періоду належать і перші літературні спроби. В рукописному журналі «Звезда» було вміщено його повість «Братья Твердиславичи» й кілька віршів. Є

свідчення про те, що Гоголь написав тоді трагедію «Разбойники» в дусі Шіллера, яким так захоплювався. Він збирає пісні, думи, балади, прислів'я, приказки. Свої враження і спостереження, етнографічні матеріали, подробиці з побуту українського селянства, дані з історії виникнення Києва, крилаті вислови тощо заносить до спеціального записника під назвою «Книга всякой всячины, или подручная энциклопедия». До неї входили найрізноманітніші матеріали, як-от: «Лексикон малороссийский; Древнее вооружение греческое; Вирша, говореная гетману Потемкину запорожцами; Выговор гетмана Скоропадского Василию Скалозубову; Декрет Миргородской ратуши 1702 г.; Игры, развлечения малороссиян; Кое-что об истории искусств; Мысли об истории в целом». Вони дають уяву про широчінь інтересів молодого Гоголя.

У червні 1828 р. майбутній письменник закінчив навчання в Ніжинській гімназії. В атестаті з 10 предметів була оцінка «дуже добре», із 3— «добре», з 1— «задовільно» і з 2— «чудово».

Наприкінці року 19-річний Гоголь разом із своїм гімназійним товаришем Олександром Данилевським переїхав до Петербурга, де розпочалося їхнє самостійне життя. Але столиця зустріла Миколу недоброзичливо. Він довго не міг знайти роботу і тільки в листопаді 1829 р. влаштувався рядовим чиновником у департаменті державного господарства, а потім писарем департаменту уділів. У вільний час юнак відвідує Академію мистецтв, споглядає життя художників, вбирає нові враження, які згодом використає у своїх творах, зокрема «Петербургских повестях».

Початок 30-х рр. — період творчого піднесення Гоголя — був насичений різними подіями, які відбилися на подальшому житті письменника. Він знайомиться з О. Пушкіним, В. Жуковським, П. Плетньовим, М. Погодіним, М. Щепкіним, І. Аксаковим. У грудні 1833-го читає Пушкіну свою «Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем». Того ж року пише повість «Старосветские помещики». Журнал «Отечественные записки» публікує повість «Басаврюк, или Вечер накануне Ивана Купала», виходять друком збірки «Вечера на хуторе близ Диканьки», «Арабески», «Миргород». А восени 1835 р. Микола Гоголь береться за створення основної праці свого життя — «Мертвых душ».

Ще з 1829 р. він підтримував дружні стосунки з одним із найосвіченіших людей того часу — М. Максимовичем, відомим вченим у галузі природознавства, історії, філології, етнографії, біології. Їх поєднували не тільки спільний інтерес до історії та культури українського народу, його етносу, національних традицій, звичаїв, а й палке бажання все це відтворити документально. В одному з листів до М. Максимовича, який проживав тоді й працював у Москві, Гоголь писав: «Киньте справді кацапію та їдьте в Гетьманщину. Я сам думав те ж саме зробити й наступного року махнути звідси. Дурні ми, далебі, як розсудити гарненько! Для чого й кому ми жертвуємо усім? Їдьмо! Скільки ми там назбираємо всякої всячини! Усе викопаємо!»

У той час Гоголь готувався до написання історії України та загальної історії і мріяв працювати на кафедрі загальної історії в Київському університеті, питання про організацію і відкриття якого широко обговорювалось у творчих та наукових колах. В його листах до О. Пушкіна, М. Погодіна відчувається, як він захопився цією ідеєю. Наприкінці 1833 р. Гоголь повідомляв Пушкіну: «Я вирішив, однак, не гавити й замість словесних уявлень накидати на папір мої думки і плани викладання... Я захоплююсь заздалегідь, уявляючи, як закиплять труди мої в Києві. Там я витягну з-під спуду багато речей, з яких я не все ще читав Вам. Там закінчу я історію України і півдня Росії і напишу загальну історію, якої у справжньому її вигляді досі, на жаль, не тільки на Русі, а й навіть в Європі нема. А скільки назбираю там переказів, повір'їв, пісень та ін.!»

Слід відзначити особливе ставлення Гоголя до українських народних пісень. Він віддавав їм перевагу перед усіма іншими джерелами усної народної творчості. 1834 р. в статті «О малороссийских песнях» Гоголь розгортає свої думки: «...Пісні для Малоросії — все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не зрозумів їх глибоко, той нічого не дізнається про колишній побут цієї квітучої частини Росії. Історик не повинен шукати в них означення дня й числа битви або точного пояснення місця, достовірної реляції, щодо цього небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихію характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче увібрати дух минулої доби, загальний характер усього цілого й окремо кожного часткового, тоді він буде задоволений цілком: історія народу розкриється перед ним у ясній величі».

Немає сумніву, що працю з української історії Гоголь не залишав ні на хвилину. Він жив нею, мріяв завершити її і винести на суд тут, у Києві, на кафедрі університету св. Володимира. Але цьому не судилося здійснитись. Яка доля

спіткала цей науковий твір — невідомо. Не потрапив Гоголь і до Київського університету — ще один удар, який боляче вразив письменника. Лише за допомогою друзів йому вдалося зайняти 1834 р. посаду ад'юнкт-професора кафедри загальної історії в Петербурзькому університеті. Але великих успіхів на педагогічній ниві не досяг, та, мабуть, і душа не лежала до викладацької справи, і наприкінці 1835 р. він залишає університет.

1 грудня 1836 р. на сцені Олександринського імператорського театру в Петербурзі відбулася прем'єра «Ревізора». Того ж таки року твір було опубліковано. Зустріли його неоднозначно. Критики обурено писали, що Гоголь створив «грубий фарс», його персонажі нереальні, карикатурні, а вся комедія «неблагопристойна». Не чекаючи такого відгуку, Гоголь був глибоко вражений і обурений. З пригніченим настроєм він залишає Росію. 12 років з невеликими перервами перебував за кордоном. Мандрував по Німеччині та Швейцарії, Франції та Італії. Там до Гоголя дійшла звістка про загибель О. Пушкіна, якого він дуже любив і цінував. Біль від цієї непоправної втрати залишився з ним до кінця його днів. У березні 1837 р. Гоголь писав М. Погодіну: «Моє життя, моя найвища насолода вмерла з ним. Всі світлі хвилини мого життя були хвилинами, коли я творив. Коли я творив, я бачив перед собою тільки Пушкіна. Я нехтував усі пересуди, я плював на нікчемну чернь, відому під ім'ям публіки; мені дорогим було його вічне й непорушне слово. Нічого не розпочинав, нічого не писав я без його поради. Все, що є у мене доброго, всім цим я зобов'язаний йому...»

1842 р. вийшла перша частина поеми-роману «Мертвые души». Вона буквально розворушила різні кола суспільства. За словами Герцена, ця поема «потрясла всю Росію». Саме в розпал цього «обговорення» Т. Шевченко пише своє віршоване послання «Гоголю» (1844), де називає письменника «великий мій друже» і виступає його палким прихильником.

Окремою сторінкою життя Гоголя є книга «Выбранные места из переписки с друзьями» (1847), з приводу якої Бєлінський написав відоме «Письмо к Гоголю». Воно справило глибоке враження на письменника, однак не відвернуло від продовження роботи.

Останні роки життя Гоголя по-різному сприймаються і описуються дослідниками. Однак незаперечним залишається одне: в цей період особливо посилився його релігійний містицизм, хвороблива заглибленість у себе, що призвело до зневіри в написаному.

За 10 днів до смерті, як свідчать очевидці, він спалює рукопис другого тому «Мертвых душ». 4 березня 1852 р. Микола Гоголь помер. Поховали письменника в Москві, у Данилову монастирі. Два тижні згодом у газеті «Московские ведомости» було надруковано «Письмо из Петербурга» І. Тургенєва. Він писав: «Так, вона вмерла, ця людина, яку ми тепер маємо право, гірке право, дане нам смертю, назвати великою. Людина, яка своїм ім'ям означала епоху в історії нашої літератури; людина, якою ми пишаємося як однією із слав наших! Вона вмерла, вражена в самому розквіті літ, у розпал сил своїх, не закінчивши розпочатої справи, як і найблагороднішої з його попередників...» Це був, по суті, єдиний некролог на смерть Гоголя.

31 травня 1931 р. відбулося перепоховання праху письменника з колишнього Данилового монастиря на Новодівиче кладовище, де він спочиває і нині.

Не всі свої задуми вдалося Гоголю втілити в життя, але вже те, що ним було зроблено і дійшло до нас, заслуговує на шану і пам'ять нащадків. І, мабуть, краще, ніж будь-хто, він сам сказав про себе: «Знаю, що моє ім'я після мене буде щасливішим від мене і нащадки тих-таки земляків моїх, може, навіть з вологими від сліз очима проголосять примирення моїй тіні...»

ЛУК'ЯН КОБИЛИЦЯ

«Се був гуцул не зовсім звичайний. Високий ростом, стрункий, він був білий на лиці, мав світле волосся, що густими кучерями спадало йому на плечі, і типове подовгасте лице з меланхолійним виразом. Те лице, добродушне, та притім поважне, з великими блискучими очима, дуже нагадувало лице Христа, як його звичайно малюють на іконах. Ся подібність впадала в очі різним людям, що знали Кобилицю...»— так описував І. Франко депутата австрійського парламенту й керівника селянських заворушень, простого, неписьменного гуцула і героя численних легенд — Лук'яна Кобилицю.

Хоч перекази про народного ватажка склали цілу книгу, біографічних відомостей про нього збереглося дуже мало. Народився він 1812 р. в с. Путила на Буковині (тепер смт Чернівецької обл.). Тривалий час мешкав у своєму обійсті в с. Плоске, розташованому неподалік Путили. Дружина Кобилиці, гуцулка з відомого на Буковині роду Єрошок, замо-

лоду вважалася першою красунею. Вже 1843 р. в них було шестеро дітей, проте ані документи, ані усні джерела не згадують про їхню подальшу долю. За деякими свідченнями, Кобилиця був досить заможним господарем.

Так звана Русько-Кимполунзька округа, до якої належали села Путила та Плоске, була розташована серед високих Карпатських гір над Черемошем. Північна Буковина, що колись входила до складу Київської Русі й Галицько-Волинського князівства, з XIV ст. опинилася під владою Угорщини, згодом Молдавського князівства (яке, своєю чергою, перебувало під п'ятою Туреччини) й, нарешті, Австрійської імперії. Українці споконвіку становили більшість населення Північної Буковини, а, проте, мусили не тільки відробляти панщину, а й сплачувати чинш* і різні данини поміщикам-іноземцям. Національне життя було обмежене, освіченіші верстви українського населення зазнавали відчутної мадяризації, румунізації, германізації (офіційною мовою в монархії Габсбургів вважалась німецька). Тому боротьба селянства проти поміщицького гноблення, що поступово набувала й національно-визвольного значення, стала провідним суспільним рухом на Буковині XIX ст.

Умови життя в гірських селах, на батьківщині Кобилиці, здавна відрізнялися від тих, що склалися в інших українських землях Австрії. Гуцули, переважно вівчарі й дереворуби, не знали панщини. Хоч ліси та полонини молдавські господарі надавали різним хазяям, у XVII—XVIII ст. ті задовольнялися порівняно невеликою традиційною даниною. Але на початку XIX ст. ліс почали сплавляти Черемошем, а землі, що звільнялися, відводили під ріллю. Поступово поміщики збільшують чинш, накладають данину за випас овець «на панських полонинах» і порубку дров у «панських лісах». Запроваджується панщина, зростають побори. Селяни Буковини скаржаться на поміщиків. Спочатку домагаються виконання грамот молдавських господарів XVII ст., за якими панщина не мала перевищувати 12 днів на рік. Але марно. На початку 40-х рр. селянські заворушення переростають у бунти та збройні виступи. Саме тоді серед їхніх проводирів уперше згадується ім'я Лук'яна Кобилиці.

1839 р. його, підданого поміщика Георгія Джурдувана, було названо серед обраних селянами всегромадських депутатів — «пленіпотентів» («уповноважених»), які мали захищати інтереси сільських громад під час суперечок з панами, подавати скарги тощо. Кожна громада (село) обирала по

* Натуральний або грошовий податок.

два депутати. Те, що Кобилиця в 27 років став громадським депутатом, є свідченням його неабиякого авторитету серед селян. А про активні виступи їхнього обранця на захист інтересів українського селянства свідчить, зокрема, такий факт: у серпні 1840 р. рішенням обласного уряду він разом з іншими депутатами був позбавлений права подавати скарги.

Восени 1843 р. селяни Русько-Кимполунзької округи відмовилися виконувати повинності. Вважаючи ліси своєю споконвічною власністю, вони проганяли звідти панських лісничих, відмовлялися також і від сплати державного податку. Цей виступ вдалося припинити лише із застосуванням військової сили. Багато селян було побито різками й киями, а їхніх ватажків, у тому числі Лук'яна Кобилицю, заарештовано.

Діловод слідчої комісії Каетан Пірошка, згадуючи згодом про допит Кобилиці, зазначав, що він «був чоловік з інтелігентним виразом лиця... Великі, чорні, бистрі очі, орлиний гарний ніс, чорний вусок і чорна іспанська борідка надавали йому подобу іспанського гранда. Він відповідав з великою гідністю і наголошував на те, що «ліси наші» і що з гуцулів дідичі* здирають неналежні данини». У слідчій справі відзначено і такий цікавий факт: «Піддані з Плоски передали прохання від імені цілої округи дозволити збудувати школу, щоб наші діти мали можливість вчитися, а вчителям будемо самі платити. Ми вже й приміщення підібрали, тільки щоб нам було це дозволено». Оскільки, власне, школи — німецькі, румунські та польські — існували на Буковині лише в більш-менш значних містах, тут, очевидно, йдеться про «дяківку», в якій дячки вчили дітей читати рідною мовою по церковних книжках. Отже, маємо справу з вимогою національної школи.

На початку 1844 р. Кобилиця був битий киями й засуджений до кількох місяців тюрми.

Влітку 1847 р. селянський ватажок знову потрапив до тюрми — «за ошуканство та поширення серед народу фальшивих і тривожних чуток». За деякими свідченнями, перед цим він після тривалої відсутності повернувся додому з якоюсь великою афішею, «майже на сажень завдовжки» (понад 1,5 м), з надрукованими на ній великими червоними літерами. Як припускав І. Франко, це міг бути просто анонс якоїсь лотереї (зауважимо, що серед гуцулів майже ніхто не вмів читати; неписьменним був і сам Кобилиця). Зацікавлені селяни допитувалися, що там написано. Лук'ян Кобилиця «по

* Заможні землевласники, пани.

довгім ваганні» (І. Франко) нарешті оголосив, що це — цісарський патент, за яким ліси й полонини закріплювались за громадами, пани позбавлялися права судити і бити селян, а панщина, як і в старі часи, обмежувалася 12 днями на рік. Про цей «патент» миттєво стало відомо всім у горах. Він викликав могутню хвилю непокори панам, відмови відробляти панщину і т. п. Сам Кобилиця тим часом (до травня 1848 р.) сидів у в'язниці в Чернівцях.

Революційна буря «весни народів» 1848 р. похитнула Австрійську монархію. 25 квітня під тиском національно-визвольних рухів уряд прийняв конституцію. Було оголошено про скасування кріпацтва та вибори до рейхстагу. За законом Буковина обрала до палати депутатів вісім осіб. Це були селяни (п'ять українців-«русинів» і два румуни) й директор гімназії у Чернівцях, німець. Лук'яна Кобилицю обрала Вижницька сільська округа (приблизно 50 тис. виборців).

Наприкінці червня того ж року Кобилиця як депутат рейхстагу прибув до Відня. За словами І. Франка, «у віденському сеймі Кобилиця, простий, неписьменний гуцул, що не знав німецької мови, не міг, очевидно, відігравати ніякої ролі. Він був німим свідком подій, у яких, певно, 90 відсотків не розумів». Але пізніші дослідження та історичні документи свідчать, що це не так. Лук'ян Кобилиця за допомогою писарів листувався зі своїми земляками, з деякими селянськими скаргами доходив до міністра внутрішніх справ. Поіменні голосування дають змогу простежити, що він разом із так званою «лівицею», тобто радикально-демократичною частиною депутатів, виступав за скасування панщини без будь-якого відшкодування поміщикам. І чи не єдиний серед селянських депутатів у вересні 1848 р. висловився за допущення на засідання і надання слова у рейхстазі делегації революційної Угорщини.

Відомо також, що селянський ватажок був близько знайомий з Іваном Федоровичем, польським депутатом-демократом від Галичини. Якийсь час вони разом жили в одному приміщенні, в готелі для депутатів, у Відні. Напевно, серед знайомих Кобилиці у рейхстазі був і селянин з Галичини Іван Капущак, який вславився полум'яними промовами проти кріпосництва, виступав разом із польськими та австрійськими демократами і навіть ходив у формі віденської національної гвардії.

Разом з іншими депутатами Кобилиці довелося пережити облогу й бомбардування революційного Відня цісарськими військами. І. Федорович згадував про такий епізод: «Раз увечері я стояв на вежі астрономічної обсерваторії і водив

очима за киданими на місто бомбами, за ракетами, що лускали у повітрі, та за величезними пожежами, які в різних частинах міста розливалися, мов криваві озера. В тій хвилі хтось злегка поклав мені руку на плече. Оглядаюсь, а за мною стоїть Кобилиця. Його подовгасте лице в рамці довгого, до плечей волосся було осяяне кривавим блиском пожежі; в його очах меркотів якийсь дивний вогонь, а на устах був усміх. Я запитав його, що він тут робить і чи не страшно йому дивитися на це все? Кобилиця ще раз усміхнувся і, махнувши рукою, мовив: «А що, панцю, якби ми таке в наших горах зробили!» Я не зрозумів, що в нього на думці,— зрозумів аж пізніше, коли почув про його роботу».

Наприкінці жовтня 1848 р. Відень було взято цісарськими військами, а рейхстаг тимчасово розпущено. Кобилиця, як і всі депутати, отримав велику бронзову медаль на білочервоній стрічці (яка давала вільний прохід і проїзд усюди), а також сертифікат депутата із сеймовою печаткою. З цими магічними для гуцулів атрибутами Кобилиця повернувся на Буковину, де розгортався очолений ним визвольний рух. Зібравши селян, він сказав, що цісар — його приятель і віддав йому всю владу над Буковиною; відтепер ліси, пасовиська і грунти належать гуцулам.

Селянський рух, охопивши велику територію, вийшов за межі Вижницької виборчої округи. Кобилиця з групою озброєних однодумців їздив по селах, закликаючи до боротьби проти панів. За спогадами сучасників, ці поїздки мали урочистий характер. Кобилиця повсюди з'являвся з медаллю і шарфом через плече (поширювались чутки, буцімто він врятував цісаря від небезпеки й дістав за це такі відзнаки). За деякими відомостями, зміщував війтів, котрі не виконували його наказів, і організовував вибори нових.

В цей час власті займалися, головним чином, придушенням угорської революції. Не було ясно, чи можна заарештувати Лук'яна Кобилицю, бо закону, який регламентував би порядок припинення депутатської недоторканності, ще не прийняли, й вони діяли дуже обережно. Кобилицю викликали на засідання рейхстагу в Кромеріж (Кремзір), але він не з'явився. Пізньої осені 1848 р. каральні загони почали жорстоко придушувати селянські заворушення. Сам Кобилиця із соратниками пішов у гори (за іншою версією, їздив до революційної Угорщини або переховувався в Галичині, після чого повернувся в гори).

6 лютого 1849 р. рейхстаг позбавив Кобилицю депутатського мандата, як такого, що не з'явився на його засідання (в такий спосіб обминули питання про депутатську недотор-

канність). Втім і сам рейхстаг було розпущено вже на початку березня 1849 р. Невдовзі за голову Кобилиці оголосили нагороду — 1000 золотих. Але знайти його і привезти «живим чи мертвим» місцевій адміністрації не вдавалось.

Мало-помалу селянський рух на Буковині вщухав, збройні виступи та вияви непокори гуцулів дедалі частіше змінювалися звичайними скаргами. Влітку 1849 р. громадські депутати подали навіть прохання цісарю, в якому намагалися виправдати дії Кобилиці. Але воно залишилося без наслідків.

Нарешті, в квітні 1850 р. Кобилицю схопили. Обставини його арешту залишилися невідомими. Три місяці пробув він у тюрмі військового суду, потім п'ять — при чернівецькому кримінальному суді. Після слідства Кобилицю таємно вислали на поселення до м. Гури-Гомори (тепер Гура-Гуморулуй, Румунія), куди він потрапив уже тяжкохворим (за деякими припущеннями — внаслідок тортур під час слідства). 24 жовтня 1851 р. народний ватажок помер.

Селянський рух на Буковині під проводом Лук'яна Кобилиці мав переважно аграрний характер. Однак об'єктивно він переплітався з вимогами українських депутатів у рейхстазі про об'єднання Східної Галичини й Буковини в єдиний коронний край, вимогами національної школи та розвитку української культури. Так чи інакше, цей рух готував пробудження національної та політичної свідомості українського селянства.

В одному з документів зберігся фрагмент промови Лук'яна Кобилиці перед селянами 1843 р. Гуцульські громади, народ, казав він,— це велетенська скеля, а іноземні урядовці, комісари та поміщики — вода, що протікає біля цієї скелі. Всі вони «пройдуть, як протікає вода, а скеля лишиться непохитною».

ІЗМАЇЛ СРЕЗНЕВСЬКИЙ

Славіст, філолог, один з найавторитетніших знавців старослов'янської і давньоруської писемності, лексикограф, фольклорист, етнограф, видатний педагог і методист Ізмаїл Іванович Срезневський народився 13 червня 1812 р. у м. Ярославлі, в сім'ї професора словесності Демидівського ліцею. Два місяці згодом батьки переїжджають в Україну, до Харкова. Там минуло дитинство Ізмаїла.

Закінчивши місцевий пансіон, юнак 1826 р. вступає на етико-політичне відділення філософського факультету Харківського університету. Значний вплив на формування його світогляду мали викладачі — професор І. Данилович, блискучий знавець історії Великого князівства Литовського, і відомий український письменник П. Гулак-Артемовський, професор історії, географії і статистики.

В ті роки І. Срезневський бере активну участь в діяльності заснованого ним гуртка харківських романтиків, до якого входили О. Шпигоцький, О. Євецький, І. Розковшенко. Молоді люди досліджували фольклор, захоплювалися літературою. Україна уявлялася їм невичерпним джерелом для написання історичних праць, романів і поем у дусі Вальтера Скотта. А ще Срезневський добре знав творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, він був у захваті від етнографічних збірок М. Цертелева, М. Максимовича.

Зацікавленість прогресивних діячів культури усною творчістю та історією народу сприяла національному відродженню в Україні. Заклик М. Максимовича зберегти для словесності пам'ятки українського фольклору спрямував пошуки молодого Срезневського в етнографічне річище. Влітку 1832 р., звільнившись від післяуніверситетської служби в Харківському депутатському зібранні, він їде туди, де колись була Запорозька Січ. У с. Варварівці, неподалік знаменитих Дніпрових порогів, Срезневський влаштовується в поміщиків Подольських домашнім учителем їхніх дітей. «Україну неможливо пізнати добряче,— напише він до одного зі своїх товаришів,— не відвідавши цих місць». Улюбленим його заняттям стає дослідження історії України та запорозького козацтва.

У двадцятирічного Срезневського сформувалися якості, необхідні для вченого: величезна працездатність, організованість, захопленість предметом досліджень, жага нових знань. Зібрані ним пісні та думи він публікує у збірці «Запорожская старина», так мотивуючи своє рішення: «Уже сім років я займаюся історією України і Запорожжя. Скільки міг, старанно збирав матеріали, досі ще невідомі, збирав, зводив, звіряв, аби зробити хоча б невеликий внесок на користь тієї країни, якій я зобов'язаний усім. Я вирішив нарешті розпочати свою працю і взявся за видання «Запорожской старины», котра, знайомлячи читачів з морально-політичним побутом Війська Запорозького — цієї душі всієї України в XVI—XVII ст., повинна разом з тим пояснити історію України, повернути її з іншого, можливо, значно ширшого боку й розкрити у значно більшому обсязі».

Ця фольклорно-історична збірка мала складатися з 9 частин і 20 додаткових зошитів. На неї було оголошено передплату. Виходила «Запорожская старина» в 1833—1838 рр. у Харкові (6 випусків). Тобто вдалося опублікувати лише перші дві частини. Та, незважаючи на це, вона стала важливою подією в українській фольклористиці й історіографії. Крім народних переказів, історичних пісень і дум до збірки було включено статті, наукові коментарі й нариси упорядника під назвою «Украинская летопись 1640—1657 гг.», а також його стилізації під фольклор. Срезневський редагував тексти, виправляв помилки різних публікацій, зіставляв варіанти, добираючи кращі. «Запорожская старина» була, по суті, першою хрестоматією з історії України й принесла Срезневському літературну популярність і славу збирача-етнографа, відкривши доступ до центральних журналів Росії: «Телескоп», «Журнал министерства народного просвещения», «Сын Отечества». Вона посилювала інтерес учених до пошуків нових документів. Народна творчість, наголошував Срезневський, є невичерпним джерелом сюжетів, образів і мови для художника слова й матеріалом для історика та етнографа, а її вивчення важливе для розуміння психології, мислення і національного характеру українського народу. Він одним із перших у тогочасній вітчизняній історичній науці на відміну від офіційної дворянсько-монархічної історіографії інтерпретував у «Запорожской старине» роль народних мас у дусі західноєвропейської демократичної традиції. І хоч у збірці було допущено ряд неточностей, на які вказували М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, вона відіграла помітну роль в українській літературі, вплинувши на тематику і стиль поетів-романтиків 30—40-х рр. XIX ст. «Запорожская старина» й нині не втратила свого наукового значення, ставши своєрідною письмовою пам'яткою її видавцеві.

У 1833—1834 рр. Срезневський служить у Харківському суді, працює бібліотекарем міської бібліотеки. Але суто службова кар'єра його не приваблювала. Склавши 1835 р. магістерські іспити в університеті, він займається проблемами політекономії та статистики. 1837 р. успішно захищає дисертацію на звання магістра «О сущности и содержании теории в науках политических» і читає лекції в університеті. Продовженням науково-академічної діяльності мала стати докторська дисертація «Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии сравнительно». Однак цю працю забракувала вчена рада університету.

Залишивши статистику й політекономію, Срезневський з головою поринає у слов'янську філологію. Інтерес тогочасного суспільства до славістики був величезний. 1835 р. на гуманітарних відділеннях філософських факультетів почали діяти кафедри історії та літератури слов'янських народів. А що фахівців з цих дисциплін гостро не вистачало, міністерство освіти вирішило послати на навчання за кордон кількох молодих талановитих людей: О. Бодянського — від Московського університету, П. Прейса — від Петербурзького та І. Срезневського — від Харківського.

Готуючись до відрядження, Срезневський продовжує дослідження з історії та етнографії України. 1839 р. в низці номерів «Харьковских губернских ведомостей», а відтак окремим виданням виходить його розвідка «Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времен ее заселения и преобразования в Харьковскую губернию». Грунтовна база найрізноманітніших джерел дала змогу авторові докладно відтворити процес заселення Слобожанщини, історію виникнення її міст і сіл, а також зміни в соціальній структурі населення. Цей нарис став поштовхом до розвитку вітчизняного краєзнавства.

1839 р. І. Срезневський вирушає за кордон. У Берліні слухає лекції одного з основоположників порівняльно-історичного мовознавства — Ф. Боппа, потім їде до Праги — центру тогочасного слов'янознавства, де близько знайомиться із всесвітньо відомими славістами В. Караджичем, В. Ганкою, П. Шафариком. Його подорож по слов'янських країнах тривала близько трьох років (1839—1842). І. Срезневський оволодів більшістю слов'янських мов, зібрав чимало культурно-історичних та етнографічних матеріалів. Тепер він з гордістю міг сказати, що добре знає увесь слов'янський світ.

Повернувшись до Харкова, з величезним успіхом викладає в університеті. Послухати красномовного професора збиралися студенти всіх факультетів. Їм імпонували знання та широка ерудиція лектора, жвавість викладу, його вміння побудувати лекції на власних спостереженнях. Талант Срезневського високо ставив М. Костомаров, який під його впливом почав досліджувати українську словесність та історію.

1846 р. І. Срезневський захищає докторську дисертацію «Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельству современников и преданиям», за яку він першим у Росії отримав ступінь доктора слов'яноруської філології.

У січні 1847 р. їде в наукове відрядження до тодішньої столиці Російської імперії — Петербурга, і невдовзі його затверджують професором Петербурзького університету, по кафедрі слов'янознавства. Протягом багатьох років Срезневський читав різні слов'янознавчі дисципліни, зокрема курс палеографії, як в університеті, так і в Головному педагогічному інституті. Філологічну підготовку в нього пройшли М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Сухомлинов, О. Пипін, О. Міллер, Г. Флоринський та багато інших літераторів і вчених.

Разом з тим він продовжує займатися етнографією України і майже одночасно з відомим ученим О. Духновичем доходить висновку про автохтонність * українського населення Закарпаття і всієї Західної України. В надісланій міністрові освіти Росії доповідній записці Срезневський зазначає, що, незважаючи на несприятливі умови історичного розвитку, політику національного гноблення народів, підвладних Австрійській імперії, місцеве українське населення пам'ятає своє етнічне походження, прості люди з гордістю називають себе слов'янами, зберігають рідну мову. В спеціальній розвідці під назвою «Русь Угорская: отрывок из опыта географии русского языка», опублікованій на сторінках «Вестника Русского географического общества», він першим серед тогочасних учених дав чітку етнічну характеристику населенню Закарпаття, визначивши його як суцільну селянську масу, без видимих ознак соціальної диференціації.

І. Срезневський був одним з небагатьох учених, які вважали українську мову самобутньою і рівноправною серед інших слов'янських мов. Важливо, що свої погляди він висловлював на сторінках російських видань. Цю думку повторює і в фундаментальній праці «Мысли об истории русского языка» (1850), де зараховує українську мову до найдавніших мов слов'янського світу і вказує на принципову її відмінність від російської.

1854 р. у статті, опублікованій в одному з номерів академічного журналу «Известия Отделения русского языка и словесности», вчений підтримав ідею запровадження в Україні широкої програми історико-етнографічних досліджень, складеної В. Добижею та А. Метлинським за дорученням комісії для опису по губерніях Київського учбового округу.

Навіть в умовах шаленої українофобської кампанії першої половини 60-х рр. XIX ст. І. Срезневський не побоявся

* Автохтонний — корінний, місцевого походження.

публічно підтвердити свою думку про самостійний шлях розвитку мови автохтонного населення України. Приводом для цього послужив запит Академії наук про можливість публікації українського перекладу «Євангелія». В офіційній відповіді Срезневський поставив питання значно ширше — про надання українській мові усіх прав культурного розвитку. Об'єктивно таке висловлювання високоавторитетного дослідника — історика і мовознавця — повністю спростувало положення сумнозвісного циркуляра 1863 р. про заборону українства. Смілива заява Срезневського (росіянина за походженням) про українську мову в той час, коли реакціонери різних мастей взагалі заперечували її існування і перспективи подальшого розвитку, була справжнім науковим подвигом.

Помер І. Срезневський 21 лютого 1880 р. у Петербурзі.

До кінця свого життя він продовжував займатися науковими студіями. Його творчий доробок становить 340 грунтовних досліджень з найрізноманітніших аспектів філології, історії, етнографії. Частина праць побудована на українському матеріалі, зокрема такі, як «Древние памятники русского письма и языка X—XIV веков. Общее повременное обозрение» (1863), «Монеты великого князя Игоря» (1861), «Древние изображения великого князя Владимира и великой княгини Ольги» (1867).

Людина поміркованих поглядів, дуже далекий від радикалізму І. Срезневський своєю багатогранною діяльністю, науково-педагогічною роботою, численними публікаціями об'єктивно сприяв українському національному відродженню XIX— початку XX ст.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Неперевершений світоч української культури, геніальний поет Тарас Григорович Шевченко відомий в історії України і як непохитний борець за її державну незалежність та політичну самостійність, за повне визволення українського народу від національного і соціального гноблення. Усним і друкованим словом він наполегливо закликав до рішучого повалення самодержавно-кріпосницького ладу Російської імперії, визволення з-під її гніту всіх поневолених народів. Його пройняті демократичними ідеями твори набули популярності серед громадськості та широких народних мас.

Народився він 9 березня 1814 р. в с. Моринці Київської губернії (тепер — Черкаської обл.) у родині кріпаків Григо-

рія Івановича і Катерини Якимівни Шевченків, яка належала разом з вісьмома тисячами інших «кріпосних душ» поміщикові Павлу Енгельгардту — одному з нащадків князя Потьомкіна, що «прославив» себе в історії як активний провідник колонізаторської політики російського царизму в Україні, душитель «пугачовщини» і знищувач Запорозької Січі. Це про нього пізніше згадував Т. Шевченко в поемі «Сліпий», пов'язуючи ненависне в Україні ім'я Потьомкіна з іменем його коханки, цариці-кріпосниці Катерини II, яка:

...Степи запорізькі
Німоті ділила.
Та бахурям і байстрюкам
Люд закрепостила.

Власне, «байстрюком» потьомкінського небожа Василя Енгельгардта був його позашлюбний син Павло, затаврований одним з ініціаторів викупу Т. Шевченка 1838 р. з кріпосницької неволі художником К. Брюлловим як «найбільша свиня в торжевських пантофлях». А в історії ім'я цього жорстокого і малоосвіченого кріпосника-солдафона тільки і залишилося у зв'язку з причетністю до біографії свого геніального кріпака, а той уже з повним правом міг заявити про себе в автобіографії, надрукованій 1860 р. петербурзьким журналом «Народное чтение»: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини».

З 47 років, прожитих Шевченком, 24 він був кріпаком. «Кріпацьке горе завжди стояло перед його очима»,— зазначав у спогадах про нього один з приятелів Тараса — Лев Жемчужников. Шевченко не пішов шляхом «тупорилих віршомазів», які лицемірно розписували «тихий рай» у хатинах селян, а показав справжню кріпосницьку дійсність, де:

Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію!— в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином
Опухла дитина — голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне...

У своїх творах поет нещадно викривав усі породження кріпосницького ладу: безправність селян, пригнобленість їх, безсоромну торгівлю «душами», насильства і здирства поміщиків. Убоге, злиденне життя кріпацького села постає і з малярських творів Шевченка, який після звільнення з кріпацтва протягом 1838—1842 рр. навчавсь у Петербурзькій Академії художеств. Обідрана й обшарпана рідна хата художника, де він провів свої дитячі роки і яку пізніше зобразив в одній із олівцевих замальовок, була тоді типовим житлом селян-кріпаків. Ще разючішою у своїй непривабливій і просто жахливій убогості виглядає «Вдовина хата». Подорожуючи по Україні, Шевченко не тільки поетичним пером, а й рукою художника відтворював життя простого люду. «Хутір на Україні», «Селянський двір», «Селянська сім'я», «Судна рада в селі» — ось неповний перелік сюжетів, які привернули увагу художника під час його подорожей.

Разом з тим він викорінював ілюзії кріпаків про «доброго царя», повчав, що нема на світі ліпших чи гірших царів, бо всі вони гнобителі народу. За колонізаторську політику царизму Т. Шевченко гнівно картав у своїх поетичних творах Петра I і Катерину II, і найбільше — свого сучасника Миколу I та його посіпак-губернаторів, які, за Шевченковим виразом, «Україну правили».

Розвінчуючи сваволю кріпосників і деспотизм царизму, Т. Шевченко, зокрема в своєму славнозвісному «Заповіті» (1845), безпосередньо закликав пригноблених повстати проти гнобителів:

... Вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Шевченкові однаково були ненависні гнобителі будь-якої національності. Але особливу ненависть у нього викликали українські феодали, які всіляко намагалися замаскувати своє експлуататорське нутро. Українських поміщиків він презирливо називав «перевертнями» і «недолюдками», що «гірше ляха» розпинають простих людей, гнівно таврував представників старовинних козацько-старшинських і шляхетських родів — Галаганів, Киселів, Кочубеїв як запеклих кріпосників. Різко засуджував і тих своїх «земляків», котрі, забувши Україну, потонули в багні самодержавного бюрократизму. Докладав усіх сил, щоб пробудити національну самосвідомість — спочатку хоча б серед освічених кіл громадськості, а згодом і серед широких народних мас.

Як демократ Т. Шевченко ненавидів російський царизм, бо той захищав інтереси правлячих експлуататорських верств суспільства («Бодай кати їх постинали, отих царів, катів людських»), засуджував Російську імперію, в якій «від молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить»; як націо-

нальний патріот уболівав за тим, що над Україною самодержавний «орел чорний сторожем літає». Історичне минуле поет використовував для пропаганди національно-визвольних ідей. Подвиги козацтва оспівувались ним як здійснені насамперед в ім'я незалежності рідної землі. Добрим словом у своїх творах він згадує лише тих, хто, на його думку, не поступився перед імперською політикою самодержавства: Дорошенка, Полуботка, Гордієнка. З симпатією ставиться і до гетьмана Івана Мазепи, але докоряє йому за те, що той не з'єднався з Семеном Палієм і через те програв Полтавську битву 1709 р., внаслідок чого і посилилась гнобительсько-колонізаторська політика в Україні.

Не викликали щонайменшої поваги у Шевченка й такі ватажки козацтва, яких він затаврував «рабами, підножками, гряззю Москви», як «дурний гетьман» Скоропадський, «дурний попович» Самойлович, Кирило Розумовський, який «лизав, мов собака, патинки цариці». Неоднозначною була і його оцінка історичних заслуг Богдана Хмельницького. З одного боку, він висловлював своє захоплення діяльністю «геніального бунтівника», як сам називав цього насправді одного з найвидатніших гетьманів. А з другого — як послідовний обстоювач ідеї державної самостійності України Шевченко не міг простити Хмельницькому його фатальної історичної помилки — злуки з Москвою. Не в одній із своїх поезій він нещадно картає гетьмана, та найсильніше за емоційною художньою образністю і справді всебічною глибиною це зроблено в кількох рядках зовсім невеличкого вірша, написаного 1859 р., тобто вже наприкінці життя автора, під враженням відвідин міста Переяслава, на той час занепалого і в благоустрої, і в економіці, а колись першорядного полкового центру автономно-козацької України.

Це були останні поетичні Шевченкові рядки, написані в Україні. Остаточною виявилася й висловлена в них загальна оцінка Б. Хмельницького та здійсненого ним 1654 р. у Переяславі політичного акту підпорядкування України Московській державі:

Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подивись!
Упився б! Здорово упився!
І препрославлений козачий
Розумний батьку! ...і в смердячій
Жидівській хаті б похмелився
Або в калюжі утопився,
В багні свинячім.
Амінь тобі, великий муже!

Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родився
Або в колисці ще втопився...
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного. Амінь.

Апофеозом Шевченкових історичних поглядів, поставлених на службу національно-визвольної боротьби, стала поема-містерія «Великий льох» (1845). Занепад незалежності України автор пов'язує з трьома найвиразнішими, на його думку, подіями: Переяславською угодою (1654), Полтавською битвою (1709) і зруйнуванням Запорозької Січі (1775).

Поширювані в рукописних списках Шевченкові твори антикріпосницького, антисамодержавного і національно-визвольного змісту вивчали напам'ять люди різних соціальних верств. Та й сам Т. Шевченко багато їздив по Україні, то як вільний художник (1843—1845), змальовуючи краєвиди та жанрові картини на історичні та етнографічні теми для майбутнього видання альбому «Живописная Украина», то виконуючи у 1845—1847 рр. доручення Київської археографічної комісії щодо замальовок і опису архітектурних споруд та інших пам'яток української історичної старовини. Подорожі ці використовувалися і для пропаганди визвольно-демократичних ідей. За народними переказами, вона була дуже переконливою і широко доступною для сприймання. Звичайно Шевченко збирав навкруг себе великий гурт простих людей. Виймав з кишені жменю насіння, клав окремо одне зернятко і казав: «Це — цар»; потім трохи далі відкладав невеличку купку насіння і промовляв: «Це — пани»; нарешті брав повну жменю насіння і засипав нею і «царя», і «панів», говорячи: «А ось це ми — народ!» Таким простим способом показував незламну силу народу в боротьбі проти гнобителів.

Т. Шевченко брав участь і в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847) — першої в історії України нелегальної політичної організації, яка ставила за мету національне і соціальне визволення українського народу, возз'єднання його в єдиній соборній державі з одночасним створенням федерації (скоріше йшлося про конфедерацію) добросусідських слов'янських країн. Основним засобом досягнення цієї мети більшість кирило-мефодіївців вважала просвітницьку пропаганду. Т. Шевченко ж пропонував і знайшов взаєморозуміння у демократично настроєної молоді — вдаватися до рішучих практичних дій, аж до насильницького повалення самодержавно-кріпосницького ладу Російської імперії. До цього закликали його поетичні твори: «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим» та інші, що зачиту-

валися на засіданнях товариства, використовувалися в агітаційній роботі. Свої враження від цих читань виклав у спогадах один із засновників і керівників Кирило-Мефодіївського товариства — історик М. Костомаров: «Я побачив, що муза Шевченка роздирала заслону народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і п'янко було глянути туди. Поезія завжди веде перед, завжди зважується на сміливу справу, і вже їй слідом ідуть історія, наука та практична праця. Тарасова муза розбила якийсь підземний льох, що кілька віків був замкнений на багато замків, запечатаний багатьма печатками. Вона відкрила за собою шлях і сонячному промінню, і свіжому повітрю, і людській цікавості».

Палко пропагував Шевченко ідеї єднання слов'янських народів у їхній визвольній боротьбі проти всякого національного гноблення. Від усього серця він проголошував у передмові до поеми «Гайдамаки» (1841): «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навік од моря і до моря — слов'янська земля». А у поемі «Єретик» (1845) висловлює свою найсокровеннішу мрію:

Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами.

Цю поему Т. Шевченко присвятив своєму сучасникові, словацькому вченому, активному діячеві національно-визвольного руху слов'янських народів Павелу Шафарику й пізніше навіть зуміз йому передати власноручно переписаний текст твору. Свідки розповідали, що Шафарик, одержавши його, плакав вдячними сльозами. Так само, коли один з кирило-мефодіївців тимчасово виїздив за кордон, Т. Шевченко передав через нього рукопис поеми «Кавказ» для вручення великому польському поету Адаму Міцкевичу. Такі контакти Тараса Шевченка з однодумцями братніх слов'янських народів були яскравим втіленням на практиці найкращих програмних задумів Кирило-Мефодіївського товариства.

Однак, проіснувавши десь понад рік, товариство було розгромлене царськими властями. Всіх учасників покарали без усякого суду засланням до різних місць країни, а найтяжче — Шевченка, бо при арешті знайшли рукописи його антицаристських і антикріпосницьких творів. 1847 р. поета заслали у малозаселені тоді оренбурзькі степи рядовим солдатом з найсуворішою забороною царя Миколи I хоч що-небуть писати і малювати.

Та не зломили Шевченка 10 років жахливої муштри і брутальних знущань невігласів-офіцерів. «Караюсь, мучусь... але не каюсь!» — твердо запевняв він про несхитність

своїх волелюбних переконань. На Оренбурщині поет зблизився з деякими іншими політичними засланцями, увійшов до гуртка діячів польського визвольного руху З. Сераковського, Б. Залеського, здружився з польським поетом Б. Желіговським (псевдонім — Антоній Сова) — обидва залюбки перекладали твори один одного.

Повернувшись із заслання (1857) до Петербурга (оселитися в Україні йому не дозволяли), Шевченко не припинив поетичної творчості, спрямованої на руйнацію Російської імперії. Його полум'яний заклик «громадою обух сталить», щоб «збудити хиренну волю», зливався з такими ж закликами однодумців — ідеологів російської демократії М. Чернишевського і М. Добролюбова. 1860 р. у Петербурзі вийшли в світ два видання збірки більшості поетичних творів Т. Шевченка «Кобзар»: одне — мовою оригіналу, друге — в російському перекладі.

Найбільш запалююче враження на прогресивну громадськість в умовах кризи, що охопила Російську імперію, справила публікація наступного року петербурзьким журналом «Современник» російського перекладу Шевченкової поеми «Гайдамаки» в супроводі багатозначної редакційної примітки, в якій пояснювалося, що слово «коліївщина» є вираз, подібний до російського «пугачовщина». Але 1861 р. — це вже був рік смерті Т. Шевченка. Навіть його похорон 10 березня в Петербурзі перетворився на грандіозну політичну маніфестацію. За труною йшли сотні людей, над могилою проголошувалися запальні промови українською, російською і польською мовами із закликами продовжувати боротьбу за суспільно-політичні ідеали Шевченка.

А тим часом царські власті розсилали в усі кінці країни таємні розпорядження вилучати з читацького обігу Шевченкові твори, бо вони, мовляв, «нізведені між простого народу, як народні пісні, як перекази старовини, що зображують славу предків,— украй небезпечні». Та марно. Вже ніякі найсуворіші заборони не здатні були зупинити поширення творів Шевченка в усьому світі, і насамперед на його Батьківщині — Україні. І після смерті автора вони не тільки продовжували духовно збагачувати наступні покоління українського народу, а й добре прислуговувалися тим, хто присвятив своє життя боротьбі проти соціального і національного гноблення, за вільну, незалежну Україну.

Священним місцем для кожного українця стала назавжди й могила Т. Шевченка на Чернечій горі понад Дніпром біля Канева. Сюди друзі й шанувальники навесні 1861 р. перевезли і 22 травня поховали прах великого сина українського народу.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Людина непересічної долі, величезної культури й освіченості, історик і археограф, фольклорист і етнограф, поет і прозаїк, просвітитель, життя якого найтіснішим чином було пов'язане з Україною, Микола Іванович Костомаров народився 16 травня 1817 р. в с. Юрасовці Острозького повіту Воронезької губернії. Мати його, Тетяна Петрівна Мельник, була кріпачкою, з якою її господар — поміщик Іван Петрович Костомаров взяв шлюб уже після народження Миколи. Коли батька вбили кріпаки, син так і лишався кріпаком, доки його не викупила мати у спадкоємців чоловіка.

Начитавшись у юності Д'Аламбера, Дідро, Вольтера та інших енциклопедистів XVIII ст., Костомаров перейнявся духом Просвітительства й прагненням пізнати світ, його історію і закони. Очевидно, саме це й спонукало Миколу після закінчення гімназії вступити 1833 р. до Харківського університету, який уже на той час мав значні академічні традиції як у викладанні історії, так і в її науковій розробці.

Наполегливість у навчанні, потяг до відкриття нового, а також спілкування з такими яскравими особистостями в науці, як А. Бекетов, П. Гулак-Артемовський, М. Лунін, І. Срезневський та інші, сприяли формуванню світогляду Костомарова. Він прагнув пізнати історію України, життя її народу. Це й зумовило вибір ним після закінчення університету тем магістерської дисертації (першу — «О причинах и характере унии в Западной России»— було заборонено і спалено, другу — «Об историческом значении русской народной поэзии» — він захистив), і написання першого художнього твору — драми «Сава Чалий», і вибір подальшої долі, яка привела його до Петропавловського каземату.

Після захисту дисертації та отримання ступеня магістра історичних наук Костомаров працює викладачем гімназії і пансіонів у Рівному та Києві, а 28 травня 1846 р. одностайно обирається професором кафедри російської історії Київського університету.

Однак працювати там йому не довелося. В Києві він зближується з передовими представниками інтелігенції М. Гулаком, О. Марковичем, В. Білозерським, П. Кулішем. У їхньому середовищі й зароджується ідея створення товариства з метою об'єднання слов'янських народів у федерацію на принципах рівності та знищення кріпосництва. Такою організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство. До нього приєднався і Т. Шевченко, який у квітні 1846 р. приїхав до Києва з Петербурга.

Програмні положення товариства були викладені в «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» і «Записці» В. Білозерського.

«Статут... » і деякі інші документи товариства підготував М. Костомаров. Ішлося в них про втілення в життя ідеї визволення і єднання слов'янських народів. А невдовзі ця ідея, як зазначав автор, «... у нашій уяві не обмежувалася самою сферою науки і поезії, а почала уявлятися в образах, у яких, як нам здавалося, вона повинна була втілитися для майбутньої історії...». Майбутнє ж члени товариства вбачали у федеративному устрої. «Усі слов'янські народи нам бачилися об'єднаними між собою у федерації — подібно до стародавніх грецьких республік чи Сполучених Штатів Америки,— з тим щоб усі перебували в міцних зв'язках між собою, але кожна щоб свято зберігала свою автономію... В усіх частинах федерації передбачались однакові основні закони й права, однакові одиниці міри, ваги, однакові монети, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне скасування кріпаччини та рабства у будь-якому вияві, єдина центральна влада, яка відала б стосунками поза союзом, військом і флотом, але певна автономія кожної частини стосовно внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства й народної освіти...»

Для здійснення цього передбачалося заснування школи з рідною мовою викладання, видавати книги й підручники для «простого народу», щоб піднести рівень української мови до міжнародного значення, коли не лише світова історія, а й точні науки викладатимуться українською.

У цей час М. Костомаров познайомився з Т. Шевченком. І хоч дружба цих людей сама собою варта нашої уваги, хотілося б наголосити на ній ще й тому, що в колишньому Радянському Союзі її намагалися показати так, буцім вона принижувала великого поета. При цьому зовсім не бралися до уваги ані їхні спільні антикріпосницькі переконання, ані любов до простого народу, ані повага один до одного. Про це свідчать і події, пов'язані з подальшою долею Кирило-Мефодіївського товариства.

У березні 1847 р. за доносом провокатора його було розгромлено, а членів товариства заарештовано й засуджено. Після Петропавловської фортеці їх відправили на заслання: М. Костомарова — в Саратов, Т. Шевченка — в солдати, у далеке Новопетрівське укріплення, інші також поділили їхню долю. І лише Олександр II 1855 р. амністував кирило-мефодіївців.

У Саратові М. Костомаров потоваришував з М. Чернишевським, а після заслання, коли у квітні 1859 р. на запрошення Петербурзького університету прибув до столиці, то знову зустрівся з Т. Шевченком, близько познайомився з М. Добролюбовим, І. Тургенєвим, Марком Вовчком, М. Ге, В. Стасовим та ін.

М. Костомаров читає в Петербурзькому університеті лекції, які викликали захоплення громадськості, бере активну участь у житті міста, веде велику наукову роботу.

На жаль, через деякі обставини він 1862 р. змушений був піти у відставку й відтоді зосереджував усю свою увагу на науковій діяльності.

Слід зазначити, що цей період виявився для М. Костомарова найпліднішим — він підготував близько 200 праць. А за все життя — понад 300.

Його чисельні монографії, статті, нариси містять образи, живі картини як історії Росії, так і України періоду феодалізму, боротьби народних мас проти соціального й національного гноблення.

М. Костомаров був одним з найперших вітчизняних істориків, який висловив думку, що творцями історії є «не царі та їхні наближені вельможі, а народ». «Ми зовсім не соромимося ні Павлюків, ні Наливайок, ні Кармалюків, ні Тараненків,— говорив він,— навпаки, якщо ці люди з'явилися в дикій, варварській личині — все ж таки то були люди, які виразили те таємне, що чаїлося в народному серці,— ні, ми не соромимося, безумовно, цих людей...»

Так створювалася портретна галерея Костомарова. «...Історія була для нього музеєм, наповненим колекцією рідкісних чи незвичайних предметів,— писав видатний російський історик В. Ключевський.— Він байдуже проходив повз останніх і зупинявся перед першими, довго й уважно милуючись ними. Через якийсь час публіка отримувала чудову монографію в одному чи двох томах і перечитувала її з насолодою, яка знеохочувала питати, як і з яких матеріалів побудована ця захоплююча повість. Так накопичувалася низка історичних образів, відірваних від історичного минулого й нерозривно пов'язаних з їхнім автором. Ми говоримо: це костомарівський Іван Грозний, костомарівський Богдан Хмельницький, костомарівський Стенька Разін, як казали: це Іван Грозний Антокольського, це Петро Великий Ге та ін. ... Все, що було драматичного в нашій історії, особливо в історії нашої південно-західної окраїни, все це розказане Костомаровим, і розказане з безпосередньою майстерністю оповідача, який відчував глибоке задоволення від своєї власної оповіді».

Одним з найкращих творів М. Костомарова, підготовка якого забрала не один рік його життя, була праця «Богдан Хмельницкий». Уперше надрукована 1857 р. в «Отечественных записках», вона відразу привернула до себе увагу найширшої громадськості як багатством матеріалу, так і позицією автора щодо змалювання цієї історичної постаті. В рецензії на книгу М. Чернишевський засвідчив, що це блискуча, об'єктивна, істинно драматична розповідь. Таку ж думку висловлював Т. Шевченко.

Майже через рік вийшла у світ нова його праця — «Бунт Стеньки Разина». А дослідження про гетьманів Івана Виговського, Івана Мазепу, Юрія Хмельницького, Павла Полуботка, про відомих російських діячів становлять важливу сторінку української і російської історіографії.

Багато уваги приділяв М. Костомаров роботі в Археографічній комісії, підготовці надзвичайно багатої на український матеріал XIV—XVII ст. 15-томної серії «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (1863—1892)», з якої він зредагував I—IX, XII—XIII тт. Для цього видання використав переважно документи колишнього «Малороссийского приказа». Був також редактором трьох випусків «Памятников старинной русской литературы» та інших збірників, брав участь у багатьох археологічних з'їздах, виступаючи з важливими історичними доповідями. 1866 р. він готує до друку посмертне видання творів свого давнього друга Т. Шевченка.

Помер М. Костомаров 19 квітня 1885 р. у своїй петербурзькій квартирі в будинку № 4 на Васильєвському острові. Похований біля «Літературних містків» на Волковому кладовищі.

Оцінюючи творчий доробок Костомарова, М. Чернишевський 1889 р. писав: «Костомаров був людиною такої широкої вченості, такого розуму і так любив істину, що праці його мають дуже високе наукове значення».

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Видатний літератор, історик, етнограф, публіцист Пантелеймон Олександрович Куліш народився 8 серпня 1819 р. в м-ку Воронежі Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер смт Шосткинського р-ну Сумської обл.). Батьки — вихідці з давнього козацького роду,— надто рано повмирали, не залишивши дітям (Панько був сьомим у сім'ї) нічого, крім

злиднів, але привчивши їх до аскетизму й повсякденної напруженої праці.

Заходами заможної сусідки пані Уляни Мужиловської юнак вступив до Новгород-Сіверської гімназії, директором якої був відомий педагог, вихованець Києво-Могилянської академії Ілля Тимковський. Тут П. Куліш виявив особливу схильність до вивчення іноземних мов, літератури й історії. Однак через матеріальну скруту пішов з гімназії працювати домашнім учителем до поміщиків Глухівського повіту Красовських. З поліпшенням матеріального становища продовжує навчання — спочатку на словесному, потім юридичному відділенні Київського університету (1837—1839). А що П. Куліш не мав документів, які підтверджували б дворянство, йому довелося відмовитись від подальшої освіти й шукати заробітку. При сприянні відомого українського діяча М. Максимовича та інспектора шкіл М. Юзефовича протягом 1842 р. викладає словесність у Луцькій дворянській школі. Тут, у Луцьку, пише історичні повісті про період Гетьманщини, а також співробітничає в альманасі М. Максимовича «Киевлянин».

1843 р. переїздить до Києва й учителює в Подільській школі для дворян, а під час літніх канікул з етнографічною метою вирушає в подорож до святих для кожного українця місць — Суботова й Чигирина, зав'язує дружні стосунки з польськими письменниками.

Того самого року виходять друком його твори — перша частина історичної повісті «Михайло Чарнишенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» і поема «Україна», пронизані палкою любов'ю до свого народу. 1843—1845 рр. — найщасливіші в житті П. Куліша. Знайомство з Т. Шевченком, М. Костомаровим, іншими українськими патріотами, широкий світ поезії та науки, перший літературний успіх — усе це окрилювало, пробуджувало надії на краще життя.

1845 р. П. Куліш отримує посаду викладача російської словесності в Петербурзькому університеті. Тодішній ректор цього навчального закладу, відомий російський літератор П. Плетньов, розгледівши талант П. Куліша, сприяв його зближенню з гуртком російських письменників. 1845 р. він друкує в журналі «Современник» перші розділи історичного роману «Чорна рада, хроніка 1663 року» в російському перекладі, а в часописі для дітей «Звездочка» — «Повесть об украинском народе», висловлюючи думку, що Україна, самостійна держава за княжих часів, могла б за козаччини відновити свою державність, якби не московське панування і зрада місцевої аристократії.

За рекомендацією П. Плетньова Петербурзька Академія наук посилає Куліша за кордон для вивчення слов'янських мов. Після повернення він займає посаду ад'юнкта кафедри слов'янських мов і літератури в університеті. Перед ним відкривається широкий шлях для наукової праці.

У січні 1847 р. П. Куліш одружується з сестрою свого товариша Василя Білозерського — Олександрою, котра згодом стала відомою українською письменницею (літ. псевдонім Ганна Барвінок).

Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша та інших синів України об'єднувала щира любов до рідного краю і свого народу. Кирило-Мефодіївське товариство, що утворилося наприкінці 1845 — на початку 1846 р. і головним своїм завданням вважало об'єднання слов'ян, ліквідацію кріпосного права й розвиток національної культури, закладало перші підвалини українського відродження XIX ст. і сприяло появі нової інтелігенції. В цей час П. Куліш займається культурно-просвітницькою діяльністю, пропагує ідеї європейського гуманізму та християнської моралі, поширення культури й народної освіти, виступає за поступові соціальні реформи. Однак товариство було розгромлено, а П. Куліша, як одного з його членів, заарештовано по дорозі за кордон, у Варшаві, й запроторено до тюремного каземату Петропавловської фортеці. Основним звинуваченням проти нього стала книга «Повесть об украинском народе». На підставі доповідної генерала Дубельта царю Куліша кілька місяців тримали у в'язниці, але внаслідок раптового погіршення здоров'я заслали у вересні 1847 р. у Тульську губернію із забороною писати і займатися педагогічною діяльністю.

Він провів на чужині три роки й три місяці, крім служби, заробляючи на життя столярством, а у вільний час вивчав мови, готував до друку історичні та етнографічні матеріали. Земляк, професор Московського університету О. Бодянський нелегально передавав йому нові книги. Заходами П. Плетньова він урешті дістав дозвіл 1850 р. переїхати до Петербурга. Тут П. Куліш розгортає журналістську діяльність — публікує в столичних виданнях під різними псевдонімами літературні статті й замітки. Один з товаришів дарує йому шмат землі на Чернігівщині, там розпочинається будівництво хутора.

Після смерті Миколи I й повернення до Петербурга Т. Шевченка та М. Костомарова пожвавилася діяльність української громади. Настає зоряний час П. Куліша на терені української науки та освіти. 1856 р. виходить перший том його «Записок о Южной Руси» — своєрідна енциклопе-

дія українознавства, що врятувала від забуття цілу низку шедеврів народного епосу.' «Наші кабінетні люди,— писав Куліш,— повторюють один за одним, ніби в Україні не лишилося ніяких пам'яток старовини. Але сам народ — це така пам'ятка свого минулого життя, яка краще від усякого мистецтва дає змогу пізнати те, як він жив до цього часу».

Наступного року П. Куліш видає другий том «Записок...», роман «Чорна рада, хроніка 1663 року» українською мовою, підручник «Граматика», перероблені проповіді священика В. Гречулевича та ряд інших творів. В епілозі до російського перекладу «Чорної ради...» він уперше чітко сформулював свій погляд на розвиток національної культури і висловив думку, згодом не раз повторювану ним, що із занепадом її державності життя нації не припиняється, бо вона може жити самостійним духовним життям і в чужій державі, якщо збереже національну свідомість, яка виявляється в літературі рідною мовою. В уяві П. Куліша слово — це найбільша цінність народу, запорука збереження його індивідуального обличчя, національної самобутності.

Він першим з українських письменників розпочав систематичне видання книжок для народу. З цією метою 1858 р. заснував власну друкарню й протягом трьох років випустив 40 невеликих за обсягом «метеликів» під загальною назвою «Сільська бібліотека». Вона містила все те найкраще, що доти було написано українською мовою.

З метою пожвавлення національного й культурного руху П. Куліш реалізує ідею створення українознавчого журналу. 1860 р. видає альманах «Хата», а 1861-го бере безпосередню участь в організації журналу «Основа». Він був його душею, опублікував цілу низку різнопланових творів і вперше виступив як публіцист. Полемічні статті «Полякам об украинцах» і «Ответ «Дню» засвідчують його неабиякий публіцистичний хист і журналістську майстерність. Фактично вперше зі сторінок підцензурного видання до широкої громадськості Росії було доведено думку про право українського народу на розвиток своєї національної культури.

На початку 60-х рр. Куліш усіляко сприяє перетворенню української мови на офіційну не лише в школі, а й у справах державних. Щоб довести можливість її використання в наукових працях, починає друкувати в «Основі» «Історію України з давніших часів», а також перекладає з російської «Положення про селян» (1861). Урядовці поставились до цього перекладу неприхильно, тож опублікувати його не вдалося.

1862 р., після майже 20-річної перерви, виходить у світ одна з найкращих поетичних збірок Куліша «Досвітки».

Звичайно, вона поступалася Шевченковій поезії, але зачіпала такі струни, яких не торкалася рука великого Кобзаря.

Роки видання журналу «Основа» (1861—1862) — період найбільшої популярності П. Куліша серед української громадськості. Зі Східної України, з далекої Галичини й Буковини, де лише сходила зірка національного відродження, люди зверталися до нього як до провідника національного руху.

Шалена українофобська агітація в російській пресі, а також валуєвський циркуляр про заборону всього українського заскочили П. Куліша зненацька й призвели до непорозумінь між ним і його земляками. 1864 р. всупереч застереженням товаришів, які вважали, що не слід українцеві працювати там, де пригнічують інший слов'янський народ, П. Куліш їде служити до Варшави. Його приваблюють малодоступні матеріали польських архівів, без яких годі було розробляти українську історію.

У Польщі Куліш пробув недовго. Живі зносини з Галичиною і підтримка ним української партії «народовців» не могли сподобатись російській владі, яка підтримувала москвофільські організації. 1867 р. йому запропонували або зректися в пресі своїх поглядів, або залишити службу. І він, не вагаючись, вибрав друге.

На кошти, заощаджені під час роботи у Варшаві, П. Куліш 1868 р. виїздить за кордон, багато пише для галицьких журналів. З послабленням українського національного руху в Росії дедалі більші надії покладає на Галичину. «В нас у Києві не розуміють,— звертається він до одного з товаришів,— що тепер у Галичині вся суть українського питання». З цією метою Куліш зав'язує дружні стосунки з галицькими провідниками національного руху — істориком О. Барвінським і астрономом та фізиком І. Пулюєм, підтримує матеріально друкований орган «народовців» журнал «Правда», де публікує і свої праці: «Погляд на усну словесність українську», «Потомки українського гайдамацтва» та ін.

1871 р повертається до Петербурга й редагує офіційний журнал міністерства шляхів. Разом з тим починає обробку зібраних в архівах Варшави матеріалів. 1874 р. видає перші два томи «Истории воссоединения Руси», де вперше грунтовно переосмислює цінності української історичної науки. На думку академіка М. Грушевського, ця праця своїм критицизмом і широким трактуванням козаччини на тлі польсько-українських відносин далеко залишила за собою все зроблене на той час з історії ранньої козаччини. Але він визнавав

також, що однобоке висвітлення, панегіризм щодо польської культурної місії в Україні й різко вороже ставлення до козаччини разом з претензійним тоном і втомлюючим риторизмом викладу — все це надавало праці негативного відтінку. В «Истории воссоединения Руси» Куліш заперечував усе те, що становило непорушну аксіому для українців обабіч кордону. Цього йому ніколи не могли вибачити. Але він не хотів рахуватися з тогочасними політичними обставинами, не хотів зрозуміти, що своїми виступами служить зовсім не історичній правді, якої не було в його крайностях, а ворогам української справи, котрі тішилися з того, що один з провідників українства опинився в «одступниках» від неї.

1876 р. П. Куліш публікує у львівській «Правді» розвідку «Мальована Гайдамаччина» й видає у Москві третій том «Истории воссоединения Руси», пронизані тими ж таки антикозацькими настроями. У своїй статті «Казаки по отношению к обществу и государству», вміщеній на сторінках московського історичного журналу «Русский архив», він особливо різко засудив козацтво як деструктивну й анархічну силу, що не дала нічого корисного українському народові в останні століття його існування. Коли ж М. Костомаров і О. Барвінський досить тактовно виступили проти змісту цих праць, експансивний Куліш вирішив «поламати своє українське перо», остаточно ізолювавши себе від недавніх товаришів по спільній ідеї та боротьбі.

Тим часом вийшов черговий указ про заборону української мови (1876). Російська цензура не допустила також видання задуманого ним україномовного «Журналу П. О. Куліша», навіч продемонструвавши оте «добро» від «воссоединения Руси», яке він доти так ідеалізував і вихваляв.

П. Куліш утверджується в думці, що українцям слід перенести центр своєї культурно-національної діяльності до Галичини, під захист австрійської конституції. В його збірці «Хуторна поезія» (1882), крім спогадів про 1847 р. та окремих поезій, було вміщено «Зазивний лист до української інтелігенції» із закликом стати до культурно-національної праці в захищеній від московської цензури Галичині.

Однак у Галичині не вщухала конфронтація між українцями та поляками, й Куліш 1881 р. їде до Львова, щоб помирити їх. Та його звернення в публіцистичній брошурі «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» галицькі українці зустріли досить холодно.

Розчарований Куліш повертається в Східну Україну, де зазнає переслідувань з боку російських урядовців і таємної поліції за свою попередню політичну діяльність. Але сам він

уже залишив думку про політику. Відмежувавшись від громадських справ і майже ні з ким не листуючись, поселився на хут. Мотронівка під Борзною. Восени 1886 р. цей хутір згорів. Загинули унікальна бібліотека, більшість рідкісних рукописів і майже готовий переклад українською мовою «Біблії».

А проте П. Куліш не припиняє своєї наукової та літературної праці. У 1889—1890 рр. при сприянні відомого російського історика В. Ключевського, який перейняв погляди Куліша на історію українського козацтва й дуже прихильно ставився до його наукового доробку, московське «Общество истории и древностей российских» видає його монографію «История отпадения Малороссии от Польши». Ця праця пройшла майже непоміченою в науковому світі. Відірваний від архівів та бібліотек, Куліш уже не міг дати українській науці нічого нового. Така ж доля спіткала і його статтю «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» на сторінках журналу «Русское обозрение» (1895).

Останні роки життя П. Куліш присвятив перекладацькій діяльності. Ще під час перебування у Львові він розпочав реалізацію грандіозного плану — переклад рідною мовою вершинних творів світової літератури, «щоб виробити форми змужичалої нашої речі на послуги мислі всечоловічній». На хуторі він активно працював у цьому напрямі й дав низку перекладів з Шекспіра, Байрона, Шіллера, Гете, Скотта і майже повністю поновив український переклад «Біблії», що згорів раніше. Талановитий поет і великий майстер слова Куліш створив такі класичні переклади, які самі собою є поетичними творами високого гатунку й ніколи не втратять свого значення для української культури.

Серед активної літературної праці й застала П. Куліша смерть. Застудившись у неопалюваному кабінеті, він після короткочасної хвороби помер 14 лютого 1897 р. Символічно, що до його домовини прості люди поклали смушеву шапку, олівець і трохи паперу, виразивши цими атрибутами зміст усього життєвого шляху одного з вірних синів українського народу.

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ»

Під такою назвою увійшло в історію України напівлегальне демократично-просвітительське й літературне угруповання, що діяло протягом 1833—1837 рр. у Львові. Учасники його були студентами духовної семінарії та університету.

З їхнього середовища вийшли також засновники й керівники гуртка — Маркіян Шашкевич (1811—1843), Іван Вагилевич (1811—1866), Яків Головацький (1814—1888). Якраз цих трьох діячів, пов'язаних особистою дружбою, спільними інтересами та ідейними переконаннями, прозвали однокурсники «Руською трійцею». Причому слово «руська» (за термінологією українського населення тодішньої Галичини «українська») визначало основу їхніх ідейних переконань.

«Руська трійця» згуртувала однодумців, які ставили метою пробудження національної свідомості й запровадження української мови та культури в усіх сферах громадського життя. М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький походили з родин сільських священиків, побут яких тоді мало чим відрізнявся від звичайного селянського. В умовах панщини маси селян перебували в темряві неуцтва. Обов'язкова на той час у державі початкова освіта не поширювалася на українське населення Галичини, де дітей навчали в школах, як правило, польською або німецькою мовою.

Маркіяну Шашкевичу назавжди вкарбувався в пам'ять уже звичний у гімназії спосіб покарання учнів за вживання рідної мови: тому, хто, може й ненароком, заговорив по-українськи, тут-таки чіпляли на шию оправлену дощечками книжечку. Цей своєрідний знак приниження провинений мусив носити повсякчас, доки не спіймає на такому ж «злочині» когось іншого з учнів. Так, українцям вщеплювали не лише відразу до рідної мови, а й бажання доносити один на одного.

Та, видно, не вдалося наставникам зламати волелюбного характеру Маркіяна. Ставши студентом духовної семінарії, він не зрікся своїх світоглядних і моральних принципів. Тимто вже на першому курсі місцеве керівництво заповзялося провчити його. І виключило з семінарії за пізнє повернення до гуртожитку. Лише два роки згодом юнакові дозволили продовжити навчання. Але повернувся він уже цілком дозрілою в життєвих справах і високоерудованою людиною.

Протягом цих двох років М. Шашкевич опанував кілька іноземних мов, простудіював безліч матеріалів з історії та культури слов'янських народів, познайомився з творчим доробком земляків-українців по той бік австро-російського кордону. Праці зарубіжних славістів П. Шафарика, В. Караджича та істориків і народознавців з Наддніпрянщини Д. Бантиш-Каменського й М. Максимовича стали необхідним історико-мовознавчим підгрунтям для дослідження минулого й сучасного українського населення Галичини. Особливе враження на М. Шашкевича справила поема

«Енеїда» І. Котляревського. Засвідчивши, що українською мовою можна писати чудові літературно-художні твори, вона спонукала боротися за її утвердження в культурному житті Східної Галичини. Отже, поновившись у Львівській духовній семінарії, М. Шашкевич одразу ж започатковує «Руську трійцю». Члени цього гуртка зобов'язалися присвятити своє життя служінню українському народові, піднесенню його культури й національної свідомості. Вони «ходили в народ», записували пісні та перекази, слова й вирази, вживані простими людьми. Приклад у цій справі подавав Яків Головацький — студент філософського факультету Львівського університету. З портфелем, на якому латиною було написано відомий вислів, що означає «Все моє ношу з собою», він подорожував по містечках і селах Галичини й Буковини, а згодом побував й на Закарпатті, робив фольклорні записи, фіксував власні спостереження народного побуту.

Іван Вагилевич у своїх практичних діях пішов ще далі. Виїхавши в гірські райони Галичини, він не тільки збирав фольклор, а й закликав селян до боротьби проти національного та соціального гноблення. Це не лишилося поза увагою властей — його заарештували і під конвоєм відіслали додому.

Ясна річ, діяльність членів «Руської трійці» сприяла розширенню їхніх зв'язків. Через польського етнографа Жеготу Паулі, який також захоплювався українським фольклором, «трійчани» вступили в контакти з польськими конспіративними гуртками, що готували антиурядове повстання. Однак «Руська трійця», не спокусившись революційними намірами польських підпільників, спрямувала свою діяльність в культурно-просвітницьке русло.

Душею організації був Маркіян Шашкевич — людина з неабиякими організаторськими здібностями. Гуртківці відзначали його вміння «запалювати у серцях вогонь, який згасає хіба що тільки у могилі».

1833 р. «трійчани» уклали перший рукописний збірник оригінальних поезій «Син Русі», куди входив і переклад з Анакреонта. Цей збірник (упорядник М. Шашкевич) до друку не призначався і був, по суті, пробою сил. Уже сама його назва, як зрештою і вірша-пролога — «До синів Русі» та поезії М. Шашкевича — «Слово до чтителей руського язика», свідчила про патріотичну спрямованість діяльності «Руської трійці». Цікаво, що на титульній сторінці збірника замість міста Лемберг, як іменували австрійські власті Львів і проти чого не заперечували польські адміністратори Галичини, стояло: «Львів —руско-

го краю метрополія». Крім того існував рукописний альбом «Руська зоря». До нього занотовували вичитані або й придумані самими гуртківцями різні образно-художні висловлювання. Зокрема, М. Шашкевич записав: «Світи, зоре, на все поле, закіль місяць зійде».

Зоря, що символізувала краще майбутнє народу, яке треба було наближати наполегливою працею, стала назвою другого збірника, запланованого до видання: «Зоря, писемце, присвященое руському язику» (1834). Рукопис відкривався портретом Б. Хмельницького й нарисом про гетьмана. Далі йшли народні пісні, твори гуртківців, історичні й публіцистичні матеріали, що засуджували іноземне поневолення, оспівували споконвічну боротьбу українського народу за визволення від польсько-шляхетського гноблення, прославляли провідників цієї боротьби Богдана Хмельницького, Северина Наливайка та інших, закликали галицьких українців до єднання з братами із Наддніпрянщини.

Щоб отримати дозвіл на видання збірника, гуртківці подали рукопис до цензури у Відні, сподіваючись, що вона не буде такою прискіпливою, як місцева — галицька. Але звідти через міністра внутрішніх справ рукопис повернули до Львова для остаточного вирішення його долі ієрархами греко-католицької церкви. Ті ж одразу заборонили видання, бо, мовляв, «самі тільки нагадування про сумні історичні події, пов'язані з релігійним і політичним гнітом, який під колишнім польським урядом терпіли тутешні жителі й корінні русини, особливо через вплив єзуїтів і лихварів, яких використовувано як знаряддя утиску, і який спричинив криваву відплату під час козацьких війн Хмельницького, ви́кликали б гіркі відчуття, коли б рукопис був надрукований і розповсюджений».

Тим часом упорядників поліція взяла під пильний нагляд. Розпочалася фабрикація найбезглуздіших провокаційних доносів. Щоправда, трус, зроблений у помешканні М. Шашкевича, не дав суттєвих доказів антиурядової змови «Руської трійці». Однак тавро політично неблагонадійних залишилося на М. Шашкевичу та його соратниках. Директор львівської поліції так визначив суть їхньої неблагонадійності: «Ці безумці хочуть воскресити... мертву русинську національність».

«Руська трійця» попри всі залякування продовжувала діяти. Дискутуючи публічно щодо української азбуки в Галичині й відкидаючи пропозицію народознавця Йосипа Лозинського — замінити кириличний шрифт на латинський, що, на його думку, сприяло б єднанню слов'янських народів,

М. Шашкевич 1836 р. опублікував (щоправда, польською мовою) свою працю «Азбука і абецадло» з такими грунтовними аргументами на користь традиційної з найдавніших часів для всієї України кирилиці, що врешті Й. Лозинський з ним погодився. А ще М. Шашкевич закликáв розвивати літературу, яка «повинна вирости серед народу і розквітнути на його ж таки основі, аби не скидатися на того російського птаха, про якого розповідають, що не має ніг, а через те мусить довіку в повітрі висіти».

1836 р. І. Вагилевич завершив перший у вітчизняній літературі переклад українською мовою славнозвісної давньоруської історичної поеми «Слово о полку Ігоревім». Однак тавро політично неблагонадійного перешкодило йому опублікувати цю працю.

Такою ж прикрою була доля й підготовленої 1836 р. до друку М. Шашкевичем «Читанки для діточок в народних училах руських». Вона побачила світ 1850 р., тобто через сім літ по смерті упорядника. До речі, уґормоване в українській літературній мові слово «читанка» — витвір того ж таки М. Шашкевича. Вона, як сам він зазначав, мала провести «ступнево дітей за ручку від сучасності до майбутнього, від хати в широкий світ», і спроба ця, судячи із змісту, була досить успішною. «Читанка» містила доступну для розуміння учнів інформацію про навколишній світ і державний устрій Австрійської імперії, перекази розповідей Святого Письма, морально-повчальні тексти народних дитячих пісень, а також описи правил окремих розваг та ігор. Виявивши хист умілого дидактика, упорядник давав пояснення, йдучи від конкретного до узагальнюючого. Так, учень міг прочитати: «Правда, сину, ти тепер в училищі, а кто ся лишив дома? Осталися тато, мама, брати, сестри, словом, осталася родина». А вже далі тлумачилося, що таке село: «Коли много родин у сусідстві жиють і свої хати мають, составляють село».

М. Шашкевич завзято працював над складанням граматики й словника української мови, але ці праці лишилися незавершеними. Він першим у навчальній практиці Львівської духовної семінарії наважився зламати консервативну традицію виголошення офіційних промов лише латинською, польською чи німецькою мовами й почав виступати українською. Крім того, діячі «Руської трійці» одночасно виголосили українською мовою релігійно-моральні проповіді в трьох церквах Львова. Все це справило величезне враження на слухачів і, як вони самі визнавали, піднесло їхній «руський дух о сто процент».

Після невдалої спроби видати у Львові збірник «Зоря» упорядники стали шукати інших варіантів. Насамперед змінили назву рукопису на «Русалку Дністровую». М. Шашкевич вилучив свою статтю про Богдана Хмельницького, яка чи не найбільше дратувала цензорів, автори внесли відповідні редакційні зміни до своїх творів.

Під час поїздки 1834 р. до Праги із слов'янознавчою метою Я. Головацький познайомився з ученим-славістом Яном Коларом, який рекомендував його своїм вихованцям. У Пешті (тодішній столиці Угорщини) молоді прибічники загальнослов'янського відродження утворили земляцький гурток. «Часи тії, із ними пережитії, то найщасливіші мої в житті,— пізніше згадував Я. Головацький.— Тямлю я і вовік не забуду тих годин, перебутих у Пешті із молодими сербами, хорватами і словаками...» Один із нових друзів, сербський студент Георгій Петрович, узявся організувати видання «Русалки Дністрової» в друкарні Буди чи Пешта (на відміну від теперішнього адміністративного статусу угорської столиці тоді це були два окремих населених пункти).

Наприкінці 1836 р. побачив світ альманах, з якого почалася нова українська література в Західній Україні. Він вийшов загальним тиражем 1000 примірників. 100 з них видавець переслав з Угорщини до Відня, а решту — до Львова. Однак власті наклали арешт на небезпечне видання. Вдалося врятувати лише ті 200 примірників, що упорядники встигли розпродати, подарувати різним особам і установам, а також залишити для себе.

Коли М. Шашкевичу, І. Вагилевичу і Я. Головацькому влаштували допит, вони з гідністю заявили, що мають право писати й друкувати будь-які твори українською мовою. М. Шашкевич висловився так: «Я випробував свої сили руською мовою, бо це моя рідна мова, яка значно відрізняється від церковної і великоросійської (московської), і хотів закласти наріжний камінь для її подальшого розвитку й тим зарадити нестачі руської літератури».

Популяризації української мови плідно прислужилися записи народних пісень і дум, які, власне, становили переважну більшість матеріалів альманаху. В ньому було вміщено й твори самих «трійчан», а також їхні переклади сербського фольклору та уривків із «Краледворського рукопису», подано опис давніх слов'янських рукописів львівського книгосховища, рецензію на збірку весільного фольклору. В «Передслів'ї» М. Шашкевич відзначав велику роль у культурному житті творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, фольклорних збірок

М. Цертелєва, М. Максимовича, «Запорожской старины» І. Срезневського, закликáв співвітчизників уважно вивчати історичне минуле, бо з нього «взриш, як твої отці, твої діди жили, що діяли, що їх веселило, радувало, а що печалило, якоє сонце між ними сіяло, як думали, яким духом обнімали природу, охресності, світ цілий ... що їх наділяло до сильного діянія, а що їм силу віднімало, який їх язик, яка бесіда, яка їх душа, яке серце...» Піднесенню національної свідомості сприяла й популяризація в альманаху єдності могутньої Давньоруської держави, столиця якої Київ і в наступних віках залишалася центром політичного, соціально економічного й культурного життя усіх земель Південної Русі (згодом — України), героїчних діянь запорозьких козаків, які захищали Батьківщину від іноземних загарбників.

Видання «Русалки Дністрової» стало апогеєм діяльності «Руської трійці». Переслідувана властями, вона невдовзі розпалася. Позбавлені можливості й надалі займатися письменницькою і науковою працею, М. Шашкевич та І. Вагилевич один за одним пішли з життя. Під час буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. в Австрії Я. Головацький став професором української мови та літератури, а згодом — ректором Львівського університету, однак 1867-го змушений був емігрувати до Росії, де й помер 13 травня 1888 р. на посаді голови Віленської археографічної комісії.

Діяльність «Руської трійці» залишилася пам'ятною віхою в історії українського національного руху в цілому, і зокрема в Східній Галичині. Академік О. Білецький назвав її першим виявом «галицько-руського відродження», а «Русалку Дністровую» — першою заявою «народу Західної України про своє існування, про свою національну гідність».

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

Видатний історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч, один з ідеологів українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Володимир Боніфатійович Антонович народився 30 січня 1834 р. в м-ку Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії (за іншою версією — 1830-го в м-ку Чорнобиль). Батьки його були зубожілими, безземельними польськими шляхтичами, генеалогічно спорідненими з Правобережною Україною.

Початкову освіту здобув у сім'ї шляхтича-українофіла Оттона Абрамовича, де Володимирів батько працював гувернантом. Від 1844 по 1849 р. хлопець навчався в пансіонаті й 2-й Одеській гімназії. Пристойне знання іноземних мов дало йому змогу ознайомитися з творами французьких просвітителів, під впливом яких формувався його світогляд. Вважаючи себе учнем французьких енциклопедистів, Антонович у всій подальшій діяльності керувався ідеями західноєвропейської літератури, наближаючись до французького позитивізму й агностицизму другої половини XIX ст.

Після гімназії юнак вступив 1850 р. на медичний факультет Київського університету, але вже на другому курсі зрозумів, що обрав хибний шлях. Переходити з медичного факультету на інший у зв'язку з Кримською війною категорично заборонили, тож він закінчує повний курс навчання і майже рік займається медичною практикою в Бердичеві та Чорнобилі. А заробивши трохи грошей, знову вступає 1856 р. до Київського університету, але вже на історико-філологічне відділення, яке закінчує 1860-го з кандидатським ступенем.

Ще в студентські роки Антонович читає козацькі рукописи, твори Т. Шевченка, П. Куліша, А. Скальковського та етнографічні збірки. Це помітно вплинуло на його життєву орієнтацію. «Притуляючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії,— писав він у спогадах,— я одкрив сам собою українство і чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався в тому, що відкриття моє не було зайвою вигадкою».

У студентській корпорації, яка складалася переважно з польської молоді, Антонович наприкінці 50-х рр. висловлює думку, що дивно жити в краї, не знаючи ані його самого, ані людей. Разом зі своїми товаришами він під час літніх канікул пішки подорожує по Волині, Поділлю, Київщині, Холмщині, Катеринославщині та Херсонщині, щоб побачити народ не в шляхетському освітленні, а таким, яким він є.

На початку 60-х рр. відбувся його розрив з польськими колами, що мав неабиякий резонанс у тогочасному суспільстві. Антонович зі своїми однодумцями приєднується до нелегальної Української громади в Києві, зміцнює її організаційно й очолює хлопоманський гурток, який вважав, що народ так званого Південно-Західного краю, далекий від цілей польської інтелігенції, має право на національне відродження. Основою діяльності гуртківців, як згодом і всього народництва, було ходіння в народ. Політична пропаганда в українській селянській масі, невдоволеній феодальними привілеями і засиллям бюрократії, мало-помалу набуває виразного антидержавного характеру, притаманного лівому рухові тих часів.

Шляхетська аристократія, вважаючи хлопоманів зрадниками дворянського стану, зненавиділа їх, а надто Антоновича як провідника антишляхетських ідей. Першим виявом цього став виклик його в січні 1861 р. на суд честі шляхти Бердичівського повіту. Коли ж Антонович аргументовано спростував усі наклепи на нього та його товаришів, за роботу взялися єзуїти. Посипалися доноси, звинувачення в пропаганді атеїзму, антипатріотизмі, ба навіть у створенні «організації комуністів» для проведення загального повстання українського селянства. Все це викликало занепокоєння в урядових колах. За наказом київського генерал-губернатора було створено спеціальну слідчу комісію. 27 лютого 1861 р. Антоновича викликали на допит. Жандарми тим часом зробили трус, але не виявили ніяких доказів антиурядової діяльності хлопоманів. Тож слідча комісія обмежилася встановленням таємного нагляду за Антоновичем і, треба сказати, перші п'ять років він здійснювався доволі ретельно. У спогадах Антонович згадує 12 політичних справ, у яких його викликали до жандармерії.

Розірвавши з польським оточенням, В. Антонович їде до Петербурга, щоб налагодити зв'язки з редакцією журналу «Основа», де співробітничало чимало видатних українських істориків та літераторів. Там-таки він уперше публікує дві розвідки полемічного характеру, які засвідчили неабиякий хист молодого кореспондента. Особливий резонанс української і польської громадськості викликала стаття «Моя исповедь» (1862), що, власне, була відповіддю на злісні випади польського літератора Падалиці (Зенон Фіш) внаслідок переходу В. Антоновича в стан українців. Для нього він — «перевертень», зрадник шляхетських інтересів. Блискуча відповідь Антоновича своєму опонентові — це маніфест усього його наступного життя, маніфест, в якому він декларує, що працею і любов'ю заслужить, щоб українці визнали його сином свого народу.

1862 р. Антонович заходами відомого російського педагога М. Пирогова отримує посаду вчителя латинської мови в 1-й Київській гімназії, а трохи згодом — викладача історії в Кадетському корпусі. Це давало змогу менше думати про «хліб насущний» і зосередити увагу на наукових студіях.

Становленню Антоновича як історика сприяло його знайомство з відомим культурним діячем М. Максимовичем і професором права, засновником Центрального історичного

архіву в Києві М. Іванишевим. За рекомендацією останнього він 1863 р. поступає на службу до Київської археографічної комісії * і після переходу Іванишева на іншу роботу замінює його на посаді головного редактора видань комісії. Тут Антонович працював протягом 1863—1880 рр. Під його редакцією вийшло 15 томів «Архива Юго-Западной России», з них 8 складалися з матеріалів, зібраних і оброблених ним особисто.

Першою історичною працею Антоновича була вступна розвідка «О происхождении казачества» (1863) до «Архива Юго-Западной России». Викладені в ній погляди на історію українського народу він пізніше розвинув у своїх творах, кращі з яких увійшли до 1-го тому (єдиний) «Монографий по истории Западной и Юго-Западной России» (1885). Робота Антоновича була спрямована передовсім на документальне дослідження окремих історичних явищ. Він свідомо не ставив за мету давати загальний образ минулого України в систематичному курсі.

За дисертацію «Последние времена казачества на правом берегу Днепра по актам 1679—1716 гг.» (1868) Антонович отримує 1870 р. ступінь магістра, а 1878-го — захищає докторську дисертацію «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого кн. Ольгерда». Численні рецензії на обидва дослідження відзначали неординарність міркувань і наукову значущість узагальнень українського історика.

У жовтні 1870 р. Антонович розпочав викладацьку діяльність на кафедрі російської історії Київського університету. Курси читаних ним протягом 30 років лекцій, особливо з історії Галицької Русі, Великого князівства Литовського, українського козацтва, джерелознавства та допоміжних дисциплін, разом з апробованими в університеті історичними семінарами сприяли широкому залученню до дослідницької роботи молодих істориків. Таким чином сформувалася так звана «київська школа», яка завдяки таким відомим учням Антоновича, як М. Грушевський, Д. Багалій, І. Каманін, В. Данилевич, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський та інші, заклала підвалини сучасної української історичної науки.

Крім історико-археографічної та педагогічної діяльності, вчений захоплювався археологією та нумізматикою. Власне Антонович започаткував систематичні археологічні дослідження на території України і є родоначальником вітчизняної археології. Результатом його праці стали неперевершені за своїм науковим значенням археологічні карти Київської (1895) та Волинської (1902) губерній. Учений брав діяльну участь в роботі багатьох археологічних з'їздів, у тому числі міжнародних, був дійсним членом багатьох наукових товариств.

Цікавився він також історією культури й етнографією, підготував кілька грунтовних публікацій на цю тему. Разом з М. Драгомановим уклав збірку «Исторические песни малорусского народа» (К., 1874—1875. Т. 1, 2). Її науковий рівень такий високий, що вона могла б зробити честь будь-якій нації світу.

З ім'ям Антоновича пов'язана активізація роботи Київської громади в 70—80-х рр. Одне з головних її завдань він вбачав у пропаганді української національної ідеї. А для цього потрібно було заснувати в Києві легальний науковий осередок українознавства, який теоретично обгрунтував би національну самобутність. При найбезпосереднішій участі Антоновича 13 лютого 1873 р. в Києві було відкрито «Юго-Западный отдел Русского географического общества», що об'єднав навколо себе найкращі наукові сили.

В. Антонович першим виступив за консолідацію українських національних груп і осередків у Росії та Австро-Угорщині. З цією метою Київська громада фінансувала видання у Львові журналу «Правда». Однак його програмна стаття, написана галицькими українцями в клерикально-консервативному дусі, викликала протест з боку Антоновича та його однодумців, які вмістили в «Правді» «Одкритий лист з України» (1873).

Травневий указ 1876 р. про заборону українства й репресії з боку російської влади проти національно-визвольного руху спричинили зміни в політичній тактиці Антоновича. Починаючи з другої половини 70-х рр. він схиляється до думки, що ні від Росії урядової, ні від російських ліберальів і навіть революціонерів українцям немає чого чекати: і ті, й другі однаково неприхильно ставляться до самостійного розвитку української нації, однаково бажають її обрусіння. Отже, вважав Антонович, потрібно виробити національну лінію і, наскільки це можливо, йти на державний сепаратизм. Проти російської загрози можна знайти тимчасову опору в Галичині, зробивши з неї, за його словами, «український П'ємонт». Глибоко переконаний еволюціоніст, Антонович не вірив не лише в успішність революційної тактики там, де йшлося про національне питання, а й взагалі у можливість швидких політичних змін, міряв перспективи суспільного й національного поступу довгими віками.

* Заснована 1843 р. під назвою «Временная комиссия для разбора древних актов».

Обмеження в сфері громадсько-політичної діяльності повертають його до активної наукової роботи. Діапазон її значно розширюється. Антонович працює в Історичному товаристві Нестора-літописця, очолюючи його в 1881—1887 рр., а з появою 1882 р. журналу «Киевская старина», в організації якого вчений брав безпосередню участь, починається найважливіший період у його житті. Численні статті, замітки, рецензії, публікації документального характеру за підписом Антоновича зустрічаються буквально в кожному номері журналу. В ньому ж він публікує і свою повість «Уманский сотник Иван Гонта» (1882).

Розуміючи історію як чинник національного самопізнання, Антонович 1885 р. розробляє програму видання багатотомної «Русской исторической библиотеки», яка повинна була всебічно ознайомити українців з історичним минулим. Фактично він першим серед українських істориків нових часів чітко і ясно, без національної роздвоєності, властивої його попередникам і сучасникам, виступив з концепцією споконвічності української самобутності й навіть пустив у літературний обіг термін «Україна-Русь».

Наприкінці 80-х рр., втілюючи ідею перетворення Галичини в центр національно-визвольного руху, вчений прагне домогтися порозуміння українських сил, так званих «народовців» з польським елементом у краю з метою спільної протидії москвофільській партії. Таку угоду було ухвалено восени 1890 р. Один з її позитивних моментів — домовленість про відкриття у Львівському університеті кафедри української історії, а також заснування Українського наукового товариства, яке б виконувало функції Академії наук.

1893 р. Антоновича запросили на кафедру української історії Львівського університету, однак за станом здоров'я він відмовився, запропонувавши замість себе найздібнішого учня й послідовника на терені політики М. Грушевського.

У другій половині 90-х рр. В. Антонович разом з відомим письменником і громадським діячем О. Кониським заснував всеукраїнську політичну організацію, що мала об'єднати українців усієї Росії. 1897-го відбувся установчий з'їзд цієї організації, до якої 1901 р. приєдналася й Київська громада. Сама організація проіснувала до її перетворення 1904 р. на Українську демократичну партію.

Останні роки життя В. Антонович працює у Ватіканському архіві, де знаходить чимало матеріалів з історії України, збирає документальні дані для грандіозного за своїми масштабами історико-географічного словника України (залишився невиданим), продовжує активно займатися археологічними дослідженнями. За рік до смерті (помер 21 березня 1908 р.) В. Антонович розпочинає диктувати Д. Дорошенкові (згодом відомому українському історикові) автобіографічні «Спомини». До останніх днів зберіг він свої переконання, не поступившись і в старості жодним зі своїх принципів. Усю життєву енергію і знання Володимир Антонович віддав служінню українському народові, справі його національного відродження.

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ

Видатний учений Олександр Опанасович Потебня відіграв визначну роль у розвитку наукової думки в Україні другої половини XIX ст. Його широкий творчий діапазон віддзеркалюють численні грунтовні праці з загального мовознавства, фонетики, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, дослідження про походження мови, взаємозв'язок мови й мислення.

Народився Потебня 22 вересня 1835 р. на хут. Манів біля с. Гаврилівки Роменського повіту Полтавської губернії (тепер Сумської обл.) в сім'ї маломаєтного дворянина. Ріс і виховувався в атмосфері любові й шани до народних звичаїв, української історії, пісні та казки. Початкову освіту здобув у Польщі, в Радомській класичній гімназії, де досконало вивчив латинську, польську й німецьку мови. 1851 р. юнак закінчив гімназію із срібною медаллю і вступив на юридичний факультет Харківського університету. На той час у цьому навчальному закладі панувало захоплення українською літературою, фольклором, етнографією, натхненниками якого були І. Срезневський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров, А. Метлинський. Потебня-студент стає активістом гуртка збирачів народної творчості. Любов до неї приводить його 1852 р. на історико-філологічний факультет.

1856-го О. Потебня закінчив університет, захистивши магістерську дисертацію «Первые годы войны Богдана Хмельницкого», написану на матеріалі літопису С. Величка й народних пісень. Ця праця, на жаль, не збереглася. Деякий час викладав у Першій харківській гімназії. 1860-го йому було надано вчений ступінь магістра слов'янської словесності за дослідження «О некоторых символах в славянской народной поэзии». Невдовзі він вирушає у дворічне наукове відрядження за кордон, де знайомиться з методикою і рівнем навчання в європейських університетах. Однак 1863 р. Поте-

бня достроково повертається до Харкова. У 1863—1874 рр. він — доцент кафедри російської словесності місцевого університету.

Раптове повернення на батьківщину спричинила трагічна звістка про загибель молодшого брата Андрія — одного з керівників таємної організації «Комітет російських офіцерів у Польщі». Він був учасником польського повстання 1863—1864 рр., під час якого, 5 березня 1863 р., й загинув. Цей факт призвів до погіршення стосунків між О. Потебнею і деякими представниками державних та університетських кіл.

Затамувавши біль, він поринув у наукові студії. В цей час пише працю «Мысль и язык», що була новим словом у мовознавстві. Потебня в ній показав, яку велику роль відіграє мова у формуванні й розвитку людського мислення, розробив учення про внутрішню форму слова. Сучасні дослідники наголошують, що раніше дослідження з діалектики в східнослов'янському мовознавстві зосереджувалися на збиранні матеріалу, й лише після появи праць О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий» (1865), «К истории звуков русского языка» (1866), «Заметки о малороссийском наречии» (1870) східнослов'янська діалектологія стала науковою дисципліною.

Значним внеском у мовознавство була й докторська дисертація «Из записок по русской грамматике» (1874) з порівняльно-історичною характеристикою всієї системи східнослов'янських мов у їхніх зв'язках з іншими мовами. Ця капітальна лінгвістична праця, що зумовила переворот у вітчизняній філології, базувалася на великому фактичному матеріалі, основу якого становили писемні пам'ятки української мови, народні говірки тощо. О. Потебня розглядав мову в тісному зв'язку з історією народу, з еволюцією людської думки. Дисертація дістала високу оцінку наукової громадськості — 1875 р. вченому було присуджено повну Ломоносовську премію; його обирають членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, дійсним членом Товариства любителів російської словесності при Московському університеті. Того ж року він займає кафедру російської словесності Харківського університету, професором якої залишався до останніх днів життя.

О. Потебня був щедро обдарованою людиною, наділеною неабияким талантом. У його особі органічно поєднувалися риси вченого-теоретика й популярного викладача, лекції якого відвідували студенти різних факультетів університету. Слухачі зазначали, що «вся система викладання вела не до зручності запам'ятовування, а до збудження мислі». Сучасники підкреслювали величезний духовний вплив О. Потебні на формування наукового й громадянського світогляду студентів. Їх приваблювала широчінь його поглядів, уміння проникати в суть речей, прагнення індивідуалізувати явище, не втискуючи його силоміць у прямолінійні узагальнення. Популярності лекцій сприяло й те, що вони грунтувалися на місцевому матеріалі, були насичені відомостями з фольклору й етнографії.

Талант О. Потебні живила любов до української культури. Усе життя він збирав пам'ятки народної творчості, брав участь у виданні різних збірок. Потебня знав безліч народних пісень, грав на багатьох музичних інструментах; цікаво, що з його голосу записував пісні видатний український композитор М. Лисенко. 1863 р. в Петербурзі побачила світ збірка «Українські пісні, видані коштом О. С. Баліної», укладача якої не було вказано, але в праці «Объяснение малороссийских и сродных народных песен» О. Потебня зазначив, що записи всіх текстів і мелодій належать йому. Основна частина пісенного зібрання вченого зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського Національної АН України — в чотирьох зошитах вміщено 278 пісень, записаних у 50—60-х рр. XIX ст. на Полтавщині та Харківщині. Багато посилань на власні записи і спостереження знаходимо у фольклористичних працях («О купальских огнях и сродных с ними представлениях», «Малорусская народная песня по списку XVI в. Текст и примечания»). О. Потебня прагнув пов'язувати творчість народу з його життям, побутом, звичаями, обрядами.

Саме усна народна творчість, українська мова й культура були для О. Потебні невичерпним джерелом наукових досліджень. Про це яскраво свідчать рядки з його листа до видатного чеського славіста А. Патери: «Обставини мого життя зумовили те, що в наукових студіях вихідною точкою моєю, іноді помітною, іноді непомітною для інших, була малоросійська мова й малоросійська народна словесність. Якби ця вихідна точка і пов'язане з нею почуття не були мені притаманними і якби я виріс поза зв'язком з переказом, то, здається, навряд чи став би займатися наукою».

У своїх працях О. Потебня постійно обстоював тезу про право кожної мови на існування. В полеміці навколо питання, чи може українська мова бути літературною, він наголошував, що «немає мови чи говору, нездатних стати знаряддям безмежно різноманітної і глибокої мислі». Свої мрії щодо розвитку української мови вчений намагався втілити в життя завдяки створенню недільних шкіл для дорослих з

викладанням рідною мовою. З цією метою він склав буквар. Але недільні школи 1862 р. було закрито, а буквар заборонено. Рукопис, що його зберіг В. Гавриш, після смерті автора опублікував журнал «Киевская старина» (1899).

Багато сил віддавав Потебня підготовці до друку визначних художніх творів. 1878 р. він видав з численними коментарями пам'ятку давньослов'янської писемності й історії «Слово о полку Ігоревім», здійснив перше наукове редагування творів Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, І. Манжури, переклав українською мовою «Одіссею» Гомера.

Помітною є роль О. Потебні й у науково-громадському русі в Україні. Він брав активну участь у роботі І Археологічного з'їзду в Москві (1865) як делегат від Харківського університету, того ж року його було обрано дійсним членом Московського археологічного товариства. Протягом 1877—1890 рр. очолював Харківське історико-філологічне товариство, сприяв збиранню і виданню архівних документів з історії України.

Великий внесок О. Потебні в розвиток вітчизняної філологічної науки було належно оцінено ще за його життя. Академія наук надала йому золоту Уваровську медаль 1878 р. за рецензію на дослідження П. Житецького «Обзор звуковой истории малороссийского наречия» і другу золоту Уваровську медаль 1879 р. — за рецензію на книгу Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Він був членом Чеського товариства наук (1887) та дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті (1890). 1891 р. Російське географічне товариство вшанувало Потебню золотою Костянтинівською медаллю за визначні наукові досягнення.

Високі особисті якості Олександра Опанасовича — чесність, відвертість, інтелігентність, духовна культура — знаходили відгук у серцях його друзів і шанувальників. «Ми не знали за Потебнею,— писав 1892 р. його учень, майбутній професор, відомий учений М. Халанський,— відхилень від правил законності, чесності, правди й добра, і він здавався нам втіленням ідеалу в дійсності». Його гостинний будинок у Харкові на вул. Підгірній, 14 відвідували численні колеги, студенти, товариші.

Досить щасливо склалося й особисте життя вченого. Його дружина — Марія Францівна, дочка харківського книговидавця Ф. Зеленського, створила в домі атмосферу любові й надзвичайно сприятливі умови для праці чоловіка. Вона подарувала йому двох синів — Олександра та Андрійка.

Титанічна наукова діяльність та зрілий вік ученого давалися взнаки. 1890 р. він був змушений відмовитися від читання лекцій. Востаннє з'явився в університетській аудиторії у вересні 1891 р. Але й майже прикутий до ліжка продовжував дослідницьку роботу, займався з студентами. Однак хвороба взяла своє, і о 4-й годині 11 грудня 1891 р. серце видатного вченого перестало битися.

Учні його, так звана «харківська школа», доклали великих зусиль, щоб підготувати до друку ті дослідження Потебні, котрі залишилися в рукописах. Так побачили світ твори «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка» (1894), «Об изменении значения и заменах существительного» (1899), «Из записок по теории словесности» (1905). Дослідження з психології словесно-художньої творчості дали всі підстави назвати його «творцем лінгвістичної поетики», глибоким теоретиком літератури.

Наукову спадщину О. Потебні ретельно вивчають учені України. Його теоретичні дослідження, особливо української мови, й досі не втратили своєї цінності.

МАРКО КРОПИВНИЦЬКИЙ

...А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати —
Серцю жалю завдавати...

Таким епіграфом розпочинає Марко Лукич Кропивницький свою автобіографічну статтю «За тридцять п'ять літ», опубліковану у вересні 1906 р. у «Новій громаді». За ним і сподівання, і надія, складний і тяжкий творчий шлях видатного актора, драматурга, людини, багатолітня літературно-театральна діяльність якої стала цінним надбанням української культури.

Народився М. Кропивницький 22 травня 1840 р. у с. Бежбайраки на Херсонщині (тепер с. Кропивницьке Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.) у сім'ї управителя поміщицького маєтку. Трапилося так, що дитинство малого Марка, позбавленого материнської ласки, було самотнім, безрадісним. Він пізнав і холод, і голод, і наймитство. «Лише з уст простого народу, кріпацтва доносилось до мого слуху співчуття,— писав він пізніше.— Ось де основи розвитку мого серця, чулого до чужого горя...»

Спочатку майбутній актор навчався у школі бабусі Уляни Дубровинської, а потім у Бобринецькому повітовому учи-

лищі. Здобуваючи початкову освіту, Кропивницький оволодів розмовними польською, французькою та німецькою мовами. У Бобринці зустрічається з своєю матір'ю, яка свого часу залишила сім'ю. Вона навчає його грі на фортепіано, скрипці, гуслях, апробує і ставить голос, розучує з ним вокальні партії. До цього періоду відносяться і перші театральні кроки юного Кропивницького. У Бобринці він бере участь у виставах, які організовував його дядько Микола.

Успішно закінчивши 1856 р. повітове училище, Марко переїжджає до Києва — спочатку вступає до гімназії, а потім до університету св. Володимира як вільний слухач. Перебування в університеті мало неабиякий вплив на вразливого юнака. В цей час тут навчалися М. Драгоманов, Т. Рильський, М. Старицький, М. Лисенко. В студентському середовищі розповсюджувалась нелегальна література, молодь влаштовувала вистави. До цього періоду відноситься і перша його проба пера, і остаточне утвердження мрії про театр. «...Скортіло мені піти в театр і подивитись знамениту артистку Фабіянську,— згадував він в одній із автобіографій.— Побачив я її у якійсь переводній мелодрамі, не пам'ятаю названия. Вона грала хлопчика, прижитого графинею потай від свого чоловіка і відданого графинею на виховання дворецькому. Гра її зробила на мене таке враження, що я ходив скільки день як непритомний, як очманілий і ніяка наука не лізла мені в голову. Вночі, коли товариш мій засинав, я світив свічку, сідав біля вікна і сочиняв мелодраму на українській мові». Первісна назва її була «Микита Старостенко, або не зчуєшся, як лихо спобіжить». Переробивши згодом цей твір, драматург змінив і його назву. «Дай серцю волю, заведе у неволю»— під такою назвою п'єса увійшла в історію української літератури.

Спроба отримати юридичну освіту в Київському університеті не вдалася. Тому знання М. Кропивницький здобував самотужки. Вивчає українську та російську літературу, історію, опановує творчість Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. Знайомиться із забороненими книгами, після чого підпадає під пильне око жандармського управління, і до останніх днів життя перебував у списку неблагонадійних.

Майже 10 років з незначними перервами служить М. Кропивницький на посадах то канцеляриста, то письмоводителя, то секретаря столоначальника в установах Бобринця та Єлисаветграда. Кар'єри, як «неблагонадійний», не зробив, та й не прагнув її. Змістом життя його стають література і театр. Кропивницький бере участь у виставах місцевого аматорського гуртка, де сходиться зі своїм земляком І. Тобілевичем,

також палким аматором, а пізніше — сподвижником по роботі в театрі. На невеличкій сцені з успіхом йшли «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Кум-мірошник, або сатана в бочці» В. Дмитренка, «Ревізор» М. Гоголя, «Не в свої сани не сідай», «Тепленьке місце» О. Островського та ін. В цей час у Бобринці жив письменник і фольклорист Олександр Кониський, з яким Марко їздив по селах збирати українські народні пісні.

Тяжкі умови праці, особисті обставини змусили М. Кропивницького залишити у вересні 1871 р. Бобринець. Разом з дружиною О. Вукотич він виїжджає до Одеси. Тут йому випала нагода зіграти в професійному російському народному театрі І. та Д. Моркових і М. Чернишова роль Стецька у «Сватанні на Гончарівці». Вистава, яка відбулася 12 листопада 1871 р. і одержала високу оцінку преси й публіки, по суті, вирішила долю М. Кропивницького як професіонального актора і драматурга. Він назавжди залишає чиновницьку службу і понад три роки працює в російській трупі переважно на українських ролях.

1873 р. М. Кропивницький переходить до Харківського театру Александрова-Колюпанова, а згодом з успіхом виступає на петербурзькій сцені. На цей час уже набули популярності такі його твори, як «Дай серцю волю, заведе у неволю» (1863), «Помирились» (1869), «За сиротою і бог з калитою, або ж несподіване сватання» (1872), «Невільник» (1872).

У лютому 1875 р. М. Кропивницький на запрошення артистки Т. Романович їде на гастролі в Західну Україну (Львів, Чернівці, Тернопіль, Снятин). Майже рік він працював у театральній трупі товариства «Руська бесіда», де був не тільки наставником, а й режисером, багато зробив, щоб підняти творчий рівень колективу, спрямувати галицький театр на шлях реалізму й народності. Там же почав писати оперету «Пошились у дурні», яку закінчив 1882 р. в Києві. Перекладав українською мовою твори М. Гоголя, М. Чернишова, Д. Ленського, П. Григор'єва.

Повернувшись з Галичини, М. Кропивницький знову майже п'ять років працює в трупах Катеринослава, Сімферополя, переважно російських, оскільки Емський указ 1876 р. забороняв «...різні сценічні вистави і читання малоросійською мовою».

Репресивні заходи уряду щодо мови обернулися репресіями і проти діячів української культури. Під натиском реакції змушений був емігрувати за кордон М. Старицький. Залишив Київ і переселився до Петербурга П. Житецький. М. Кро-

пивницький не міг спокійно сприймати наругу над українською культурою. 1880 р., перебуваючи в Єлисаветграді, він разом з І. Тобілевичем, Н. Тобілевич, О. Міхалевичем та іншими надсилає листа до російського літературознавця О. Пипіна, в якому повідомляються про безправне становище діячів української культури. Автори листа просили Пипіна порушити в пресі питання «про право на існування української мови» та про можливість видання літературних творів.

На початку 80-х рр. після деякого послаблення дії жорстокого Емського указу М. Кропивницький при активній підтримці самовідданих ентузіастів українського мистецтва І. Карпенка-Карого, М. Садовського, П. Саксаганського та інших створює трупу, яка стала основою українського професійного театру. Трупа гастролює по різних містах і селах України, Росії, Білорусі. У 1886—1887 рр. колектив з успіхом виступав на сценах московських і петербурзьких театрів. Його вистави відвідували А. Чехов, І. Репін, В. Стасов, П. Чайковський, Л. Толстой. Реалістичний театр М. Кропивницького приваблював більше, ніж російський імператорський театр з його вишуканістю і надуманістю. Петербурзький глядач, якому набридла лакована імператорська сцена, за словами драматурга О. Островського, «лавиною сунув в український театр, де показувалося мужицьке життя». Загострюючи увагу на соціальних проблемах, вистави трупи М. Кропивницького пропагували справді народне мистецтво.

Діяльність Кропивницького-актора й режисера була невід'ємною від діяльності Кропивницького-драматурга. Плідним для нього виявився 1882 р. Якраз тоді він написав драми: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» та одноактні сценічні етюди «По ревізії», «Лихо не кожному лихо — іншому й талан». У центрі уваги драматурга — типові явища життя села, його радощі й страждання, боротьба за існування. Одним із центральних є образ безталанної жінки, яка піднімає голос протесту проти деспотичних порядків у сім'ї. Цю тему М. Кропивницький продовжив у творах «Дві сім'ї» (1888), «Зайдиголова» (1889). Образи охоплених гарячкою «первісного нагромадження», морально спустошених владою грошей нових господарів села постають у п'єсах «Чмир» («Чумазий») (1890), «Олеся» (1891). Дошкульно висміяно сільське начальство, його поведінку й побут у п'єсі «По ревізії» (1892).

Значну культурну цінність становлять численні інсценізації драматурга за творами Т. Шевченка, М. Гоголя,

О. Стороженка, І. Котляревського, Є. Гребінки. Деякі з них, такі, як «Вій», «Невольник», «Титарівна», «Енеїда», мають і досі не менший успіх у глядача, ніж інші його оригінальні драми.

На сцені Кропивницький виконував ролі різноманітного перевтілення як драматичного, так і комедійного жанру. В останньому він виявив себе найсильніше і найвиразніше. Ним створені неповторні образи таких героїв, як Стецько («Сватання на Гончарівці»), Виборний («Наталка Полтавка»), Карась («Запорожець за Дунаєм»), Бичок («Глитай, або ж Павук»), Тарас («Тарас Бульба») та ін. Прокладаючи шлях сценічному реалізмові, Марко Лукич створив власну школу виконання, через яку пройшли численні покоління акторів.

Відомий М. Кропивницький і як композитор. Він працював над музичним оформленням спектаклів, поклав на ноти оперету-жарт «Пошились у дурні», написав ряд чудових творів — «За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродиш, моя доле», «Соловейко», «Ревуть-стогнуть гори-хвилі», «Удовиця» та ін. Писав також вірші, нариси, куплети.

Напружена праця в тяжких побутових умовах, нескінченних переслідуваннях властей швидко далася взнаки, надломила сили і здоров'я. Не маючи ще й 50-ти років, він став недочувати. Це було для нього великою трагедією. Довелося залишити театр. 1890 р. Кропивницький оселяється у щойно купленому маєтку на хут. Затишок поблизу Харкова, вирощує виноград, кращі сорти яблунь, черешень, груш. За зразкове ведення господарства був нагороджений медаллю. Багато сил і часу віддає просвітницькій роботі серед селян, організовує вистави для дітей, не припиняє і громадсько-театральної діяльності.

Революційні події початку XX ст. викликали значні зрушення в розвитку театрального мистецтва, захопивши своїм виром і Кропивницького. Незважаючи на погіршення здоров'я, він виїжджає час від часу на гастролі до Харкова, Одеси, Полтави, Єлисаветграда, Курська, Саратова, Ростова-на-Дону, Петербурга. В ці роки пише п'єси «Супротивні течії» (1900), «Конон Блискавиченко» (1902), «Мамаша» (1903), «Скрутна доба» (1906), «Зерно і полова» (1909), «Страчена сила» (1910). П'єси «Розгардіяш» і «Скрутна доба» царська цензура заборонила ставити на сцені, а за публікацію їх проти автора була порушена кримінальна справа.

М. Кропивницький був одним з фундаторів Українського театрального товариства, створеного на початку XX ст., до якого входили П. Саксаганський, М. Садовський, М. Занько-

вецька, І. Карпенко-Карий та ін. Товариство, яке проіснувало кілька років, проводило культурно-освітню роботу з нагоди визначних подій у культурному житті. 1903 р. Кропивницький взяв участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Разом з І. Карпенком-Карим, М. Садовським, Л. Ліницькою грав у «Наталці Полтавці». Тут, у Полтаві, зустрівся з М. Коцюбинським, В. Стельмахом, Лесею Українкою, В. Короленком.

До кінця життя М. Кропивницький займав активну громадянську позицію, використовуючи будь-які можливості для захисту української мови і культури. В статті у газеті «Сын отечества» за 1905 р він писав. «Немає сили більше терпіти гніт знущання, ганьбу поневолення духовного і морального, мовчати перед брутальним зневаженням загальнолюдських прав елементарної справедливості. Пора припинити виривання шматків живого м'яса з наболілого роками серця. Я маю право вимагати скасування обмежень, що тяжать над моїм рідним театром, бо я вистраждав це право».

М. Кропивницький мав широкі зв'язки з артистами, композиторами, художниками, письменниками. Підтримував дружні стосунки з М. Лисенком, М. Аркасом, П. Ніщинським, Панасом Мирним, А. Тесленком, К. Станіславським, М. Савіною та багатьма іншими діячами української і російської культури.

Наприкінці березня 1910 р. його було запрошено на гастролі до Одеси. Виступи 70-річного актора викликали захоплення глядачів. Газета «Театральные отголоски» 31 березня повідомляла: «Одностайно, тепло, з якоюсь зворушливою ніжністю і любов'ю зустріла вчора численна публіка знаменитого «батька» малоросійського театру М. Л. Кропивницького. Відчувалось, що на підмостках не тільки неабияка художня сила, а й людина, яка воістину щиро кохається у... мистецтві. На сцені виступав один із головних і кращих діячів українського театру, окраса і гордість його. Публіка це прекрасно усвідомлювала. В залі панувала якась надзвичайна урочистість, і на адресу талановитого Марка Лукича безперервно лунали гучні, нестихаючі аплодисменти». Завершити виступ на одеській сцені Кропивницькому не судилося. Після поїздки до Аккермана він, знесилений хворобою, повернувся до Одеси і зміг лише вибачитися перед глядачами за неможливість виступати. Незабаром виїхав до Харкова. В дорозі в нього стався серцевий приступ, і він раптово помер. Це трапилось 21 квітня 1910 р. на станції Підгородня. Поховано його у Харкові.

Марко Лукич Кропивницький увійшов в історію як класик української драматургії, талановитий артист і режисер, палкий поборник демократичного мистецтва, гідний спадкоємець традицій Т. Шевченка і І. Котляревського, який і сьогодні своєю творчістю «сподівається», «виглядає», прагне світла, «серцю жалю завдає». Його твори, а написав він понад 40 праць, і в наш час користуються широкою популярністю, з успіхом ідуть на аматорських та професійних сценах. У них — правда життя, безмірна любов до українського народу, традиції якого, побут, історію, культуру він знав і глибоко шанував.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

З прадавніх часів існує такий вислів — «сіль землі». Ним вшановують лише тих, хто став совістю нації, ким пишаються співвітчизники. Сіллю землі української з повним правом можна назвати й Михайла Петровича Драгоманова. Хоч про нього написано не так багато, як, скажімо, про Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, а дослідники й досі сперечаються про роль цього діяча в національному відродженні, він, як і вищеназвані особи,— видатна постать у нашій історії, жива душа українського народу з його одвічним прагненням свободи й незалежності.

Михайло Драгоманов з'явився на політичній сцені в складні часи. Національно-демократичні революції, що прокотилися по Європі, засвідчили зростання національної свідомості народів. З розвитком капіталізму в Росії розширилося коло осіб, які брали участь у громадському житті. В Україні ж значна частина селян, що становили більшість нації, залишалася неписьменною, а еліта суспільства була майже повністю денаціоналізована. Одначе й тут помалу почали з'являтися люди (і не останню роль у цьому відігравала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства), котрі мріяли вивести Україну на широкий шлях цивілізованого розвитку. Одним із тих, хто доклав до цього багато сил, був М. Драгоманов.

Михайло Петрович Драгоманов народився 30 вересня 1841 р. в м. Гадячі на Полтавщині в родині дрібномаєтних дворян. Особистість Михайла формувалася серед простого люду, який оточував його змалечку. Батько був чесною і справедливою людиною, добре ставився до селян. Як і дядько Яків, колишній декабрист, учив він хлопця набувати знань, щоб віддати себе праці для добра рідного краю.

Навчаючись у Полтавській гімназії, Драгоманов цікавився передовсім гуманітарними дисциплінами, а надто минулим українського народу, його безнастанною боротьбою за кращу долю. А ще місцевий учитель історії О. Стронін прищепив йому інтерес до праць європейських просвітителів Вольтера, Руссо, Дідро та ін. Про це згадував М. Драгоманов, який і сам згодом став одним з перших українських просвітителів.

1859 р. допитливий юнак вступає на історико-філологічний факультет Київського університету. Вища школа, звідки вийшло чимало українських діячів, завжди була індикатором суспільних суперечностей, тож неважко уявити, які настрої панували серед студентства напередодні й на початку суспільних реформ у Росії. Ще під час навчання М. Драгоманов ступив на освітянську ниву: викладає в недільній школі на Подолі, а після її закриття — в Тимчасовій педагогічній школі.

І згодом, випускник університету, він не пориває з педагогічною діяльністю — працює в 2-й Київській гімназії. Якраз просвітництво приводить Драгоманова 1863 р. до Київської громади. Тут знайомиться він з В. Антоновичем, П. Житецьким, М. Лисенком та іншими діячами. Свої творчі пошуки й практичну роботу спрямовує на зближення школи з життям, охоплення освітою широких мас, максимальне підвищення її ефективності. Незважаючи на указ міністра внутрішніх справ Валуєва, що обмежував вживання української мови, публікує в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» низку статей: «Земство и местный элемент в народном образовании», «О педагогическом значении малорусского языка» та ін., де відкрито виступає проти політики русифікації школи й обстоює навчання рідною, українською, мовою. Ця проблема стає особливо актуальною з появою в Україні земств, які відіграли значну роль у розвитку освіти.

Разом з тим, досліджуючи історію стародавнього світу, він простежує механізм функціонування суспільства та держави й доходить висновку, що суспільство — цілісна система, розвиток якої тісно пов'язаний з економікою, соціальними відносинами, політикою, духовною культурою. Це дає йому змогу закласти підвалини політичної доктрини: «Зменшивши бодай трохи те, що сам народ називає своєю темрявою, ми підкопаємо й ті основи, що на них тримається і здирство, яке заїдає народ».

1864 р. М. Драгоманов одружується з актрисою Людмилою Кучинською, яка стала йому вірною дружиною і помічницею. В першій половині 1870-х рр. вона організувала товариство денних початкових шкіл у Києві, перекладала й популяризувала в російських журналах твори українських письменників, займалася дослідженнями в галузі українського мовознавства.

У своїй першій грунтовній праці з історії України «Малороссия в ее словесности» М. Драгоманов показав себе як неординарний історик, з власною концепцією, яка суперечила офіційній. Так, розпочавши оповідь з прадавніх часів, він доводить, що сучасний український народ — спадкоємець не лише козаків, а й державницьких традицій Київської Русі, Галицького князівства.

З 1864 р. він — приват-доцент, а з 1870-го — доцент Київського університету. З метою вдосконалення кваліфікації Драгоманов виїжджає на три роки за кордон. У великих університетських центрах Гейдельберга, Берліна, Рима, Відня, Флоренції та ін. досліджує місцеві архіви, знайомиться з дійсністю європейських країн, передовою думкою і провідними політичними теоріями, зокрема П.-Ж. Прудона, що мали вплив на формування власної політичної концепції вченого, вивчає становище національних меншин, у тому числі й слов'янських народів, серед них галичан у складі Австро-Угорщини й поляків у складі Німеччини.

1873 р. він повертається до Росії з уже сформованою політичною доктриною федеративного соціалізму. Майбутня держава уявлялася йому федерацією вільних громад, які б об'єднували людей на підставі спільних території та господарської діяльності й становили автономні національні одиниці. Для досягнення цієї мети він визначив три етапи: культурно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження конституції) та реформування соціально-економічних відносин. Рішуче засуджуючи політичні авантюри й насильницькі революції, Драгоманов вважав, що будь-який політичний рух повинен характеризуватися участю в ньому всього народу, а також розділяв у своїй політичній доктрині часовою дистанцією культурно-просвітницький і політичний етапи творення держави, бо в суспільстві, не здатному керувати собою, самоуправлятися, зазначав він, не може бути й мови про радикальні зміни. «Доки не виробимо собі лексикона й граматики, не видамо пам'яток нашої мови з XI ст. до пісень, не напишемо історії свого народу... дотоді мусимо сидіти, посипавши голову попелом, у політику не лізти й прокламацій не писати». Тим-то й приділяв Драгоманов таку велику увагу розвиткові української літератури, вітав «Граматику» П. Куліша, ретельно досліджував творчість Т. Шевченка.

Драгоманов бере активну участь у громадському житті Наддніпрянської України 1873—1875 рр. Це і викладацька робота, і діяльність у Київській громаді. Фактично він сам редагує газету «Киевский телеграф», у якій співробітничали П. Житецький, П. Чубинський, С. Подолинський та ін., налагоджує стосунки з російськими народниками А. Желябовим, О. Дейчем, Я. Стефановичем, збирає кошти для повстанців проти турецького гніту в Герцеговині. Не полишає, однак, і дослідницької роботи. Виходить його спільна з В. Антоновичем праця «Исторические песни малорусского народа», яку вони почали писати ще 1869 р., «Малорусские народные предания и рассказы», «Про українських козаків, татар і турків» та ін. Обстоюючи думку, що вирішальна роль в історії належить народним масам, він досліджує відтворення історичних подій у народній творчості, а також зміни в менталітеті простих людей.

Чимало сил Драгоманов доклав (і в цьому велика його заслуга перед Україною) до налагодження зв'язків між українським рухом у Наддніпрянщині й на західноукраїнських землях. У Галичині, що була тоді під владою Австро-Угорщини, жилося вільніше, ніж у Російській імперії, тому там зосередилася та велика культурна праця, яка згодом принесла відродження всьому українському народові. Тож недарма Галичину називали «українським П'ємонтом» (у 1859—1860 рр. навколо П'ємонта відбулося об'єднання Італії).

Драгоманов активно співробітничав з І. Франком, О. Терлецьким, В. Навроцьким та іншими молодими галицькими діячами. Його статті друкувалися в газетах і журналах «Правда», «Діло», «Друг», «Громадський друг». 1873 р. на організаційній нараді з нагоди заснування Наукового товариства ім. Шевченка він наполягав на необхідності розгорнути наукову й літературно-дослідницьку діяльність в обох частинах України. Однак визнання ролі Галичини в культурному житті всього українського народу не затуляло від нього й вад, притаманних деяким колам українства, тому негативно ставився до абсолютизації національного моменту, ворожості до всього російського, недооцінки соціальних вимог в українському русі. Зробив він чимало й для привернення І. Франка та інших молодих галичан до соціалізму. Не приховуючи своїх переконань, часто вступав у дискусії на сторінках журналів («Правда», «Зоря», «Діло»), а в праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» на відміну від деяких галицьких опонентів показав справжнього великого Кобзаря, без купюр. Драгоманов намагався довести до свідомості

галичан значущість тих всеукраїнських завдань, що стояли перед ними.

У середині 1870-х рр. сили реакції розпочали наступ на український рух. Було закрито «Киевский телеграф», а 1876-го вийшов Емський указ Олександра II, який унеможливив подальший розвиток української культури й національної науки. Ще 1875 р. Драгоманова було звільнено з університету за політичну неблагонадійність. Наступного року він за дорученням «Громади» виїжджає за кордон і засновує в Женеві вільну українську друкарню, а також займається політичною працею.

Цькування українства в Росії, ба навіть репресії проти буржуазних ліберальних радикалізували політичні погляди Драгоманова. Як видно з його статей «Турки внутренние и внешние», «До чего довоевались», «Внутреннее рабство и война за освобождение», він більше не розділяє часовою дистанцією культурно-просвітницький і політичний етапи визвольного руху, збагнувши, що боротьба за політичні свободи так само необхідна, як і культурницька праця. Ця теза стає визначальною не лише для галицьких українців, а й для нової генерації наддніпрянських діячів початку XX ст.

Мету перебування за кордоном і напрям своєї діяльності Драгоманов сформулював у журналі «Громада». По-перше, це дати матеріал про Україну, по-друге, шляхом висвітлення прогресивної політичної думки, в тому числі західноєвропейської, сприяти утворенню політичних гуртків в Україні. Тобто зв'язок України з Європою повинен стати двостороннім. Важливо було надати українському рухові загальноєвропейського звучання, домогтися його підтримки в світі. 11 травня 1878 р. він виступив на літературному конгресі в Парижі з доповіддю «Література українська, проскрибована урядом російським». Розповівши про багатство української літератури, Драгоманов висловив надію, що «конгрес не залишиться байдужим до наших скарг і знайде спосіб допомогти». Водночас він енергійно підтримував слов'янські народи, що виступили проти панування Туреччини. Вагомим для популяризації ідей українського руху стало знайомство Драгоманова з одним із провідних європейських соціал-демократів — Е. Бернштейном.

Але найважливішою справою була видавнича й публіцистична діяльність. Протягом 1878—1881 рр. виходять п'ять номерів журналу «Громада», який став для України тим, чим «Колокол» Герцена для Росії. У виданні Драгоманову надавали допомогу С. Подолинський, М. Павлик, дружина Людмила (завідувала експедицією журналу). Якраз у «Гро-

маді» з'явилася політична програма українського руху з вимогою повної самостійності спілки вільних громад України. Драгоманов, по суті, сам редагує ще один журнал — «Вольное слово» й публікує статті, присвячені боротьбі проти самодержавства, розвиткові української літератури та освіти. Аналізуючи державний бюджет Росії, він зазначав, що в привілейованих школах на кожного учня витрачають 1000 крб. на рік, а в народній — 4 коп. Його дослідження були спрямовані в русло історичних традицій українського народу. Не поділяючи поглядів П. Куліша, який вважав козаків лише «розбишаками», Драгоманов доводив, що козаччина за своїм устроєм наближалася до вільних європейських держав.

Він тісно спілкувався з російською еміграцією, членами «Народної волі», «Чорного переділу» та інших народницьких організацій, критикуючи їх, зокрема в статті «Малоруський інтернаціоналізм», за нехтування національного питання та великодержавний шовінізм. Докоряв і молодим українцям, котрі вступали до російських революційних організацій, бо вважав, що соціалістичні партії розумітимуть і обстоюватимуть потребу народу, якщо будуть національними.

Видання «Громади» й статті Драгоманова у «Вольном слове» привернули увагу всієї Європи. А тим часом його стосунки з українським рухом у Росії складалися значно гірше. Радикалізація поглядів Драгоманова, з одного боку, й наступ реакції в Росії — з другого, призвели до припинення фінансування Київською громадою журналу Драгоманова, пізніше й до відкритого розриву між ними. Але він зберіг добрі стосунки й листувався з М. Лисенком і М. Старицьким, з яким був знайомий з часів навчання в Полтавській гімназії, а відтак у Київському університеті.

Відтоді Драгоманов розраховує лише на підтримку українського руху в Галичині, хоч не втрачає надії на еволюцію наддніпрянських діячів. 1886 р. він публікує статтю «Напередодні нових смут», де висуває ідею створення української радикальної партії. Ідея ця знайшла широку підтримку серед галицьких українців, які були готові до відкритої політичної боротьби за права українського народу.

Останній період життя Драгоманова пов'язаний з Болгарією. 1888 р. в Софії було засновано Вищу школу, яка перетворилася на університет. Туди й запросили його 1889 р. професором кафедри загальної історії. Вихованці Драгоманова згодом стали відомими болгарськими вченими. Одночасно він редагував науковий «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина».

Не забував і Україну. Велику увагу приділяв Галичині. Був ідейним натхненником Русько-української радикальної партії, створеної 1890 р., публікував у друкованому органі цієї партії «Народ» свої статті. Пізніше співробітничав у заснованій І. Франком газеті «Хлібороб», написав передмову до його книги «В поті чола».

Працю Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу», написану ним за кілька років до смерті, можна вважати заповітом науковцям у галузі дослідження української історії. В ній він закликав співвітчизників боротися разом з іншими народами проти самодержавства, за свободу й децентралізацію суспільно-політичного життя.

Помер М. Драгоманов 2 червня 1895 р. в Софії. Дружина вченого і син Світозар брали активну участь в українському русі. Його справу продовжила й небога, видатна українська поетеса і політична діячка Леся Українка. Вже наступного року після смерті Драгоманова вона заснувала соціал-демократичний гурток у Києві.

Наукові дослідження цього видатного українського історика, літературознавця, фольклориста, економіста й філософа не лише стали надбанням тогочасного українознавства, а й дали поштовх подальшому розвитку української суспільно-політичної думки. Його ідеї, як уже зазначалося, виявилися прийнятнішими на галицькому грунті, хоч зазнали їхнього впливу і діячі Наддніпрянщини, яким у роки національно-демократичної революції довелося розбудовувати державу.

Творчий доробок М. Драгоманова не однаково оцінюється різними представниками української політичної думки. Його доктрину різко засуджував Дмитро Донцов, один з ідеологів українського націоналізму. А проте соціалізм Драгоманова, його орієнтація на народні маси й співробітництво з прогресивними силами всіх націй були чи не єдино можливими орієнтирами в умовах невисокої культури населення та відсутності української політичної еліти. Це був закономірний етап у розвитку українського національного руху.

Плідна й багатогранна діяльність М. Драгоманова залишається взірцем служіння (в його ж таки розумінні) українській нації. А сам він належить до грона тих, хто став сіллю землі української.

ВОЛОДИМИР ІКОННИКОВ

Визначаючи роль і місце Володимира Степановича Іконникова в українській історичній науці, «Енциклопедія українознавства» характеризує його як «видатного історика», праці якого й досі не втратили свого наукового значення.

Він, випускник Київського університету (віддав йому згодом 40 літ свого життя), член Російської Академії наук, був і одним з фундаторів та першим незмінним головою Історичного товариства Нестора-літописця, а також головою Археографічної комісії ВУАН, яка зробила вагомий внесок у розвиток української історичної науки, зокрема історіографії, джерелознавства та археографії.

Наукова спадщина вченого пересягає за 120 праць. Насичені фактичним матеріалом і бібліографічно-довідковими даними, вони становлять величезний інформаційний потенціал.

Заслуговує Іконников вдячної пам'яті нащадків і як дбайливий вихователь гімназіальної молоді й студентства.

Народився він 21 грудня 1841 р. в Києві у дворянській родині майора у відставці, ветерана Вітчизняної війни 1812 р. Степана Іконникова й Агнії Рушковської.

Крім Володимира в сім'ї були ще троє синів і дочка. Батько — родом із Петербурга, де й виховувався в 1-му кадетському корпусі,— протягом 1805—1812 рр. брав участь у багатьох битвах та військових походах, навіть потрапив у полон і побував у Парижі. Вийшов у відставку внаслідок поранення, оселився з родиною в Києві. Либонь, його захоплюючі розповіді й привернули увагу хлопця до історії.

1851 р. Володимирів батько (мати на той час уже померла) віддав юнака до 1-ї Київської гімназії, а наступного року перевів до Київського кадетського корпусу, де він і навчався казенним коштом.

1861-го молодий Іконников вступає до Київського університету св. Володимира.

Пізніше він із щирою вдячністю згадував свого наставника — відомого вченого, засновника воєнно-польової хірургії, педагога і громадського діяча М. Пирогова, який у 1858—1861 рр. був попечителем Київського учбового округу й допоміг йому скласти додатковий іспит на історико-філологічний факультет.

Роки навчання стали й першими кроками Володимира в науку. На другому курсі він написав дослідження «Очерк развития афинской конституции до Клисфена». Думка викладачів була одностайною — твір рекомендували до друку.

Однак В. Іконников уже захопився іншою темою: готує працю «Максим Грек» на здобуття золотої медалі. Дебют виявився вдалим — крім медалі отримав він ще й Пироговську стипендію, запроваджену шанувальниками таланту вченого, якого через невдоволення властей його різнобічною освітянською діяльністю було усунуто з посади попечителя.

Ще студентом Іконников опублікував статтю «Кто был первый самозванец?» Вона з'явилася після виходу у світ дослідження М. Костомарова.

1865 р. Іконников закінчив університет. У червні його удостоїли стипендії кандидата історико-філологічного факультету, а в жовтні того ж року зарахували в стипендіати для підготовки до професорського звання на кафедрі історії.

Тоді й розпочалася багаторічна педагогічна діяльність В. Іконникова у навчальних закладах України. В 1865—1866 рр. він — викладач російської історії в Київській воєнній гімназії та історії загальної літератури в Інституті шляхетних дівчат. Потім переводиться приват-доцентом до Харківського університету, читає публічні лекції, зустрічається з студентами й тими, хто цікавиться історичним минулим України.

З Харкова його шлях проліг до Одеси. Тут він одружується з Ганною Родзевич, батько якої — Леопольд Адамович — свого часу в чині майора у відставці взяв шлюб із кріпачкою. Було в Родзевичів восьмеро дітей, серед них і Ганна.

У подружжя Іконникових невдовзі народився син, але помер у трирічному віці від запалення легенів. Це був тяжкий удар для молодих батьків. І лише 14 років згодом, 1884-го, в них народилася дочка Ольга.

В Одесі В. Іконников склав іспити на ступінь магістра й став викладати географію в 2-й міській гімназії, а також російську історію та словесність у приватній жіночій гімназії.

У грудні 1867 р. вчена рада Новоросійського університету надала йому ступінь магістра російської історії за дисертаційну працю «Максим Грек». Це був значно перероблений варіант дослідження його студентських часів.

Узимку 1869 р. він обіймає посаду доцента на кафедрі російської історії Київського університету. Того ж року захищає докторську дисертацію «Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории», наступного обирається екстраординарним, а ще через рік ординарним професором. На той час ученому виповнилося лише 30 років.

Усе своє подальше життя і діяльність він тісно пов'язав з Київським університетом. Тут читав загальні й спеціальні

курси з історії Росії, спецкурси «Время Екатерины II», «История Московской Руси», курс російської історіографії. З 1873 по 1913 р. був головним редактором «Университетских известий»— одного з найкращих наукових журналів, де студенти й викладачі публікували свої праці. Його заходами було розширено обсяг тієї частини часопису, яка подавала огляд наукових видань з історії в країні та за її межами.

Про великий авторитет В. Іконникова серед університетських колег свідчить хоча б той факт, що він з 1877 по 1880 р. і з 1883 по 1887-й обирався деканом історико-філологічного факультету. А ще організував 1873 р. Історичне товариство Нестора-літописця й багато років був його головою. По 1921 р. воно діяло при університеті, а з 1929-го — при Академії наук України.

Разом з іншими видатними вченими В. Іконников увійшов 1884 р. до організаційного комітету, створеного для відзначення 50-річчя Київського університету. З нагоди цієї знаменної події опублікував дві праці: «Университетская типография» і «Редакция Университетских известий», а також взяв участь у підготовці цілої низки важливих матеріалів, як-от: «Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира», «Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира», «Академические списки императорского университета св. Владимира».

У цей час плідної наукової і активної громадської діяльності вченого виходять друком його праці «Критико-библиографический обзор литературы русской истории за 1874—1876 гг.» (К., 1880); «История Московской Руси» (К., 1884); «Новые исследования по истории смутного времени Московского государства» (К., 1889); «Новые коллекции рукописей в России: Библиографические заметки» (К., 1890); «Новые материалы по истории царствования Петра Великого» (Спб., 1881—1887); «Один из образовательных проектов времени Петра Великого» (К., 1893) та багато інших. Він займає відповідальні посади в різних наукових установах, грунтовно знайомиться з усіма здобутками на історичній ниві.

Уже в середині XX ст. його дочка Ольга Петрова (Іконникова) напише цікаві спогади про свого батька, які розкривають глибочінь людської вдачі вченого, його мрії, творчу працю, доброту і прагнення гармонії в науці й особистому житті.

1876 р. він увійшов до складу комітету, створеного при Київському університеті з метою організації в місті Вищих

жіночих курсів. Цей перший в Україні вищий учбовий заклад для жінок розпочав свою просвітницьку місію щойно по двох роках після заснування. Завідував ним з 1878 по 1889 р. В. Іконников. З 1871 по 1887 р. він був членом попечительської ради Київського учбового округу, з 1889 по 1904-й — головою бібліотечної комісії при університеті, з 1881 по 1883-й — членом ради колегії Павла Галагана, з лютого 1904-го — головою Київської комісії для розбору давніх актів, з червня 1908-го — помічником голови Київського відділу імператорського російського воєнно-історичного товариства, а з квітня 1910-го — помічником голови Київського товариства охорони пам'яток старожитностей і мистецтв.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. центром бурхливого розвитку науки й вищої освіти в Україні стає Київський університет, де працювала ціла плеяда відомих істориків — В. Антонович, Ф. Фортинський, М. Бубнов, І. Лучицький та В. Іконников. На той час він був уже почесним членом Юр'ївського, Харківського, Київського і Петербурзького університетів, Київської духовної академії, Московського археологічного інституту й практично всіх наукових історичних товариств та архівних комісій.

У листопаді 1892 р. В. Іконникова удостоюють звання заслуженого професора Київського університету, а 1914-го як видатного вченого, праці якого здобули високу оцінку широкої наукової громадськості, обирають академіком Російської Академії наук.

Він творив і в той складний для батьківщини період, коли після 1-ї світової війни розпочалася громадянська, в перебігу якої беззастережно знищувалися вагомі здобутки так званої буржуазної наукової думки, в тому числі й те прогресивне в галузі освіти, що було створено за старого ладу. Однак за браком досвідчених викладацьких кадрів новій владі доводилося використовувати й учених старої школи. Тож у цей час Іконников працює в історико-філологічному відділі Всеукраїнської Академії наук, а 5 березня 1920 р. стає академіком ВУАН.

Його наукова й педагогічна діяльність не раз відзначалася високими нагородами: орденами св. Володимира III ступеня, св. Анни II ступеня, св. Станіслава II і I ступенів.

Серед фундаментальних праць ученого (а він залишив величезний науковий доробок — від багатотомних монографій до статей, рецензій і нарисів) насамперед слід згадати «Исследование о главнейших направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности» (1869), «Скеп-

тическая школа в русской историографии и ее противники» (1871), «Русская историческая наука в двадцатипятилетие 1855—1880» (1880). Чимало видань вийшло за кордоном. Приваблювало його й дослідження персоналій як чинника, необхідного для оцінки ролі й місця тих чи тих осіб в історичному процесі, поглядів і вчинків визначних державних та громадських діячів, безпосередньо пов'язаних з суспільно-політичними рухами, зокрема М. Румянцева, М. Скопіна-Шуйського, О. Ордина-Нащокіна та ін. Приділяючи значну увагу питанням освіти минулого й сучасності, він виступив на початку 70-х рр. у пресі з оцінкою книги «Государство и народное образование в России в XVIII в.», яка належала перу вітчизняного історика М. Владимирського-Буданова — випускника, а згодом професора Київського університету,— написав низку узагальнюючих праць і розвідок з історії університетської освіти в Росії. Крім того, опублікував ряд праць з історії Київщини, зокрема «Киев в 1654—1655 гг.» (1904) і «Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—1827 гг. в связи с событиями того времени» (1905), порушивши гострі соціальні й політичні питання і висвітливши чимало важливих аспектів національно-визвольної боротьби українського народу.

Центральне місце у творчому доробкові вченого займає фундаментальна праця «Опыт русской историографии», що вийшла в 1891—1908 рр. у двох томах (чотирьох книгах). 3-й том не опублікований (рукопис зберігається в архіві Російської Академії наук). Завдяки великому фактичному матеріалові твори Іконникова мали широку популярність у наукових колах. Зрештою, вони й досі не втратили своєї довідково-бібліографічної цінності.

До останніх днів життя В. Іконников працював над наступними томами «Опыта русской историографии». Смерть, що настала в Києві 26 листопада 1923 р., перешкодила цій роботі.

Наукова спадщина В. Іконникова, його грунтовні джерелознавчі й історіографічні розробки є вагомим внеском у розвиток української історичної думки кінця XIX — початку XX ст.

МИКОЛА ЛИСЕНКО

Він од народу набирався сили
В натхненній праці, в боротьбі палкій,
Коли творив щоденний подвиг свій
Во ім'я тих, що сіяли й косили...

М. Рильський. Микола Лисенко

У цих мудрих словах поета — глибинна сутність життя і творчості визначного композитора й громадського діяча Миколи Віталійовича Лисенка. В історію української культури він увійшов як родоначальник музичної класики, художник-демократ, виразник прогресивних суспільних ідей, поборник народності, реалізму, історичної правди в мистецтві.

Народився Микола Лисенко 22 березня 1842 р. в с. Гриньки Кременчуцького повіту Полтавської губернії, в сім'ї поміщика, армійського офіцера Віталія Романовича Лисенка, людини освіченої, з передовими для свого часу поглядами. Миколин батько пишався тим, що походив із старого козацького роду, який сягав початку XVII ст. Як свідчать дослідники життя і творчості композитора Л. Архімович та М. Гордійчук, «уся чоловіча лінія роду Лисенків аж до Віталія Романовича — правнука генерального судді Федора Лисенка й батька нашого композитора — були людьми військовими і завжди займали в армії досить високі пости». Мати його, вихованка Смольного інституту в Петербурзі — Ольга Єреміївна,— стала для свого сина першою вчителькою музики.

Коли хлопцеві минуло десять років, його привезли до Києва й віддали до приватного чоловічого пансіону. Потім він закінчив 2-у Харківську гімназію.

З ранніх літ у Миколи виявився хист до музики. Він залюбки слухав пісні, приповідки, казки на вечорницях у бабусі. Дивував своїми успіхами вчителів. Під час навчання в пансіоні починає записувати народні пісні. А згодом успішно виступає в студентських концертах. Одночасно вивчав музичні твори.

Закінчивши 1859 р. гімназію, М. Лисенко разом із своїм другом М. Старицьким вступає до Харківського університету. Провчившись рік, він у зв'язку з переїздом батьків до Києва переводиться до місцевого університету на природничий відділ фізико-математичного факультету. 60-ті рр. — це

час піднесення громадсько-політичної думки. Сходки, палкі промови, дискусії, заборонена література стрімко увійшли в життя майбутнього композитора. Зближення із студентами М. Драгомановим, Т. Рильським, В. Антоновичем, Б. Познанським та іншими мало непереборний вплив на його світогляд.

Навчаючись в університеті, М. Лисенко з ентузіазмом взявся за вивчення української мови, щоб зробити її «культурною і своєю». Брав участь у підготовці «Словаря української мови» Б. Грінченка. Диригував студентським хором. Був одним з організаторів недільних шкіл для робітників.

1864 р. М. Лисенко закінчив університет. А вже наступного року здобув науковий ступінь кандидата природничих наук, захистивши дисертацію на тему «О половом размножении нитчатых водорослей». Домігшись блискучих успіхів і в природничих, і в гуманітарних науках, він усе ж вирішив присвятити себе служінню музичному мистецтву.

Деякий час Лисенко працює мировим посередником у с. Тараща Київської губернії. Водночас його владно вабила до себе музика. Прослуживши два роки, зібравши й обробивши велику кількість народних пісень, він залишає посаду в Таращі і повертається до Києва. Тут готує до видання дві збірки для голосу з фортепіано, створює оперу «Андріашіада», спрямовану своїм вістрям проти відомих у Києві ворогів української культури, шовіністів — директора 1-ої міської гімназії Андріашева й попечителя учбового округу князя Ширинського-Шихматова.

1867 р. М. Лисенко виїжджає за кордон, до Лейпціга, де протягом двох років навчається в консерваторії. Тут продовжує освоювати курс гри на фортепіано у відомих німецьких музикантів-педагогів К. Рейнеке, Е. Венцеля, а теорію композиції вивчає у Е. Ріхтера. Одночасно видає підготовлену ще в Києві збірку українських народних пісень. Тоді ж починає писати музику на тексти «Кобзаря» Т. Шевченка. Творчість народного поета відтоді й назавжди стає супутником його мистецької діяльності.

У цей період зміцніли зв'язки М. Лисенка з молодими композиторами Галичини. 1868 р. на їхнє прохання він написав музику до «Заповіту» Т. Шевченка. Виступаючи за тісніше єднання Західної і Східної України, М. Лисенко у листі до О. Барвінського 24 жовтня 1869 р. зазначав: «Я тієї думки, що нам, своїм кревним людям, однієї матері дітям, не

варт, не личить роз'єднатись, але скуплятися якнайміцніше. Велика необачність, що аж до цього часу такі малезні стосунки Галичини з Україною. Ніякої свідомості немає. Воно й правда, що з-за московського аргуса треба таїтись, але уже ж би треба щось тривалого усталити...»

Повернувшись до Києва після закінчення навчання у Лейпцігській консерваторії, М. Лисенко активно включається в музичне життя й громадську діяльність — організовує концерти, музикальні виступи, театральні постановки і швидко здобуває артистичне ім'я. Роботу в музичній школі поєднує із збиранням і популяризацією народних пісень, пише п'єси для фортепіано, оперети «Чорноморці» і «Різдвяна ніч» (перероблена пізніше на оперу).

Багатий матеріал дали композиторові його подорожі 1873 р. разом з приятелем О. Русовим у Галичину та Сербію. Під час поїздки він записує польські, чеські, моравські, сербські, хорватські пісні, які потім у власній обробці включив до репертуару хорових концертів. Того ж року М. Лисенко зустрічається з відомим українським кобзарем Остапом Вересаєм, з глибокою зацікавленістю вивчає його творчість. Перу композитора належить грунтовна наукова розвідка «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем», опублікована в «Записках Юго-Западного отдела Российского императорского географического общества» (1874, т.1).

1874 р. у Київському оперному театрі автори-аматори поставили «Різдвяну ніч» М. Лисенка у вигляді музичної комедії. Виставу зустріли з захопленням, особливо вражала мелодійна, барвиста музика. Всі наступні вистави пройшли з аншлагом, а частину виручені суми — 375 крб. — послано було голодуючим у Самарську губернію. Окрилений успіхом композитор виношує план щодо створення національної опери. Одночасно продовжував працювати й над художньою обробкою народних пісень, третій випуск яких 1876 р. побачив світ у його запису. Однак не в Росії, а за кордоном. Саме в цей період вийшов горезвісний Емський указ, спрямований на придушення національної культури. Українську літературу заборонялося ввозити з-за кордону. Тож і збірку М. Лисенка не було допущено в Україну за «украинофильские» тенденції в піснях.

Важливе значення в подальшому формуванні Лисенка як художника-демократа мало навчання в Петербурзькій кон-

серваторії. Він був зарахований у клас М. Римського-Корсакова. Російський композитор високо оцінював його здібності.

У Петербурзі М. Лисенко зав'язав творчі стосунки з М. Мусоргським, В. Стасовим, Ц. Кюї, О. Бородіним, М. Балакірєвим. Під час навчання керував хоровими курсами, виступав з концертами. Його талант знаходить визнання у відомих російських музикантів. До Києва він повертається уже зрілим майстром.

Незважаючи на цензурні рогатки, складає нові збірки народних пісень, пише ряд фортепіанних творів. 1880 р. частково було знято заборону з українського репертуару для театру, й Лисенко береться за створення свого найкращого твору — опери «Тарас Бульба», над якою працював 10 років. Однак поставлена вона була лише в пореволюційні роки і відтоді є окрасою оперного репертуару багатьох театрів.

М. Лисенко створює лірико-фантастичну оперу «Утоплена» за повістю М. Гоголя, закінчує останню редакцію «Різдвяної ночі», пише один з найбільших творів на шевченківські теми — кантату на п'ять частин «Радуйся, ниво неполитая». В ці роки він знайомиться з корифеями української сцени М. Кропивницьким і М. Садовським. У 1885—1886 рр. відбулися пам'ятні для композитора зустрічі з І. Франком, які започаткували їхні найтісніші взаємини.

Великий слід в історії української музичної культури залишили знамениті хорові подорожі по Україні, організовані М. Лисенком. До найвіддаленіших сіл і містечок долинали хорове мистецтво, народна пісня.

Інтенсивно розвивалася його композиторська діяльність. Писав він у різних жанрах. Тут і продовження серії музики до «Кобзаря», і пісні на тексти І. Франка, Лесі Українки, Г. Гейне. Друкуються збірки українських народних пісень для голосу з фортепіано (за життя М. Лисенка вийшло 7 випусків — по 40 пісень у кожному), а також для чоловічого і мішаного хорів (12 зошитів — 10 пісень у кожному), цикли обрядових пісень, твори для фортепіано, скрипки, віолончелі, флейти. Одна за одною з'являються опера «Наталка Полтавка», дитячі опери «Коза-Дереза», «Пан Коцький», «Зима-Весна».

Плідною була й наукова діяльність композитора. Визнання серед громадськості здобули його праці «Народні музичні інструменти на Вкраїні», «Про тарбан і музику пісень Відорта», «Музика до думи про Богдана Хмельницького».

Не полишає М. Лисенко і виконавської діяльності. Бере участь у хорових та камерних інструментальних концертах. Організовує ансамблі, влаштовує численні благодійні концерти на користь демократичної молоді, яка зазнавала переслідувань з боку царського уряду. Активну участь композитор взяв у підготовці до відкриття 1903 р. в Полтаві пам'ятника зачинателеві нової української літератури І. Котляревському. На урочистостях, присвячених цій події, прозвучала кантата М. Лисенка «На вічну пам'ять Котляревському» — твір для солістів, хору і оркестру. В ньому хвала не тільки видатному письменникові, а й усій українській культурі.

Кінець XIX — початок XX ст. — вершина творчої і громадської діяльності М. Лисенка. У цей період він зав'язує дружні стосунки з майбутнім музикознавцем, літературознавцем і композитором Філаретом Колессою. Встановлює міцні зв'язки з письменником М. Коцюбинським.

Широко відзначався 1903 р. 35-річний ювілей творчого шляху М. Лисенка. Святкування відбулося не тільки в Україні, а й за її межами. У Києві на честь ювіляра було поставлено оперу «Різдвяна ніч». У Петербурзі влаштовано великий концерт за участю провідних артистів, хору і оркестру Маріїнського імператорського театру. На ньому були присутні, зокрема, російські композитори М. Римський-Корсаков, О. Глазунов, А. Лядов, Ц. Кюї. Вітаючи ювіляра, група петербурзьких студентів писала: «Перед усім світом уславив і звеличив ти славні діла предків наших, могутній дух їхній лицарський, безкраю любов до світла і правди, високі пориванння до кращих ідеалів людства...

...Любі твої переспіви звернули наші очі у глиб народної душі, побачили й ми всю безодню і глибочінь її, всю широкість і міць поривань і чуття...»

Під час урочистостей друзі організували збір коштів. Частину їх було виділено для видання творів композитора, а частину — на придбання дачі для нього. Однак не дача цікавила Лисенка, а давня мрія про організацію музично-драматичної школи.

Восени 1904 р. в будинку на вул. Велика Підвальна (тепер Ярославів Вал) у м. Києві школа почала діяти. Вперше в Україні були відкриті відділ української драми та класи народних інструментів, зокрема бандури і теорії музики. До її педагогічного колективу входили такі кваліфіковані майстри, як О. Мишуга, М. Зотова, О. Муравйова, О. Вонсовсь-

ка, Г. Любомирський, М. Старицька. Вже по кількох роках почала відчуватися плідна робота школи. Загалом же вона стала важливим центром музичної і театральної освіти, дала путівку в життя багатьом у майбутньому визначним діячам музичного й театрального мистецтва. Вихованцями школи були композитори Л. Ревуцький, К. Стеценко, артисти О. Ватуля, Б. Романицький, скрипаль М. Полякін, фольклорист В. Верховинець, співак М. Микиша, хоровий диригент О. Кошиць та ін. Композитор працював у своїй школі до останніх днів життя.

Нелегкими виявилися для М. Лисенка роки першої російської революції (1905—1907). Він не був зв'язаний із жодною організацією, хоч мав яскраво виражені демократичні погляди. Напередодні подій 1905 р. М. Лисенко створює хоровий твір на слова І. Франка «Ой, що в полі димове?». Згодом пише хор-марш «Гей, за наш рідний край» на слова В. Самійленка, маршову пісню-гімн «Вічний революціонер» на слова І. Франка. За висловом сина композитора Остапа Миколайовича, «Вічний революціонер» — вінець хорової творчості М. Лисенка.

Ще з 60-х рр. XIX ст. взятий на замітку в жандармському управлінні, коли готував студентів до непокори властям, композитор і згодом перебував в опозиції до царського уряду. Організовував концерти, збирав кошти для відданих у солдати за політичні виступи 183 київських студентів (1901). Діти й родичі М. Лисенка брали участь у студентських демонстраціях 1902, 1905 рр. Композитор переховував у себе євреїв, рятуючи їх від чорносотенних погромів. З боку властей зазнав переслідувань молодший брат М. Лисенка — Андрій Віталійович, голова Знам'янського страйкового комітету. Після кількох років заслання він тяжко захворів і помер на руках Миколи Віталійовича. На композитора заводять «справу». У лютому 1907 р. поліція вчиняє трус на його квартирі, а згодом заарештовує.

Але він не опускає рук. Разом з учнями своєї школи в розпал реакції створює групи для допомоги страйкуючим і заарештованим, влаштовує великий концерт на користь засланих до Вологодської та Архангельської губерній революціонерів. Внесок М. Лисенка у розвиток національно-визвольного руху був таким значним, що це дало право громадсько-політичному діячеві С. Єфремову назвати його «інтимною силою українського руху».

1910 р. композитор закінчує працю над оперою «Енеїда» — гострою сатирою на самодержавство. Того ж року оперу поставила трупа М. Садовського.

1911 р. М. Лисенко відвідує місця свого народження, дитинства та юності. Невтомна, напружена праця негативно позначилася на здоров'ї композитора. Щоб поправити його, він їде на лікування до Німеччини. Повертається бадьорим, сповненим бажання працювати. Пише одноактну оперу на фантастичний сюжет «Ноктюрн», хоровий твір на слова Т. Шевченка «Боже нашими ушима», розпочинає оперу «Літня ніч», але вже не встигає закінчити її. 6 листопада 1912 р. Микола Віталійович Лисенко раптово помер.

На звістку про смерть композитора відгукнулося багато діячів України та Росії. Їхні пам'ятні думки й слова знайшли широке відображення на сторінках книг і періодики. Менш відомі висловлювання й оцінки тих, чиє ім'я тривалий час було під ідеологічним табу. До них, зокрема, відноситься й Симон Петлюра, який у ці роки видавав у Москві журнал «Украинская жизнь». У 1912 р. він вмістив у журналі статтю «Памяти Н. Лысенко», де називає його «найвидатнішим композитором», «видатним збирачем розсипаної національної храмини». С. Петлюра характеризував творчість М. Лисенка як глибоконаціональну. «Вона будила найінтимніші струни душі, відбудовувала, поглиблювала, підносила на рівень архітвору те, що було надбане вікодавнім духовним життям нації, зрослась з духовним обличчям її».

Батьківщина не раз відзначала роковини життя і смерті свого великого сина, українського Бояна. Йому споруджено пам'ятники, його ім'я присвоєно навчальним закладам, театрам, кращим концертним залам. Творча спадщина Миколи Лисенка сьогодні — важливий чинник національно-культурного відродження України.

МУРАШКИ

Утвердження і розвиток українського малярства, його історію годі уявити без творчості цілої плеяди видатних майстрів пензля, серед яких не останнє місце займає родина живописців Мурашків.

Один з її представників, художник, як то кажуть, від Бога, відомий педагог, мистецтвознавець і критик Микола Іванович Мурашко народився 20 травня 1844 р. в Глухові (тепер Сумська обл.) у сім'ї різьбяра іконостасів Івана Мурашка. Від нього, власне, й бере початок ця славна династія митців.

Під батьковою рукою хлопець здобув перші художні навики, а потім, поїхавши до Києва, став учнем у реставраційній майстерні. 5 років копіював малюнки та літографії. Заради знань вступив 1863-го (за порадою І. Сошенка, що викладав малювання в 2-й Київській гімназії) вільним слухачем до Петербурзької Академії мистецтв. Сумлінно вчився, опановуючи фах живописця, зустрічався з людьми, якими більшою чи меншою мірою захоплювався. Гуртувалися вони за уподобаннями, спільністю інтересів, інтелектуальними зацікавленнями. В середовищі цих молодих художників на чолі з І. Крамським, що виступали за правдиве відображення життя в мистецтві, а 1870 р. заснували Товариство передвижників, формувалися його світоглядні й естетичні погляди. За тих років він близько познайомився з І. Рєпіним, М. Антокольським, А. Праховим та іншими видатними художниками.

1867 р. М. Мурашко через матеріальну скруту й хворобу повертається в Україну. Але не з порожніми руками. 1868 р. рада Академії присвоїла йому звання вчителя. Проживаючи у Києві, викладає малювання в 1-й гімназії, а потім — у Київському реальному училищі. 1869 р. він здійснює п'ять випусків посібника з виконаними ним літографічними рисунками як зразки для копіювання дітьми. А 1875 р. при матеріальній підтримці цілої низки відомих діячів культури, зокрема професора-мистецтвознавця П. Павлова, географа, віце-голови Російського географічного товариства П. Семенова-Тян-Шанського, голови Російського технічного товариства П. Кочубея, колекціонерів і меценатів П. Новова, В. Тарновського, І. Бостунова, І. Терещенка, художник-педагог М. Мурашко засновує приватну художню школу, яка увійшла в історію українського малярства під назвою Київської рисувальної школи.

Двері цього глибоко демократичного навчального закладу, що відіграв важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва і художньої освіти в Україні, були відчинені для обдарованої молоді, незалежно від статі й майнового стану. Твори викладачів та вихованців школи М. Пимоненка, С. Костенка, Г. Дядченка, І. Їжакевича, Г. Світлицького, Ф. Балавенського, М. Жука, В. Замирайла, Ф. Красицького, О. Мурашка, І. Селезньова, В. Сєрова (навчався у 1877—1878 рр.), С. Яремича та ін. відбивали прагнення до правдивого відображення тогочасної дійсності, інтерес до життя і побуту українського народу. Активну участь у навчальному процесі брали й такі відомі художники і педагоги, як М. Врубель, Г. Павлуцький, О. Троїцька-Гусєва, надавали всебічну допомогу І. Рєпін, М. Ге, І. Крамської.

У тяжкий період посилення реакції, коли міська дума 1880 р. відмовилася матеріально підтримувати школу Мурашка через невдоволення властей надто демократичними засобами викладання і, не в останню чергу, передовими поглядами її керівника, вона якийсь час утримувалася коштом відомого мецената І. Терещенка, однак після його смерті 1901 р. припинила своє існування.

Творчість М. Мурашка — надзвичайно оригінальна й різноманітна. Його картини в техніці олійного живопису увійшли до скарбниці українського і світового малярства. Працював він і в жанрі книжкової графіки.

Літографією захоплювався ще в Петербурзькій Академії. Вже тоді блискуче виконав портрет Т. Шевченка, а після повернення в Україну створив цілу низку літографій, зокрема портрети Г. К. Андерсена, Петра Могили, автопортрет, а також ілюстрації до казок знаменитого датського письменника.

Наприкінці 70-х рр. починає займатися пейзажним живописом. У 80—90-х рр. виставляє в Петербурзі й Києві свої картини «Річка Тетерів», «Коростишів» (1886), «Крим» (1892), «Берег Алупки» (1894), «Ай-Петрі», «Мечеть» (1897), «Млин», «У парку», «Вид Боярки» та ін. Деякі з цих творів, що дістали високу оцінку громадськості й художньої критики, були придбані для музею Академії мистецтв, але, на жаль, ні оригінали, ні репродукції картин не збереглися.

Найбільше художник любив малювати Дніпро. Однією з найдосконаліших картин у цій серії є пейзаж «Над Дніпром» (80—90-і рр. XIX ст.), написаний яскравими, соковитими фарбами. У цьому та інших полотнах — «Дніпро», «Вид на Дніпро» — художник передав своє тонке бачення природи. До кращих творів у техніці олійного живопису належить і портрет М. Ге (1906), що нині зберігається в Національному художньому музеї.

Важливе місце в житті М. Мурашка займала журналістська й мистецтвознавча діяльність. Виступаючи із статтями в періодичній пресі проти декадентства й формалізму, він наполегливо пропагував живопис передвижників, захоплено розповідав про творчість І. Рєпіна, І. Крамського, В. Сурикова, Г. Мясоєдова. Чимало зробив для популяризації в Україні І. Айвазовського, В. Верещагіна, Ю. Клевера, В. Поленова, І. Шишкіна, а також українських майстрів пензля С. Світославського, К. Костанді, М. Кузнецова,

М. Ярового, В. Орловського та ін. Його заходами в Києві починаючи з 1877 р. проходять щорічні виставки картин видатних російських, українських і зарубіжних художників-реалістів.

Усе життя М. Мурашко працював напрочуд інтенсивно. Навіть тяжко хворий продовжував малювати, не полишав педагогічної і громадської діяльності, виступав із статтями, рецензіями. Він — автор книги «Воспоминания старого учителя», в якій зібрано особисті враження від закордонних подорожей (відвідав Німеччину, Італію, Францію, Польщу), а також розповіді про зв'язки з Петербурзькою Академією мистецтв, довголітні дружні взаємини з І. Рєпіним і зарубіжними митцями, про систему виховання у Київській рисувальній школі, її історію і діяльність.

22 вересня 1909 р. перестало битися серце видатного живописця, який віддав кращі свої роки зміцненню і поглибленню традицій української художньої школи.

Помітний слід у національному образотворчому мистецтві залишив і його племінник Олександр Олександрович Мурашко. Народився він 7 вересня 1875 р. у Києві в сім'ї художника-іконописця О. І. Мурашка, брата Миколи Івановича. Змалку працював у батьковій майстерні, відтак навчався в Київській рисувальній школі, а з 1894 р.— Петербурзькій Академії мистецтв у І. Рєпіна. Благодійний вплив учителя відчутний на всіх творах художника. Уже ранні його полотна (портрети — дівчини, невідомого, Г. Цисса) вирізняються тонкою психологічною характеристикою, стриманою кольоровою гамою. За картину «Похорон кошового» (1900) Академія мистецтв удостоїла О. Мурашка звання художника живопису й відрядила за кордон. 1901 р. він учився у Мюнхені у А. Ажбе, вдосконалював свою майстерність у Парижі. Потім — Італія зі своїми шедеврами світового мистецтва. Тут він пише «Італійську жінку з дочкою». А що в Парижі з його імпресіоністами? В центрі європейської культури юнак створює цикл картин — «Кафе» (1902), «Парижанка» (1902), «На вулицях Парижа» й «Біля кафе» (1902—1903), сповнених життєвих спостережень.

Після повернення до Петербурга художник бере участь в організації «Нового товариства художників», де з 1904 р. виставляє свої твори. І того самого року він знову виїжджає за кордон, у Дахау (Німеччина). До цього періоду належать такі його твори, як «Портрет О. А. Прахової» та «Жорж», позначені впливом модернізму.

З 1907 р. О. Мурашко проживає переважно в Києві, розробляє сюжети для жанрових картин («Карусель», «Недільний день», «Тихе горе»), пише портрети близьких йому людей — О. Мурашко, дружини художника, М. Нестерова, Б. Кустодієва, що стали справжніми шедеврами вітчизняного живопису.

Творчість О. Мурашка здобула широке визнання. Його картини експонувалися на міжнародних виставках, зокрема «Недільний день» і «На терасі» — у Венеції 1910 р. Персональні виставки митця проходили з великим успіхом у Берліні, Кельні, Дюссельдорфі, а з 1911 р. він став постійним учасником Мюнхенського сецесіону — престижної міжнародної щорічної художньої виставки. Роботи його експонувалися у Парижі та Амстердамі.

Київський період життя О. Мурашка був насичений педагогічною і громадською діяльністю. Ще з 1907 р. він почав викладати у Київському художньому училищі, а з 1913-го — у власній студії.

Останніми роками художник повертається до реалістичних традицій, прищеплених йому в школі Мурашка і студії Рєпіна. 1916-го стає членом Товариства пересувних виставок, яке об'єднувало таких видатних митців, як І. Рєпін, В. Полєнов, М. Касаткін, В. Маковський та ін. В пореволюційні роки викладає в Українській Академії мистецтв, продовжує малювати — «Продавщиці квітів» (1917), «Автопортрет» (1918), мріє написати серію картин про народні свята. Але 1919 р. він трагічно загинув на одній із глухих околиць Києва.

ІВАН ФРАНКО

Постать Івана Яковича Франка є водночас і хрестоматійно знайомою, і, насправді, невідомою. Ким він був, Каменяр,— «революціонером-демократом і борцем проти буржуазного націоналізму» чи Мойсеєм, керманичем національного руху й суворим критиком «наукового соціалізму»? Що знаємо ми про його боріння, злидні, нещастя в особистому житті? В його біографії було багато фактів, «незручних» як для радянських, так і для зарубіжних франкознавців. Тож не дивина, що деякі «білі плями» Франкового життя заповнюються лише тепер.

Офіційно датою народження Франка вважається 27 серпня 1856 р. Насправді, як сам зізнавався шкільному товаришеві, народився він 25 серпня, а 27-го охрещений. Батько, Яків Франко, був ковалем і власником 24 моргів землі (майже 12 га) у с. Нагуєвичах неподалік Дрогобича (тепер с. Івана Франка Львівської обл.). Мати, Марія Кульчицька,

походила з польської дрібної, так званої «ходачкової» шляхти із с. Ясениці-Сільної. Батькова кузня була першим яскравим враженням малого Івана. «На дні моїх споминів,— писав він 1902 р., — десь там у найглибшій глибині горить вогонь... Се огонь в кузні мойого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас досі».

Родина Франків жила, як на ті часи, заможно, тому Іван зміг здобути університетську освіту. Хай це була і не найкраща в Європі австрійська освіта, а все ж таки європейська. Шести років пішов він до початкової школи в с. Ясениця-Сільна. Тут хлопчик, з дитинства вирізняючись феноменальними здібностями, навчився читати й писати по-українськи, по-польськи та по-німецьки, а також рахувати. Тоді ж ознайомився з українськими книжками в бібліотеці нагуєвицького священика о. Йосипа Левицького. Знаменно, що саме цей незвичайний пан-отець, автор української граматики і перекладач Гете й Шіллера, один із перших вітчизняних поетів, хрестив свого часу Івана.

1864 р. батьки віддали Франка до Головної міської школи отців-василіан у Дрогобичі, одразу до другого класу. Селянському хлопчикові доводилося нелегко, головно через знущання та рукоприкладство викладачів. І все ж, попри це і викладання німецькою мовою, на іспитах він був першим. Коли ж йому в класі вручали нагороди, присутній при цьому батько голосно заплакав. Невдовзі Яків Франко помер, залишивши розладнане велике господарство, молодшу за себе на 20 років дружину й четверо малих дітей. Щоб запобігти цілковитому розоренню, мати знову вийшла заміж. Вітчимом Івана став молодий парубок Гринь Гаврилик, колишній робітник бориславських копалень. Він справив значний вплив на світогляд Івана. Пізніше той писав про вітчима: «Це натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а зате з значною долею скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі і енергії». Гаврилик робив усе, щоб Іван міг учитися й далі.

Восени 1867 р. І. Франко став учнем Дрогобицької гімназії, де того ж року викладання німецькою мовою було замінено польською (вивчалась і українська, але як необов'язкова). Вчився успішно. Адже, як згадував він пізніше, в ті роки «пам'ять у мене була така, що лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово». Значний вплив на Франка справили вчителі — Іван Верхратський, викладач української мови, пізніше відомий письменник і природознавець, та

вчитель польської мови Юлій Турчинський, автор драм, казок і досліджень про творчість А. Міцкевича. Ще в гімназії Іван почав збирати книжки. Більшість з них отримував від товаришів, за яких виконував домашні завдання. Уже в ті роки він знав напам'ять чи не всі надруковані твори Т. Шевченка.

1872 р. померла мати Франка, але й мачуха разом з вітчимом продовжували дбати про сиріт. Іван і надалі блискуче вчився в гімназії. Про високий рівень викладання в австрійських гімназіях і здібності хлопця свідчить хоча б те, що І. Франко виконував (за програмою) домашні завдання кількома мовами як у прозовій, так і у віршованій формі. Частково збереглися його українські оповідання та вірші, драма «Югурта» польським віршем, німецькомовна драма «Ромул і Рем».

Багатим на події став для Франка 1874 р. Він познайомився з дочкою священика з Лолина Ольгою Рошкевич, сестрою свого товариша по гімназії. Ольга зайняла в його житті важливе місце не лише як кохана й наречена. Вона була натхненницею багатьох творів, у тому числі й після 1879 р., коли стала дружиною іншого (листування між ними тривало до середини 90-х рр.). Під впливом Франка і разом з ним Ольга Рошкевич писала й перекладала, збирала фольклор. Того ж року він надіслав до редакції львівського студентського журналу «Друг» свої вірші, які невдовзі були надруковані. Цікаво, що Василь Давидяк, котрий за дорученням журналу відповідав на перші листи молодого Франка, згодом став послом до віденської Державної ради і як священик 1916 р. проводив письменника в його останній шлях на Личаківський цвинтар.

Влітку 1875 р. Франко успішно склав іспити за гімназіальний курс і отримав похвальний атестат зрілості. Тоді ж він виїздить до Львова, до університету, маючи при собі перші поетичні, драматичні та перекладацькі спроби, а головне — непереборне прагнення освіти й творчості. 14 жовтня юнака зараховано на філософський факультет Львівського університету, що тепер носить його ім'я. Завдяки успіхам у навчанні І. Франка звільнили від оплати і навіть видавали стипендію — 210 золотих (на яку збирався разом з товаришами заснувати видавництво українських книжок). Працював також бібліотекарем студентського «Академічного гуртка» й перечитав за кілька років тисячі книг. Опинившись у центрі суперечок про етнічну належність галицьких русинів та їхню літературну мову, він назавжди робить свій вибір на користь українства. Це бачимо з його листів до Ольги Рош-

кевич. Протягом 1875 р. усі вони писані німецькою мовою, але лист від 29 лютого 1876 р.— вже українською. «А спитаєш, може, чому пишу тепер по-руськи, а не по-німецьки? Проста річ. Німецька бесіда — то для мене модний фрак, котрим строїться не раз і такий штуцер (франт. — *Авт.*), котрому по кишенях вітер свище. Но руська бесіда — то для мене такий любий, домашній убір, в котрім всякий показується другому таким, яким єсть, в котрім і я тебе найбільше люблю! Руська бесіда — то бесіда мого серця!»

До цих змін у світогляді І. Франка значною мірою спричинилися листи М. Драгоманова до галицької молоді із закликами порвати з консервативними «москвофілами» й «народовцями» (перші орієнтувалися на царизм і вживали російську мову, другі були українцями за національною свідомістю і «лояльними русинами» Габсбургів) і повернутись обличчям до знедоленого селянства, яке становить більшість, основу народу. І. Франко, працюючи в цей час (поряд із навчанням) секретарем редакції журналу «Друг», під впливом Драгоманова вивчав російську та європейську літературу й політичну думку (в основному соціалістичну). Але стосунки між М. Драгомановим та І. Франком завжди були складними. Пізніше Франко писав: «...Я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і вирозумілим на хиби проводирем, а радше батогом, що без милосердя, не раз несправедливо, а завше болюче цьвігав мене». Однак вірші, «бориславські» оповідання та критичні замітки 1876—1877 рр. свідчать, що І. Франко разом з М. Павликом став на шлях, накреслений М. Драгомановим.

Останньому він зобов'язаний і своїм першим арештом, який фактично перекреслив життя Франка, зробивши його, на думку багатьох, зовсім іншою людиною. Навесні 1877 р. до Львова прибув підозрілий студент Станіслав Барабаш (Котурницький, він же Кобилянський). Під час трусу в нього знайшли револьвер, кинджал, соціалістичну літературу, а також листи М. Драгоманова. В одному з них він (у той період жив у Швейцарії) рекомендував С. Барабаша-Котурницького М. Павлику як російського соціаліста, з яким можна налагодити «спільну справу». Далі в листі згадувався І. Франко — йому М. Драгоманов радив виїхати до Закарпаття для налагодження зв'язків із молоддю, не беручи, однак, з собою ніяких компрометуючих паперів. Так Драгоманов з далекої Швейцарії намагався керувати радикальним визвольним рухом у Галичині.

І. Франка разом з товаришами було заарештовано. «Без-

толковий процес... упав на мене, як серед вулиці цегла на голову»,— відзначав він. Адже жодного доказу існування в Галичині таємної соціалістичної організації, крім драгоманівських листів, не було. І. Франка засудили до шести тижнів арешту, але він (враховуючи час слідства) пробув у тюрмі майже дев'ять місяців. Тримався мужньо, не зрікся своїх симпатій до соціалістичного ідеалу, намагався писати вірші. Так само поводилися й інші. І лише І. Мандичевський, не втримавшись, кинув у листі до М. Драгоманова почасти справедливе звинувачення: «Хто просив Вас писати і висилати книжки якіїсь, Бог знає, через яких пройдисвітів, котрим нічо не єсть святе, лише щоби всіх компрометувати?»

Але не тюрма була для Франка найтяжчим випробуванням. Як «політично неблагонадійного», «карного злочинця» його виключили з товариств «Просвіта» та «Руська бесіда». Батьки Ольги Рошкевич заборонили їй бачитися з «проскрібованим соціалістом», і невдовзі вона вийшла заміж за іншого. Адже для більшості так званих «рутенців» — тогочасної галицької консервативної інтелігенції — головним у житті було закінчити університет, стати урядовим чиновником або професором, зробити кар'єру й піти на заслужену пенсію.

Після виходу з тюрми І. Франко разом з М. Павликом починає видавати (частково на кошти М. Драгоманова) журнал «Громадський друг», який через переслідування властей мусив змінити назву на «Дзвін», а потім на «Молот». «Дзвін» надрукував вірш Франка «Каменярі». Загалом зміст цього журналу однозначно вказував на його соціалістичну спрямованість. Саме в цей час, уже після процесу, Франко знайомиться із соціалістичною літературою, в тому числі з працями К. Маркса та Ф. Енгельса. Така тенденція відштовхувала від журналу більшість галицької інтелігенції, тим паче, що Франко виступив у «Громадському друзі» з серією злих памфлетів на неї.

Після заборони журналу він мусив для прожитку працювати в польських газетах і народовському «Ділі». Однак навесні 1880 р., під час подорожі до Коломиї, його знову заарештовують (просто за підозрою) і відсилають пішки до Нагуєвичів у супроводі поліцейського. (В коломийській тюрмі, до речі, Франко створив «Вічного революціонера».) Згадуючи про це, він писав: «По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома у дуже прикрих обставинах, вернувся до Коломиї... прожив там страшний тиждень в готелі, написав повістку «На дні» і на останні гроші вислав її до Львова, а опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом у піску,

а коли й тих не стало, я заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтора дні в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя». Врятував його готельний слуга, що приносив Франкові іноді кілька ложок юшки.

Восени 1880 р. І. Франко завдяки матеріальній допомозі товариша повернувся до Львова й записався на новий семестр в університеті. Тим часом його повість «На дні», що вийшла друком, справила сильне враження на читаючу публіку (дія її, до речі, відбувається в тюрмі). «Народовці» простягли талановитому молодому авторові руку допомоги, однак він з ідейних міркувань відштовхнув її. Проте фінансові справи не поліпшувалися, спроби заснувати новий журнал зазнали невдачі (саме для одного з таких журналів, що проіснували лише кілька місяців,— «Світ» І. Франко написав 1881 р. повість «Борислав сміється»). Зовсім без грошей, він навесні того ж року повернувся до Нагуєвичів. Працює в полі, рибалить, перекладає «Фауста», пише кореспонденції до різних газет, брошури і статті «Про працю», «Мисли об еволюції в історії людства» та ін.

Лише на початку 1883 р. приїздить до Львова й починає співробітничати в народовських виданнях. Ні для кого не секрет, що цим І. Франко був зобов'язаний своєму віршеві «На смерть В. Барвінського», в якому лідера народовців називав «батьком, другом, братом, товаришем по ділу і любові». М. Драгоманов, до речі, охарактеризував цей вчинок Франка «неморальним опортунізмом». З 1883 р. І. Франко — провідний співробітник народовської газети «Діло», а згодом — і журналу «Зоря» (однак без права визначати їхній ідейний напрям, що його страшенно гнітило). До цього часу відноситься й друге, також нещасливе, кохання. Цілу низку чудових ліричних віршів присвятив він Юзефі Дзвонковській, яка жила у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Втім вона відмовилася вийти заміж за поета.

1886 р., під час короткої подорожі до Києва, І. Франко одружився з курсисткою Ольгою Хорунжинською. Їй він присвятив поетичну збірку «З вершин і низин» (1887), друге видання якої з'явилося 1893 р. її коштом. Крім того, у 1894—1897 рр. Ольга фінансувала вихід у світ журналу «Житє і слово», редактором якого був І. Франко.

Того ж таки 1886 р. І. Франко через розбіжності з народовцями припиняє співробітництво з ними й переходить до польської газети демократичного напряму «Львівський кур'єр». Він пише численні кореспонденції, статті та художні твори польською мовою. Починає працювати і над докторською дисертацією, мріючи викладати українську літературу

у Львівському університеті, досліджує творчість Т. Шевченка та І. Вишенського.

А влітку 1889 р. І. Франка знову заарештовують, причому знову через листи Драгоманова і Лаврова, знайдені у студентів з Наддніпрянщини, які приїхали до нього. Хоча слідство через відсутність доказів цього разу було припинено, він провів у тюрмі два з половиною місяці.

90-ті рр. стали найпліднішими у творчому й політичному житті І. Франка. Цього десятиліття він видає свої найкращі поетичні збірки — «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», драму «Украдене щастя». З 1890 р. редагує новий журнал «Народ» і є одним з керівників Українсько-руської радикальної партії, в якій навколо нього і М. Павлика об'єднується група студентської молоді. У 1892—1893 рр. І. Франко живе у Відні, де під керівництвом відомого славіста В. Ягича захищає влітку 1893 р. докторську дисертацію «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман». Великий успіх має драма «Украдене щастя». Однак не все вдало складається в житті І. Франка. 1894 р. власті не затвердили його приват-доцентом Львівського університету. На науковій кар'єрі остаточно було поставлено хрест. У 1895, 1897, 1898 рр. його тричі не обирали депутатом австро-угорського парламенту (в тому числі через протидію вчорашніх польських союзників-соціалістів). Відповіддю обуреного Франка стала несправедлива і тенденційна стаття про творчість А. Міцкевича — «Поет зради», надрукована 1897 р. у віденській газеті «Die Zeit» з нагоди 100-річного ювілею поета. Через цю статтю Франка піддала обструкції польська громадськість, і він втратив заробіток у польських газетах, з якого фактично жив. Виходом з цього становища стала посада редактора в «Літературно-науковому віснику», заснованому М. Грушевським.

1898 р. під час відзначення 25-річчя літературної діяльності І. Франка українська громадськість зібрала кошти на будинок поетові у Львові.

У середині 90-х рр. Радикальна партія, що зберігала соціалістичні гасла, прийняла програмну вимогу державної незалежності України. 1899 р. праве крило партії об'єдналося з оновленими «народовцями» й утворило Національно-демократичну партію, але вже без соціалістичного напряму. Одним з її лідерів, разом із М. Грушевським, був І. Франко. Він активно працював у Науковому товаристві ім. Шевченка (прообраз української Академії наук), очолюючи філологічну секцію.

На початку XX ст. матеріальне становище Івана Франка нарешті поліпшилося — він мав власний будинок, постійний заробіток, гонорари за видання художніх творів (у тому числі в російському, польському та німецькому перекладах), статей в енциклопедії Гранат та в Угорській енциклопедії. В ці роки його обирають членом-кореспондентом Чеського та Австрійського етнографічних товариств, Харківський університет надає йому ступінь доктора російської словесності. Щоправда, ускладнюються родинні обставини письменника. Тяжко хворіє дружина, в якої виявилася спадкова психічна хвороба, багато уваги потребують діти. Однак він може дозволити собі поїздку до Рима для ознайомлення з пам'ятками стародавньої культури, активно пише і друкується. Філософські й суспільно-політичні статті цього періоду, й передовсім «Що таке поступ?», свідчать, що І. Франко був не лише глибоким знавцем марксизму, а і його суворим, ба навіть пророчим критиком. Так, у названій статті читаємо: «Життя в Енгельсовій народній державі було би правильним, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила б щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною... Люди виростали б і жили б в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою».

Водночас, як і раніше, Франко не залишає письменницької та літературознавчої праці. Гучним закликом до відродження нації стала поема «Мойсей», вагомим внеском у вітчизняну науку був його «Нарис історії української літератури». Але внаслідок переїзду «Літературно-наукового вісника» до Києва 1907 р. І. Франко знову втратив роботу. «Ми живемо,— писав він в одному з листів,— хоч і сутужно, а все-таки живемо. Два хлопці поступили в університет, оба на класичну філологію ради хліба святого. Один ще в гімназії, а дочка в учительській семінарії... А на себе я махнув рукою: тягтиму своє ярмо, доки стане сили, а там і переверну ноги, як зароблений кінь». Але 1908 р. сам Франко тяжко захворів на контрактуру обох рук і пальців, тому не міг писати й лише диктував. В останні роки життя він був хворий і психічно. Відомий мемуарист Є. Чикаленко згадував, як, змушений лікувати руки креозотом, І. Франко казав, що тим креозотом він відганяє дух М. Драгоманова, який і

досі ламає йому руки. З його фундаментальних, в цілому літературознавчих, праць в останню мить викреслювали згадки про злих духів, що заважали йому працювати. З 1912 р. Наукове товариство ім. Шевченка виплачувало Франкові щомісячну пенсію в 200 крон.

З небувалою досі урочистістю пройшло у 1913—1914 рр. святкування 40-річного ювілею літературної діяльності Івана Франка. Він продовжував працювати, виводячи лівою рукою друкованими літерами вірші та переклади. Дружина постійно була в лікарні, діти — в армії (точилася світова війна) або жили за кордоном, тож Франко погано харчувався, доглядала його чужа людина, вдова Зигмунтовська. Вряди-годи, коли хворів особливо тяжко, університетська молодь влаштовувала чергування біля ліжка. Навіть восени 1915 р. у львівській лікарні-притулку (Львів був прифронтовим містом, щойно його залишили російські війська) І. Франко написав віршоване оповідання «Консул Спурій Кассій».

28 травня 1916 р. після тяжкої хвороби Іван Франко помер на руках студентів у своєму будинку у Львові.

У найвищому витворі свого поетичного генія — поемі «Мойсей» він провістив майбутнє українського народу:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольнім колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

БОРИС ГРІНЧЕНКО

Борис Дмитрович Грінченко належить до письменників, над творчою спадщиною яких вульгаризатори й ортодокси сталінської доби вчинили особливо брутальний поглум. Учорашній «учитель життя», «пророк», «апостол», «левит храму України» (скільки найвищих епітетів адресувалося письменнику!) нараз постав перед громадськістю у зловорожому поличчі. Його «писання» (наведемо дещицю зі «звинувачувальних актів») «не варті доброго слова», бо «одвертали» молодь «з соціалістичного на націоналістичний шлях, апотеозою якого була петлюрівщина» (В. Коряк), «його культурницька програма й ідеологічна концепція (...), застосовані до наших часів, безумовно є реакційний чинник» (Л. Смілянський), «цілий комплекс культурного впливу він

звів до обслуговування глитайсько-міщанської верстви» (С. Рудниченко). З подібних характеристик випливав вердикт, сумніватися в якому не дозволялося нікому: літературно-громадська діяльність Б. Грінченка відіграла «контрреволюційну роль», вона мусить пов'язуватися з тими «шкідливими елементами старої культури», які пролетарському письменству слід безжалісно «одвіювати» «як непотрібне сміття». Усе це — один з незліченних виявів розправ, що знаменували собою «фронтальну» побудову сталінського соціалізму в нашій країні, і не лише над творчістю Б. Грінченка, а по суті й над усією українською літературою.

На жаль, доба «хрущовської відлиги», коли вперше відкрилася така можливість (вийшов тоді знаменитий «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка, двотомник творів письменника, ряд статей, що належали перу О. Білецького, М. Рильського, І. Пільгука, Є. Шабліовського, М. Гуменюка, В. Яременка та інших дослідників), спромоглася здійснити лише першу пробоїну у стіні огульних звинувачень або й просто замовчувань письменника. Далі — нові заморозки та морози, тож не буде перебільшенням сказати, що добі застою і стагнації Б. Грінченко виявився таким же непотрібним, як і сталінським десятиріччям. Тому в 70-х — першій половині 80-х рр. було поставлено крапку на нових виданнях його спадщини, в літературознавчі дослідження знову повернулися набори штампів та ярликів. Власне, це був один з виявів ставлення брежнєвсько-сусловського апарату взагалі до національних культур, зокрема й до української, що могла розвиватися хіба що у «відкоригованому», очищеному від «сумнівностей» вигляді.

Така в кількох словах історія, з приводу якої О. Білецький, перефразовуючи Т. Шевченка, зауважував: «Сумно писати про це, але розказувати треба».

Формування Бориса Грінченка (народився він 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр Харківського повіту Харківської губернії) як українського літератора приховує непросту загадку: як міг він, син відставного штабс-капітана, дворянина, у власності якого було кілька десятин землі та водяний млин (ясно, що це — більш ніж скромні як на поміщицьке звання статки), так рано перейнятися турботами простого люду та зрозуміти свою з ним національну спільність? Відомо-бо, що виховні заходи, здійснювані у сім'ї Дмитром Яковичем Грінченком, мали спрямовувати його сина на «панську» стезю — так наполегливо силкувався батько запроваджувати «панське» життя в домі, так категорично забороняв дітям вживати «мужицького наріччя».

Навряд чи додавало демократизму і виховання з боку матері — Поліксенії Миколаївни, дочки полковника Літарьова (походила з російської сім'ї). Отже, підкреслював у автобіографії письменник, «в сім'ї у Грінченків ніколи не говорено по-вкраїнському». Не дивно, що виростав майбутній автор «Словаря української мови» в прихильності, як сам згадував у листі до І. Липи від 9 лютого 1892 р., до «московських патріотичних тенденцій шовіністичного кольору».

Процесові усвідомлення юним Грінченком своєї національної належності сприяли постійні й близькі контакти з простими селянами. Всупереч батьковій забороні вже змалку хлопець знав їхню мову, знайомий був із світом народної поетичної творчості та обрядовості. Довершив це формування його душі «Кобзар» Т. Шевченка. «Трупи встали і очі розкрили»,— згадував Грінченко про пережите потрясіння. Саме завдяки Шевченкові, писав в одній зі своїх сповідей письменник, він «13 років зробився тим, чим... єсть».

Єдиний навчальний заклад, де вчився Б. Грінченко,— Харківську реальну гімназію, йому не випало закінчити: 1879 р. він був з неабияким «шумом» виключений з п'ятого класу і припроваджений до в'язниці. Причина — зв'язок юнака з гуртком революційних народників, який розповсюджував соціалістичну літературу та готував терористичні замахи, зокрема на Олександра II. Б. Грінченко попався на читанні нелегальних «метеликів» С. Подолинського «Парова машина», «Про багатство і бідність», інших заборонених видань. Мужньо відбувши півторамісячне ув'язнення (його наслідки були фатальними: віднині юнак позбавлявся права здобути навіть середню освіту: до кінця життя він потрапив під жандармське пильнування; тяжкі тюремні умови спричинили невиліковну хворобу — сухоти, яка, зрештою, і вкоротила йому віку), Б. Грінченко працює дрібним канцеляристом у Харківській казенній палаті, а невдовзі, склавши іспит на народного вчителя, «якимсь чудом», як сам згадував, влаштувався вчителювати.

Праця на освітній ниві відповідала коректівам, які вніс Грінченко у свої світоглядні уявлення. Як переконався він на практиці, народна маса у своєму безправ'ї та забитості була далека навіть від усвідомлення власної національної визначеності; отже, належно скористатися наслідками революційного вибуху, аби той стався, вона просто не змогла б. Лишалася, таким чином, копітка, невпинна «підготовча» робота: треба працювати для народу, освічувати його соціально і національно, будити в ньому самосвідомість, нести «світло в темні хати».

За винятком 1886—1889 рр., коли Грінченко працював статистиком у губернському земстві на Херсонщині, освітній діяльності він віддав понад десять років (1881—1893). Місцями його вчителювання були села Введенське Зміївського повіту, Нижня Сироватка (нині Сумщина), Олексіївка (нині Михайлівської сільради поблизу Алчевська), де він протягом шести років працював у приватній школі відомої просвітительки Х. Алчевської. Як педагог Б. Грінченко відзначався глибоко прогресивними переконаннями. У численних розвідках, як-от: «Яка тепер народна школа на Вкраїні», «На беспросветном пути. Об украинской школе» та інших, він піддавав різкій критиці самодержавну систему освіти, обстоював зв'язок навчання з життям народу. Відомі також його популярні підручники — читанка «Рідне слово» та «Українська граматика до науки читання й писання», останній з яких використовувався в перші роки після жовтневих подій в радянській школі. На основі відгуків про художні твори читачів з народу Грінченко створив найгрунтовнішу в пореволюційний час на Україні працю з соціології читацького сприймання «Перед широким світом».

Вчителюючи, Грінченко розвинув і гідну подиву літературну діяльність. Як зауважував І. Франко, «засипає мало що не всі наші видання своїми, не раз многоцінними писаннями: повістями, віршами, статтями критичними й популярно-науковими, працює без віддиху, шле до цензури рукопись за рукописсю, не зраджується ніякими невдачами ані критикою, часто неприхильною, а у всьому, що пише, проявляє, побіч знання мови української, також гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності». До активної літературної та національно-будительської роботи письменник залучав і багатьох інших знайомих та незнайомих людей. Кореспондуючи мало не з усією Україною, він перетворював глухе село, в якому учителював (ту ж Олексіївку), в один з духовних центрів українського літературно-громадського життя. Цю непосидющість, енергійність письменника високо цінували сучасники. Найширшого розголосу набули, зокрема, дискусії, започатковані публіцистично-критичними виступами Грінченка «Галицькі вірші» (1891) та «Листи з України Наддніпрянської» (1892—1893).

1894 р. Грінченко переїхав до Чернігова. Тут він зайняв посаду діловода оціночної комісії губернського земства, а з 1898 р.— секретаря земської управи. Нову «неволю канцелярську» письменник скрашував неоціненною для української культури національно-просвітительською роботою. Так, він організовує перше в Україні справді народне видавництво (у його «штаті», крім самого Б. Грінченка, не було нікого), яке випустило цілу бібліотеку (всього 45 книжечок) народнопросвітних видань; стає одним з керівників нелегальної «Чернігівської громади», що обстоювала неминучість насильницьких дій проти самодержавства; разом з М. Загірньою приводить до ладу та каталогізує знамениту колекцію української старовини В. Тарновського (одних лише шевченківських експонатів — рукописів, малюнків, деякі з них були в буквальному розумінні порятовані Грінченком від загибелі, налічувалося 758); видав тритомні «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях» (1895, 1896, 1899).

Звільнений властями з Чернігівського земства, Б. Грінченко відважився на зухвалий експеримент: стати хоч на короткий час «тільки письменником». З 1902 р. він живе у Києві, проте його сподівання зайнятися переважно художньою творчістю не справдилися. Високий громадянський обов'язок спонукає його взятися за упорядкування та редагування «Словаря української мови» (найкапітальнішого у дореволюційній українській лексикографії видання, працюючи над яким письменник замінив собою цілу мовознавчу інституцію), а в роки першої російської революції — кинутися у вир безпосередньої визвольної боротьби. 1906 р. він редагує щоденну громадсько-політичну газету «Громадська думка», якій сучасники надавали значення загальноукраїнського органу, та обсяговий літературно-громадський журнал «Нова громада». Обидва ці видання письменник спрямував у загальнодемократичне русло. Прогресивну діяльність здійснювало й засноване Грінченком культурно-освітнє товариство «Просвіта», що орієнтувалося на пробудження свідомості трудових мас. У ці роки літератор активно цікавиться робітничим рухом та соціалістичним вченням, повністю солідаризується з війною народу проти царської деспотії.

Важливою заслугою Грінченка стало видання українською мовою творів світової літератури. У колі його перекладацьких зацікавлень були Шіллер і Гейне, Пушкін і Кольцов, Гете і Байрон, Гюго і Чавчавадзе... Наприкінці 900-х рр. виходять друком у перекладі письменника також твори Г. Гауптмана, О. Мірбо, В. Сарду, А. Шніцлера, Е. Амічіса та інших авторів.

Ще в юні роки Б. Грінченко пробував сили у різних жанрах. Про характер власної поетичної — і не тільки поетич-

ної — творчості сам він зауважував: «Я ніколи не належав до тих поетів, що ввесь свій час можуть оддавати пісні. На поезію завсігди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці — часом любої, дорогої, здебільшого — нудної, найми тської. Моя пісня — то мій робітницький одпочинок і моя робітницька молитва-надія».

Хоч наведене зізнання пройняте найбільшою щирістю, точне воно не в усьому, адже «робітницький одпочинок» Грінченка — поезія — був водночас також однією з форм його громадської діяльності. Власне, в цьому полягав світогляд письменника: література повинна «громадську працю складати», вона не має права ізолюватися від запитів і потреб «народного духу».

Розвиток літератури письменник неодмінно співвідносив із завданням соціального і національного визволення народу, у досягненні чого покликане було відіграти значну роль — як трибуна, як мобілізуюча сила — і художнє слово. Не може бути, підкреслював Грінченко, вищої та почеснішої мети для письменника, ніж ця, неможливий якийсь інший напрям, на якому його творчість ще повніше виправдала б своє призначення. Українська книжка, доводив поет в одній зі статей, лише тоді сповна виконує свою роль, коли вона «виробляє народну свідомість, піднімає, зміцнює, а не пригнічує духа, пособляє нашому народові ставати народом мужнім, смілим, свідомим своїх сил, певним у своїх надіях на ліпшу будуччину».

Творчі пошуки Грінченка припадають на два якісно відмінних етапи. З одного боку, разом з визначними поетами другої половини XIX ст. він підводить риску під «цілим одним (шевченківським.— *Авт.*) періодом нашої літератури», «виводячи нашу поезію на широкий шлях творчості» (І. Франко) (це виявилося у протистоянні хвилі епігонства, дальшому розвитку демократичної тематики, загалом у новизні ідейно-художніх шукань, продиктованих запитом життя); з другого боку, Грінченко, як переконуємося, мав певну причетність і до того «тріумфу поетичної штуки», що характеризує кращих українських письменників вже кінця XIX — початку XX ст.: він займав суголосну цьому часові позицію у питаннях традицій і новаторства, підтримував естетичне освоєння української літератури, що стала однією з розвинутих літератур світу, найскладніших тем і проблем.

Поетичні пошуки Грінченка яскраво відбились у його збірках «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (1887), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи»

(кн. 1—2, 1895), «Писання Б. Грінченка» (т. 1, 1903). У більшості цих книжок переважають мотиви народних страждань та боротьби за волю. Щодо останнього Грінченко зробив внесок у творення своєрідної суворої естетики в українському письменстві кінця XIX ст.— власне, естетики мужньої, наступальної політичної поезії.

Свого часу А. Кримський зауважив, що найбільш талановито Б. Грінченко виявив себе у прозі. Особливо давалися прозаїку, з погляду вченого, повісті. Як запевняв його А. Кримський, «повість — то і єсть Ваш властивий «фах»: тут, мовляв, його талант справляє «суцільне враження», а, скажімо, в жанрі драми «виявляється нерівно, оазисами».

У цьому переконує вже перший великий твір Грінченка «Сонячний промінь» (1890), який присвячено діяльності народолюбної інтелігенції. Сонячний промінь у широкому розумінні — символ знань, якими інтелігенти-культурники прагнуть просвітити селян для зарадження їх долі.

Помітне зростання романного досвіду Грінченка спостерігаємо в наступній його повісті — «На розпутті» (1891), яка, порівняно з попередньою, має вищі художні якості. Її назва, як і «Сонячний промінь», символічна. «На розпутті» — реальне становище, в якому, на думку автора, опинилась українська інтелігенція, не знаючи, як діяти, як зблизитися з народом. «Подивись навкруги, подивись на нашу інтелігенцію! — каже один з персонажів.— Всі ми на розпутті!».

В «Автобіографії» 1898 р. сам Б. Грінченко підкреслив, що особливо пильну його увагу в повісті «На розпутті» привернули «хитання й вагання сьогочасної інтелігенції, що не має певних ідеалів». У заслугу ставив це письменникові також І. Франко, котрий відзначив у статті «Южнорусская литература» «цікаві спроби Б. Грінченка» (йшлося про «Сонячний промінь» та «На розпутті») «на фоне современной украинской действительности представить зарождение нового типа радикального демократа и вместе с тем убежденного украинского националa». Ці характеристики ще раз засвідчують, що в своїх інтелігентах-народниках Грінченко не стільки утверджував позитивних героїв, скільки виявляв цікавість до того, чи можна їх знайти у цьому середовищі і випробувати на позитивність. У 1894 р. дійшов письменник висновку: «Власне тип позитивний українського інтелігента ще й не виробився до пуття».

Ось чому, повернувшись до великої прози на зламі двох століть, письменник у дилогії «Серед темної ночі. Під тихими вербами» зовсім облишив інтелігентів-культурників. Село тут зображене «сам на сам»; у боротьбі з силами визиску і

темряви воно зайшло у безвихідь. Таке об'єктивне звучання дилогії.

До сьогодні лишається як слід не прочитаною остання повість письменника — «Брат на брата» (1907), що трактувалася більшістю критиків з вульгарних, засоціологізованих позицій — мовляв, відбито в цьому творі нерозуміння революції. Насправді ідейне звучання повісті значно глибше. Йдеться тут про трагедію сільського вчителя Корецького, який, відзначаючись беззастережним демократизмом, усі сили поклав на поширення освіти та культури серед селян, але під час першої революції став жертвою не лише властей, котрі його ув'язнили, а й натовпу погромників, з-поміж котрих несподівано виявився і дехто з його, Корецького, колишніх учнів. Кінцівка твору, правда, обнадійлива: вчитель виїздить до Києва, вірячи, що погромний час мине і знову він повернеться до праці для народу та з народом.

Активно виступав Б. Грінченко й у жанрі малої епічної форми, створивши близько п'ятдесяти оповідань. Є з-поміж них слабкі — ті, що «висновуються не так від дійсності, як від певної культурницької ідеї («Серед чужих людей», «Батько та дочка»), але є й такі, до яких можна прикласти високі мистецькі критерії». Хрестоматійними стали, наприклад, його оповідання «Хата», «Непокірний», «Екзамен», цілий ряд творів, героями яких є діти,— «Дзвоник», «Олеся», «Грицько», «Кавуни», «Украла» (внесок письменника у розвиток дитячої літератури на Україні особливо важливий).

У праці «Українська література серед інших літератур світу» О. Білецький пов'язав з творчістю Б. Грінченка цілий етап у розвитку української прози — між І. Нечуєм-Левицьким та Панасом Мирним, з одного боку, та М. Коцюбинським — з іншого. Оповідання і повісті письменника відзначаються широким демократизмом, гуманістичним пафосом. Самобутньою є і поетика цієї частини доробку літератора. Кращі твори Б. Грінченка-прозаїка заслужено ставлять його до ряду класиків літератури, засвідчують його вірність принципам критичного реалізму і народності.

Починаючи з середини 90-х рр. Грінченко дедалі частіше звертається до драматургічної творчості. Для нього, котрий завжди вбачав у літературі форму суспільної діяльності, була в цьому своя закономірність, адже розрахована на сценічне втілення п'єса відкривала неоціненну можливість прямого звертання до ширшої публіки, була нагодою вийти на трибуну.

Для оцінки створеного ним у драматургічному жанрі варто пам'ятати, що кожна його річ, сильніша або слабша, по-

вніше розкриває своє значення у суспільно-літературному контексті, формованому в Україні царськими заборонами та обмеженнями. Недаремно з-поміж його п'єс нема жодної з селянського життя в «чистому» вигляді — всі присвячені або історичному минулому, або «інтелігентській сфері». Саме ці теми, як відомо, й заборонялися цензурою. Літератор намагався, отже, зробити свій внесок у ті тематичні пласти, які з точки зору змістового багатства драматургії потребували особливої уваги, а поповнюватися могли лише в ході систематичної облоги цензурних комітетів (досвіду щодо цього письменникові не доводилося позичати — багаторазово змінюючи не тільки назви своїх п'єс, а іноді й прізвища персонажів, він, як правило, таки домагався публікацій).

Б. Грінченко добре розумів невідкладну потребу іншого роду — оновлення вітчизняної драматургії та її піднесення до європейських зразків. І хоч здійснити цю місію йому було не під силу, все ж зробленого ним історик літератури не має права не помітити. Слід відзначити, зокрема, що він доносить до українського читача зразки новітньої європейської драми, що, перегукуючись з І. Карпенком-Карим, очищає свої п'єси від етнографізму та простонародного комізму (сказавши інакше — інтелектуалізує їх), докладає праці до розвитку жанру драматичної поеми тощо.

Після поразки революції 1905—1907 рр., з настанням реакції посилюються переслідування Грінченка властями. Письменник зазнає арешту. Жандарми доводять до смерті його дочку — мужню революціонерку Настю. Під урядову заборону потрапило і товариство «Просвіта», діяльності якого літератор віддав безмір енергії. Всі ці удари були настільки болісними, що фактично паралізували життєву енергію письменника та призвели до загострення здобутої ще в юності хвороби.

Змучений туберкульозом, на позичені в батька гроші Б. Грінченко 1909 р. виїздить на лікування до Італії і там, тяжко переживаючи розлуку з Україною, 6 травня 1910 р. у м. Оспедалетті помирає. Похорон письменника на Байковому кладовищі в Києві вилився у могутню демонстрацію демократичних сил проти царизму, в якій узяли участь представники багатьох національностей. На смерть Б. Грінченка широко відгукнулася вітчизняна преса; статті, присвячені йому, з'явилися у багатьох зарубіжних країнах — від Франції до Бразилії. Сповнена прямого смислу та деталь, що в труну письменника покладено було терновий вінок...

У статті «Міжнародне значення української літератури» О. Білецький так писав про «додаткові навантаги», які тра-

диційно мусило брати на себе українське письменство, кількакратно побільшуючи свою місію: «Українській літературі не доводилось бути тільки «мистецтвом слова», вона була в більшій мірі, ніж література російська, зразу всім: політичною трибуною, публіцистикою, філософією, криком, плачем, стогоном поневоленої народної маси».

Сказане великою мірою стосується і діяльності Б. Грінченка, його багатогалузевої, багатожанрової творчої активності. З позицій «чистого» мистецтва було б, звичайно, виправдано говорити про неповну мистецьку зреалізованість письменника. Та акцентуємо наразі на його вмінні поєднати в своїй особі художника і політика, людину тонких естетичних почуттів і громадсько-культурного діяча, якого раз по раз полонила невідкладна для нації практична робота. З усього призбирувалися «багатії жнива» видатного трударя, про які він писав у своєму вірші «Хлібороб». Кращі здобутки великої праці Б. Грінченка — невід'ємна частина класичної спадщини українського народу.

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

Згадуючи Павла Грабовського, згадуємо одразу і Тараса Шевченка, і Василя Стуса. Бо всі троє — українські поети, муза яких увінчана терновим вінком. Десять років карався, мучився, але не каявся у солдатчині великий наш Кобзар. Не повернувся з мордовських таборів Стус. У 22-річному віці заарештовують Грабовського, і вже до самої ранньої смерті судилося йому нести свій хрест у холодному Сибіру, де й знайшов він останній спочинок, так і не побачивши волі.

Революційний поет-народник — під таким визначенням увійшов Грабовський в історію української літератури. Але, що старанно обминали офіційні радянські літературознавці, він був насамперед щирим патріотом України. Насильницька розлука з батьківщиною ще більше загострила в ньому чуття любові до нещасної «Украйни милої», ввижаючись йому в суворі сибірські ночі уві сні й наяву.

Уже в молоді роки у Грабовського викликали протест ті земляки-перекиньчики, які зрадили свій народ: «На весь світ вславили себе своїми козацькими виблисками, а в ролі підніжків-запроданців ми виблискували ще краще, виблискуємо і донині». Чи не правда, звучить актуально?! А ось що пише Грабовський в одному з листів: «Конечна умова поступу вселюдського, від загибелі нації терпить не тільки вона сама, а й вселюдськість взагалі».

Він чесно пройшов свій мученицький шлях, який розпочався 11 вересня 1864 р. в селі Пушкарному на Харківщині (нині с. Грабовське Сумської обл.). Рано залишився без батька, мати з п'ятьма дітьми бідувала. Єдиною втіхою бідного дитинства були бабусині казки — вони й пробудили у малого Павла іскру творчого горіння. Далі Охтирська бурса, Харківська духовна семінарія, куди вступив 1879 р. Та навчання довелося перервати — за участь у гуртку народницької організації «Чорний переділ» Грабовського арештовують і 1882 р. засилають у рідне село під нагляд поліції. У цей період він багато читає і пробує своє поетичне перо, зокрема пише поему «Учителька». Далі — солдатчина, з якої Грабовського визволив... новий арешт. З 1886 р. і до кінця свого 38-річного життя Грабовський несе на собі печать в'язня. З 20 січня 1888 р. пролягла для нього довга, у п'ять років заслання, дорога в Сибір.

Ішли етапом. «Трудно уявити собі всю нелюдськість того шляху, не потоптавши його,— напише згодом Павло Арсенович,— проводять часто силою, в'яжуть вірьовками до воза, б'ють рушницями в разі найменшого «бунту» чи непослуху...» Та на цьому шляху доля зводить його із першим коханням — Надією Сигидою, революціонеркою, якій присудили аж 12 років каторги. Їх роз'єднали в кінці етапу. А незабаром до Грабовського прийшла трагічна звістка — Надія померла в тюрмі, засічена різками за протест.

Такої певної, святої,
Такої рідної, як ти,
Такої щирої, простої,
— Вже більше, мабуть, не знайти.

Пам'яті Надії Сигиди він присвячує кілька віршів («Квітка», «До Н. К. С.», «Над могилою», «На пам'ять», «Тужба» та ін.), що увійшли до першої його поетичної збірки «Пролісок» (1894). Доля жінки-трудівниці взагалі на видному місці у творчості Грабовського і як взірець — хрестоматійний вірш «Швачка».

Але найголовніша тема поета — Україна. До неї він лине крізь люту сибірську хугу, надіючись і впадаючи у відчай, що не зможе повернутися у рідний край:

Мені не бачити вас більше,
Украйни милої лани!

«У мені завжди жив перш над усе українець,— пише він,— прихильність до рідного слова та люду перевершила

все інше...» І хочеться запитати, що то за сила змушувала цю вже хвору людину в кайданах так триматися рідного слова в чужинському оточенні, за тисячі верст від України? І що то за сила, знову-таки хочеться спитати, примушує багатьох і багатьох наших земляків, вільних, на своїй же землі, уже в своїй державі зрікатися рідної мови та ще й пишатися цим? Воістину, несповідимі шляхи твої, Господи!

Звичайно, Грабовський був сином свого часу. Суспільне, громадянське, ідеї боротьби з насильницьким режимом в ім'я всенародного щастя уживалися в ньому з романтичною вірою в перебудову, оновлення світу. «Я не співець чудової природи»,— гордо стверджує поет, протиставляючи ідиліям «шлях, точений кров'ю і потом»:

Веди нас в мир і горя і краси,
Стань проти зла, доки його не знищим —

таким мало бути кредо поета, проголошене Грабовським у вірші «Співець». Але ж ті «ідилічні» картинки раз по раз хвилюють його чуйне серце, ламаючи сувору кригу революційної душі:

Зійшли сніги, шумить вода,
Весною повіва;
Земля квіточки викида,
Буяє травка молода,
Все мертве ожива.

Це — «Веснянки» із збірки «З Півночі» (1896). І ще одну книжку своїх поезій судилося побачити поетові — «Кобза» (1898). Усі його вірші — по суті щоденники-думки в'язня, забарвлені пориваннями молодої кипучої натури і гіркими розчаруваннями — смутком від безвиході, свинцевої реальності каторжного існування.

Але наставав час «Заповіту». 12 грудня 1902 р. поета не стало. Поховали Грабовського на Тобольському кладовищі поряд з могилами декабристів Муравйова і Вольфа — так він заповідав. «Криком болю і туги за рідною Україною» назвав Іван Франко поезію Грабовського. І той крик стукатиме у наші серця з глибин часу.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка) — славетна поетеса й письменниця, твори якої, перекладені багатьма мовами світу, кличуть до боротьби за торжество гуманізму, правди і щастя на землі. Володіючи неповторною творчою індивідуальністю, вона створила школу й напрям у класичній поезії. Інтереси Лесі Українки були напрочуд широкими: поезія, драматургія, проза, літературна критика, публіцистика, історія, етнографія, фольклор, музикознавство. В усіх цих ділянках духовного життя українського народу вона стояла на рівні тогочасних передових ідей. Її творчість увійшла як дорогоцінний внесок у скарбницю світової, загальнолюдської культури. Ледве чи знайдемо жінку, ім'я якої так яскраво сяяло б на сторінках української історії.

Народилася вона 25 лютого 1871 р. у Звягелі (тепер м. Новоград-Волинський) — мальовничому краю, де батьки мали невелику земельну власність. Лесина мати, Ольга Петрівна Драгоманова (після шлюбу — Косач) (1849—1930), була українською письменницею (літературний псевдонім Олена Пчілка) та визначним етнографом, зібрала на Волині й Поділлі багато українських вишивок і видала їх чудовим альбомом з пояснювальним текстом російською та французькою мовами, щоб поширити на чужині. Ім'я батька Петра Антоновича (1841—1909) знаходимо в словнику «Деятели революционного движения в России». Після закінчення Петербурзького університету він працював головою з'їзду мирових посередників у Звягелі, а відтак весь час служив «по крестьянским делам». Лесиним дядьком був Михайло Драгоманов.

В тяжкі для українського громадянства 70—80-ті рр. XIX ст. літературна праця, як і українські товариства, визнані офіційно, заборонялася. Але ніщо не могло спинити українського життя — воно розцвітало у приватних гуртках і українських родинах, в одній з яких виховувалася маленька Леся. Бавилася з селянськими дітьми, розмовляла тільки українською мовою, носила народне вбрання. Тут панував щиро український дух. А що тоді не було українських шкіл, лиш тільки російські, мати вчила доню сама; приходили й учителі. Опанувала Леся кілька іноземних мов, добре грала на фортепіано. Шести років навчилася шити й вишивати. В Лесі був брат Михайло, старший за неї на півтора року. Все життя їх зв'язувала найщиріша дружба.

Донька Михайла Старицького згадувала: «Як діти, що виховувалися не в гімназії, а вдома, Леся і Михайло були далеко серйозніші й освіченіші за нас... Усе промовляло про вищий рівень Лесиної освіти і взагалі про вищий настрій її душі. В той час чи й виповнилося їй 12 років. Але вона та її брат були далеко розвинутішими від багатьох їхніх ровесників... Михайло, що тоді вже навчався у старших класах гімназії, скінчив її з медаллю. Леся ж через хворобу в гімназії не вчилася, але винесла з дитячих років добрі ґрунтовні знання, які розширювала впродовж усього свого життя».

Косачі наймали садибу в пані Завадської. Там був і той розкішний, трохи занедбаний сад, що його оспівувала Леся у багатьох своїх поетичних рядках. Хоч батько походив з Чернігівщини, а мати з Полтавщини, дівчина завжди вважала себе волинянкою, тож дратували її часті суперечки з лівобережцями, слобожанами, а не раз і з киянами про те, чи Волинь (і Галичина) — Україна, чи чистою українською розмовляють на Волині. Леся любила маминого вірша «Волинські спогади», де було сказано, що «Волинь незабутня, славетна країна», що вона «красує у пишній красі», що вона «здавен має українську вдачу», що «рідну мову в краях волинських всюди чути і те слово живуще — віки невмируще — скрізь на Волині панує».

Дослідники творчості Лесі Українки зібрали чимало спогадів товаришів її дитячих літ. Варвара Йосипівна Дмитрук, як і багато інших селянських дітей, зазначає, що Леся «не виділялася з-поміж нас ні одягом, ні поведінкою. Разом з сільською малечею бігала влітку в поле, на пастовень. Любила стрічати ввечері череду. Ото вийдемо гуртом за село, посідаємо на моріжку і ждемо, пісень співаючи...». Ті пісні западали в серце, як і природа рідного краю, а потім озивалися до світу поетичними рядками.

Леся мала неабиякий хист до малювання й музики, грала класичні твори або народні українські пісні. А часом навіть робила власні імпровізації.

Свого першого вірша дев'ятирічна Леся присвятила засланій у Сибір тітці Олені — батьковій сестрі-революціонерці. Вона жила з Лесею та її старшим братом Михайлом у Звягелі під час подорожі їхніх батьків за кордон. Тітка навчила дівчинку плести вінки, мистецтва українського вишивання, розповідала «про волю золоту...».

«...Мені легко було вийти на літературний шлях, бо я з літературної родини походжу, але від того не менше кололи мене поетичні терни, а власне — невіра в свій талант, трудне

шукання правого шляху і тисячі інших...»,— так писала Леся в одному із своїх листів до О. Кобилянської.

Серед шістьох дітей у сім'ї Косачів (четверо сестер і двоє братів) Леся була другою за віком. Але в їхньому домі тривалий час жив і молодший син М. Драгоманова — Зоря. Вони підтримували тісні зв'язки із Старицькими та Лисенками, дружило й молодше покоління цих родин.

І раптом, коли Лесі минуло 12 років, вона захворіла на туберкульоз кісток. Спочатку заболіла рука — довелося залишити музику, хоч уже добре грала на фортепіано й дуже журилася, що не може далі вчитися. Потім стали дошкуляти ноги. В Києві дівчині прооперували ліву руку, пізніше в Берліні — ногу. А туберкульоз прокинувся в легенях, потім у нирках.

Виявляючи недитячу мужність і волю до життя, Леся продовжувала самотужки здобувати освіту. Тринадцяти років вона вже була читачем Київської університетської бібліотеки. Знайомилася з французькими, англійськими, італійськими, німецькими, польськими, болгарськими, старогрецькими, латинськими оригіналами літературно-художніх творів, бо самостійно вивчила різні іноземні мови. Враження від античності виповнили її з раннього дитинства. В Гомеровім тексті орієнтувалася досить вільно. Серед Лесиних паперів у с. Колодяжному між іншими був переклад трьох рапсодій «Одіссеї». Один із перших своїх віршів вона присвятила славнозвісній грецькій поетесі Сапфо.

У листі до О. Кобилянської Леся писала: «Жодних шкіл не покінчила і взагалі систематично вчилась тільки до 14 років, а потім пішла «на власний хліб», себто вчилась тільки того, що мені подобалось, а читала все, що запорву, без жодної заборони. Правда, коректив був в особі моєї матері та в листах дядька Драгоманова, якого вважаю своїм учителем, бо дуже багато завдячую йому в моїх поглядах на науку, релігію, громадське життя і т. ін.»

З половини 80-х рр. Косачі взимку мешкали в Києві, де Леся спілкувалася з групами різного напряму. На чільне місце треба поставити таких видатних діячів українського культурного процесу, як письменник М. Старицький і композитор М. Лисенко. Близькі родичі, здружені між собою з юності, вони жили ніби спільним домом, замислюючи чимало важливих починань у справах театральних і видавничих. До їхнього родинного вогнища сходилось усе, що було тоді в Києві найталановитішого в українській літературі та мистецтві. Щотижня збиралася молодь у цих двох майстрів української музики й літератури. Тут бували і Самійленко, і

Людмила Старицька-Черняхівська, і Велинська. Тут наміча-лися цілі низки літературних творів та перекладів з чужо-земних поетів. Тут лунала й товариська, але не раз дуже гостра критика на читані проби молодих письменників. Тут відбувалися різноманітні літературні ігри. В цьому щиро українському, ідейно піднесеному оточенні розвивалася ду-ховно найбільша наша поетеса — Леся Українка. Але вона не була постійною учасницею цих товариських сходин: тяж-ка хвороба раз у раз відривала її від рідного осередку, зро-бивши молодою мандрівницею — бо за вказівками лікаря їде шукати сонця, єдиного рятунку від цієї напасті, гарячого сонця в Крим, до Італії, Єгипту.

Смертоносна хвороба мала вирішальний вплив на поете-су. Їй не хотілося вмирати, вона вже почувала велику снагу, глибокі джерела творчості, тож усю свою молоду енергію спрямувала на дві речі — розвиток поетичного таланту і на боротьбу з хворобою, завзяту боротьбу за власне життя. А життя для неї було тісно зв'язане з можливістю творити.

Від юних літ Леся жила й розвивалася під впливом своєї матері. Від неї вона пройнялася тим романтичним націона-лізмом, який так позначився на її перших творах, від неї їй глибоко вкорінилася в душу демократична й беззастережна любов до рідного краю.

Лесі було лише тринадцять, коли мати, прибравши їй яс-кравий псевдонім, зважилася опублікувати під ним перші її дитячі твори «Конвалія» і «Сапфо» в галицькому журналі «Зоря» (1884). Ще кілька поезій 1887 р. видрукував львівський жіночий альманах «Перший вінок». Виходили та-кож її твори в журналі «Дзвінок» та ін. Прекрасні волинські й подільські пейзажі намалювала Леся ще в ранній твор-чості, в циклі поезій «Подорож до моря» (1888). Іван Фран-ко писав: «...Ми стрічаємо в тім циклі перші проблиски силь-ного, самостійного таланту, перші такі картини і поетичні звороти, що виявляють руку майстра».

Леся зростала як поет з кожним віршем, з кожним ро-ком. Олена Пчілка писала до Драгоманових у Женеву 1885 р.: «Леся пише вірші і цілком не зле володіє віршем. Може, колись стане справжньою поеткою. Вона тепер ніби переживає загальні фази розвитку української поезії. Спо-чатку писала про «долю», а пізніше вірші її набрали цілком романтичного характеру. Щойно вона написала поему «Ру-салка»... Нічого й казати, що Леся перейде від «Русалок» до живішого письма». М. Грушевський наголошував, що Ле-ся — письменниця. То був безперервний розвій і послідовне

становлення, пізніше вже явний для всіх отой вольний «ти-танічний хід по велетенських уступах». Вона зростала інте-лектом, характером, дисципліною праці й окриленою волею до вершин досконалості. Ця творча праця сполучалася з відчайдушною боротьбою із смертельною хворобою.

1898 р. у Львові з'явилася перша збірка віршів Лесі Українки «На крилах пісень», куди увійшов і вірш «Досвітні огні». Це вболівання за долю поневоленої рідної України та її народу, роздуми про роль поета та його слова у житті на-роду. Ще молодою дівчиною вона оспівала прагнення до світла. Її казка «Метелик», написана 1889 р., перегукується з горьківською «Піснею про Сокола». В роки тяжкого без-прав'я Леся Українка прославила жагу чесних людей до світла, до боротьби. Потім чимраз частіше проривалися в творчості сміливі ноти, жадоба життя й боротьби, а разом з тим розширюється світогляд поетеси, поглиблюється ро-зуміння життя та його глибоких антагонізмів. І в «Досвітніх огнях» — той заклик:

Вставай, хто живий, в кого думка
повстала!
Година для праці настала.
Не бійся досвітньої мли,—
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

Згодом Іван Франко зазначав: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини... Україна, на наш погляд, нині не має поета, щоб міг силою і різносторонністю свого талан-ту зрівнятися з Лесею Українкою».

Він з певністю міг це стверджувати. Навесні 1891 р. Леся Українка вперше побувала у Львові й зупинилася у Франків. Близько познайомилася з великим письменником, до якого потім звернулася по допомогу у виданні своєї пер-шої збірки. В прекраснім циклі «Сльози-перли» Леся Українка здіймає важке голосіння над своїм рідним краєм, над своїм народом, забитим у кайдани. Іван Франко писав: «Подібних голосінь було багато в нашій поезії, особливо після Шевченка. Леся Українка перша і одинока вміє опану-вати тут широку скаллю почувань від тихого суму до скаже-ної розпуки і мужнього, гордого прокляття, що являється природною реакцією проти холодної зневіри».

Під час лікування в Криму Лесю Українку зачарувало море. Вона любила його й асоціювала з непереборною силою народною. І не сумнівалася, що сила ця конче переможе.

В час інтенсивного розвитку передових суспільно-політичних настроїв Леся Українка стала одним з найенергійніших поширювачів революційних ідей Шевченка. Живучи в зоні непрозірної пітьми, вона вже тоді відчула світанок і зрозуміла, звідки постають досвітні вогні.

Вона жила, «чекаючи просвітлої години» для люду свого. Боротьба буде жорстокою і нещадною, але приведе до перемоги — запевняла Леся Українка своїх читачів. І вона завжди була готовою до боротьби, вела її все своє життя, жалкуючи:

Слово, чому ти не твердая
криця,
Що серед бою так ясно
іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний
меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?

Життя краяло поетесу глибоко й нещадно. Палке кохання з білоруським журналістом Сергієм Мержинським перервала його смерть. Протягом однієї ночі вона написала драматичну поему «Одержима», стала драматургом за одну трагічну й страшну ніч. І потім калинова Лесина сопілка ридала «потоками сліз нестриманих, раптових, що рвались з глибини самого серця». Та вона вміла стримувати «хвилю ридання гарячу», стискати серце лещатами залізної волі і в палких мріях творити бойову пісню свого народу.

З її власних листів ми бачимо, як пристрасно віддавала вона свої молоді сили поетичному покликанню: з високою температурою, змучена стражданнями тіла, цілу ніч пише, ранок застає її в ліжку із зшитком та олівцем у руках, гарячу, виснажену фізично, але щасливу від виконаної праці, від талановито, образно висловленої думки. І де б вона не була у своїх постійних мандруваннях — в чарівній Італії чи в мовчазних гарячих пустелях Єгипту,— всі думки її летіли в Україну, як вона сама каже: «І все-таки до тебе думка лине, мій занапащений нещасний краю».

Надзвичайно великий вплив на світогляд Лесі Українки мав її рідний дядько Михайло Драгоманов. Від спілкування з ним розширилися її ідейні обрії, прокинулись нові інтереси. Леся стала не тільки поетом України, а й великим співцем усенародних змагань до волі, до правди моральної і соціальної. Вона знаходила теми для своєї поезії у вселюдському стражданні, вона зробилася борцем за гідність людини, за її духовну незалежність, за ідею волі.

З гіркою правдою Леся Українка визнавала всю вагу тієї страшної неволі, в якій конала тоді під жандармським режимом Росії Україна:

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарям.
Не нам, обідраним невільникам, казати
Речення гордеє: «Мій дім — мій храм».

Але в усіх рядках — надія на краще майбутнє для свого народу:

Я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись...
Буду жити — геть думи сумні!

Леся мало зазнала особистого щастя. Тяжка хвороба виснажувала, іноді викликала стогін:

Я змаганням втомилась кривавим,
І мені заспівати хотілось
Лебединую пісню собі.

Її душа мало кому звірялася. Як свідчить у спогадах Софія Русова, «вона взагалі була стримана у своїх зносинах з людьми і до свого інтимного душевного світу мало кого наближала». Лише в останні роки перед смертю вона вийшла заміж за талановитого музиканта, етнографа Климента Квітку. І, може, тоді відчула себе хоч трохи щасливою. Їх поєднувало й бажання увічнити чудові витвори українського народу. Глибоке розуміння того, що це — невичерпне джерело не тільки для сучасного покоління, а й для майбутніх, змусило зайнятися фольклористикою. Першим здобутком такого плану був фольклористичний збірник для дітей «Дитячі ігри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини й Звягільщини на Волині». Його уклала Леся Українка, а Климент Квітка записав мелодії з її голосу і дав вказівки на варіанти в інших джерелах.

Леся Українка страждала душею за страшне приниження українського слова, української культурної спадщини й шукала виходу з цього становища. Намагалася розв'язати це питання у своїх творах. Вона знайшла в давній історії аналогії національній трагедії, що відбувалась на терені українського народу. Бо так вона розуміла свій обов'язок:

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі.

Це й страждання євреїв у єгипетському полоні, й перші часи переслідування християн, навіть членів родин, як це ми бачимо в драмі-поемі «Руфін і Прісцілла» або в «Катакомбах», «Адвокат Мартіян», зігрітих палким, глибоким патріотизмом Лесі Українки.

Уся її лірика пройнята сумом, сповнена щирих описів української природи, як, наприклад, усім відомий спомин про Волинь.

Вершиною драматичного мистецтва Лесі Українки, безперечно, є драма-феєрія «Лісова пісня», де тема відкритості до природи як частини Всесвіту є модифікацією теми свободи й несвободи духу — основної в усій творчості Лесі Українки. Нація може бути вільною, коли людина має свободу,— так сучасно звучить основний мотив п'єси «Бояриня», а також неповторного «Камінного господаря». Кінець у більшості Лесиних драматичних творів трагічний. Але ідеї, в ім'я яких гинули герої,— завжди торжествують. Бо Леся Українка свято вірила у світле майбутнє свого народу.

Поетеса багато займалася перекладами творів Гейне, Гюго, які й нині належать до найкращих, хоча відтоді перекладницька майстерність в Україні пішла далеко.

Леся Українка померла в тому віці, коли творчі сили поетів найінтенсивніше зростають і усталюється їхній світогляд. Померла в Грузії 1 серпня 1913 р. Тіло її поховали у Києві влітку 1913-го на Байковому цвинтарі. Йшла з життя, дописуючи свою останню поетичну працю.

Лунконолосе ім'я — Українка підтверджене всім її життям. Вона й досі найяскравіша українська поетеса. Її ідеал широкого націоналізму, постійні шукання правди й краси у внутрішній гармонії слова, життя і думки, впевненість, що визволення народу, його свобода, духовна й фізична, обов'язково настануть — це заповіт міцний й сміливий нащадкам, нам з вами.

МИКОЛА ЛЕОНТОВИЧ

Талановитий композитор, який подарував українському народові багато чудових творів, визнаний хоровий диригент, педагог і громадський діяч, глибокий знавець народної творчості, Микола Дмитрович Леонтович здобув заслужену повагу серед найширших кіл шанувальників музичного мистецтва.

Народився він 13 грудня 1877 р. в с. Монастирок Брацлавського повіту на Поділлі (тепер Вінницька обл.) в сім'ї сільського священика. З раннього дитинства кохався в народному співі. Його батько грав на різних музичних інструментах, мати знала багато українських пісень і майстерно їх виконувала. А скільки чудових народних наспівів чув він хлопчиком на сільських вулицях, пройнявшися їхнім змістом і самобутнім колоритом!

За сімейними традиціями Микола повинен був стати священиком — так бажали його батьки й віддали сина в Шаргородське початкове духовне училище, а згодом — у Кам'янець-Подільську духовну семінарію. В училищі та семінарії юнака передусім приваблювали нотна грамота і хоровий спів. Він записує народні пісні, робить спроби їх гармонізації, співає у хорі. В цей період наполегливо опановує гру на роялі й скрипці, вивчає доступну музичну літературу (нотна бібліотека в семінарії була надто обмеженою), знайомиться з біографіями і творчою діяльністю видатних композиторів. Особливо його приваблюють хорові обробки народних пісень Миколи Лисенка.

На формування Леонтовича як музиканта впливало досить жваве культурне життя адміністративного центру Подільської губернії — Кам'янця-Подільського. В місто на гастролі приїздили трупи, що ставили опери Глінки і Даргомижського, Сєрова і Чайковського, Верді і Бізе. Вихованцям семінарії не дозволялося відвідувати театр. Однак Микола використовував будь-яку нагоду, щоб послухати той чи інший спектакль.

Музичні успіхи юного семінариста були вже досить відчутними, що дало йому змогу ще до отримання диплому зайняти місце регента семінарського хору. Талант молодого керівника швидко розкрився. Співаки були задоволені ним. Про щиру, глибоку повагу до М. Леонтовича свідчить те, що по закінченні ним навчання вони подарували йому клавір опери П. Чайковського «Черевички» з написом: «Майбутньому славному композиторові, незабутньому регентові від хору співаків».

Захоплення Леонтовича народною піснею, яку він записував, гармонізував і виконував на уроках та концертах хору, викликало невдоволення адміністрації, але вона терпіла «сваволю» молодого диригента.

Після закінчення 1899 р. семінарії М. Леонтович відмовився від духовного сану й кілька років працював викладачем співу, арифметики, географії у Чуківській двокласній школі. Але, як і раніше, в центрі його інтересів залишалася

музика. Він керував учнівським хором, організував симфонічний оркестр, репертуар якого складався з творів західноєвропейських та російських класиків, з п'єс українських композиторів та аранжированих ним народних пісень.

1902 р. Леонтович переїхав до Вінниці, де влаштувався викладачем церковно-учительської школи. Як і в Чукові, він створює учнівський хор, керує духовим оркестром. Для хористів обробляє народні пісні, які й досі не втратили своєї цінності.

Скільки майстерності та винахідливості виявив композитор у роботі з хором, оркестром! Як обережно і чуйно формував художні смаки дітей! Леонтович учив їх не лише співати, грати на різних інструментах, а й любити, розуміти музику. Він був пристрасним пропагандистом музичного мистецтва і серед дорослих — керував хоровими колективами, самодіяльними гуртками, читав лекції. З допомогою і безпосередньою участю учнів організовував літературно-музичні вечори для селян. Вічний учитель і вічний учень — саме такими словами можна визначити позицію Леонтовича-педагога і Леонтовича-митця.

Особливу увагу композитор приділяв самоосвіті. Необхідність систематизувати й усталити набуті самотужки знання привела його до Петербурзької придворної капели, де під час шкільних канікул 1903—1904 рр. він складав іспити на звання регента церковних хорів.

Микола Леонтович, спочатку вчитель провінційних семінарій і шкіл, став учителем цілого покоління українських музикантів, бо силою таланту сконденсував у своїй творчості хорову та пісенну практику народу і мистецьку думку попередників та сучасників. Народне мистецтво відкрило йому найтиповіші риси національного характеру, красу його творчого духу й назавжди визначило громадянське кредо Леонтовича.

В одному із своїх записів він наголошував, що для справжнього митця життєвим заповітом повинна бути праця на повну силу за будь-яких обставин. Особистим прикладом композитор довів нерозривну єдність слова і діла, безмежну відданість справі, якій присвятив усього себе. Ні важкі матеріальні умови, ні постійна відірваність від культурних центрів, ні згубний вплив провінційно-міщанського життя тогочасних околиць не зламали його волі до творчості, до прекрасного.

З осені 1904 р. Микола Леонтович працює у залізничній школі на станції Гришине (тепер Красноармійськ) на Донбасі. За короткий період він організував там заняття із

співів, створив хор та інструментальний ансамбль у складі залізничників і членів їхніх сімей. Роки, проведені в Донецькому краї, мали велике значення для композитора, який постійно перебував серед народних мас, вивчаючи їхній побут, пісні.

У 1905 р. доля повертає Леонтовича на рідне Поділля. Він поселяється в Тульчині, влаштовується учителем в єпархіальному училищі. Тут працює з самодіяльними хорами, продовжує записувати та гармонізувати народні пісні. На той час свої музикальні спроби він уже об'єднав у дві надруковані збірки «Пісні з Поділля».

Відзначаючи особливості цього етапу творчої діяльності Леонтовича, слід підкреслити, що він досконало оволодів прийомами і засобами хорової техніки в процесі живого співу. Композитор багато зробив, щоб зберегти для майбутніх поколінь первозданність народної творчості, захистити її від штампів і смаків салонного виконання. Звертаючись до одного і того ж твору протягом багатьох років, Леонтович відкривав нові грані, надавав йому неповторного колориту.

Найкращими зразками його творів, побудованих за принципом емоційно-образних, темброві, фактурних і ладотональних контрастів, за формою куплетно-варіаційних, є «Дударик», «Козака несуть» (пісня-реквієм), «Ой з-за гори кам'яної», «Зашуміла ліщинонька», «Мала мати одну дочку» (присвячена жіночій долі). Образ української жінки розкрито й у пісні «Пряля». При її обробці М. Леонтович показав себе як драматург-психолог, здатний відтворити найтонші порухи людської душі. Недаремно відомий чеський учений і громадський діяч професор Зденек Неєдлив дав їй високу оцінку. «Леонтович у своїй пісні...— писав він,— виявив такий сильний баладний характер, що підняв її прямо в трагічну атмосферу правдивої балади, надавши їй таким чином особливу, високу цінність. То є одна з найкращих (коли взагалі не найкраща) з... обробок українських пісень».

Творча доля Миколи Леонтовича наступних років органічно й нерозривно була пов'язана з життям простих людей. Народне мистецтво дарувало художникові свої скарби, а він шліфував їх і повертав творцям у вигляді дорогоцінного каміння.

Проте вже зрілий, надзвичайно самобутній за творчим стилем майстер української хорової музики не був відомий широкій громадськості, й лише після успішного виконання народної пісні «Щедрик» у його обробці студентським хором Київського університету під керуванням Олександра Кошиця (1916) ім'я подільського вчителя стало знане в музичних колах.

1909 р. М. Леонтович переїздить до Києва, де керує хоровими колективами, викладає в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, працює в музичному відділі Київського обласного комітету та у Всеукраїнському комітеті мистецтв, очолює щойно створений державний оркестр, спілкується з відомими вченими, музикантами: професором Б. Яворським, співаком Л. Собіновим, диригентами-композиторами Я. Степовим, Я. Калішевським.

Займаючись активною музично-організаторською та педагогічною діяльністю, М. Леонтович, однак, не залишає композиторської роботи. Крім обробок народних пісень пише кілька творів на слова сучасних українських поетів: «Моя пісня», «Літні тони», «Льодолом», «Легенда», починає працювати над оперою з казковим сюжетом «На русалчин великдень», яку так і не закінчив. Життя Миколи Дмитровича обірвалося трагічно. Він загинув від кулі невідомого в хаті свого батька (с. Марківка), якого заїхав провідати, в ніч з 22 на 23 січня 1921 р. Там його і поховано.

Народ України назавжди зберіг любов до М. Леонтовича. Його іменем названо вулиці, музично-творчі організації, ряд професійних і самодіяльних хорових колективів, в консерваторіях для кращих студентів встановлено стипендії імені композитора, створено музеї. Ще 1921 р. в Києві утворено Комітет пам'яті М. Леонтовича, до якого, крім офіційних представників різних установ, входили такі відомі діячі культури, як М. Вериківський, Я. Степовий, П. Демуцький, Д. Ревуцький, Г. Верьовка та ін. Комітет багато зробив у справі пропаганди музичної творчості М. Леонтовича, збереження його спадщини.

Сьогодні доробок композитора став надбанням найширших мас, здобув мільйонну аудиторію в Україні та за її межами. Бо справжнє мистецтво, зігріте талантом і великим серцем художника, не знає кордонів і відстаней, над ним безвладний час.

Микола Леонтович прожив коротке життя, але те краще, що ним написано, ставить його в один ряд з видатними митцями України, якими вона по праву пишається.

XX століття в українській історії

Наприкінці XIX ст. в Україні почали утворюватись політичні партії. Деяким із них судилося відіграти вирішальну роль у наступних революційних і національно-визвольних змаганнях. Активізувалося політичне життя в західноукраїнських землях. Для цього тут склалися сприятливіші умови, ніж у самодержавній Росії.

1890 р. в Східній Галичині за ініціативою І. Франка та М. Павлика виникла Українсько-руська радикальна партія. Програма-мінімум радикалів передбачала викуп землі й надання її селянам. У січні 1892 р. на з'їзді у Львові було проголошено утворення Соціалістичної партії Галичини як федеративної частини Соціал-демократичної партії Австрії. 7 років згодом соціал-демократи оформилися в самостійну партію, до якої увійшла частина радикалів. Інша частина започаткувала Національно-демократичну партію.

Створення партій на східноукраїнських землях розпочалося десятиріччям пізніше. Наприкінці 1899 р. у Харкові за ініціативою громадівського гуртка, яким керував Д. Антонович, було оформлено Революційну українську партію (РУП). Найактивнішою в ній виявилася соціал-демократична течія, що орієнтувалася на робітників і схилялася до автономії. Невелика група рупівців на чолі з М. Міхновським висунула гасло самостійної України. Ця група відкололася від РУП 1902 р., але утворена нею Українська народна партія незабаром занепала. Гасло самостійності виявилося непопулярним в Україні через низький рівень національної свідомості мас. І тут, зокрема, далася взнаки 200-річна цілеспрямована боротьба царизму проти «мазепинства».

Наприкінці 1904 р. у Львові відбувся другий з'їзд РУП, який став для неї фатальним. Партія розпалася остаточно. Частина її членів утворила Українську соціал-демократичну спілку. Інша частина під керівництвом В. Винниченка, С. Петлюри й М. Порша у грудні 1905 р. проголосила утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Вона мала вплив переважно в інтелігентських колах і серед робітників дрібних підприємств Правобережжя.

Більшість робітничого класу України становили росіяни або зрусифіковані українці. В цьому середовищі діяли переважно загальноросійські соціалістичні партії. Найчисельнішою з-поміж них була партія соціалістів-революціонерів, яка виникла на межі 1901—1902 рр. з народницьких груп і гуртків. Вона займалася пропагандистською роботою серед робітників і насамперед багатомільйонного селянства. Есерівською програмою передбачалася соціалізація землі (тобто скасування приватної власності) й надання її сільським общинам.

Утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії проголосив установчий з'їзд у Мінську 1898 р. Фактично ця партія утворилася лише на другому з'їзді в Брюсселі й Лондоні влітку 1903 р. Соціал-демократичний рух поділився на дві течії. Послідовникам Ю. Мартова була до вподоби демократична побудова європейських партій парламентського типу. Прибічники В. Леніна хотіли створити суворо централізовану організацію професійних революціонерів для захоплення всієї політичної влади. На виборах до центральних органів перемогли ленінці, яких відтоді почали називати більшовиками, а мартовців відповідно — меншовиками.

Більшовицька фракція була чисельнішою в Катеринославському, Миколаївському та Одеському партійних комітетах. У Харківському й Київському, а також у Союзі гірничозаводських робітників переважали меншовики. З розгортанням революції шляхи більшовиків і меншовиків дедалі більше розходились, хоч об'єднані первинні організації діяли аж до 1917 р.

Революційні події розпочалися з «кривавої неділі» 9 січня 1905 р., коли царські війська розстріляли робітничу демонстрацію у Санкт-Петербурзі. Пролетаріат відповів політичними страйками — у січні страйкарів було більше, ніж за все попереднє десятиріччя. Протипоміщицькі виступи селян влітку охопили 64 з 91 повіту 9-ти українських губерній. У червні спалахнуло повстання на броненосці «Потьомкін».

Коли у жовтні 1905 р. розпочався всеросійський політичний страйк, Микола II змушений був проголосити громадянські свободи. Маніфест 17 (30) жовтня став кроком до перетворення самодержавства в конституційну монархію. В ньому декларувалося скликання законодавчої Державної Думи, тобто російського парламенту.

Задовольнившись цими поступками правлячих кіл, заможні класи суспільства згуртувалися в політичні партії — октябристів і конституційних демократів (кадетів). Октябристи на чолі з О. Гучковим та М. Родзянком були виразниками інтересів великої буржуазії, а також основної частини поміщиків. Конституційні демократи під керівництвом П. Мілюкова й П. Струве представляли ліберальну буржуазію та більшість інтелігенції.

Кадети стояли на платформі «єдиної і неділимої» Росії. Тому близькі до них за соціальною програмою діячі національного руху не утворили єдину організацію, а об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію. Демократи-радикали почали видавати в Лубнах першу в імперії україномовну газету «Хлібороб». Однак царська адміністрація не могла звикнути до друкованого українського слова. Незважаючи на декларовані свободи, часом виходили тільки перші номери газет. Власті поблажливіше ставилися до часописів, бо вони мали вужче коло читачів. З-поміж перших національних суспільно-політичних журналів вирізнялися «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край» і «Посів».

Ради робітничих депутатів були унікальним надбанням російської революції. Перша в Україні рада з'явилася в Катеринославі. А потім вони були створені в Києві, Одесі, Миколаєві та інших містах і робітничих селищах. Меншовики бачили в цих організаціях тільки об'єднання делегатів від страйкуючих підприємств. Вони заперечували формування влади на класовій основі й виступали за те, щоб післяреволюційна політична система базувалася на засадах парламентаризму, а не диктатури. Більшовики, навпаки, обстоюючи принцип радянської влади, прагнули створювати ради під своїм контролем на всіх рівнях — від районного до загальнодержавного.

Отже, коли революція досягла свого піку, в самодержавній Російській імперії одночасно виникли два нові типи влади. Законодавча Державна Дума як одна із форм парламентаризму передбачала магістральний шлях політичного розвитку, властивий передовим країнам. Ради ж, породжені крайнім загостренням соціально-класових суперечностей, розглядались як влада лише більшовиками. Недозрілість парламентської форми правління посилювала вплив найра-

дикальнішої, практично екстремістської більшовицької партії, торуючи шлях у майбутнє радянській владі. А ця недозрілість була наслідком небажання правлячих кіл піти на справжні реформи.

У квітні 1906 р. розпочала свою роботу 1-а Державна Дума, але вже через кілька місяців її було розігнано. В 2-й Думі, ще незручнішій для царського уряду, переважали депутати від кадетів і трудовиків. Останні становили не політичну партію, а парламентську фракцію, що об'єднувала загалом безпартійних селян, серед яких швидко зростав вплив есерів.

У складі обох Дум від 9 українських губерній налічувалося по 102 депутати. В 1-й Думі було 38 кадетів і прибічників цієї партії, а також 28 трудовиків. У 2-й Думі чисельність кадетів скоротилася до 11, а чисельність трудовиків зросла до 40. За кількістю делегатів соціал-демократи зрівнялися з кадетами. Але вони представляли різні партії: 6 були членами Української соціал-демократичної спілки, 3 — меншовиками, 1 — більшовиком і 1 належав до УСДРП. 45 депутатів (47 — у складі 2-ї Думи) об'єдналися в Українську думську громаду на правах окремої парламентської фракції. Громада вимагала надати Україні політичну автономію в її етнографічних межах, запровадити українську мову в школах, суді та адміністративних органах. Виходив журнал «Украинский вестник» (під час 2-ї Думи — «Рідна справа»).

У червні 1907 р. молодий російський парламентаризм було придушено внаслідок розпуску 2-ї Думи й одноосібного прийняття Миколою II нового виборчого закону, який штучно забезпечував кількісну перевагу представникам урядових партій. Цей державний переворот відновлював самодержавну форму правління й означав поразку революції. Невдовзі новий голова уряду П. Столипін вирішив покінчити із залишками кріпацтва шляхом реформ. Але ця його спроба захлинулася під натиском правих і лівих партій; самого ж реформатора вбили. Нова революція стала невідворотною.

У період політичної реакції царизм, посилаючись на боротьбу з сепаратизмом, з особливою лютістю придушував будь-які вияви національного руху. Під ударами охранки розпалася Українська соціал-демократична спілка. Майже не залишилося діючих місцевих організацій в УСДРП. Проте 1908 р. М. Грушевський та С. Єфремов заснували нелегальний міжпартійний блок під назвою — Товариство українських поступовців (ТУП). Йому судилося відіграти важливу історичну роль.

Улітку 1914 р. Україна стала полем бою між державами-противниками у світовій війні. Понад 3,5 млн. українців у російській армії і 250 тис.— в австро-угорській змушені були воювати не лише за чужі для них інтереси, а й одні проти одних.

Протистояння спостерігалось і в політичних організаціях. Вихідці з Галичини утворили в Києві Карпаторуський визвольний комітет, який закликав своїх земляків урочисто зустріти російську армію. Союз визволення України (СВУ), заснований в Австро-Угорщині емігрантами з Росії, звернувся до австрійського уряду по допомогу в справі відродження української державності. ТУП засудило цю ініціативу, і не випадково: власті Австро-Угорщини мали намір використати СВУ суто утилітарно, зокрема з метою шпигунства. В Галичині стала діяти Головна українська рада в складі трьох партій — національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної — на чолі з К. Левицьким. Вона створила національну військову організацію — легіон січових стрільців.

На початку війни російські війська зайняли більшу частину Галичини і майже всю Буковину. В регіоні, який за часів Австро-Угорської імперії жив більш-менш вільним національним життям, надзвичайно енергійно почала здійснюватись насильницька русифікація. Мережу українських шкіл і культурно-освітніх установ, що створювалася десятиріччями, було відразу ж ліквідовано, а тисячі борців за національне відродження депортовано в Сибір. Одного з перших ув'язнили митрополита А. Шептицького, який з 1900 р. очолював греко-католицьку церкву в західноукраїнських землях.

Наприкінці лютого 1917 р. (за ст. ст.) довгоочікувана революція змела царат. У столиці Російської імперії організувалася Рада робітничих і солдатських депутатів. Депутати, що політично визначилися, належали загалом до есерівської або меншовицької партій. Тимчасовий комітет Державної Думи без заперечень з боку Ради утворив виконавчий орган влади — Тимчасовий уряд. У ньому були представлені переважно кадети та октябристи. Єдиним соціалістом виявився міністр юстиції, трудовик (згодом есер) О. Керенський. Своїм головним завданням уряд вважав підготовку Установчих Зборів, що мали ухвалити форму державного ладу й прийняти конституцію. Депутати Установчих Зборів обиралися шляхом загальних, прямих і рівних виборів при таємному голосуванні.

За рекомендацією Тимчасового уряду на місцях почали створюватися ради громадських організацій як представницькі органи влади. Керівництво ТУП заснувало за цим

взірцем раду не міського чи губернського масштабу, а всеукраїнського. В Києві 4 (17) березня 1917 р. виникли одночасно губернська Рада об'єднаних громадських організацій і Українська Центральна Рада. Крім провідних діячів ТУП до останньої увійшли представники православного духівництва, українських соціал-демократів та різних товариств, громад і гуртків. Головою Центральної Ради обрали лідера національно-визвольного руху, видатного історика М. Грушевського. Обрали заочно, бо на той час він ще не повернувся з останнього місця заслання — Москви. А перед цим перебував у засланні в Симбірську.

Поряд з офіційними органами влади створювались ради робітничих, солдатських, а подекуди й селянських депутатів. В Україні вони почали формуватися насамперед у великих містах і робітничих селищах, а також у місцях розташування військових гарнізонів. На середину 1917 р. в 9 українських губерніях діяли 252 ради, з них у Донбасі — 180 (71%). Засновниками цих рад були чи не завжди загальноросійські соціалістичні партії.

Як уже зазначалося, есери й меншовики не розглядали ради як орган влади чи навіть як форму місцевого самоврядування. Контролюючи Петроградську Раду з її десятками тисяч озброєних солдатів, вони могли зберегти за собою політичну владу, але віддали її партіям, що мали кількісну перевагу в Державній Думі, бо сподівалися здобути владу на законних підставах, через Установчі Збори. В. Ленін, навпаки, вважав, що ради можуть бути органом влади. У «Квітневих тезах» він висунув гасло: «Вся влада — радам!» і, нехтуючи ідею Установчих Зборів як «буржуазну», закликав більшовиків витіснити есерів та меншовиків з рад, а після цього запровадити в країні радянську владу. Разом з тим більшовики, не покладаючись на виборчий процес, який не гарантував їм більшості не тільки в Установчих Зборах, а й у радах, почали створювати збройні загони — Червону гвардію. Незважаючи на протидію місцевих органів Тимчасового уряду, меншовиків та есерів у радах, Червону гвардію було організовано у великих містах України, зокрема в Харкові, Києві, Катеринославі та Одесі.

Повернувшись до Києва, М. Грушевський опублікував у газеті «Нова Рада» низку статей з обгрунтуваннями напрямів найближчої діяльності Центральної Ради. Він рішуче виступив проти надання національно-визвольному рухові поміркованого, культурницького спрямування и висунув гасло національно-територіальної автономії України в Російській Федеративній республіці. Голова Центральної

Ради закликав не очікувати, коли Установчі Збори дадуть державні права українському народові, вважаючи, що питання такої ваги не можна ставити у залежність від того, якою виявиться більшість депутатів — централістською чи автономістсько-федералістською. Борці за національну справу мусять самі будувати державність України. На думку М. Грушевського, автономній Україні повинні належати землі, де корінне населення має чисельну перевагу. Крім 9 губерній, які згодом увійшли до складу радянської України, це були Кубань, Хотинщина, південні повіти Бессарабії, східні повіти Холмської губернії, західні землі Області війська Донського, Чорноморської та Ставропольської губерній, південні повіти Воронезької губернії.

З весни 1917 р. політичне життя в Україні надзвичайно активізувалося. ТУП з міжпартійного блоку перетворилося на політичну партію, що дістала назву соціалістів-федералістів (есефів). За ідейно-політичною спрямованістю есефи наближалися до російських кадетів, але все-таки залучили до своєї назви популярний термін «соціалізм». Партія не стала масовою, хоч її діячі мали у Центральній Раді великий вплив.

Свою конференцію провели українські соціал-демократи, чисельність яких влітку 1917 р. не перевищувала 5 тис. чоловік, тобто була вдесятеро меншою, ніж українських меншовиків. Місцеві меншовицькі організації пропонували соціал-демократам злитися з ними, не вбачаючи різниці в їхніх програмних положеннях і тактиці. Однак керівництво РСДРП(м), визнаючи на словах державні права українського народу, вкрай негативно ставилося до спроб Центральної Ради стати органом влади.

Відбувся установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Розходження цієї партії з всеросійською партією есерів теж полягало лише в підході до національного питання. Організаторами партії були М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шраг та інші представники молодого покоління національно-визвольного руху. Саме з цією наймасовішою політичною партією пов'язав свою долю М. Грушевський. Восени 1917 р. чисельність українських есерів досягла майже 75 тис. чоловік. Проте вони істотно поступалися найчисельнішій в Україні політичній партії російських есерів. В одній лише Катеринославській губернії остання налічувала до 100 тис. членів. Якщо за українськими есерами йшло село, то російські есери спиралися на промислові райони України.

У квітні 1917 р. керівництво Центральної Ради скликало національний конгрес, на якому було обрано новий склад Ради. Дві третини депутатських мандатів отримали губернії та міста, одну третину — центральні комітети партій та інші установи. Було вирішено перетворити Центральну Раду з органу, що представляв інтереси українців, на краєвий орган влади. З цією метою вона повинна була розширити свій склад за рахунок представництва національних меншостей.

Після квітневої кризи центральної влади меншовики та есери увійшли до складу Тимчасового уряду й разом з кадетами взяли на себе відповідальність за подальший хід подій. Однак негативне ставлення уряду до надання Україні автономії не змінилося. Керівники українського національного руху зрозуміли, що в столиці колишньої імперії з ними рахуватимуться тільки тоді, коли вони матимуть вплив на армію. Процес українізації армії, що відбувався з початку революції, набув організованого характеру. В травні Центральна Рада скликала в Києві 1-й військовий з'їзд українізованих частин, а в червні — 2-й.

2-й з'їзд відкрився, незважаючи на пряму заборону О. Керенського, що став військовим міністром. Делегати його запропонували Раді більше не звертатися до центру з проханням про автономію, а здійснити її самочинно. З'їзд ухвалив статут найвищої в Україні військової установи — Генерального військового комітету на чолі з С. Петлюрою, обрав із свого складу Раду військових депутатів, яка мала увійти до Центральної Ради.

10 (23) червня, в останній день роботи з'їзду, було зачитано документ під урочистою назвою «Універсал Української Центральної Ради до українського народу», за яким Рада уповноважувала себе приймати акти конституційного рівня — універсали. Проголошувалося, що український народ має право сам розпоряджатися своєю долею, і це буде зроблено через Українські Установчі Збори.

Російська преса, в тому числі соціалістична, розгорнула антиукраїнську кампанію, звинувачуючи Центральну Раду в сепаратизмі. Проте 1-й Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, що працював у цей час у Петрограді й складався в основному з представників есерівської та меншовицької партій, став на примиренську позицію: урядові було запропоновано порозумітися з органами революційної демократії в Україні й організувати тимчасовий краєвий орган влади для задоволення національних потреб населення.

Тим часом Центральна Рада утворила виконавчий орган влади — Генеральний секретаріат. Його очолив В. Винниченко. Секретарством у військових справах став керувати С. Петлюра. Провал наступу на фронті, що призвів до втрати Галичини, й постійне погіршення економічного становища послаблювали державну владу. Урядові партії втрачали популярність, тоді як їхні опоненти — більшовики завойовували маси своїми популістськими гаслами. Із середини 1917 р. в постійно оновлюваному складі багатьох рад робітничих і солдатських депутатів більшовики й безпартійні делегати, що симпатизували їм, стали переважати.

Конфронтація з Центральною Радою становила для Тимчасового уряду додаткові труднощі, тому він прагнув розв'язати українське питання. Після переговорів провідних міністрів у Києві було вироблено форму компромісу. Уряд зобов'язувався негайно визнати Раду державним органом. Рада, зі свого боку, обіцяла не здійснювати автономії України самочинно, до прийняття відповідного закону всеросійськими Установчими Зборами. Генеральний секретаріат мав затверджуватися центральним урядом, але його повноваження не уточнювались, як не уточнювалася й територія, на яку поширювалася б влада українського уряду.

Вироблена у серпні урядом Керенського «тимчасова інструкція» для Секретаріату перетворювала його на орган, влада якого була суто формальною й охоплювала лише п'ять губерній. Центральна Рада прийняла до відома інструкцію й очікувала розвитку подій. Але довго чекати не довелося: 25 жовтня (7 листопада) в Петрограді з'явився новий уряд — Рада народних комісарів на чолі з В. Леніним. До влади прийшли більшовики.

У новій ситуації були потрібні рішучі дії щодо утвердження державних прав українського народу. 7 (20) листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку як автономну частину Російської федерації. Федеративної республіки ще не існувало, але лідери українського національного руху сподівалися, що вона незабаром утвориться.

Відмова від самостійності була фатальною помилкою, бо імперська природа центру не змінилася з усуненням Тимчасового уряду. Об'єктивно складалося так, що М. Грушевський, В. Винниченко та С. Петлюра прив'язували Україну до старого імперського центру в новій, більшовицькій, оболонці. Найближчі події показали це з усією переконливістю.

У грудні 1917 р. українському урядові було надіслано ультиматум Раднаркому. Останній визнавав УНР лише фор-

мально, бо, нехтуючи Центральну Раду, вимагав, по суті, її самознищення. Більшовики почали готувати в Україні з'їзд рад, щоб «переобрати» на ньому Центральну Раду й сконструювати підконтрольний їм Центральний виконавчий комітет (ЦВК). Одночасно червоногвардійці В. Антонова-Овсієнка зайняли Харків і рушили в київському напрямку. 12 (25) грудня на харківському з'їзді рад було утворено ЦВК рад України, який затвердив радянський уряд — Народний секретаріат. До нього увійшли здебільшого кадрові працівники більшовицької партії, пов'язані з Україною не лише роботою, а й походженням,— Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, М. Скрипник та ін. Уряд негайно опублікував декрет про скасування постанов Генерального секретаріату.

Наступ В. Антонова-Овсієнка розвіяв ілюзії керівництва Центральної Ради щодо перетворення Росії в демократичну федеративну республіку. Росія прагнула позбавити український народ державних прав і нав'язати йому «кишеньковий» харківський уряд. Формальне відмежування від режиму більшовицької диктатури ставало проблемою першорядного значення. Крім того, виникла необхідність провадити самостійні мирні переговори з Німеччиною та її союзниками, що розпочалися у Бресті-Литовському. В ніч на 12 (25) січня 1918 р. М. Грушевський оголосив останній універсальний акт Центральної Ради, в якому говорилося: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу».

27 січня (9 лютого) було підписано договір між УНР і державами німецького блоку — перший мирний договір у світовій війні. Задля укладення миру Німеччина й Австро-Угорщина погодились на те, щоб до УНР відійшла більша частина Холмщини та Підляшшя, а також на виділення західноукраїнських земель в окремий коронний край. УНР, зі свого боку, зобов'язувалася надати цим державам значну кількість продовольства. Українська делегація дізналася про захоплення Києва радянськими військами (26 січня (8 лютого), але приховала цей факт, щоб не перешкодити підписанню договору.

Коли договір став реальністю, делегація УНР визнала, що Центральна Рада опинилася в безнадійному становищі й потребує негайної воєнної підтримки. Союзників не треба було умовляти. 18 лютого 1918 р. німецькі війська пішли у наступ на київському напрямку, а згодом австро-угорські — на одеському. З берёзня радянська Росія змушена була

підписати в Бресті-Литовському мирний договір, за яким зобов'язувалася визнати УНР і розпочати з нею мирні переговори.

Дипломати заявили, що метою союзників є відсіч більшовицькій агресії та відновлення в Україні законної влади — Центральної Ради. Фактично ж запроваджувався окупаційний режим. Майже півмільйонна німецька й австро-угорська армія мала забезпечити вивезення продовольства й сировини. Спочатку окупаційне командування вдавалося до купівлі-продажу, не застосовуючи методу реквізицій, як це робили більшовики. В обмін на продовольство й сировину Україна отримувала машини, вугілля тощо.

Центральна Рада намагалася провадити свою попередню політику, але сама присутність окупаційної армії стимулювала активність заможніших верств селянства, які вимагали відновити приватну власність на землю й покласти край повоєнному хаосу. Поміщики ставили питання про негайне повернення їм конфіскованої власності.

24 квітня керівники окупаційної адміністрації в Україні зустрілися з генералом П. Скоропадським, який прагнув створити уряд «сильної руки». Він зобов'язався в разі свого приходу до влади визнати Брестський мирний договір, розпустити Центральну Раду й земельні комітети на місцях, відмовитися від скликання Установчих Зборів, відновити приватну власність на землю, а також компенсувати витрати на утримання окупаційних військ. В ніч на 30 квітня прибічники П. Скоропадського захопили владу, не зустрівши серйозного опору. УНР припинила своє існування. Проголошувався гетьманат під назвою «Українська держава». В руках гетьмана П. Скоропадського зосереджувалася законодавча, виконавча й судова влада.

Окупація не перешкодила активній діяльності політичних партій в Україні. Однак ця діяльність залишалася нелегальною. Під Києвом відбулися з'їзди українських соціал-демократів та есерів. Есери розкололися на поміркована й ліву фракції. До складу ЦК УПСР увійшли лише представники лівої фракції. Українські ліві есери (пізніше «боротьбисти»), як і ліве крило цієї всеросійської партії, очолили партизанську боротьбу селянських мас, невдоволених відновленням приватної власності на землю та поверненням поміщиків. У цю боротьбу включилися й більшовики.

У липні 1918 р. в Москві відбувся установчий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У). Кількома місяцями раніше на нараді в Таганрозі було вирішено об'єднати українські більшовицькі організації в само-

стійну партію. Однак під тиском В. Леніна московський з'їзд відкинув ідею самостійності. КП(б)У утворилась як обласна організація єдиної партії. Вона заявила, що відокремлення України, пов'язане з іноземною окупацією, є тимчасовим. Повстання проти загарбників і режиму П. Скоропадського, яке ставилося з'їздом на порядок денний, мало сприяти «відновленню революційного возз'єднання України з Росією».

У ніч на 14 листопада в Білій Церкві на таємному засіданні керівництва українських політичних партій, об'єднаних в Національний Союз, було створено верховний орган відновлюваної УНР — Директорію на чолі з В. Винниченком. Уклавши угоду про нейтралітет з Великою солдатською радою, що виникла в окупаційних військах після революції в Німеччині, Директорія повела січових стрільців на Київ.

На хвилі повстанського руху сили гетьмана танули, а сили Директорії швидко зростали. На початку грудня її загони опинилися вже в Одесі. Гетьман зрікся влади й подався до Німеччини.

Поразка німецького блоку в світовій війні активізувала рух населення клаптикової монархії Габсбургів за утворення національних держав. 18 жовтня 1918 р., коли Австро-Угорська імперія розвалилась, у Львові організувалася Національна Рада — законодавчий орган влади майбутньої держави. 13 листопада було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Її президентом став голова Національної Ради Є. Петрушевич, а головою Державного секретаріату (уряду) — К. Левицький.

Першим кроком уряду ЗУНР було створення жандармерії та Української галицької армії (УГА). Однак війська відродженої Польської держави, яка також претендувала на Східну Галичину, 22 листопада зайняли Львів. Уряд ЗУНР мусив переїхати до Тернополя.

1 грудня 1918 р., коли гетьманський режим доживав останні дні, у Фастові було укладено попередній «договір про злуку» між повноважними представниками Національної Ради й Національного Союзу. В першому пункті цього історичного документа зазначалося: «Західноукраїнська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою». Урочисте відзначення цієї події відбулося 22 січня 1919 р. в Києві. Однак спроба возз'єднання двох українських держав залишилася декларацією. Польські війська методично витісняли адміністрацію ЗУНР з території Східної Галичини. Румунія захопила Північну

Буковину й південно-східну частину Закарпаття. Війська Чехо-Словаччини на початку 1919 р. зайняли західну частину Закарпатської України.

Антанта, стурбована безвладдям в Україні після відведення звідти німецьких та австро-угорських окупаційних військ, вирішила вжити заходів. До кінця грудня 1918 р. в чорноморських портах висадилися її війська чисельністю 60 тис. чоловік (дві французькі дивізії, окремі англійські, грецькі, румунські й польські частини). Захопленню Антантою всієї України перешкодила Директорія.

Не визнаючи відновленої УНР, Антанта робила ставку на Денікіна, який готувався до повномасштабної війни з більшовиками та всіма іншими урядами, що утворилися на території колишньої імперії. Його гаслом було відновлення «єдиної й неділимої Росії». Директорія опинилася в надзвичайно складному становищі. На заході військам С. Петлюри протистояли армії Ю. Пілсудського, на півночі та сході — Л. Троцького, а на південному сході — А. Денікіна. З новим ворогом на південному узбережжі С. Петлюра боротися вже не міг, тому наказав військам відходити без бою. Збройні сили Антанти зайняли територію по лінії Тирасполь — Бірзула — Миколаїв — Херсон.

Боротьбу з інтервентами розпочали партизанські загони, контрольовані лівими есерами й більшовиками. Останні розгорнули також активну пропагандистську роботу в гарнізонах інтервентів. На початку лютого 1919 р. добре озброєні французькі, грецькі та білогвардійські частини, зазнавши поразки в боях під Вознесенськом, відступили. Якийсь час вони залишалися в портах, а на початку квітня евакуювалися.

Директорія контролювала більшу частину України близько півтора місяця. Слабкість її влади полягала не лише в міжнародній ізольованості. Діяльність цього п'ятиособового органу була паралізована відривом від політичних партій, а також особистим суперництвом між В. Винниченком і головним отаманом військ УНР С. Петлюрою. Реальна влада зосереджувалася не в руках В. Винниченка чи С. Петлюри (інші члени Директорії взагалі залишалися бездіяльними), а у військових структурах, точніше — у виборних отаманів напівпартизанських загонів, з яких складалася армія УНР. Досить висока популярність Директорії швидко впала. Декларуючи відданість інтересам селян, вона не визначила строків поділу поміщицької власності. Отамани — часто самовільно й без дисциплінарних наслідків для себе — придушували страйки, забороняли робітничі організації, навіть

розганяли профспілки. В атмосфері анархії та сваволі, названих «отаманщиною», великих масштабів набули єврейські погроми. Припинити їх не могли ні міністр у єврейських справах в уряді УНР А. Ревуцький, ні сам С. Петлюра.

11 листопада 1918 р., тобто в день підписання Німеччиною акту про перемир'я, що передував капітуляції, Раднарком наказав Реввійськраді підготувати вторгнення в Україну. З цією метою було створено Укрреввійськраду, до якої увійшли В. Антонов-Овсієнко, В. Затонський, Г. Пятаков і Й. Сталін. 28 листопада більшовицький керівний центр затвердив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. Пятаковим. Вважаючи анульованим мирний договір з кайзерівською Німеччиною, заступник наркома закордонних справ Л. Карахан опублікував циркуляр, з якого випливало, що Раднарком більше не вважає Україну самостійною державою. Усі видані українською владою документи також оголошувались недійсними.

Основу групи військ В. Антонова-Овсієнка становили дві дивізії, утворені з партизанських загонів у нейтральній зоні на кордоні між Україною і Росією. 1-а повстанська дивізія наступала на Чернігів і Київ, а 2-а — на Харків. З січня 1919 р. уряд Пятакова розташувався в Харкові.

Голова уряду УНР В. Чехівський у кількох телеграмах, надісланих до Москви, запитував, чому російські війська без оголошення війни вторглися в Україну. У відповіді нарком закордонних справ В. Чичерін заявляв, що на території України немає російських військ, а воєнна акція здійснюється між військами Директорії і цілком незалежного радянського уряду України. Повторювався сценарій захоплення України, успішно розіграний узимку 1917—1918 рр.

Радянські дивізії швидко просувалися в різних напрямках. Група військ київського напрямку 12 січня 1919 р. зайняла Чернігів, а 5 лютого вступила до української столиці.

Більшість провідних діячів УНР відкидали формування спільного з Антантою антирадянського фронту, хоч їхні антибільшовицькі настрої підсилювала безкомпромісна позиція Раднаркому. Адже Антанта перебувала в тісному союзі з Денікіним, який не визнавав самостійності України. УНР опинилася між молотом і ковадлом.

За обставин, що склалися, В. Винниченко передав С. Петлюрі повноваження голови Директорії і виїхав за кордон. С. Петлюра продовжував боротьбу з більшовиками. 6 березня він під натиском радянських військ залишив

Вінницю. Черговою резиденцією уряду УНР на чолі з С. Остапенком стала Жмеринка.

Радянський уряд України, відмовившись від запровадженої Центральною Радою назви держави — УНР, прийняв іншу, за аналогією з радянською Росією: Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Головою уряду Москва призначила болгарина Х. Раковського — одного з визначних діячів європейської соціал-демократії. Коли більшовики прийшли до влади, 44-річний Х. Раковський приїхав до Росії і запропонував свої послуги. Через рік його ввели до складу ЦК РКП(б) — унікальний випадок в історії більшовизму.

Х. Раковський реорганізував Тимчасовий уряд. Його відділи на російський взірець було названо комісаріатами, а сам уряд — Радою народних комісарів. В урядовій декларації зазначалося, що УСРР об'єднується з РСФРР на засадах «соціалістичної федерації».

Не маючи впливу на село, Х. Раковський (як і В. Ленін у Росії в першій половині 1918 р.) мусив укласти союз з лівими есерами — боротьбистами і борбистами. Становище союзників не було рівноправним. Спираючись на регулярну армію на території України, РКП(б) та її відгалуження — КП(б)У утвердили тут такий самий політичний лад, як і в Росії. У березні 1919 р. Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувся в Харкові, остаточно прийняв радянську форму державності України.

Вся політична влада належала РКП(б) — КП(б)У. Вона через ЧК, ревкоми, армію, комбіди та інші підконтрольні їй структури формувала радянське державне прикриття. Формально вищим органом влади був Всеукраїнський з'їзд рад, а між з'їздами — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК). Щоб обмежити на з'їздах кількість лівоесерівських союзників, за якими йшло село, більшовики розробили таку формулу виборів: на з'їзд могли надіслати лише по одному делегатові як сільська волость, незалежно від кількості населення, так і 10 тис. робітників або 1 тис. червоноармійців.

ВУЦВК, виконуючи директиви більшовицького центру, скасував своїм декретом від 1 червня 1919 р. п'ять найважливіших наркоматів українського уряду. Керівництво військовою справою, промисловістю, залізницями і зв'язком, фінансами та робочою силою зосереджувалося в московських наркоматах. Боротьбисти опротестували рішення про укладення такого «воєнно-політичного союзу», але вони були в меншості.

У другій половині 1918 р. в Росії розпочався грандіозний експеримент в економічній сфері. Це була спроба замінити товарно-грошові відносини директивно спрямовуваним натуральним розподілом. Комуністична держава мала визначати, яку продукцію, де і в якій кількості виробляти, а потім розподіляти її на власний розсуд.

Цей експеримент поширився й на Україну, що потрапила під контроль більшовиків. 11 січня 1919 р. вийшов декрет про порядок націоналізації підприємств. Запроваджувалась продовольча розкладка з селянських господарств. Реквізиції здійснювалися комітетами бідноти, робітничими продзагонами та військовими підрозділами наркомпроду УСРР. Щоб перешкодити нелегальній торгівлі хлібом, на шляхах створювалися загороджувальні загони.

Розуміючи, що відносини між містом і селом не можуть тривалий час базуватися на реквізиціях, державна партія вирішила в рамках своєї комуністичної програми перетворити поміщицькі маєтки на радянські господарства (радгоспи) і об'єднати селянські засоби виробництва та землю в комуни. Комунари, позбавлені індивідуальної власності, й робітники націоналізованої промисловості мали працювати за директивними планами центру. 14 лютого 1919 р. вийшов декрет ВЦВК «Про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Декрет називав колективізацію селянських господарств поточним завданням.

Випробувальним полігоном для нової політики в аграрній сфері стала Україна. Знищення поміщицького землеволодіння (відновленого при П. Скоропадському) тут затрималося майже на півтора року порівняно з Росією. Землі колишніх маєтків та засоби виробництва переходили насамперед до радгоспів і комун. Про жовтневе гасло «Землю — селянам!» забули. У відповідь піднялася могутня хвиля селянського протесту.

Рух проти комун, радгоспів і продрозкладки більшовики назвали «куркульським бандитизмом». Було зроблено спробу використати проти повстанців війська. Але Червона армія в Україні складалася переважно з партизанських загонів. Одними з перших виступили проти радянської політики отамани Зелений (Д. Терпило), Н. Григор'єв, Н. Махно. Скориставшись сприятливими обставинами, А. Денікін за чотири місяці боїв (починаючи з травня 1919 р.) оволодів Україною й пішов на Москву.

Радянська Росія мала незрівнянно більші можливості для мобілізації ресурсів, ніж Денікін. Досягнувши значної

чисельної переваги, Л. Троцький перемолов під Кромами офіцерські полки білогвардійців і почав переслідувати їх. В Україну він увірвався трьома арміями. 15 грудня радянські війська зайняли Київ, а на початку лютого 1920 р.— Одесу.

Більшовицький керівний центр хотів, щоб цього разу український народ сприйняв прихід Червоної армії як визвольний похід, а не як чергову окупацію. Х. Раковський звернувся до В. Леніна з пропозицією беззастережно визнати самостійність УСРР. Той представив цей документ як виклад власної позиції на розгляд політбюро ЦК РКП(б). Згодом обговорений на пленумі ЦК, він був ухвалений як резолюція VIII Всеросійської партконференції «Про радянську владу на Україні». В першому пункті цієї резолюції урочисто проголошувалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР». Там був і такий пункт: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою».

Завдяки своїй новій політиці більшовики змогли зайнятися організацією влади в Україні, зустрічаючи не опір, а навпаки — співробітництво партії боротьбистів. Тоді В. Ленін розробив план самоліквідації УКП(б) шляхом виставлення спільних з КП(б)У списків на виборах до рад. Боротьбистам було надано можливість вступати до КП(б)У в індивідуальному порядку. Спираючись на підтримку таких впливових членів боротьбистського керівництва, як В. Блакитний, Г. Гринько, П. Любченко, О. Шумський, голова Раднаркому УСРР Х. Раковський блискуче реалізував цей план. Таким чином в Україні, як і в Росії, склалася однопартійна політична система.

Скориставшись поразками Червоної армії навесні 1919 р., Ю. Пілсудський окупував Білорусь, Західну Волинь і райони Полісся. Наступ здійснювався в рамках концепції відновлення Речі Посполитої в її історичних кордонах «від моря до моря». А. Денікін витіснив петлюрівців з Правобережжя, однак після його поразки сюди прийшли радянські війська. Воєнні дії на польському фронті припинилися, бо в радянського командування не вистачало сил продовжувати боротьбу. Але обидві сторони інтенсивно готувалися до війни. З початку 1920 р. Реввійськрада Росії почала перекидати сюди боєздатні з'єднання з усіх інших фронтів.

Щоб продовжити боротьбу за незалежну Україну, С. Петлюра погодився на нерівноправний союз з її недавнім ворогом Ю. Пілсудським. У квітні 1920 р. було укладено Варшавську угоду, за якою польський уряд визнавав УНР і

зобов'язувався надавати Директорії збройну допомогу. Кордон між Польщею і УНР встановлювався вздовж лінії фактичного контролю території польськими військами. Отже, в межах Польщі залишалися Холмщина, Підляшшя, Посяння й Лемківщина (з 1918 р.), Західна Волинь і частина Полісся (з травня 1919 р.), а також уся Галичина (з липня 1919 р.). Разом з тим Польща відмовлялася від претензій на територію Речі Посполитої в межах 1772 р.

25 квітня 1920 р., ще до завершення передислокації радянських військ, Ю. Пілсудський розпочав інтервенцію. Чисельність трьох польських армій становила майже 150 тис. чоловік. У С. Петлюри було 15-тисячне військо. За умовами Варшавської угоди, він мав сформувати ще 4 дивізії, але Пілсудський перешкодив цьому.

Раптовість наступу дала змогу полякам захопити велику територію, включаючи Київ. Однак дві радянські армії, незважаючи на відступ, зберегли боєздатність. Сподівання С. Петлюри на антибільшовицьке повстання в Україні не здійснилося: саме тоді селянам роздавали поміщицьку землю, а інтелігенція все ще вірила, що РКП(б) підтримуватиме самостійність радянської України.

Перший успіх Ю. Пілсудського Москва зустріла холоднокровно. У зв'язку із вразливим у воєнному відношенні становищем Києва резиденцією центральних органів влади після вигнання денікінців став Харків (до 1934 р.). Радянське керівництво не сумнівалося, що співвідношення сил на користь Росії рано чи пізно призведе до поразки польських військ.

Справді, Червона армія прорвала фронт і 13 серпня перебувала на відстані 23 км від Варшави. Однак наступного дня польські війська перейшли в контрнаступ. Через десять днів радянські частини внаслідок свого панічного відступу опинилися аж за Бугом, неподалік Бреста-Литовського й Гродно. Наприкінці вересня фронт перемістився в район Житомира й Бердичева. За умовами перемир'я, підписаного в жовтні 1920 р., Західна Білорусь і Західна Україна залишилися в межах Польської держави.

Денікінці після своєї поразки закріпилися в Криму. Навесні 1920 р. кораблі Антанти перевезли на півострів залишки розгромлених білогвардійських військ з Одеси й Новоросійська, а в червні — з Кубані. Після відставки А. Денікіна кримське угруповання очолив П. Врангель. На початку війни з Польщею він ударив у тил радянським військам. Хоч кримське угруповання було малочисельним, радянське командування не могло справитися з ним, доки не створило

величезну перевагу в силах на свою користь. Тоді командуючий Південним фронтом М. Фрунзе ціною великих втрат подолав укріплення Перекопського перешийку і вдерся на півострів. 17 листопада радянські війська захопили останній населений пункт Криму — Ялту. Рештки врангелівських армій морем евакуювалися до Туреччини.

У вересні — листопаді 1920 р. петлюрівці й білогвардійці, що раніше ворогували між собою, об'єдналися для подальшої спільної боротьби. Однак з припиненням воєнних дій між польськими й радянськими військами становище армії УНР та її білогвардійських союзників стало безнадійним. У жорстокому бою під Катюжанами значні сили Червоної армії вщент розгромили дві петлюрівські дивізії. 18 листопада війська УНР залишили Проскурів і прикордонний Волочиськ.

Після припинення воєнних дій державна партія не збиралася міняти свою економічну політику, засновану на комуністичній доктрині. Широкомасштабна програма відбудови й розвитку промисловості, ухвалена в грудні 1920 р. в плані ГОЕЛРО, мала здійснюватися шляхом продовольчої і посівної розкладки. Обурені цим селяни стали на боротьбу проти радянської влади. В Україні, як і в Центральній Росії, піднялася нова хвиля антибільшовицьких повстань. На початку 1921 р. вони змусили партію тимчасово припинити комуністичний штурм і надалі враховувати в своїй політиці реалії ринкової економіки. На вимогу В. Леніна запроваджувалась так звана нова економічна політика, що певною мірою допускала лібералізацію і децентралізацію економіки, вільний ринок тощо. Це сприяло розвиткові приватної ініціативи й спричинило піднесення економіки, розгортання кооперації.

Однак відступ було зроблено лише на одному відрізку економічного простору — у взаємовідносинах із селянством. Денаціоналізація так званих «командних висот» народного господарства (великої промисловості, зовнішньої торгівлі й банків та залізничного і водного транспорту) не проводилась. Вони залишалися економічним форпостом тоталітарної за своєю суттю влади партії, яка поширювалася на всі організовані суспільні структури — ради, профспілки, комсомол, комнезами (в Україні), правоохоронні органи, в тому числі колосальний апарат «надзвичайки», армію, управлінський, господарський апарат різних типів, включаючи кооперативний. Усі організації політичного чи іншого характеру, що не піддавалися контролю, оголошувались контрреволюційними й нещадно знищувалися.

Закликаючи комуністів учитися господарювати, аби налагодити ринкову «змичку» із селянством, В. Ленін не робив таємниці з того, що кінцевою метою програми партії є побудова комунізму. Ринкову «змичку» із селянами-власниками він вважав перехідною і ставив за мету в ході колективізації індивідуальних господарств змінити їхню суспільну природу, тобто перетворити власників на колективістів. «Змичку» селян з класом підприємців-непманів Ленін розцінював як смертельно небезпечну для встановленого партією політичного режиму. «Хто — кого?» — так загострено ставилося питання, бо воно було питанням про владу.

Але відступ В. Леніна від комуністичної доктрини на практиці (1921) і в теорії (1923) виявився непослідовним і неповним. Після націоналізації «командні висоти» стали економічно неефективними, бо перейшли у власність цілої піраміди розпорядників, які не відповідали матеріально за ухвалені ними рішення. Велика промисловість усією своєю вагою повисла на державному бюджеті. Щоб утримувати її, тим більше — здійснювати розширене відтворення (індустріалізацію), бюджет у селянській країні мусив оббирати сільське господарство. Але між бюджетом і селом був ринок, тобто надана селянинові ленінським непом можливість вільно господарювати на своїй землі. Коли держава-монополіст відстригала у свій бюджет селянські доходи шляхом штучно створених «ножиць цін», дрібний товаровиробник реагував єдино можливим способом — переставав везти на ринок свою продукцію. Хлібозаготівельні та інші господарські кризи загрожували політичному режимові дестабілізацією. Треба було вибирати: або повертатися до нормальної економічної політики в сфері «командних висот», або створювати, як того вимагала партійна програма, цілісну командну економіку. Відмовитися від «командних висот» для партії означало втратити всеосяжну, тобто тоталітарну, владу. Отже, неп не мав перспектив. Більшість партійних керівників, за винятком очоленої М. Бухаріним групи, яку назвали «правим ухилом», об'єдналася навколо Й. Сталіна у спробі повторити комуністичний штурм 1918—1920 рр.

Починаючи з 1925 р., в партійних резолюціях знову з'явився термін «колективізація». Сталін настирно цитував ранні позитивні висловлювання В. Леніна про колгоспи й розглядав реалізацію ленінського кооперативного плану лише як передумову для широкої колективізації сільського господарства. З'явилося словосполучення «колгоспно-кооперативна форма власності», в якій штучно поєднувалися принципово різні види колективних господарств — засновані

на ринкових засадах кооперативи й комуністичні колгоспи. Коли ж суцільна колективізація стала фактом, усі селянські виробничі кооперативи пішли в небуття.

Новий комуністичний штурм розпочався 1929 р. і відбувався під іншими гаслами, ніж у 1918—1920 рр. Однак його суть не змінилася. Йшлося про побудову безринкового, керованого з одного центру народного господарства, що мало стати економічним фундаментом тоталітарного політичного устрою.

Й. Сталін діяв за накресленою В. Леніним партійною програмою, але термінологічно маскувався, бо «воєнний комунізм» оголошено було пройденим етапом. Слово «продрозкладка» більше не вживалося, хоч хлібозаготівельні плани з 1929 р. формувалися саме на її засадах. Осоружне для селян поняття «комуна», з яким вони пов'язували цілковите вилучення нажитого майна, також не увійшло в обіг. Але примусово створювані артілі аж до березневої кризи 1930 р. мали всі ознаки комуни. Й. Сталін продовжував навіть користуватися терміном «неп». Другий комуністичний штурм дістав офіційну назву — «наступ соціалізму по всьому фронту» й був оголошений заключною фазою непу.

Відмовившись 1921 р. від політики комуністичного штурму, В. Ленін попереджав у своїй праці «Про продовольчий податок»: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху». Але членів партії і навіть багатьох безпартійних некваліфікованих робітників, серед яких партія шукала соціального опертя, приваблювала комуністична політика. Одних — зниженою планкою кваліфікаційної відповідності керівним посадам, інших — оманливою простотою та ефективністю адміністративно-наказового стилю, третіх — огульною зрівняльністю. Тому Й. Сталінові вдалося придушити опір «правих ухильників» і знову вдатися до лівацьких методів у політиці.

Застереження В. Леніна, зроблене на основі його власного гіркого досвіду, виявилося справедливим. Другий комуністичний штурм, як і перший, призвів до повної дезорганізації народного господарства, що досягла найвищої точки під час голоду 1933 р., а також до замаскованої громадянської війни. Вона набула своєрідної форми полювання тоталітарної держави на «ворогів народу». Це була справжня війна, бо кількість жертв у ній вимірювалася мільйонами.

Після голоду 1933 р. авантюристичні спроби йти поперек об'єктивних законів економіки припинилися. Але до непу

країна не повернулася. Господарський механізм, запроваджений під час II п'ятирічки (1933—1937), становив еклектичну систему, де комуністичні методи химерно переплітались з ринковими. Економіка, заснована на директивних засадах, була позбавлена можливості якісно самовдосконалюватись і самоналагоджуватись. Зате вона служила ідеальним опертям для тоталітарного режиму. «Перемога соціалізму», урочисто проголошена наприкінці II п'ятирічки й підсилена сталінською конституцією 1936 р., означала лише те, що в Радянському Союзі утвердився вже не режим, а лад тоталітарного характеру.

Умови становлення та існування цього ладу висували нових людей, які у своїх діях і вчинках не керувалися ні юридичними, ні моральними нормами. Масове напівосвічене, часто напівписьменне самоутвердження, пов'язане і не пов'язане з безпардонним і безвідповідальним ідеалізмом, набуло неабиякого поширення. З цих людей значною мірою рекрутувався сталінський апарат.

Поступово в суспільстві сформувалася система управління, провідні ланки якої поповнили нові кадри — сталінські висуванці. А що всі ухвали у цій системі спускалися згори, то й кадри, здатні прийняти рішення, потрібні були тільки у вищих ешелонах влади. Від керівної ієрархії вимагали беззастережного виконання накресленої програми, а для цього потрібні були зовсім інші таланти: покірливість перед начальниками, прагнення будь-що виконати доручену справу, відсутність моральних гальм.

Для здійснення грандіозної структурної перебудови всього суспільства сталінський режим створив могутню систему заохочення покірливості, довівши до краю диференціацію умов життя населення. На найнижчому суспільному щаблі стояли конаючі в'язні ГУЛАГу, трохи вище було голодне село, над ним — ледь нагодоване (й не більше) місто, ще вище — працівники управлінського апарату.

Здавалося б, на перший погляд, в руках апарату зосереджувалася величезна влада. Але ця влада, пов'язана з відповідними привілеями, була функцією посади. Позбавлена посади людина позбавлялася всього. Апаратні працівники, як і рядові виконавці, були лише «гвинтиками» управлінської машини. Бюрократична машина управління дозволяла партійному керівництву за допомогою різноманітних «передавальних пасів» (партія, ради, профспілки, комсомол та інші організації, що будувалися на ієрархічних засадах «демократичного централізму») контролювати всі сфери суспільного життя.

Сталінська система вміло використовувала властиві російському характерові терпіння і покірливість, обертаючи

носіїв цих рис на сировину для будівництва тоталітарної держави, що уможливлювало надексплуатацію рядових трудівників.

В умовах тоталітарного режиму сформувалася своєрідна роздвоєність людської психіки: з одного боку, людина при владі залишалася лише виконавцем, а з другого — в межах дозволеного вона була всемогутньою. Цей психологічний феномен створював особливий, ударний, імпульс життя.

Але тоталітарний режим не лише сформував простих виконавців — людей з низькою культурою, що стояли на позиціях агресивного невігластва, а й збудував систему освіти, здатну готувати велику кількість відмінних фахівців, необхідних для прискореного розвитку військової науки і техніки, а також пов'язаних з нею галузей виробництва. Створив він і гуманітарну освіту. Однак контроль у цій сфері за діяльністю високоінтелектуальних осіб значно посилився. Більше того, з часом контроль став ще примітивнішим. Сталінські висуванці продовжували припасовувати культуру до свого посереднього рівня. Справжній освіченості доводилося захищати себе від агресивного невігластва й профанації.

Протистояння цих двох тенденцій залишалося характерним для тоталітарного режиму протягом усього періоду його існування.

Природним було те, що зазначені процеси не обминули й радянської України, де збереглася частина інтелігенції, яка й у часи тоталітарного режиму виступала на захист духовності українського народу, за відновлення його державності. Відродженню цієї тенденції сприяло і дало могутній поштовх існування в 1917—1919 рр. Української держави, а також «політика українізації» в 20-х — на початку 30-х рр.

Взагалі українське відродження — надзвичайно цікаве явище. Цей період разом з короткочасною українською державністю і лібералізмом часів непу позначений найвищим злетом в історії українського народу. Найвагомішим його надбанням стало, на наш погляд, не проголошення незалежності, а створення — нехай навіть лише на кілька років — ще незавершеної, непослідовної, надто радянської, але реально діючої моделі національного комунікативного механізму обміну інформацією між поколіннями. Основу його становила українізація культури, системи народної освіти, засобів масової інформації.

Українізація мала найбільший вплив на освіту. В кульмінаційному для неї 1929 р. понад 80 відсотків загальноосвітніх і 30 відсотків вищих навчальних закладів вели викла-

дання українською мовою. Якщо 1922 р. співвідношення українських і двомовних шкіл визначалось як 3:1, то 1930-го — як 10:1 (14 430 українських, 1504 російських). 1929 р. понад 97 відсотків українських дітей навчалося рідною мовою. 1933 р. у вузах 55 відсотків студентів були українцями (1923 р. — 30%).

Аналогічне відродження переживала й українська преса. Якщо до 1926 р. виходило українською мовою 60 відсотків газет, то 1932-го — вже 87,5, а 1933-го — 89 відсотків. 1922 р. в Україні було випущено українською мовою лише 27 відсотків книг, а 1931-го — вже 77 відсотків.

Почалася дерусифікація великих міст. Внаслідок курсу на індустріалізацію, що створив нагальну потребу в робітниках, та політики колективізації, яка зганяла з землі багатьох українських селян, останні вливалися в робітничі колективи, докорінно змінюючи етнічний склад міського населення. У середині 30-х рр. українці переважали чи не в усіх великих містах. Програма українізації сприяла збереженню рідної мови тими, хто приходив у місто.

Українське відродження особливо позначилося на розвитку науки, літератури та мистецтва.

В Україні розгорнули свою діяльність відомі наукові колективи і серед них — математична школа Д. Граве. Зокрема, розробки М. Крилова та його учня М. Боголюбова заклали основи нелінійної механіки, що дало початок розвиткові нової галузі математики.

1932 р. в Українському фізико-математичному інституті (Харків), де якийсь час працював І. Курчатов, уперше в СРСР було успішно здійснено штучне розщеплення атома літія. Праця Л. Ландау в галузі кінетичної теорії плазми, написана в цьому інституті, на десятиріччя стала основоположною в дослідженнях термоядерного синтезу. На межі 20—30-х рр. Є. Патон розпочав велику перспективну роботу з електричного зварювання металів, зробивши значний внесок у розвиток науки й техніки.

Інженерні розробки українського вченого-винахідника Ю. Кондратюка, людини енциклопедичних знань, на десятки років випередили тогочасний рівень світової науки. Його блискучі теорії та ідеї в галузі освоєння космічного простору використовувалися в міру розвитку космонавтики, зокрема при створенні космічних систем, при розрахунках траєкторій польотів, для посадки на місячну поверхню американських астронавтів.

У галузі генетики та селекції рослин і тварин, а також над запровадженням науково обгрунтованих сівозмін плідно

працювали такі вчені, як М. Холодний, А. Сапегін, В. Юр'єв та ін. Успішному розвиткові подальших досліджень сприяла діяльність М. Вавілова, обраного 1929 р. дійсним членом Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Значних успіхів досягли учні й послідовники І. Павлова — українські вчені О. Богомолець та О. Палладін.

У гуманітарних науках працювали відомі історики Д. Багалій (академік ВУАН з 1919 р.), Д. Яворницький (академік ВУАН з 1929 р.), М. Яворський (академік ВУАН з 1929 р.). 1924 р. з еміграції повернувся на батьківщину М. Грушевський, чиї праці з історії України видавалися і перевидавалися в ряді країн світу. Незабаром він став академіком ВУАН, а 1929 р.— академіком АН СРСР.

В українській літературі 20— 30-х рр. активно виступали представники різних напрямів і творчих течій: П. Тичина, В. Сосюра, М. Рильський, М. Драй-Хмара. Значним внеском у літературний процес республіки були памфлети М. Хвильового, сонети М. Зерова, новели й оповідання І. Косинки, сатира та гумор О. Вишні, драматургія і проза М. Куліша, І. Дніпровського, М. Ірчана, І. Микитенка. З'явилися високохудожні твори І. Ле, Ю. Яновського та багатьох інших письменників.

У цей період інтенсивно розвивалося й музичне мистецтво. Чимало творів українських композиторів увійшло до скарбниці як національної, так і світової музичної культури. Величезний внесок у її розвиток зробили Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Вериківський та ін. Важливе значення для розвитку музичного мистецтва й підготовки висококваліфікованих кадрів мало відкриття Київської, Харківської та Одеської консерваторій.

Значну роль у розвитку української культури відіграло театральне мистецтво. В національному театрі працювали уславлені корифеї сцени П. Саксаганський та М. Садовський. Їм на зміну прийшла ціла плеяда таких яскравих митців, як О. Сердюк, Н. Ужвій, О. Ватуля, А. Бучма, Ю. Шумський, О. Петрусенко, І. Паторжинський, Б. Гмиря та М. Гришко.

Становлення українського театрального мистецтва нерозривно пов'язане з акторською і режисерською діяльністю Г. Юри — одного із засновників, а з середини 20-х рр. незмінного керівника драматичного театру ім. І. Франка.

Видатним діячем українського театру був Л. Курбас. Його творчість — яскрава й водночас драматична сторінка історії вітчизняного театрального мистецтва. Ще 1922 р. він

організував унікальний творчий колектив під назвою «Березіль», що став своєрідним експериментальним центром оновлення національного театру.

Однією із основних причин українізації як частини національної політики державної партії було те, що влада мусила навчитися розмовляти з народом його мовою, аби посилювати вплив партії на маси, поширювати комуністичну ідеологію, зміцнювати державні структури. Важливою складовою українізації комуністичні лідери вважали збільшення питомої ваги представників корінної національності як у партійних організаціях, так і в управлінському апараті. Це не могло не сприяти зростанню в них прошарку національної інтелігенції, а отже, й пожвавленню сепаратистських настроїв.

Звичайно, ці побічні наслідки українізації були для влади небажаними і навіть небезпечними. Тому із зміцненням тоталітаризму вона поступово відмовлялася від своєї попередньої політики і під виглядом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» та «націонал-ухильництвом» розгорнула репресії проти інтелігенції і тих партійних працівників, котрі серйозно сприйняли процес українізації.

Якщо ідеологічна позиція таких визнаних авторитетів у національному питанні, як М. Хвильовий, М. Волобуєв і О. Шумський, причетних до політики українізації, базувалася на вченні Леніна, то їхня історична й національно-культурна аргументація — на наукових працях академіка М. Грушевського. В ті роки його концепцію про походження Української держави й української нації партія і радянський уряд вважали цілком об'єктивною, як і позицію українських націонал-комуністів, доки вони не почали активно пропагувати її в партійній пресі.

У квітні 1926 р. Й. Сталін у листі до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича різко засудив позицію М. Хвильового як шкідливий ухил, цілу течію антипартійної, націоналістичної думки в Компартії України («хвильовизм») і зажадав ліквідації націоналізму.

Не тільки М. Хвильового, а й сотні, тисячі українських інтелектуалів, як комуністів, так і безпартійних, було звільнено з роботи й потім фізично знищено. Розгромлено, розігнано і тих працівників ЦК КП(б)У, котрі разом з членом ЦК О. Шумським підтримали позицію М. Хвильового й вимагали від центру прискорити українізацію партійного і державного апарату.

Восени 1929 р. розпочалися переслідування вчених, особливо тих, які сформувалися в дореволюційний час. Серед багатьох інших було безпідставно репресовано і згодом знищено академіків М. Світальського та С. Семковського. Звинувачено також колишнього президента ВУАН В. Вернадського і щойно обраного президентом О. Богомольця.

У боротьбі проти селянства, що не бажало задарма працювати в примусово створених колгоспах, сталінські емісари В. Молотов і Л. Каганович застосували восени 1932 р. нещадну зброю — конфіскацію всіх продуктів, нібито як кару за несплату податків. Внаслідок цього до літа 1933 р. загинуло від голоду понад 3 млн. селян.

Українізація остаточно припинилася на початку 1933 р. з прибуттям в Україну на постійну роботу новообраного другого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева. Разом з ним з'явився з оновленою командою ДПУ В. Балицький. Упродовж 1933 р. з Росії в Україну було переведено велику кількість відповідальних працівників неукраїнської національності. Вони разом з місцевими висуванцями потопили в крові, задушили в муках штучно створеного голоду українізацію.

У 1933—1938 рр. зазнало репресій багато діячів української культури і серед них — Л. Курбас, М. Бойчук, М. Зеров, Л. Гомон, М. Вороний, О. Досвітній, М. Ірчан, М. Куліш... Представники «розстріляного покоління».

Прагнучи вижити в умовах тоталітаризму, деякі з тих діячів культури, котрим пощастило уникнути репресій, почали оспівувати у своїх творах Й. Сталіна та його оточення. Страх, нав'язаний суспільству, запав у свідомість багатьох людей.

На знак протесту проти антиукраїнської політики наклали на себе руки М. Хвильовий та М. Скрипник. 1933 р. було проведено чистку в партії. З КП(б)У виключили 51 тис. чоловік. З 1933 по 1938 р. численність Компартії України зменшилася з 468 793 членів до 306 527. У березні 1937 р. звільнили з роботи П. Постишева, а пізніше — першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. В другій половині 1937 р. було знищено весь склад ЦК КП(б)У й уряду УРСР. У серпні того ж року закінчив життя самогубством голова уряду П. Любченко. Сотні невинних людей звинувачувались у націоналізмі, причетності до заколотів та участі в неіснуючих таємних організаціях. Переслідувались сім'ї репресованих «ворогів народу».

Сталінський терор проти інтелігенції та селянства підірвав соціальну базу української державності. Відродження нації, що набуло особливого розвитку в 20-ті рр., захлинулося. Величезними демографічними втратами 30-х рр.

можна пояснити відносну слабкість політичної волі населення радянської України в наступні роки.

Німецько-радянський пакт про ненапад, підписаний у Москві 23 серпня 1939 р., і таємна угода щодо впливу країн-партнерів у Східній Європі стимулювали виникнення глобального світового конфлікту, в зоні воєнних дій якого опинилися спочатку західноукраїнські землі, а з 1941-го — центральні та східні.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, що дало початок 2-й світовій війні. Фашистські війська невдовзі зайняли Лемківщину, Підляшшя, Холмщину й західну частину Галичини до лінії Сокаль — Львів — Стрий. За таємною угодою Молотова — Ріббентропа, Червона армія 17 вересня увійшла в Західну Волинь та Галичину. Як передбачалося новим радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 р., кордон між Німеччиною і СРСР було встановлено приблизно по лінії Керзона. В колишній Польській державі гітлерівці створили Генеральну губернію, до якої увійшли українські етнічні землі з населенням 1,2 млн. чоловік.

22 жовтня 1939 р. в Західній Україні відбулися вибори до Народних зборів, які ухвалили декларацію про встановлення радянської влади на всій території та про її возз'єднання з УРСР. Збори також затвердили декларації про націоналізацію банків, великої промисловості, про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель.

На початку серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення до складу УРСР Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. Створювались області — Чернівецька (до неї крім північно-буковинських земель увійшла основна частина Хотинського повіту Бессарабії) та Акерманська, невдовзі перейменована на Ізмаїльську (з 1954 р. її територія в складі Одеської обл.). Шість центральних повітів Бессарабії переважно з молдавським населенням і частина лівобережних земель колишньої МАРСР утворили нову союзну республіку — Молдавію.

Встановлення радянської влади на західноукраїнських землях мало позитивні наслідки. Зросла кількість початкових шкіл, українська мова стала офіційною у Львівському університеті, поліпшилося медичне обслуговування населення, і насамперед сільського. Але разом з тим радянська влада принесла з собою сталінський тоталітарний режим. Розпочався демонтаж українських суспільно-економічних і культурних інфраструктур. Було розпущено політичні партії,

репресовано їхніх лідерів. Припинили свою діяльність громадські, культурні, наукові, торговельні й промислові об'єднання та установи, зокрема «Просвіта». Взимку 1940 р. розгорнулася масова депортація місцевого населення в Сибір. За деякими даними, за рік у районах Західної України і Західної Білорусі було репресовано майже 1,2 млн. чоловік (близько 10 відсотків населення).

Однак, незважаючи на це, акт возз'єднання Західної України і Північної Буковини з УРСР став визначною історичною подією, бо означав возз'єднання всіх українських земель у єдиній державній структурі.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. Розпочалася велетенська за своїми масштабами й надзвичайно жорстока за методами війна двох тоталітарних держав. Вона відразу виявила слабкі сторони Радянського Союзу, що зазнав невиправдано великих матеріальних і людських втрат. До кінця року гітлерівці захопили майже всю Україну й запровадили жорстокий окупаційний режим.

Антигуманну природу нацизму найяскравіше характеризує його ставлення до євреїв та військовополонених. В Україні було створено 50 гетто й 180 великих концтаборів. Протягом кількох місяців гітлерівці знищили близько 650 тис. євреїв. До кінця війни загинуло в таборах понад 3 млн. військовополонених, з них майже 1,3 млн.— в Україні.

Загарбники нещадно експлуатували населення і природні багатства краю. 85 відсотків продуктів, що надходили до Німеччини з радянських окупованих районів, були з України. Для німецької промисловості та сільського господарства вона стала й джерелом дармової робочої сили. Загалом з України було вивезено на каторжні роботи до Німеччини 2,4 млн. чоловік.

Через відсутність продуктів харчування населення українських міст голодувало. Тому чимало людей ішли в села. За роки окупації Київ залишило 60 відсотків жителів. З Харкова на роботи до Німеччини було вивезено 120 тис. чоловік; 30 тис. осіб фашисти розстріляли, а 80 тис. померли від голоду.

Незважаючи на нещадний терор окупантів, в Україні розгорнулася антифашистська боротьба. Найефективнішою формою опору був масовий партизанський рух — понад 60 з'єднань, близько 2 тис. загонів і груп. Партизани влаштовували диверсії на комунікаціях ворога, громили гарнізони, штаби, сіючи страх і непевність. На чолі великих і найактивніших формувань стояли С. Ковпак, О. Федоров, О. Сабуров.

Крім радянських партизанів билися з окупантами й партизанські загони українських націоналістів. Перші з них, не пов'язані з ОУН, створив на Поліссі та Волині Т. Боровець (Бульба), який свого часу був близьким до уряду УНР. Сформований ним загін «Поліська Січ» (пізніше перейменований на Українську повстанську армію) боровся у своєму регіоні проти залишків Червоної армії, що потрапили в оточення. Коли німці спробували розпустити цей загін, Т. Боровець обернув проти них зброю, а також проти радянських партизанів. 1942 р. на Волині виникли й інші загони — ОУН-Бандери та ОУН-Мельника.

Українська повстанська армія (УПА), створена ОУН-Б наприкінці 1942 р., діючи на просторах Волині, Полісся, а згодом і в Галичині, боролася як проти німців, так і проти радянських партизанів. На початку 1944 р. її чисельність становила близько 30—40 тис. чоловік. Ця армія вступила в жорстокий конфлікт з польським населенням на суміжних землях Волині, Полісся, Холмщини, а також з Армією Крайовою (АК), яка хотіла зберегти свій контроль над цими землями. Розпочалася кривава боротьба, від якої страждали насамперед цивільні жителі.

Націоналісти сподівалися, що з нападом Німеччини на СРСР виникнуть умови для відновлення незалежної Української держави. З цією метою було створено Легіон українських націоналістів, де переважали прихильники С. Бандери. Це збройне з'єднання чисельністю 600 чоловік мало два підрозділи — «Нахтігаль» і «Роланд». Однак у перші дні фашистської окупації України ОУН-Б увійшла в конфлікт з німецькою владою. 30 червня 1941 р. несподівано для гітлерівців С. Бандера проголосив у Львові відновлення Української держави; прем'єр-міністром її уряду було призначено Я. Стецька. Цей самочинний акт націоналістів викликав обурення в нацистського політичного керівництва, й С. Бандеру та його найближче оточення було заарештовано. Він перебував у концтаборі до весни 1944 р.

Нелегкими виявилися перші повоєнні роки, коли Україна, зазнавши більших руйнувань, ніж будь-яка країна Європи, повернулася до мирного життя. Загинули мільйони людей (точна кількість жертв ще невідома). В руїнах лежало 714 міст і 28 тис. сіл, було знищено понад 16 тис. підприємств. Республіка втратила 40 відсотків своєї економіки, прямі збитки становили 285 млрд. крб. Особливо тяжке становище склалося в сільському господарстві, а посуха 1946 р. і конфіскація зерна державою призвели до голоду.

В країні панував режим, який спирався на закостенілу піраміду адміністративно-репресивної системи, що склалася ще в 30-і рр. Розгалужений партійно-державний апарат тримав під неослабним контролем усі сфери життя суспільства. На той час практично не було сил, здатних протистояти цій системі. Можна говорити лише про виникнення тенденцій до створення опозиції сталінському режимові. Це виявлялось у виступах колишніх фронтовиків проти бюрократизму й адміністрування, у намаганні частини студентської молоді переглянути застарілі комуністичні догми й постулати, розумінні досвідченими господарськими керівниками необхідності реформування надто централізованого механізму управління економікою. Таких поглядів дотримувались і деякі представники партійного апарату. Хоч це ще не було відкритим протестом, режим уже розпізнавав можливу загрозу.

Найнебезпечнішою здавалася інтелігенція — вчені, письменники, публіцисти, які могли підвести суспільство до розуміння необхідності його оновлення. Тому інтелігенція зазнала нищівного удару сталінського режиму. Знову було ввімкнено на повну потужність увесь охоронно-репресивний механізм системи, що діяв у двох основних напрямах: посилення ідеологічної обробки свідомості народних мас і репресивні заходи проти інакомислячих.

У серпні 1946 р. розпочалася кампанія залякування й репресій проти діячів літератури та мистецтва, яку згодом назвали «ждановщиною». Ідеологічна спрямованість творчості письменників, драматургів, театральних критиків, режисерів, музикантів, економістів визначалася засобами директивних постанов. Коли в серпні 1948 р. вульгаризовані погляди на біологію академіка Т. Лисенка було офіційно схвалено, стало ясно, що й інші галузі природничих наук зазнаватимуть ідеологічних атак. Відкритий опір партійному наглядові, що загрожував повним професійним крахом та ув'язненням у таборах, могли чинити лише люди, здатні цілковито пожертвувати собою. За вказівкою ЦК ВКП(б) у всіх наукових та навчальних закладах, у державних установах, міністерствах і творчих спілках були створені «суди честі», які відіграли ганебну роль у житті повоєнного суспільства. З інакомислячими розправлялися руками їхніх колег і товаришів.

У серпні 1947 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про загрозу українського націоналізму, в якій піддавалися нещадній критиці збірник «Історія української літератури» (під редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка), виданий 1945 р., а також твори Ю. Яновського, А. Малишка, О. Довженка. Було замінено редакційний склад журналів «Вітчиз-

на» й «Перець». З новою силою розгорнулася кампанія проти «школи М. Грушевського», засуджувалася діяльність культосвітніх закладів, театрів, радіо, кіно. Наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. в Україні посилилися русифікаторські тенденції.

Особливе становище склалося в західних областях України, де масові арешти за «співробітництво» з німцями та участь в ОУН-УПА, примусова колективізація і переслідування греко-католицької церкви викликали невдоволення серед населення й активізували опір УПА. Партизанська боротьба не припинялася до 1953 р.

Після смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.) в Україні дещо послабилась боротьба проти націоналізму. Перші спроби легально змінити стан справ у сфері культури належать О. Довженку, який виступив на захист інтелектуальної творчості, за її вільний розвиток. Зароджувався український дисидентський рух (1956).

XX з'їзд КПРС засудив культ особи Й. Сталіна. Хоч висновки його носили половинчастий, непослідовний характер, настав період так званої «відлиги» (1956—1959). В цей час ставились питання чистоти української мови, припинення штучного її зближення з російською мовою. Заходами діячів культури (М. Рильського, М. Шумила, А. Хижняка) в цій галузі відбулися позитивні зрушення, зокрема було перевидано «Словарь української мови» Б. Грінченка. Поліпшився стан справ у мистецтві, вільніше зажив театр, розвивалася наука.

Незважаючи на недолугі, з непередбаченими наслідками реформи М. Хрущова середини 50-х — початку 60-х рр., країна набула раціональнішої системи господарювання, орієнтованої на передову індустріальну технологію. В Україні відійшли в минуле масові арешти, терор, чистки. Поступово зростав добробут населення. Лави творчої інтелігенції поповнювали нові діячі культури, так звані «шістдесятники».

Але ще існувала жорстка цензура, комуністична партія зберігала за собою монопольне право на владу, демократичні процеси в суспільстві не стали необоротними.

Реформи й експерименти, що проводилися в другій половині 60-х — першій половині 80-х рр., не привели до кардинальних змін в економіці, бо вони, позбавлені фінансової підтримки, носили суто декларативний характер. Економіка продовжувала розвиватися екстенсивним шляхом.

Не вдалося подолати й відмінностей між містом і селом у соціальній та культурній сферах. Побутова невлаштованість, тяжка, здебільшого ручна праця й духовне зубожіння спричинювали масову міграцію сільського населення в міста. Протягом 1966—1985 рр. українські села залишило 4,6 млн. чоловік. Сотні «неперспективних» сіл республіки припинили своє існування.

Прикметною ознакою брежнєвського періоду стала масова культоманія, тон у якій задавав сам генеральний секретар ЦК КПРС. Вихваляння заслуг останнього першим секретарем ЦК КПУ П. Шелестом було пов'язане з власною гіпертрофованою амбіційністю і владолюбством, що згодом негативно позначилося на його політичній кар'єрі. 1972 р. П. Шелеста було звільнено з посади. Одним із тих, хто після нього найближче стояв до Л. Брежнєва до останніх його днів, був В. Щербицький. Він, В. Маланчук, О. Ляшко та інші функціонери командно-адміністративної системи вперто запроваджували ідею «злиття націй», що на практиці означало витіснення української мови та культури з усіх сфер життя.

Всупереч сподіванням, елементи сталінізму, щоправда без масового терору, продовжували виявлятися. Конституційне право на свободу слова не забезпечувалось. У 50-і рр. нормальна демократична активність часто сприймалася системою як вияв інакомислення й жорстоко придушувалась, а тих, чиї погляди не влаштовували офіційну владу, ізольовували від суспільства. У боротьбі властей з дисидентством Україна посідала чи не найперше місце в СРСР.

9 листопада 1976 р. було засновано Українську Гельсінську групу (УГГ) з метою ознайомлення широких мас з Декларацією ООН про права людини, збирання доказів порушення прав людини та національних прав в Україні. Крім того, УГГ ставила собі завданням сприяти встановленню безпосередніх зв'язків України з іншими країнами, домагатися акредитації в Україні зарубіжних журналістів, вільного обміну інформацією та ідеями.

М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненка, М. Матусевича та інших було заарештовано й засуджено до тривалого ув'язнення в таборах і засланнях. Але в 1978—1979 рр. до УГГ вступило понад 30 осіб, більшість яких також було репресовано. Деякі члени Гельсінської групи отримали дозвіл на виїзд з СРСР і згодом створили Закордонне представництво УГГ.

В другій половині 70-х рр. прокотилася нова хвиля арештів. Цього разу було позбавлено волі О. Бердника, Ю. Бадзя, Ю. Литвина, П. та В. Січків, М. Горбаля та багатьох інших діячів.

Зміни на верхівці комуністичної ієрархії (Брежнєв — Андропов — Черненко — Горбачов) не мали істотного впливу на офіційну політику в УРСР, де незмінно на посту першого секретаря ЦК КПУ залишався В. Щербицький.

На межі 70—80-х рр. продовжувались арешти й переслідування українських патріотів. Було позбавлено волі майже всіх членів УГГ. Арешти не припинялися й у 1983—1986 рр. Важкі умови табірного життя 1984—1985 рр. вкоротили віку визначним українським політичним діячам: О. Тихому, В. Марченку, Ю. Литвину, В. Стусу. Офіційні заяви уряду про те, що з дисидентством в СРСР остаточно покінчено, спростовувались подальшими виступами борців за права людини та національну свободу.

На початку 80-х рр. гостра криза в СРСР охопила всі сфери. Розладнана економіка не забезпечувала потреб країни. Рік у рік знижувався життєвий рівень населення. Тотальний контроль душив будь-які вияви незалежної думки.

Можна сказати, що в історії радянського суспільства епоха застою — закономірна наступниця періоду масового насильства, невдалих спроб реформ і демократизації, розчарування, втоми, що їх прикривали високими словами. Тут кульмінація і підсумок неекономічного господарювання, недемократичного керівництва й ідеологічної двозначності. Тут остаточно сформувався економічний, соціальний і психологічний механізм, який і досі дається взнаки.

Але давно відомо, що часи суспільного й політичного застою іноді сприяють внутрішній праці творчої особи. Це, як зазначали історики, мало місце в Німеччині XVIII ст. та в Росії XIX ст. Так і в нас період застою пробудив духовний потенціал суспільства, ті напрями думки, що привели його в рух у другій половині 80-х рр.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Кожна історична постать органічно пов'язана зі своєю епохою. Михайло Сергійович Грушевський — перший президент України, найвидатніший її історик і вчений, інтелектуал зі світовим ім'ям — жив і діяв на доленосному для України зламі XIX—XX ст. Адже народився він 1866 р. (29 вересня), за 34 роки до початку віку двадцятого. І в XX ст. доля відвела йому також 34 роки. Ця умовна межа, що поділила навпіл життя геніальної людини, причетної одразу до двох століть, була для всього українського народу початком його національного відродження й боротьби за державність. М. Грушевський грунтовно робив свою роботу — писав історію і водночас творив її, обіймаючи найвищі державні посади. Його геній, очевидячки, полягав у тому, що, виносивши і викристалізувавши у своїй дослідницькій діяльності ідею Української держави, він безпосередньо реалізовував її в умовах народно-демократичної революції в Україні 1917—1921 рр. Тим-то його ім'я і діяльність викликали шалену лють імперських великодержавників. Для них він завжди був «зубром українського буржуазного націоналізму», твори якого намагалися будь-що вилучити з наукового обігу, а їхнього автора — з пам'яті народної. Відновлення української державності 1991 р. врятувало творчу спадщину М. Грушевського, висновки й передбачення якого, поза сумнівом, домінуватимуть і на межі XX—XXI ст., поступово перетворюючись на ідейні засади та основу подальшого буття всього українського народу.

М. Грушевський народився на Холмщині — споконвічній українській землі (м. Холм, засноване ще Данилом Галицьким, з 1919 р. перебувало в складі Польщі), де формувалися його погляди на складні суспільні процеси кінця XIX ст. Михайловому батькові Сергію Федоровичу, вихідцю із Чигиринщини, довелося поїздити світом у пошуках достатку для сім'ї. Він, син диякона, закінчивши духовну семінарію та академію, працював у різних місцях: був управителем учительської семінарії в Холмі, вчителем у Кутаїській гімназії, інспектором народних шкіл у Ставропольській губернії. Мати Глафіра Захарівна народилася у сім'ї священнослужителя з роду Опоків-Опоцкевичів з Київщини.

Восени 1872 р., коли батьки переїхали до Ставрополя, для Михайла Грушевського, за його ж словами, розпочалося цілком свідоме життя. Під час канікул (у 1873 і 1876 рр.) він з татом і мамою відвідував рідню в с. Сестринівці неподалік Козятина. Згодом писав у своїх «Споминах»: «Українське село, ліси, води, український народ, українська мова — все це ввірвалося в мою душу, як якийсь інший, кращий світ». У той період зміцніла любов Михайла до рідного краю, мови його народу, звичаїв і традицій.

У 1880—1886 рр. він навчається у Тифліській гімназії на Закавказзі, багато читає, захоплюється творами М. Косто-

Нариси про осіб, вміщених у цьому розділі, згруповано за таким принципом: політичні діячі, ідеологи й священнослужителі, військові, діячі культури та науки.

марова, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Максимовича, А. Метлинського, М. Петрова, зокрема його працею «Очерки по истории украинской литературы XIX в.». За словами М. Грушевського, значний вплив мав «сей похід розпорошених, різномастих, різночинних українських письменницьких сил на відродження українського слова, українського життя, української поезії... в суті вони становили поважну течію, поважне історичне явище, проривали глибоку борозну на занедбанім перелозі українського життя». Батько передплачував для Михайла журнал «Киевская старина», який друкував матеріали з питань української історії, літератури й церкви і, як згадував М. Грушевський, формував його світогляд у поміркованому ліберальному напрямі з народницькими ухилами та «культурно-національною закраскою». Особливий вплив на нього мало спільне двотомне видання В. Антоновича й М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», а також праці М. Костомарова «Дві руські народності» та «Думки про федеративний початок давньої Русі», опубліковані 1861 р. в журналі «Основа».

Ще в гімназії М. Грушевський розпочинає свої літературні спроби. Пише оповідання українською мовою. Одне з них надсилає до Києва відомому українському письменникові І. Нечую-Левицькому. Той не лише озвався теплим листом, а й посприяв публікації цього твору 1885 р. у львівському журналі «Діло». Як писав у «Споминах» М. Грушевський, в той період метою, змістом і щастям свого життя він вважав «послужити національному українському відродженню».

Двадцяти років юнак вступає до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний факультет. Залишивши літературно-письменницьку мрію, починає захоплюватись історією. Першим науковим дослідженням у цьому напрямі став трактат «Южнорусские господарские замки в половине XVI века». На третьому курсі він за порадою В. Антоновича пише фундаментальну працю «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века». За неї був нагороджений золотою медаллю, а 1891 р. вона вийшла друком, остаточно визначивши долю майбутнього великого історика. Він став професорським стипендіатом і, отримавши кошти, продовжував наукову роботу в архівах Москви й Варшави. 1893 р. М. Грушевський за дослідження з історії Барського староства на Поділлі здобуває ступінь магістра історії. Свої перші наукові розвідки він писав російською мовою, яка на той час була офіційною в Київському університеті, створеному як російський вищий навчальний заклад 1834 р. в розпал русифікації України. А 1876-го вийшов царський указ про недопущення української мови в церкву, школу та громадські установи.

М. Грушевський, попри застереження своїх рідних, бере участь в діяльності Київської громади, до якої входив цвіт тогочасного українства — В. Антонович, М. Драгоманов, М. Чубинський, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко та ін., знайомиться з методологією історичного дослідження провідних світових і вітчизняних учених — від батька історії Геродота до фундаторів української культури й науки, що виросли на благодатних ідеях європейської філософії та історіографії. В цій справі стало йому в пригоді знання іноземних мов. Сам він скромно заявляв, що «з природи не мав здібності до вживання мов практично, хоч граматично відчував їх добре — і старі (латинську й грецьку), і нові, якими були німецька (за бажанням батька) і французька». Крім того, користувався англійською та польською мовами. Таким чином, М. Грушевський ознайомився з багатьма творами провідних зарубіжних учених, бо університетські «виклади,— за його словами,— не багато могли дати». Звичайно, в умовах зросійщення української школи влада не допускала вільнодумства і серед студентів, тож у Київському університеті панувала задушлива атмосфера. В «Автобіографії» М. Грушевський зазначав, що ті роки належали до сумних часів російських університетів, і Київський не був серед них винятком.

1894 р. громадськість Галичини, яка входила до складу Австрійської монархії, виборола право на відкриття у Львівському університеті кафедри української історії (офіційно «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи»). Очолити її запропонували В. Антоновичу, але той, зважаючи на свій вік, відмовився на користь свого учня М. Грушевського. І хоч у міністерстві освіти австрійського уряду не хотіли, аби посаду цю обіймав православний російський підданий, як, зрештою, і того, щоб західні українці вивчали історію свого народу, він отримавтаки призначення. Це викликало задоволення серед українського громадянства Галичини.

Відтоді й до 1913 р. М. Грушевський працював у Львівському університеті й був пов'язаний з громадським і науковим життям Галичини. Перший професор історії України, на вступній лекції виклав свою історіософську концепцію: всі періоди історії Руси-України нерозривні, а ідея державності українського народу «переходить через увесь той ряд віків»; народ «есть єдиний герой історії»; державний

устрій цікавий для історії лише тим, що «він впливав на стан народу», зазнавав впливу громади й відповідав її бажанням і змаганням; культура для історії цікава тим, що відбиває елементи загальнонародні.

Як зазначав він в «Автобіографії» 1906 р., «написання суцільної історії України рано, ще в Київських часах, стало моєю задушевною загадкою, до певної міри питанням честі своєї і свого покоління». Цю ідею М. Грушевський почав втілювати в праці «Історія України-Руси», поклавши в її основу три чинники: населення, територію і державу. 1-й том вийшов 1898 р. Всього ж він підготував десять томів. Автор зазначав, що в цій праці хоче «подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми тепер мислимо під назвою українського народу, інакше званого «малоруським», «південноруським», просто «руським», або «русинським». М. Грушевський наголошував, що український народ вирізняється своєю окремою мовою, має окремі антропологічні, психофізичні й культурні прикмети, а історичні часи для українського народу — це IV ст. нової ери.

Українською землею він вважав тогочасну етнографічну територію українського народу, здавна колонізовану українськими племенами, які боролися проти кочовиків тюркського-татарського походження. Як зазначає відомий історик О. Прицак у своїй праці «Історіософія та історіографія Михайла Грушевського», останній спростував твердження московських книжників, побудоване на середньовічній генеалогічній ідеї, що спадкоємцем Київської держави стало Московське царство. Цю «звичайну схему руської історії» (М. Грушевський) обстоювала російська державна історіографія.

Львівський період життя вченого був багатим не лише науковими здобутками. Його захоплювала й громадська діяльність. 1894 р. обирається головою історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка, а з 1897-го самостійно керує ним, наближаючи його до рівня академії наук європейського зразка. В 1895—1913 рр. М. Грушевський редагує «Записки» товариства, яких вийшло понад 100 томів. Крім того, стає спочатку головою спостережної ради, а згодом очолює дирекцію «Українсько-руської видавничої спілки», що випустила близько 300 українських книг, переважно історичної тематики. З його ініціативи 1898 р. почав виходити щомісячник «Літературно-науковий вісник», навколо якого гуртувалися провідні літератори, зокрема Іван Франко та Володимир Гнатюк.

Доклав він чимало сил, аби «засипати провалля, що витворилися між синами одної землі,— писав історик Іван Крип'якевич.— Він раз у раз єднав наддніпрянців із галицькими й буковинськими українцями до одного діла, працював над зближенням у поглядах, у мові, у праці».

Після революції в Росії 1905 р. М. Грушевський чимдалі більше уваги приділяє Наддніпрянщині. 1907 р. він засновує, на зразок львівського, Українське наукове товариство в Києві. У його «Записках» друкувалися галицькі письменники і вчені (здійснювались і окремі видання), а в Галичині виходили твори наддніпрянських авторів. 1909 р. М. Грушевський налагодив у Києві випуск української щотижневої газети «Село», де публікувалися художні твори вітчизняної і перекладної літератур, нариси, популярні статті та інформація, висвітлювалися галицькі проблеми. На базі «Села» 1911 р. почала виходити газета «Засів». Виступаючи за спільну для всіх українців писемність, учений боровся як проти ополячення української мови в Галичині, так і проти її русифікації на українських землях, що були під владою Росії. В одній із статей у київському журналі «Україна» він писав, що 1905 р. народний гнів змів і указ, санкціонований «царем-визволителем» * на літньому відпочинку в Емсі (Емський указ 1876 р.). Малоросійська «говірка», або «жаргон», чи «арго», як величали цю мову державні мужі, тимчасовими правилами 1905 р. цілковито зрівняно з «державною мовою» у нововизначеній цензурній практиці. «Се був один з тріумфів українського визволення».

Багато зробив М. Грушевський і для розвитку української освіти в Галичині. Підтримував молодь у її боротьбі за український університет у Львові. Організований ним науковий студентський гурток налічував близько сотні слухачів. За його ініціативою створювалися українські приватні школи. З 1910 р. він очолював «Краєвий шкільний союз». Був почесним членом львівської «Просвіти», яка залучала до знань широкі верстви українського населення.

1896 р. М. Грушевський одружився з молодою львівською вчителькою Марією Вояковською. 1900-го в них народилася донька, яку назвали Катериною. Згодом вона стала відомою українською фольклористкою, соціологом і перекладачем, допомагала батькові в його роботі. 1939 р. її було репресовано, а відтак, як і дядька Олександра Грушевського, звинувачено у зв'язках з неіснуючим «Українським націоналістичним центром», яким нібито ідейно керу-

* Йдеться про Олександра II.

вав М. Грушевський. Так режим помстився йому за його ідеї і боротьбу за Українську державу. Катерина Грушевська померла 1944 р. (місце смерті не встановлено). 1959-го була посмертно реабілітована.

На початку 1-ї світової війни М. Грушевський разом з сім'єю повернувся до Києва. На той час російська армія, завдавши поразки австро-угорським військам, відтіснила їх за Львів. Грушевського, запідозреного в пособництві ворогам, було заарештовано. І хоч у його львівській і київській квартирах під час обшуків не виявили нічого підозрілого, вченого вислали до Сибірська (туди ж виїхала і родина), а пізніше перевели до Москви. У засланні він працював над курсом всесвітньої історії та історії України.

Аж ось у Росії спалахнула Лютнева революція 1917-го. 12 березня М. Грушевський повернувся до Києва і як відомий серед політичних і громадських організацій ідеолог і провідник українського національно-визвольного руху очолив Українську Центральну Раду. Вона під його керівництвом проіснувала чотирнадцять місяців. Про сам факт свого обрання на цю відповідальну посаду він писав: «Я вважаю, що се була найвища честь, якої я коли-небудь зазнав, і один з моментів найбільшої національної нашої консолідації».

«Проект організації Центральної Ради був моїм ділом»,— зазначав М. Грушевський. Він розробив її програму й платформу як осередку українського громадянства. При об'єднанні сил українства класова і професійна належність не бралися до уваги. Цей законно обраний орган влади, до складу якого входили представники інтелігенції, селяни, робітники, військові, ставив собі за мету проголошення національно-територіальної автономії України.

Заходами М. Грушевського, який добре розумів роль преси в поширенні й тлумаченні інформації про Центральну Раду, відразу ж було організовано видання інформаційного листка «Вісті Центральної Ради», а на основі колишньої української газети «Рада» почала виходити інша — «Нова Рада», пізніше «Народна Воля». В них уже обстоювалась ідея самостійності України, друкувалися статті М. Грушевського на актуальні політичні теми, зокрема з української історії. В цей час вийшли його брошури «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації» та ін. Родина Грушевських жила коштом лише літературних гонорарів Михайла Сергійовича, бо він, як і весь актив Центральної Ради, там ніякої платні не отримував.

Центральна Рада під проводом М. Грушевського розпочала своїми чотирма універсалами велику справу будівництва держави українського народу — від автономії в складі Росії до повної державної незалежності. «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим,— писав Грушевський у праці «На порозі нової України»,— таким, «що згоріло в моїм кабінеті»,— се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства... Ну а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузи, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально». Четвертим Універсалом Центральна Рада проголосила створення самостійної, суверенної Української держави — Української Народної Республіки. В ніч на 12 січня 1918 р. М. Грушевський урочисто проголосив перед Центральною Радою, що «однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Ці його слова зал зустрів овоціями і схвальними вигуками, пролунав гімн «Ще не вмерла Україна». Як писала «Нова Рада», все злилося в загальний переможний гук раба, що вирвався з кривавої неволі.

Так, Центральна Рада під керівництвом М. Грушевського еволюціонувала від вимог національно-територіальної автономії до проголошення самостійності України, прийнявши поступово всі постулати державного будівництва. Було створено українське військо, відновлено символи України, що існували з часів київського князя Володимира,— золотий тризуб і жовто-блакитний прапор, запроваджено українську систему грошових і поштових знаків, організовано мережу української освіти — від початкової до вищої школи. Постали українська наука, література, преса, воскресла українська православна церква. Кожному громадянинові УНР, незалежно від його походження, віри й політичних поглядів, конституційно гарантувалися всі громадянські права. Початок цих демократичних перетворень визнав навіть російський Тимчасовий уряд. До України почали з'їжджатися дипломатичні представники іноземних держав. Отже, відновлення української державності 1991 р. є прямим продовженням політичної діяльності Української Центральної Ради.

До самого перевороту, здійсненого гетьманом П. Скоропадським, і приходу німецьких військ М. Грушевський разом зі своїми сподвижниками послідовно закладав підвалини

української державності. 29 квітня 1918 р. було затверджено Конституцію УНР, змінено земельне законодавство, обрано президентом М. Грушевського. Але Центральна Рада під ударами німецьких військ перестала існувати.

Після гетьманського перевороту М. Грушевський проживав у Києві, займаючись науковою працею. Брав участь у засіданнях Наукового товариства ім. Шевченка, а також в урочистому відзначенні 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані в Києві підписання Акта злуки УНР і ЗУНР, що відбулося 1 грудня у Фастові, коли гетьманщина доживала останні дні. Більшовицькі війська знову захопили Київ. На початку лютого М. Грушевський виїхав до Кам'янця, а наприкінці березня 1919 р.— на цілих п'ять років до Чехо-Словаччини й Австрії. У Відні він створив Український соціологічний інститут, працював у еміграції над багатотомною «Історією української літератури», редагував газету «Борітеся — поборете». Хоч міг займатися науковою і викладацькою роботою в Оксфордському, Сорбоннському та інших університетах Європи й жити на широку ногу, він вирішив повернутися в Україну. Навесні 1924 р. сім'я Грушевських за дозволом ВУЦВК приїхала до Києва. Більшовицької ідеології він не прийняв, але заявив про своє лояльне ставлення до уряду радянської України. В одному з листів від 5 липня 1923 р. М. Грушевський писав: «Я большевикам ніякий не приятель, мало хто стільки потерпів від них, як я, і далі терплю: книги мої в Україні заборонено...» А ось рядки з його іншого листа: «...Дотеперішня «самостійність» Української Республіки була чистою іронією: однаково правила всім купка більшовиків московських...»

Дарма, що вченого обрано було академіком (1924 р.— ВУАН, а 1929-го — АН СРСР), більшовизм не міг змиритися з його концепцією історичного розвитку України, генеруванням ідеї незалежної України.

Радянські керівники Шумський, Чубар, Любченко, Затонський та інші розпочали переслідування М. Грушевського, однак він, не поступаючись своїми переконаннями та історичними концепціями, які послідовно втілював у життя, не йшов на жодні компроміси.

На початку березня 1931 р. вченого заарештували, звинувативши в антирадянській діяльності й керівництві неіснуючим «Українським націоналістичним центром». Сталінська машина запрацювала на повні оберти. У квітні, після допитів, М. Грушевського звільнили й залишили жити у Москві. Беручи до уваги світову велич цієї людини, Ягода, Каганович і, либонь, сам Сталін вирішили тишком-нишком

вкоротити йому віку. 5 серпня 1933 р. НКВС припинив справу Грушевського у зв'язку з його смертю.

Канцеляристи НКВС явно поспішили, і якраз в цьому криється ще не з'ясована загадковість обставин смерті М. Грушевського, бо насправді він помер 25 листопада 1934 р. в м. Кисловодськ під час хірургічного втручання — вирізування чиряка. Про це навіть повідомляється в офіційному некролозі, але знову сумнівним є те, що, як у ньому сказано, смерть настала «після важкої хвороби». Хоч прямих доказів причетності НКВС до його згуби й досі не виявлено, підозру в цьому викликає сам перебіг подій.

Усе своє життя великий український учений-історик Михайло Грушевський, голова Української Центральної Ради і перший президент України, присвятив боротьбі за створення держави української нації. Тим-то радянська історіографія повсякчас паплюжила його, називаючи запеклим ворогом трудового народу, українським буржуазним націоналістом (що сприймалося, наче лайка), навіть давнім німецьким агентом, лжевченим. Переконливих аргументів для підтвердження цих характеристик ніхто не наводив та й не міг навести. А проте в радянський період на творчу спадщину вченого (понад 2 тис. праць) було накладено заборону. Навіть за читання його «Ілюстрованої історії України» людей звільняли з роботи, виключали з вузів як українських націоналістів.

Дороговказом у майбуття можна назвати наукову й політичну діяльність Михайла Грушевського, який, безперечно, є великим сином українського народу, а отже, й незалежної соборної України.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

Володимир Кирилович Винниченко народився 18 липня 1880 р. на хут. Веселий Кут Єлисаветградського пов. Херсонської губ. (тепер с. Григорівка Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.) в селянській родині. З семи років навчався у початковій школі. Потім батьки, зважившись на пораду вчительки, при матеріальній підтримці брата по матері А. Павленка, робітника-складальника в повітовій друкарні, посилають кмітливого хлопця до Єлисаветградської гімназії. Виходець із «мужиків», він одразу ж відчув недоброзичливість з боку викладачів цього навчального закладу, де здобували освіту переважно діти дворян. Гімназист вдається до бурхливого протесту. Після кількох невдалих

спроб приборкати свавільного й «отруєного мазепинською ідеологією» юнака адміністрація у липні 1899 р., перед закінченням останнього, восьмого, класу виключає його з гімназії, прикриваючись несплатою грошей за навчання.

Під час кількарічних мандрів півднем України В. Винниченко працює наймитом у поміщицьких економіях, знайомиться з життям і побутом простих людей, що згодом стало йому в пригоді як письменникові-новатору європейського масштабу; мріє про подальшу освіту й готується скласти екстерном іспити за гімназійний курс. Отримавши врешті атестат, він 1901 р. вступає на юридичний факультет Київського університету.

Ще на першому курсі, в лютому 1902 р., за участь у діяльності Революційної української партії (РУП) та в політичній пропаганді В. Винниченка заарештовують і кидають до Лук'янівської тюрми.

Так розпочалася його активна політична робота, що не припинялася впродовж двох десятиліть.

Після звільнення з кількамісячного ув'язнення колишньому студентові забороняють навчатися в університеті й проживати у Києві та на його околицях. Навесні 1902 р. за завданням РУП він вирушає на Полтавщину, де займається агітаційною роботою серед селян. А восени того ж року небезпечного пропагандиста призивають на військову службу. Він потрапляє до підрозділу, дислокованого в Києві, й використовує цю обставину для підпільної революційної діяльності.

1902 р. В. Винниченко дебютує як письменник, публікуючи в журналі «Киевская старина» своє оповідання «Краса і сила», де порушує гострі соціально-політичні й моральні проблеми. До речі, цей твір привернув увагу І. Франка, що перший з-поміж літераторів побачив і гідно оцінив небуденний талант молодого автора.

Взимку 1903 р. В. Винниченко, попереджений про можливий його арешт, залишає військову частину й виїжджає до Галичини. Тут досить швидко стає помітною постаттю в колах радикально настроєної інтелігенції. Активно співробітничає в газетах «Праця» і «Селянин» — друкованих органах Революційної української партії; пише численні політичні брошури та листівки і як кур'єр переправляє літературу в Східну Україну. Але під час однієї з поїздок його заарештовує російська жандармерія. За дезертирство й нелегальний перехід кордону кур'єр потрапляє до камери-одиночки Лук'янівської тюрми.

1904 р. В. Винниченка, звільненого за амністією, переводять із в'язниці до дисциплінарного батальйону. Однак після двох місяців солдатської служби в російській армії він знову втікає за кордон; бере безпосередню участь у підготовці нової програми РУП, частина якої на II з'їзді дістала назву Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

Революція 1905 р. в Росії підштовхнула В. Винниченка до нелегального повернення в Україну. За дорученням Центрального комітету УСДРП він улітку того ж року організовує на півдні кілька селянських виступів, які відіграли помітну роль у пожвавленні політичного руху в Україні. А в листопаді веде агітацію серед робітників Полтави, виступає на мітингах, роз'яснюючи політику своєї партії.

1906 р. В. Винниченко складає екстерном іспити за університетський курс і отримує диплом юриста.

Наприкінці 1906 р. його втретє заарештовують і після тривалого розслідування знову запроторюють до «Лук'янівки». Під час чергового восьмимісячного ув'язнення він займається самоосвітою: багато читає, самотужки вивчає англійську мову. Один з його найближчих товаришів, відомий український громадський діяч Євген Чикаленко, бере в'язня на поруки й, заставивши за нього велику суму грошей, допомагає тимчасово вийти на волю. Скориставшись цим, В. Винниченко разом з групою революціонерів утікає за кордон. У його житті настає тривалий період еміграції. Він проживає в різних країнах — Австрії, Франції, Швейцарії та Італії, не припиняючи своєї політичної діяльності, бере участь у Стокгольмському з'їзді УСДРП, стає членом її Центрального комітету. Кілька разів за завданням партії нелегально відвідує Україну, де намагається консолідувати роботу порізнених підпільних гуртків.

Тут, на батьківщині, В. Винниченка застає війна. Війська щільно перекрили усі кордони, тож він переховується спочатку в Катеринославі, а згодом — у Москві. Всю свою бурхливу енергію зосереджує на літературній діяльності: активно співробітничає в журналі С. Петлюри «Украинская жизнь», пише цілу низку творів («Босяк», «Хочу!», «Записки Кирпатого Мефістофеля»), пронизаних глибоким психологізмом, індивідуалізованою мораллю «чесності з собою», ніцшеанством і шопенгауерівською ідеєю «гармонії волі». В них відчувається вплив авангардної західноєвропейської літератури та філософської думки.

Переведення до Москви засланого в Симбірськ М. Грушевського і пожвавлення у зв'язку з цим життя місцевої

української громади повернули В. Винниченка до активної політичної роботи. Разом з М. Грушевським він видає часопис «Промінь», який сприяв поширенню українського національного руху.

Після Лютневої революції в Росії В. Винниченко виходить з підпілля і разом з М. Грушевським приїздить до Києва, щоб бути в центрі українських подій, береться за створення «Робітничої газети» — центрального друкованого органу УСДРП. Він як лідер цієї впливової партії очолює перший уряд Української Народної Республіки — Генеральний секретаріат Центральної Ради — і призначається генеральним секретарем внутрішніх справ.

В. Винниченко був автором чи не всіх декларацій і двох останніх універсалів Центральної Ради. В цих документах намагався закласти міцні підвалини незалежності України у федеративному устрої майбутньої держави, що поставала на руїнах Російської імперії. Розраховуючи на порозуміння з російськими демократами щодо українського питання, спочатку виступає за «єдиний фронт» з Тимчасовим урядом. Але його поїздка до Петрограда наприкінці травня 1917 р. розвіяла всі ілюзії; він дійшов невтішного висновку, що російська демократія закінчується там, де починається національне питання. Однак продовжує пошук компромісів і разом з М. Грушевським бере участь у київських переговорах з лідерами Тимчасового уряду про визнання автономії України.

На IV з'їзді УСДРП, що відбувся у вересні 1917 р., В. Винниченко виступає проти підпорядкування національних інтересів соціальним завданням, дотримуючись політичної поміркованості. Його кредо: без національного визволення не може бути визволення соціального.

20 жовтня 1917 р. він вирушає до Петрограда для продовження переговорів з Тимчасовим урядом. Але там уже відбувся більшовицький переворот.

Політична криза в уряді УНР призвела до виходу соціал-демократів на чолі з В. Винниченком з Центральної Ради, керівництво якою взяла на себе Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Свої обов'язки прем'єра він склав через три дні після проголошення Четвертим Універсалом (12 січня 1918 р.) самостійності України.

Більшовицька січнева інтервенція примусила В. Винниченка залишити Київ. 9 лютого 1918 р. він під чужим прізвищем разом з дружиною виїжджає на південь, до Бердянська. Там замислюється над справжнім змістом комуністичної

ідеології та політичних доктрин російських більшовиків, сумніваючись у доцільності обраних методів боротьби.

Під час німецької окупації і гетьманського перевороту в квітні 1918 р. В. Винниченко переховується на Канівщині. В серпні гетьманці заарештовують його й привозять до Києва, де він понад місяць перебуває під домашнім арештом.

У жовтні 1918 р. з ним зустрівся П. Скоропадський. Між ними відбулася тривала розмова, що стосувалася державності України, але в цьому питанні вони не дійшли згоди. Тоді В. Винниченко, звільнений з-під домашнього арешту, розпочав підготовку до повалення гетьманського режиму. В ніч на 14 листопада на таємному засіданні керівництва українських політичних партій було створено верховний орган відновлюваної УНР — Директорію на чолі з В. Винниченком, яка внаслідок повстання прийшла до влади.

Відсутність чіткої програми дій, відрив від політичних партій, а також нове вторгнення більшовицьких військ в Україну — все це призвело до падіння Директорії. 2 лютого 1919 р. В. Винниченко залишає Київ і переїздить до Вінниці. Лідери колишнього українського уряду звертаються по допомогу до представників Антанти. Ті погоджуються сприяти, але за умови, що соціаліста В. Винниченка буде позбавлено політичної влади.

Розчарований цим В. Винниченко вирушає як член ЦК УСДРП на міжнародну соціалістичну конференцію і залишається в Австрії. Тут займається літературною діяльністю, але його думки весь час повертаються в Україну. 14 вересня 1919 р. він виходить із УСДРП і створює у Відні закордонну групу Української комуністичної партії (УКП), а згодом, з березня 1920 р., редагує її щотижневик «Нова доба». Наприкінці 1919 і на початку 1920 р. пише політико-публіцистичний тритомний трактат «Відродження нації», в якому всебічно, хоч і не безсторонньо, аналізує події в Україні 1917—1919 рр.

24 травня 1920 р. він (за дозволом голови Раднаркому В. Леніна) разом з дружиною як письменник повертається до радянської Росії і потрапляє у вир політичного життя. 9 червня в доповідній записці до ЦК РКП(б) просить роз'яснити позицію Центрального комітету партії в українському питанні. Після розмов з більшовицькими лідерами Л. Троцьким, Й. Сталіним, Г. Зінов'євим, Л. Каменєвим та ін. (В. Ленін ухилився від зустрічі) погоджується вже не на конфедерацію, а на ленінський федеративний устрій і приймає пропозицію Москви увійти до уряду

України. Фактично цей уряд був московською маріонеткою і не мав реальної влади, але входження до його керівних органів В. Винниченка підносило престиж більшовицької влади серед українського народу (особливо інтелігенції та селянства). Внаслідок кількамісячних переговорів з Д. Мануїльським, Х. Раковським та Г. Петровським В. Винниченка призначають членом ВУЦВК, заступником голови Ради народних комісарів і наркомом закордонних справ республіки.

Розуміючи, що реальний вплив на розвиток подій мають лише члени більшовицької партії та її керівних органів, В. Винниченко наприкінці серпня подає заяву з проханням прийняти його до лав КП(б)У. Лідери українських комуністів після консультацій з В. Леніним позитивно вирішують це питання, але категорично заперечують проти його входження до політбюро.

Незадоволений цим В. Винниченко повертається до Москви й публікує в журналі «Коммунист» «Лист до українських робітників і селян», в якому піддає нищівній критиці національну політику більшовицької партії. Цей його виступ було розцінено як наклеп на КП(б)У та її московських патронів. Добре знаючи звичаї нової влади, він приймає нелегке рішення про еміграцію, мотивуючи це у своєму останньому листі до ЦК безперспективністю практичного втілення декларації більшовиків про право націй на самовизначення.

23 вересня 1920 р. В. Винниченко назавжди залишив Україну. В своїх виступах перед закордонними групами УКП, емігрантами й західноєвропейською громадськістю, у статтях і памфлетах, опублікованих у газеті «Нова доба» та брошурі «Революція в небезпеці», перекладеній кількома європейськими мовами, він розповідав про реальний стан речей у більшовицькій Росії, намагаючись згладити невдалі зигзаги своїх політичних маневрів та загравань з радянською владою.

20-ті рр. були для нього особливо плідними на ниві літературної діяльності. Він пише соціально-утопічний роман «Сонячна машина» (1921—1924), роман про події в Україні 1918—1919 рр. «На той бік» (1923), збірку різнопланових оповідань «Намисто» (1921—1928), літературно-філософське есе «Щастя», роман «Поклади золота» (1926). В. Винниченко стає одним з найпопулярніших письменників в Україні, де відбувається процес «українізації». У 1924—1928 рр. виходить перше зібрання його творів у 23 томах, а в 1930—1932 рр.— друге в 28-ми.

Репресії та насильницька колективізація в Україні змушують письменника знову вийти на політичну сцену. У ве-

яскравих документів з історії кубанського козацтва. В грудні 1903 р. С. Петлюру заарештовують як активного члена Чорноморської вільної громади, що входила до РУП, і лише в березні наступного року звільняють «на поруки». Він їде до Києва, а потім — до Львова, де співробітничає в газеті «Селянин» — друкованому органі РУП.

Під час революції 1905 р. С. Петлюра бере активну участь в діяльності Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), що виділилася з РУП, обирається делегатом з'їздів цієї партії, а також працює в газеті «Слово» (її друкованому органі), в журналах «Вільна Україна», «Україна» та в газеті «Рада» (секретарем). У численних публікаціях він закликає співвітчизників до боротьби за соціальне й національне визволення. А 1906 р., після розгону царським маніфестом 1-ї Думи, виходить його брошура «Добра порада в лиху годину», де, зокрема, зазначалося: «Коли вже боротися, то боротися треба як слід. Царський уряд бореться проти нас силою, і ми мусимо протиставити йому силу... Хто виходить проти ворога із зброєю, яку має цей ворог, лише той може сподіватися, що не загине, а здобуде над ним перемогу». Згадуючи згодом про С. Петлюру того періоду, М. Порш писав: «Петлюра був прегарним товаришем, певним і вірним у всіх перипетіях мінливої долі. Надзвичайно лагідний до кожного і толерантний, він не легковажно судив людей за їхні погляди та вчинки, а ставився вдумливо і людяно до тих, хто завинив, намагаючись знайти причини та обставини, які дали б змогу якщо не виправдати, то, принаймні, пробачити. Радів, коли людина сама зізнавалася в своїх гріхах і щиро поверталася на шлях праведний».

1909 р. С. Петлюра переїздить до Москви й працює бухгалтером. Тут одружується з Ольгою Більською. 1912 р. бере участь у виданні російськомовного журналу «Украинская жизнь», розрахованого переважно на українців, котрі проживали в Росії, і разом з тим пише низку літературно-критичних нарисів про таких визначних діячів української літератури, як Т. Шевченко, І. Франко, І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський. Ці нариси вийшли друком 1918 р. в Києві під загальною назвою «Незабутні». Хоч тоді він схрестив шпаги з Юрієм Коцюбинським, головнокомандуючим військами радянської України, нарис про його батька як «одного з найкращих майстрів нашого рідного слова» залишився у книжці.

Тривалий час С. Петлюра жив у Петрограді та Москві й ставився з симпатією до російського народу, що, безперечно, позначилося на його світогляді як політика. Тож з самого

початку 1-ї світової війни він бере участь у боротьбі проти ворога, працюючи (з 1916 по березень 1917 р.) в Земському союзі як заступник уповноваженого в справах Західного фронту, знайомиться з широкими солдатськими масами, здобуваючи повагу й популярність серед військових.

Коли після повалення самодержавства представники різних політичних партій, у тому числі й М. Міхновський, повели боротьбу за створення українських формувань у складі колишньої царської армії, С. Петлюру, який не стояв осторонь цієї боротьби, було обрано головою Українського військового комітету Західного фронту. Так почалося його сходження до високих військових і державних посад.

Учасники 1-го військового з'їзду українців, скликаного в Києві у травні 1917 р. Центральною Радою, знали С. Петлюру як члена РУП і УСДРП, а також як співробітника редакцій газети «Слово» та журналу «Украинская жизнь». Лідер УСДРП і заступник голови Центральної Ради В. Винниченко згодом писав щодо цього: «Колись він був у с.-д. партії, потім, у часи реакції, як багато колишніх «революціонерів», від неї одстав, не хотів брати участі в нелегальних революційних організаціях партії і навіть перед самою революцією заявив, що до партії не належить. Але під час революції на першому військовому з'їзді знову показав себе як соціал-демократ». Очевидно, завдяки цьому та поміркованій позиції в національному питанні С. Петлюру при підтримці В. Винниченка було обрано головою Генерального військового комітету, а 28 червня того ж року — генеральним секретарем у військових справах. Як бачимо, М. Грушевський та інші українські соціалісти надали перевагу поміркованому С. Петлюрі перед радикально настроєним М. Міхновським.

С. Петлюра був більше політиком, аніж військовим. Не бажаючи сліпо коритися наказам згори, він увійшов у конфлікт з головою Генерального секретаріату В. Винниченком, який не підтримував створення окремих збройних сил України. На знак протесту С. Петлюра вийшов з уряду. Він виїхав на Лівобережжя, де почав створювати українські військові частини. Було сформовано й Гайдамацький кіш Слобідської України, що на початку 1918 р. відіграв вирішальну роль у боях за Київ та в ліквідації повстання більшовиків, центром якого став завод «Арсенал». Однак це не врятувало Центральну Раду. Повернулася вона до Києва лише з допомогою австро-німецьких військ. У березні 1918 р. командування союзників дозволило С. Петлюрі першим зі своїм військом увійти до Києва й провести парад на Софіївській

площі, що відвернуло від нього десятки тисяч селян. Відомий «селянський батько» Н. Махно заявив: «Я знаю, що військовий міністр колишньої Центральної Ради С. Петлюра під час наступу цих орд на Україну йшов у авангарді з гайдамацькими бандами, дико розправляючись з кожним селянином і робітником, які революційно мислили». Чи не тому Н. Махно протягом усієї громадянської війни воював проти Петлюри, незважаючи на те, що вони не раз укладали різні угоди?

У період масового селянського руху проти гетьманського режиму та кайзерівських військ С. Петлюра, який очолював Київське губернське земство та Всеукраїнський союз земств, домагався проведення земельної реформи й обмеження прав великих землевласників. У липні 1918 р. його заарештували й майже 4 місяці тримали у в'язниці.

Після виходу на волю він подався до Білої Церкви, де взяв активну участь в антигетьманському повстанні, оголосивши себе «головним отаманом». Це викликало роздратування у В. Винниченка, обраного головою Директорії, що мала замінити уряд гетьмана П. Скоропадського. Однак авторитет С. Петлюри був таким великим, що його довелося ввести до складу Директорії. 14 грудня 1918 р. його військо, яке називали «петлюрівським» (це особливо лестило головному отаманові), урочисто увійшло до Києва.

На початку лютого 1919 р., коли війська Директорії під натиском радянських частин залишили Київ, С. Петлюра, як зазначав В. Винниченко, зосередив усю владу в своїх руках і невдовзі очолив Директорію, а також збройні сили УНР. Він був змушений воювати і проти більшовиків, і проти денікінців, і проти Махна. За цих складних обставин багато уваги довелося приділяти й дипломатичній роботі — переговорам з представниками Антанти, обмінові в Румунії цукру на набої, пошукам підтримки у Польщі.

Після укладення Варшавської угоди та двосторонньої конвенції з Польщею війська УНР разом з польською армією повели наступ на більшовиків, які захопили владу в Україні, й 7 травня 1920 р. здобули Київ. Однак цей успіх виявився тимчасовим, бо через місяць радянські війська розгромили об'єднані сили Польщі та УНР. Подальша боротьба С. Петлюри проти Червоної армії була приречена на поразку. В жовтні 1920 р. Польща уклала з радянською Росією договір про перемир'я, тож війська УНР, які в листопаді перейшли Збруч, було інтерновано.

1923 р. уряд радянської України зажадав від польських властей видачі С. Петлюри як ворога трудящих, тому він пе-

ребрався до Угорщини, потім — до Відня й Женеви, а наступного року разом з дружиною Ольгою і донькою Лесею оселився в Парижі. Тут активно зайнявся публіцистичною діяльністю, висвітлюючи недавні події в Україні та завдання еміграції. Чимало його матеріалів було опубліковано в часописі «Тризуб».

10 травня 1926 р. С. Петлюра відзначав у російському ресторані в колі друзів день свого народження. За одним із столиків сидів Н. Махно. З ним було кілька його знайомих. Невдовзі чоловік, з яким він гаряче сперечався, невдоволено підвівся і вийшов. Н. Махно теж не затримався в ресторані. Не знав тоді С. Петлюра, що легендарний «батько» ледве вмовив анархіста Ш. Шварцбарта не вбивати колишнього головного отамана за численні єврейські погроми петлюрівців в Україні. В такий спосіб Н. Махно віддячив С. Петлюрі, який 1923 р. врятував його в Польщі від розправи петлюрівських офіцерів, котрі вважали, що він перешкоджав вести боротьбу за створення самостійної України.

Однак 25 травня 1926 р. Ш. Шварцбарт усе ж таки застрелив С. Петлюру. Повідомляючи про трагічну новину, емігрантська преса одностайно зазначала, що «Петлюру вбив у Парижі московський агент Шварцбарт». Історія підтвердила це, хоча вбивцю головного отамана було виправдано. Поховано С. Петлюру в Парижі на Монпарнаському кладовищі.

Безперечно, багатогранна діяльність С. Петлюри потребує грунтовного дослідження і висвітлення в наукових працях та художніх творах. На жаль, донедавна радянські історики, в тому числі й українські, змальовували образ Петлюри лише чорними фарбами, до того ж вміло використовуючи й критику на його адресу М. Грушевського, В. Винниченка та інших провідних діячів УНР. Усе це зумовило створення хибного уявлення про життя і діяльність Симона Петлюри, цього полум'яного борця за свободу й незалежність Української держави, який зазнав краху внаслідок об'єктивних і суб'єктивних чинників.

ПАВЛО ХРИСТЮК

Ім'я Павла Оникійовича Христюка було «викреслене» офіційною радянською історіографією з контексту важливих подій політичної історії України XX століття. Не могла знайти шляху до читача і найважливіша його праця «Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр.»,

на десятиріччя захована у створених комуністичною цензурою «спецфондах» бібліотек, доступ до яких мало лише обмежене коло осіб. Морок замовчування оповив не тільки цю книгу, а й її автора, бо він свого часу належав до керівних діячів Центральної Ради й Української Народної Республіки. Про П. Христюка немає жодної, бодай коротенької, статті у довідкових виданнях радянських часів. Нині ж, спираючись на недоступні раніше документи, можемо зробити крок до правдивого відтворення його життєпису.

Відомий український політичний діяч і вчений Д. Дорошенко в 2-му томі своєї «Історії України», виданої 1932 р. в Ужгороді, помилково вказує, що походив П. Христюк з родини поміщиків Київщини. Це не так.

Народився він 1890 р. у станиці Єлисаветська на Кубані, в козацькій сім'ї. І там проживав до 1912 р. Ось що у зв'язку з цим згадував він сам: «Я родом з Кубанщини, однак вся моя громадсько-політична робота минула в Україні (з 1912 по 1923 р. я жодного разу не побував на Кубані). А мої рідні жили на Кубані... я листувався з ними, і на Кубані мене знали».

Навчаючись у Київському політехнічному інституті, П. Христюк активно включається в політичне життя. Так, у червні 1913 р. він серед інших ставить свій підпис у листі на ім'я члена Державної Думи, більшовика Г. Петровського у зв'язку з передбачуваним виступом останнього в Думі з українського питання. В цьому листі йшлося «про нагальну необхідність націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу». Зазначений документ відбивав цілком обгрунтовану тривогу української інтелігенції, викликану постійною і цілеспрямованою русифікаторською політикою царського уряду.

П. Христюк співробітничає в газеті «Рада», фінансованій Є. Чикаленком та заможним власником цукроварень В. Симиренком, а згодом редагує кооперативний журнал «Комашня». Його, активного учасника кооперативного руху й одного з керівників 1-го Вільного кооперативного з'їзду Київщини, що відбувся у березні 1917 р. в будинку Педагогічного музею і став подією всеукраїнського значення, можна було бачити в президії поряд з М. Грушевським, Х. Барановським та М. Стасюком.

До речі, П. Христюк належав до тих молодих есерівських діячів, котрі «опікувалися» Михайлом Грушевським, як тільки той повернувся до Києва. Ось що писав у цьому зв'язку Д. Дорошенко: «Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах, і ось за дуже корот-

кий час, коли минули перші дні радісних зустрічей, поцілунків та привітань, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував у товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто із старших українських діячів, близьких до Михайла Сергійовича, запитував його, чому так поводиться, він, ухиляючись, заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», за ними скоро підуть маси, тому лучче одразу стати на їх чолі, аби не допустити весь рух до крайностей і великих помилок».

На початку квітня 1917 р. в Києві відбувся 1-й Кооперативний з'їзд союзів України, за рішенням якого П. Христюк разом з М. Ковалевським почав редагувати позапартійну газету «Народна воля», що швидко здобула симпатії українського селянства. Тоді ж, на початку квітня, відбувся установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), одним з фундаторів якої (поряд з М. Грушевським, М. Ковалевським, В. Голубовичем, М. Шрагом, М. Шаповалом та ін.) був П. Христюк, який увійшов до ЦК УПСР і співпрацював у газеті «Боротьба». «На роботу між селянством,— зазначав він,— було кинуто головні сили партії, що дало їй можливість взяти цілком у свої руки професійно-класову організацію українського селянства — селянську спілку». Цьому значною мірою сприяв і сам П. Христюк, який наприкінці квітня 1917 р. спрямовував роботу Київського губернського селянського з'їзду як його голова. Був він також одним із керівників Всеукраїнського селянського з'їзду, що відбувся у Києві наприкінці травня — на початку червня 1917 р.

Влітку того ж року Центральна Рада створює Малу Раду та уряд — Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. Цікаво, що саме П. Христюк незадовго до цього одним з перших висловив ідею створення органу, який, за його словами, вів би «виконавчо-технічну роботу» Центральної Ради. Одначе ця пропозиція не знайшла розуміння з боку деяких інших її членів, котрі були, як писав П. Христюк, «дуже з цього невдоволені й занепокоєні, визнаючи думку промовця невчасною і хибною у своїй основі. Проти пропозиції виступали не тільки серйозно перелякані ес-ефи, а й деякі соціал-демократи. Та від життя не можна було вже втекти».

І справді, життя, практична необхідність зумовили створення Генерального секретаріату, до якого увійшов і П. Христюк. Обійнявши посаду генерального писаря, він мав уні-

кальну можливість опрацьовувати численні документи, котрі потім використав у своїй книзі «Замітки і матеріали до історії української революції, 1917—1920 рр.».

Історичні факти не дають підстав характеризувати Українську партію соціалістів-революціонерів як монолітну організацію. Вже на червневій конференції позначилися розходження в лавах УПСР, а під час IV з'їзду (травень 1918 р.) відбувся її розкол. Дотримуючись центристської позиції, П. Христюк увійшов до «Центральної фракції українських соціалістів-революціонерів», яка наприкінці січня 1919 р. виділилася в окрему партію — УПСР (центральної течії). Слід також зазначити, що він брав діяльну участь у виданні друкованого органу цієї партії — газети «Трудова громада». Помітною була і його активність у «Селянській спілці» — організації, що сама декларувала себе як «професійно-класову». Вона діяла протягом 1917—1919 рр., зазнаючи впливу УПСР. Ще в червні 1917-го на 1-му Всеукраїнському селянському з'їзді П. Христюк був обраний до ЦК «Спілки».

Після того як Центральна Рада проголосила IV Універсалом самостійну Українську Народну Республіку (січень 1918 р.), виникла урядова криза. Головою Ради Народних Міністрів став В. Голубович, а посаду міністра внутрішніх справ у його уряді зайняв П. Христюк (з кінця лютого — державний секретар). «Цей кабінет,— писав він,— і переніс на своїх плечах увесь тягар розпочатої правительством В. Винниченка війни з Совітською Росією, а також довів до кінця справу миру з Центральними Державами».

Незважаючи на складні обставини, П. Христюк став одним із співавторів земельного закону Центральної Ради, а в квітні, в день гетьманського перевороту, разом з іншими членами уряду бере участь у засіданні Центральної Ради, що розпочалося у великій залі, на третьому поверсі Педагогічного музею, і перервалося появою німецьких солдатів.

Під час Гетьманщини П. Христюк, як і інші діячі УПСР, був в опозиції до П. Скоропадського. Есери разом з деякими іншими політичними партіями створили український Національний Союз, який передовсім вимагав сформувати демократичний уряд, провести вибори до парламенту, негайно ліквідувати велику земельну власність, забезпечити українських селян землею тощо. Після падіння режиму гетьмана УПСР стала однією з партій Директорії УНР, а П. Христюк зайняв посаду товариша (тобто заступника) міністра внутрішніх справ у уряді, що його в серпні 1919 р. очолив І. Мазепа. Це була остання державна поса-

да П. Христюка в Україні, бо того самого року він емігрував до Відня (Австрія), де разом з М. Грушевським, М. Шрагом, М. Чечелем та іншими увійшов до «Закордонної делегації УПСР», був співредактором журналу «Борітеся — поборете», який виходив у 1920—1922 рр., а також, за даними 1921 р., належав до Спілки українських письменників та журналістів у Відні. Наслідком грунтовного аналізу національно-визвольних змагань українського народу 1917—1920 рр. стала поява його чотиритомних «Заміток і матеріалів до історії української революції...», над якими він почав працювати ще в Україні, у Кам'янці. «Вивчення української революції,— зазначав П. Христюк у передмові,— усвідомлення її досвіду має... першорядне значення для працюючих класів не тільки України, а й інших країн і народів — як панівних, так і поневолених... Жертви, принесені працюючими верствами України й Росії у взаємній боротьбі, повинні бути пересторогою не лише для них, а й для робітників і селян усього світу. Між тим, література про українську революцію дуже бідна, її майже немає. Це останнє послужило мотивом для укладення цих «заміток і матеріалів» та подання їх до друку».

Книга П. Христюка побачила світ під егідою Українського соціологічного інституту (УСІ), про який — зауважимо принагідно — сучасний читач в Україні практично нічого не знає. УСІ був створений заходами М. Грушевського наприкінці 1919 р. й став першим українським науковим закладом в еміграції. Загалом цей інститут видав 13 книг з історії та проблем сучасного розвитку України (праці М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, М. Шрага, М. Лозинського, К. Грушевської та інших авторів). 1 лютого 1921 р. в приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні розпочалися лекціями М. Грушевського та Д. Антоновича безкоштовні загальнодоступні курси суспільних наук для українських емігрантів. Заняття тривали близько року. Курс з історії української революції читав П. Христюк.

Із «емігрантської далечі» П. Христюк уважно спостерігав за подіями в Україні. На прикладі своїх колег по партії він бачив, який режим там запанував. Ліві українські соціалісти-революціонери (фракція УПСР, що виникла в травні 1918 р. на IV з'їзді цієї партії), захопивши її центральний друкований орган — газету «Боротьба», діяли як самостійна партія УПСР (боротьбистів). 1920 р. вона влилася до КП(б)У. Навколо цього більшовики розгорнули галасливу кампанію, хоч уже наступного 1921 р. практично всіх, хто

вступив до КП(б)У, було виключено. А в травні у великому залі Пролетарського будинку мистецтв у Києві над групою членів ЦК УПСР, серед яких були В. Голубович, Н. Петренко, І. Лизанівський, Ю. Ярослав та ін., розпочався суд. Порівняно з наступними процесами 30-х рр. він виявився досить м'яким, бо мав на меті лише політичну дискредитацію УПСР. Однак цей суд показав ставлення більшовицького керівництва до «колишніх», тож можна було здогадатися, що диктатура пролетаріату, зміцнівши, посилить репресії. І все ж «віденці», в тому числі й П. Христюк, щораз більше виявляють бажання повернутися в Україну.

У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи до повернення М. Грушевського та його групи, але всі сходилися на тому, що в разі приїзду вони не повинні займатися політичною діяльністю. А тепер звернімося до свідчення, яке ще ніколи не було оприлюднено. Це — розповідь самого П. Христюка: «Наша група «віденців» стала на становищі нової програми лівих укр. соц.-рев. (що її було надруковано в журналі «Борітеся — поборете») і повороту на Радянську Україну.

Нова програма визнавала радянську систему... влади, де в чому наближалася до комуністичної програми, але в основному була не комуністичною. Вона не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала робітничо-селянську демократію, загострювала національне питання тощо...

Серед нас точилися суперечки навколо питання: для чого повертатися в Україну, в якій формі співпрацювати з радвладою? Частина (Шраг, Залізняк і я) пропонувала приїхати організовано, всім разом, задекларувавши на Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський — члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було вирушати хто коли може, не виступати з декларацією і не посідати в Україні відповідальних посад...

Повернення відбулося неорганізовано. Першим приїхав Штефан, потім (1922 р.) — Чечель, Жуковський та Залізняк. Я повернувся 1923 р. разом з кооператором Крекотнем, з яким працював у Віденському радянському представництві». Додамо, що М. Грушевський повернувся наступного, 1924 р.

Звичайно, вони повернулися в Україну з багатьох причин, які згодом «режисери» з ДПУ зведуть до однієї — прагнення створити «контрреволюційну» організацію і «шкодити» більшовицькій владі зсередини.

З весни 1923 по 1925 р. П. Христюк працював інспектором Українського банку. Його переходові на іншу роботу посприяла випадкова зустріч на вулиці в Харкові з О. Шумським, тодішнім наркомом освіти УСРР.

Це була їхня друга зустріч. Перша відбулася 1922 р. у Відні, в Радянському представництві, де працював П. Христюк. Тоді О. Шумський порадив повернутися в Україну. І ось тепер, 1925 р., він допоміг йому стати членом правління Державного видавництва України (ДВУ).

П. Христюк займався фінансово-торговельними справами видавництва, яке головну увагу приділяло творам української класики. Невдовзі налагодив добрі стосунки з О. Вишнею, І. Дніпровським, П. Тичиною, П. Панчем, М. Кулішем та іншими письменниками — членами Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), заснованої в Харкові 1925 р.

Та й сам П. Христюк не залишав пера. Одна за одною виходять друком його розвідки, статті та праці «1905 рік на Україні», «Соціальні мотиви творчості М. Хвильового» (1925), «Нарис історії класової боротьби та соціалізму» (в 3-х частинах), «Селянські виступи та війни», «Письменницька творчість Винниченка», «Домарксистське висвітлення творчості Квітки» (1928), «Дві книжки», «Про літературознавчий метод Єфремова» (1929), «Про роман Смолича» (1930), «Літературознавчий метод професора Дорошкевича», «Образ нової жінки в сучасній літературі» (1931) та багато інших. Частина з них вийшла під псевдонімом «П. Костенко».

Звичайно, між «Замітками і матеріалами до історії української революції...» і щойно названими працями — велика різниця, хоч належать вони одному й тому ж авторові. А річ у тім, що П. Христюк після повернення в Україну змушений був постійно співвідносити свої погляди й висновки з тогочасною політико-ідеологічною системою координат. Та незважаючи на це, частина його праць, написаних в УСРР, так і залишилася в рукописах.

Причиною цього була передовсім публікація кількох схвальних рецензій П. Христюка про творчість «ваплітян», зокрема М. Хвильового та Г. Епіка. Гучний скандал викликала його стаття «Розпеченим пером», що вийшла 1927 р. в журналі «Вапліте» (№ 5). П. Христюку пригадали його «націоналістичне минуле» й оголосили, що нібито він ідеологічно спрямовує ВАПЛІТЕ. Представники більшовицького керівництва шукали приводу для розгрому Вільної академії. Свідченням цього була хоча б стаття Т. Тарана «Про

ВАПЛІТЕ, розпечене перо і самокритику», що з'явилася в газеті «Комуніст» за 8 і 10 січня 1928 р. А 14 січня ВАПЛІТЕ самоліквідувалося.

П. Христюк був змушений піти з ДВУ. З початку грудня працює в Народному комісаріаті фінансів, спершу заступником начальника управління державними прибутками, а потім — заступником керівника сектора економічного планування. Ще в березні він та його товариші з УПСР заснували в Харкові Українське товариство працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО). «Обрали спеціальну приймальну комісію, до якої входили Чечель, Филипович і ще хтось,— згадував пізніше П. Христюк.— На голову культурно-освітньої секції було обрано мене, а інших секцій — Шрага, Чечеля, Мазуренка...». Характерно, що згодом чимало активних діячів УТОРНІТСО ДПУ «пришиє» до справи так званого «Українського національного центру» (УНЦ).

З 1931 р. П. Христюк — науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Шевченка й одночасно секретар журналу «Літературний архів». Однак у березні його заарештовують, звинувативши в участі у «контрреволюційній організації» УНЦ.

Вживши відповідних заходів, слідчі домоглися свого — всі причетні до цієї сфабрикованої справи дали необхідні свідчення. Дав їх і П. Христюк. 3 березня, наступного дня після арешту, він пише заяву в ДПУ, в якій зазначає: «Зрікаючись своєї роботи в антирадянській організації... я її плямую і цілком засуджую. Прошу прийняти моє каяття, обіцяю розповісти щиро все, що я знаю про діяльність цієї організації та її членів».

Його «каяття» в нескоєних злочинах становлять 2 томи дрібно списаних (з обох боків) сторінок. На них правдиві факти з життя П. Христюка, а також з історії УНР і УПСР вплетені у вигадану слідчими «шкідницьку» лінію. Хтось постійно підказував, що говорити далі, що деталізувати. Цей «суфлер» (мабуть, з начальства ДПУ) залишив свої зауваження, зроблені олівцем на берегах деяких сторінок.

31 липня уповноважений секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Пустовойтов підписав постанову про переведення П. Христюка до 2-го корпусу будинку попереднього ув'язнення (БУПР) № 1. А в лютому 1932 р. 50 заарештованих у справі УНЦ було засуджено до ув'язнення на термін від 3 до 6 років. У 1934—1941 рр. 33 з них знову стали перед судом за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 особу

розстріляли, а 12 засудили до ув'язнення. Більшість померла в таборах.

У статті про П. Христюка в «Енциклопедії Українознавства» зазначається: «Заарештований 1931; подальша доля невідома». Тепер ми знаємо, що з ним сталося. 7 лютого 1932 р. постановою колегії ОДПУ СРСР його було засуджено до 5 років ув'язнення, а 21 січня 1935-го постановою особливої наради НКВС СРСР засуджено ще до 3 років заслання у Північний край. Хоч П. Христюк відбув покарання, волі так і не побачив: 3 вересня 1937 р. особлива нарада НКВС СРСР засудила його до 8 років ув'язнення. Як свідчать документи, він помер 29 вересня 1941 р. у «Севвостлаге» Архангельської області.

У середині 60-х рр. перша спроба реабілітації осіб, що проходили в справі УНЦ, не увінчалася успіхом. І лише 1989 р. всіх звинувачених у причетності до УНЦ було реабілітовано, в тому числі й П. Христюка.

Нині він повертається до нас із забуття. Тож можна сподіватися, що і його книга «Замітки і матеріали до історії української революції...» побачить світ і допоможе краще зрозуміти складні й драматичні події доби національно-визвольних змагань українського народу.

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

Гетьмана П. Скоропадського можна назвати останнім політиком старої України і першим політиком України нової. Адже він зробив останню спробу побудувати Українську державу на монархічно-поміщицьких засадах, притаманних російській та європейській політиці до 1-ї світової війни, і разом з тим першим намагався реалізувати у XX ст. українську державницьку ідею не як аморфну соціалістично-федералістську мрію, а як міцний і усталений державний лад на чолі з монархом.

Павло Петрович Скоропадський народився 3 травня 1873 р. у Вісбадені (Німеччина). Його дитинство минуло в Тростянці на Чернігівщині, серед реліквій батьківського маєтку — старовинних портретів козацької старшини та зброї, розвішаної на стінах. Як відомо, із славного роду Скоропадських вийшло, починаючи з середини XVII ст., чимало державних і військових діячів України, меценатів та шанувальників національної культури. А один із Скоропадських, Іван, був навіть гетьманом Лівобережної України (1708—1722). Яків Скоропадський, останній генеральний

бунчужний, помер 1785 р., вже після ліквідації царизмом Гетьманщини (1764).

Батько хлопця, Петро Скоропадський, полковник російської армії, рано вийшовши у відставку (на той час йому не виповнилося й тридцяти), поринув у громадську роботу — був мировим суддею, головою шкільної ради на Стародубщині; його мати Марія походила із старовинного козацького роду Миклашевських, а тітка, Єлизавета Милорадович (Скоропадська), активістка Полтавської громади, стала засновницею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а також багатьох народних шкіл та бібліотек.

Як і більшість представників заможних аристократичних родин, Павло почав здобувати освіту в батьківському маєтку з допомогою домашніх учителів, потім навчався у Стародубській гімназії. Відтак 10-річний хлопець переїздить разом з батьками до Москви, де знову бере домашні уроки, складаючи іспити за гімназичною програмою. Невдовзі Павла віддають до Київського кадетського корпусу, куди приймали лише вихідців із найзнатніших родів та дітей високопоставлених військовослужбовців. Його колишній товариш О. Ігнатьєв, генерал Червоної армії, відомий письменник, зазначав у мемуарах, що в ті роки П. Скоропадський часто із гордістю згадував про своїх славних предків.

Після закінчення навчання молодий корнет потрапляє до кавалергардського полку, однак, розчарований безцільною муштрою та закостенілими ритуалами найвищої касти офіцерства — гвардійців-кавалергардів, бере тривалу відпустку й мандрує по Європі. Якийсь час живе в Парижі. Повернувшись у полк, він 1897 р. одружується з красунею з петербурзького вищого світу Олександрою Дурново (що також походила із старовинного роду Кочубеїв й провела дитинство в Україні). Молоде подружжя живе досить замкнуто, виховуючи дітей. За свідченням сучасників, у їхньому петербурзькому будинку панував український дух.

Під час російсько-японської війни П. Скоропадський 1904 р. вирушає на фронт на чолі сотні козачого Читинського полку, а повертається полковником і флігель-ад'ютантом, нагородженим золотою шаблею за хоробрість. Командує полком у Фінляндії, потім лейб-гвардії кінним полком; з 1912 р.— генерал-майор почту Його Величності. На початку 1-ї світової війни був удостоєний Георгіївського хреста IV ступеня. Невдовзі отримує чин генерал-лейтенанта і призначається командиром гвардійської кінної бригади, заступником командира гвардійського кінного, а згодом 8-го армійського корпусів. Усі, хто знав П. Скоропадського на

фронті, характеризують його як надзвичайно хороброго й авторитетного воєначальника.

Коли відбулася Лютнева революція 1917 р., він командував 34-м армійським корпусом на Волині. Влітку того ж року розгорнулася українізація військових частин, якої П. Скоропадський не підтримував, побоюючись, що вона негативно вплине на особовий склад. Однак, на вимогу уряду та командування, українізує свій корпус і домагається виведення його у тил на переформування.

Так, 34-й армійський корпус залишився чи не єдиною дисциплінованою і боєздатною частиною, яка стримала наступ на Україну більшовицьких військ. Після цього Секретаріат у військових справах Центральної Ради призначив П. Скоропадського командуючим усіма українськими частинами на Правобережжі. Власне, уже тоді він міг «в'їхати до Києва на білому коні». До того ж генерал був і наказним отаманом Вільного козацтва, створення якого розпочалося влітку 1917 р. на Звенигородщині, а згодом це військо відіграло помітну роль у відсічі більшовицькому наступові. Але після обрання 16 жовтня на Всеукраїнському з'їзді в Чигирині отаманом Вільного козацтва П. Скоропадського діячі Центральної Ради, побоюючись 60-тисячного 34-го армійського корпусу та Вільного козацтва, робили усе можливе, щоб позбавити його впливу на маси, хоч він і не прагнув стати «українським Бонапартом». Замість того щоб вчинити опір цим далеким від військової справи соціалістам, П. Скоропадський 5 січня 1918 р. передає командування генералові Гандзюку й вирушає до Києва.

Місто захопили більшовики, тому він мусив переховуватись у знайомих. Через місяць до Києва вступили німецькі війська, а з ними повернулася й Центральна Рада. Однак у безкінечних суперечках про націоналізацію землі та при анархії місцевих «отаманів» потонули всі державотворчі наміри 1917 р. Безлад, який панував у країні, викликав негативне ставлення до Центральної Ради її союзників — німців та австрійців, котрі сподівалися, що цей уряд забезпечуватиме їх продовольством, тому й підтримували його. Зростало незадоволення і селянських мас. За обставин, що склалися, громадськість почала схилятися до встановлення сильної влади.

Навколо цієї ідеї гуртувались і деякі політичні організації, зокрема «Українська народна громада» (в якій було багато офіцерів корпусу Скоропадського), Українська демократично-хліборобська партія (до неї входили такі видатні

політичні діячі самостійницького напряму, як брати В. та С. Шемети, М. Міхновський, В. Липинський), а також впливовий поміщицький «Союз земельних власників».

Історики-гетьманці (а слідом за ними і деякі наші сучасники) зазначають, що саме «Скоропадський починав працювати над створенням організації, яка в основу своєї діяльності поклала консенсус у соціальних питаннях». Насправді він не відігравав у цьому провідної ролі; спочатку його навіть не було серед кандидатів у диктатори (сам П. Скоропадський пізніше писав: «Мушу відверто сказати, що ще на початку березня я про гетьманство не думав»). Головним кандидатом українських кіл на роль монарха був Євген Чикаленко, видатний організатор національного життя, відомий меценат, до революції — фактичний голова Товариства українських поступовців і видавець єдиної щоденної україномовної газети «Рада». Висувалася також кандидатура Миколи Міхновського, першого теоретика самостійництва на Наддніпрянщині. Однак окупаційне командування вважало, що під час громадянської війни на чолі держави не повинна стояти цивільна людина. А П. Скоропадський, авторитетний воєначальник і нащадок старовинного гетьманського роду, мав перед усіма іншими кандидатами очевидні переваги. Коли питання про майбутнього монарха було вирішене, політичні організації на чолі з «Українською народною громадою» почали готувати переворот.

Отже, організаторами повалення Центральної Ради були не німці та австрійці, як твердили радянські історики. Лише за 5 днів до перевороту, коли в казармах з'явилися листівки й агітатори, а до Києва почали з'їжджатися учасники з'їзду хліборобів, із П. Скоропадським виявив бажання зустрітися начальник штабу німецьких військ в Україні генерал Гренер. Він заявив, що німці не втручатимуться у внутрішні справи України, хоча й натякнув на їхню зацікавленість у встановленні авторитетної влади. Союзники висунули цілу низку ультимативних вимог до майбутнього уряду, частину яких П. Скоропадський одразу ж відхилив (зокрема, про виключне право Німеччини та Австро-Угорщини на «лишки харчового продукту» в Україні). Сторони погодилися з необхідністю відновлення приватної власності та встановлення міцного ладу в країні. До 29 квітня залишилося кілька днів.

У «Споминах» П. Скоропадський зазначав: «28 квітня після обіду я замінив свою звичайну військову черкеску на цивільне вбрання... вийшов з дому і візником поїхав до скверу, де стоїть пам'ятник Святому Володимирові. Мені хотілося на самоті обдумати те велике діло, що я звалював тепер

на свої плечі; мені хотілося розібратися в своїх власних думках і намірах. Я почував, що переживаю дуже важливі моменти свого життя; усвідомлював... яка колосальна відповідальність ляже на мене і я вже змушений буду забути про особисте життя і особисті інтереси. Я наблизився до пам'ятника і сів на лавку... Переді мною чудово вимальовувався наш Дніпро, свідок не таких ще переворотів! Поза Дніпром розгорталася безмірна далечінь рідної мені Чернігівщини. Я довго, довго сидів, милувався краєвидом, образи минулого мого краю один за другим виникали перед моїми очима; я намагався уявити собі його майбутнє. Я відчував, що починаю якусь нову сторінку в історії мого народу, і хотілося усвідомити собі всі обставини цього початку. Хай буде, що буде, а йти на це діло я мушу. Потраплю врятувати мій край — буду щасливий, не здолаю цього зробити — буду мати чисту совість, бо не маю я особистих цілей».

29 квітня 1918 р. делегати з'їзду хліборобів проголосили Україну Гетьманською державою на чолі з Павлом Скоропадським. Згодом багато писали й говорили про те, що цей з'їзд було інсценовано, але сучасники бачили серед його делегатів лише незначну кількість людей у піджаках, основну масу становив натовп «дядьків у свитках», та й представляли вони вісім різних губерній. Того самого дня в Софіївському соборі єпископ Никодим миропомазав гетьмана, а на Софіївському майдані відслужено молебен. Переворот відбувся майже безкровно, лише в сутичці із січовими стрільцями загинуло троє вірних гетьманові офіцерів.

В умовах конспірації гетьманці не могли підшукати кандидата на посаду голови кабінету міністрів. Ним було призначено М. Устимовича — близьку до гетьмана, але мало відому в українських колах людину. Він не зумів підібрати собі міністрів, бо деякі діячі, насамперед з партії соціалістів-федералістів, відмовилися прийняти його пропозицію. Не вдалося зробити цього й наступному голові уряду — професорові історії та права М. Василенку. Як із прикрістю писала пізніше Л. Старицька-Черняхівська, соціалісти-федералісти «побоялися забруднити свою соціалістичну чистоту», їм не вистачило патріотизму піднятися над своїми партійними амбіціями й об'єднатися в ім'я української державності. Від соціалістів-федералістів погодився увійти до кабінету М. Василенка лише Д. Дорошенко — представник давнього старшинського роду, нащадок брата гетьмана Петра Дорошенка. Він став міністром закордонних справ. Показовим є те, що і наступний голова гетьманського уряду Ф. Лизогуб також походив із старовинного українського роду.

Гетьманська держава здобула широке міжнародне визнання, встановивши дипломатичні зв'язки з Німеччиною (яку гетьман навіть встиг відвідати з офіційним візитом), Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Данією, Персією, Грецією, Норвегією, Швецією, Італією, Швейцарією, Ватіканом, а загалом де-факто із 30 державами. На жаль, Антанта, орієнтуючись на відновлення «єдиної і неділимої» Росії, не визнала Гетьманську державу.

На той час Україна досягла значних успіхів у галузі науки, освіти та культури, хоч гетьман П. Скоропадський був професійним військовим. Його універсалом створюється Українська Академія наук (що існує й досі; першим її президентом став В. Вернадський); засновуються два державні українські університети — в Києві та Кам'янці-Подільському, 150 (!) українських гімназій, Національний архів, Національна бібліотека та інші навчальні й культурні заклади.

Усе ще потребувало вирішення земельне питання. 29 квітня 1918 р. гетьман скасував закони Центральної Ради про конфіскацію великих маєтків, але план їхнього викупу та розподілу між селянами було ухвалено лише в листопаді (його так і не вдалося виконати). Невизначеність становища селян та поміщиків викликала невдоволення з обох боків. Крім того, до своїх маєтків поверталися російські поміщики, відбираючи у селян землю з допомогою збройних загонів гетьмана. Не встиг П. Скоропадський здійснити цікавий план відновлення козацтва як основи української армії, яку фактично також не було сформовано. Водночас через залежність гетьманської влади від Німеччини та Австро-Угорщини туди вивозилася величезна кількість українського зерна, м'яса та цукру. Врешті, невирішеність аграрного питання разом з поразкою держав центрального блоку призвели до краху Гетьманату.

На початку листопада 1918 р., коли поразка стала цілком очевидною, гетьман доручив С. Гербелю формування нового кабінету — вільного від германофілів і зорієнтованого на Антанту. Однак Антанта допускала в крайньому разі лише федерацію народів колишньої Російської імперії. Під загрозою більшовицької навали та міжнародної ізоляції П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. оголосив про федерацію України з «майбутньою», небільшовицькою Росією. Але того самого дня лідери українських соціалістичних партій створили у Білій Церкві новий уряд — Директорію, яка розпочала повстання проти Гетьманщини. Ідея федерації відштовхнула від П. Скоропадського українських патріотів, однак не привернула до нього російських монархістів, з яких у Києві фор-

мувалася «українська» армія. На Київ наступали війська Директорії під командуванням С. Петлюри, розгортався махновський анархістський рух. Гетьман втрачав контроль над країною.

14 грудня 1918 р. в Києві, до якого підступали війська Петлюри, більшовики підняли збройне повстання. Того самого дня гетьман з допомогою німців виїхав за кордон. У своєму відреченні від влади він писав: «Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців докладав усіх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він опинився. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, і керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади».

1921 р. П. Скоропадський разом з сім'єю (в нього було три дочки і син, гетьманич Данило, що помер 1957 р. у Лондоні) поселився у Ванзеє — мальовничому передмісті Берліна. Він бере активну участь в політичному та культурному житті української еміграції, зокрема засновує у Берліні Український науковий інститут. Працює над своїми «Спогадами», листується із гетьманцями. До речі, його листи до В. Липинського спростовують твердження, що він буцімто не володів українською мовою. Інша річ, що рідною з дитинства йому була російська, якою вів свій і досі не опублікований щоденник.

В часи 2-ї світової війни П. Скоропадський, користуючись впливом і зв'язками в німецьких військових колах, визволив із тюрем та концентраційних таборів чимало українських патріотів, причому не лише гетьманців (наприклад С. Бандеру). Щоправда, його спроби об'єднати навколо себе всі українські національні партії та організації, а також провести до німецької адміністрації в Україні своїх людей не мали успіху.

Загинув він випадковою і безглуздою смертю. У квітні 1945 р., їдучи машиною, потрапив під бомбардування авіацією союзників. Був поранений і через кілька днів помер. Останній гетьман України похований у м. Меттен (Баварія).

МИКОЛА СКРИПНИК

У долі цієї яскравої і суперечливої людини тісно поєдналися два поняття: трагізм особи і трагізм епохи. Він належав тому бурхливому часові, який увібрав у себе героїзм і драматизм доби революційного перевороту й творення нового

суспільства, велич злетів і ганьбу падінь, тріумф перемог і гіркоту поразок. Відданість інтересам більшовицької партії (як він їх розумів) упродовж свого 35-річного членства в ній позначена складними й болісними пошуками найефективніших шляхів розв'язання цілого комплексу соціально-економічних, політичних і культурних проблем, характеризує життя М. Скрипника.

Народився він 25 січня 1872 р. в с. Ясинувата Катеринославської губернії (тепер місто Донецької обл.) в сім'ї залізничного службовця. Барвінківська двокласна сільська школа, потім — Ізюмське реальне училище. Був виключений за революційну діяльність. Як згодом писав у автобіографії, на формування його характеру значною мірою впливали родинні перекази про предків-запорожців (ім'я прадіда по батьковій лінії Грицька Скрипника потрапило до перепису коша Війська Запорозького низового 1770 р.). Важливим чинником в інтелектуальному зростанні стали марксистські, літературні й історичні студії. В РСДРП з 1897 р. Три роки згодом склав екстерном іспити за програмою реального училища в м. Курську й того ж року вступив до Петербурзького технологічного інституту. Брав участь у роботі комітету соціал-демократичної організації. Під час березневої демонстрації 1901 р. був заарештований і засланий до Катеринослава. Взагалі за двадцять дореволюційних літ він 15 разів зазнавав арештів, 7 разів перебував на засланні, 6 разів утікав з неволі.

Повернувшись до Петербурга, М. Скрипник стає агентом ленінської «Искры» й палким пропагандистом її ідей. 1902 р. за вироком суду його засилають на 15 років до Якутії, але по дорозі він утікає і займається революційною роботою в Царицині й Катеринбурзі, Самарі й Катеринославі. Відтак — публіцистична діяльність у низці центральних партійних видань (від «Искры» до «Правды»), влаштування нелегальних сходок і зборів, засідань партійних комітетів, нарад, мітингів, демонстрацій, повсякденна агітаційно-пропагандистська й організаторська робота. І всюди Скрипник твердо обстоює ленінську лінію в партії. Його перша зустріч з В. Леніним відбулася 1905 р. в Лондоні під час роботи III з'їзду РСДРП (мандати делегатів цього з'їзду від Одеського комітету партії отримали В. Ленін та М. Скрипник).

Він брав активну участь у першій російській революції, а після Лютневої революції обирається делегатом на конференцію рад робітничих і солдатських депутатів у Москві, пізніше — в центральну раду фабрично-заводських комітетів Петрограда й делегатом VI з'їзду партії, де рішуче виступає

проти явки В. Леніна на суд контрреволюції. На цьому з'їзді М. Скрипника, співдоповідача з питання про роботу партії в профспілках, обирають кандидатом у члени ЦК РСДРП(б). Про участь у здійсненні соціалістичної революції він лаконічно зазначає в автобіографії: «Під час Жовтневого перевороту входив до складу Військово-революційного комітету й між іншим брав участь у бою під Пулковом». Автор широковідомої книги «10 днів, що потрясли світ» Джон Рід серед десятків імен найактивніших учасників і керівників жовтневого повстання кілька разів згадує М. Скрипника.

Його світогляд і воля формувалися в умовах безкомпромісної боротьби. Але, на жаль, він не зрозумів зумовленого революційними подіями прагнення українського народу до національного самовизначення і в протиборстві двох сторін, залишившись вірним своїм переконанням, обстоював інтереси партії більшовиків.

З грудня 1917 р. М. Скрипник працював наркомом праці й промисловості України. 1918 р. конференція представників рад у Полтаві обрала його головою Робітничо-селянського уряду України й народним секретарем закордонних справ (затвердив II Всеукраїнський з'їзд рад у Катеринославі в березні 1918 р.). Він — один із авторів першої конституції й один з організаторів КП(б)У. На таганрозькій нараді більшовиків Скрипник запропонував назву — Комуністична партія (більшовиків) України. Таким чином, він підтримав лінію РКП(б), метою якої було не лише встановлення монополії в сфері політики, а й обмеження простору для вияву будь-яких національних тенденцій. У кінці 1918 — на початку 1919 р. В. Шахрай, член першого радянського уряду України, виступив з вимогою створити в Україні незалежну від РКП(б) українську комуністичну партію. Центральний комітет КП(б)У вжив щодо нього крайнього заходу — 1919 р. його було виключено з партії. Така ж доля спіткала влітку 1920 р. і групу так званих «федералістів».

Спроби В. Шахрая та федералістів КП(б)У розцінила як націоналістичний ухил в її середовищі й повела нещадну боротьбу проти перекручень ленінської національної політики. Так починалася діяльність Компартії України, членом якої був М. Скрипник. Мало того, що ця партія як політична сила ніколи не існувала самостійно,— вона ще й виступала проти національної самостійності України, яка після жовтневого перевороту так і не змогла стати незалежною республікою.

У січні 1919 р. М. Скрипник — нарком Держконтролю України, у квітні 1920-го — нарком РСІ. Активний учасник громадянської війни, начальник особливого відділу Південно-Західного фронту. У липні 1921 р.— нарком внутрішніх справ УСРР, у 1922—1927 рр.— нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР.

Крім політичної і державної діяльності, М. Скрипник займався науковою роботою, опублікував понад 600 праць, головним чином з історії партії та історії культури, був ректором Українського інституту марксизму-ленінізму, керував кафедрою національного питання — на той час єдиною в світі інституцією, що займалася вивченням національних проблем. Його статті з історії пролетарської революції в Україні у журналі «Червоний шлях» були чи не найпершою спробою її марксистської інтерпретації. Творчий доробок М. Скрипника як ученого-практика нараховує понад 810 праць.

У квітні 1927 р. він — голова комісії з історії Жовтневої революції і КП(б)У; організовує пошуки документів у державних і приватних архівах та музеях, звертається до безпосередніх учасників революційних подій із закликом написати свої спогади.

З 1927 по 1933 р. М. Скрипник — нарком освіти УСРР. Енергійний і діяльний, він за короткий час домігся значних успіхів в українізації системи освіти. За станом на 1929 р. понад 80 відсотків загальноосвітніх шкіл і 30 відсотків вищих навчальних закладів республіки стали україномовними, а 97 відсотків українських дітей вчилися рідною мовою. 25 травня 1927 р. відкрилася конференція з участю 75 філологів, на якій обговорювались питання прийняття нового українського правопису, розробленого державною комісією. Відхиливши пропозицію деяких учених запровадити латинський алфавіт, нарком освіти затвердив проект нового правопису 6 вересня 1928 р.

М. Скрипник був одним із тих небагатьох державних діячів, які намагалися зберегти хоча б основні риси української державності, чинили опір денаціоналізації культури та мистецтва, а також формуванню в Україні тоталітарного сталінського режиму.

Здавалося, внаслідок українізації, яка охопила культуру, освіту й соціально-економічну сферу, відбудеться синтез націоналізму й комунізму в рамках держави, що служитиме інтересам українців. Однак гострі внутрішні конфлікти й суперечності, викликані примусовою колективізацією, вкрай ускладнили становище. Постанови ЦК ВКП(б) «Про хід

хлібозаготівель в Україні» від 14 грудня 1932 р. і 24 серпня 1933 р. замість серйозного аналізу причин зриву наміченого плану викривали «ворогів народу» та «буржуазно-націоналістичні елементи». М. Скрипника, звинуваченого в поступках націоналізмові, 28 лютого 1933 р. було звільнено з посади наркома освіти й призначено головою Держплану та заступником голови Раднаркому УСРР. Новий нарком освіти В. Затонський та його перший заступник А. Хвиля повели нещадну боротьбу з «націоналістичними тенденціями серед працівників системи народної освіти».

Кампанія цькування М. Скрипника не припинялася. Журнал «Більшовик України» звинувачував його в «перекрученнях ленінізму», а також у тому, що він у своїх працях «ллє воду на млин українських націоналістів, на млин місцевих націонал-ухильників».

А. Хвиля у виступах з питань мовознавства в республіканській пресі називав «шкідництвом» діяльність попередніх працівників народної освіти України. Звучали прямі погрози на адресу М. Скрипника і на червневому (1933) пленумі ЦК КП(б)У з уст його другого секретаря П. Постишева, якого підтримали М. Попов, В. Затонський і К. Сухомлин. Невдовзі після цього від М. Скрипника зажадали письмового покаяння і визнання своїх помилок. Його заяви обговорювалися на чотирьох (!) засіданнях політбюро ЦК КП(б)У (17, 26 червня, 5 і 7 липня 1933 р.) і щоразу відкидались як незадовільні. На останньому засіданні було зроблено висновок, що «документ не відповідає вимогам ЦК й ігнорує ряд даних т. Скрипникові вказівок». Політбюро вивело його зі свого складу. М. Скрипник залишив зал засідання, пішов до свого кабінету й покінчив життя самогубством.

Так трагічно склалася доля цього завзятого революціонера, безвідмовного виконавця рішень партії.

ХРИСТИЯН РАКОВСЬКИЙ

Перші монографічні дослідження про життя і діяльність Х. Раковського з'явилися на Заході. В СРСР ця історична постать упродовж десятиріч залишалася невідомою для широкого загалу. Табу на згадування його прізвища в позитивному чи навіть нейтральному контексті державна партія зняла за якихось три роки до кінця свого існування. Після цього в Києві та Харкові вийшли друком присвячені йому книги, що дають уяву про роль цієї людини в історії України, Росії та Європи.

Як же могло статися, що чужоземець посів таке визначне місце в новітній історії нашого народу? Наявні факти дають змогу об'єктивно оцінити позитивне і негативне в його діяльності.

Щоб зайняти активну позицію в питанні про модернізацію суспільства в країнах Східної Європи, треба було стати революціонером. Кристю Станчев-Раковський став ним у 15-річному віці. До цього зобов'язувала й сімейна традиція.

Своїми предками Раковський пишався. Він писав: «Уся моя сім'я, як можна зрозуміти із словника Брокгауза і Єфрона, з початку XVIII ст. займає одне з перших місць в історії революційної боротьби на Балканах». І справді, капітан російської армії Георгій Мамарчев 1834 р. зробив спробу підняти болгар на повстання проти турецького гноблення. Племінник Мамарчева, талановитий поет Георгій Раковський, три десятиріччя боровся з поневолювачами і помер у вигнанні 1867 р.

Георгія Раковського насправді звали Саввою. Чуже ім'я прибрав він з поваги до родича — Георгія Мамарчева. Так само й Кристю Станчев чотирнадцяти років присвоїв собі прізвище Раковський, під яким і увійшов в історію.

Народився він 13 серпня 1873 р. в болгарському гірському містечку Котел. Його батько Георгій Станчев розбагатів на торгівлі вовною і купив великий маєток у причорноморській Добруджі. А що ці землі після 1878 р. відійшли до Румунії, сім'я Станчевих мусила прийняти румунське підданство. Оселилися вони в приморському містечку Мангалія.

Кристю поїхав учитися до Варни, але 1887 р. був відчислений з гімназії як ватажок учнівського бунту проти вчителів-чорносотенців. Через рік юнак влаштувався в гімназії містечка Габрово, де організував роботу соціалістичного гуртка. Навесні 1890 р. його виключили й звідти, з останнього класу. Перебирається до Женеви, вступає на медичний факультет університету. Професія лікаря, як Раковський розрахував, мала свої переваги в пропаганді соціалізму.

У Женеві він створив гурток болгарських студентів-соціалістів. Навесні 1891 р. познайомився з Г. Плехановим, швидко став улюбленцем його родини і зав'язав близькі стосунки з членами групи «Визволення праці» П. Аксельродом і В. Засулич. Разом з Р. Люксембург, що жила поряд, керував марксистським гуртком самоосвіти. За провокаційним доносом політичного суперника юнак уперше, хоч і ненадовго, потрапив до в'язниці.

У 1891—1892 рр. Кристю Раковський бере активну участь у створенні Болгарської соціал-демократичної партії, а в серпні 1893-го представляє її на Цюріхському конгресі 2-го Інтернаціоналу. На той час йому виповнилося 20 років.

Восени 1893-го молодий болгарський соціаліст вступає до Берлінського університету. Щоб ближче познайомитися з діяльністю найвпливовішої у Європі соціал-демократичної партії, входить у контакт з В. Лібкнехтом, А. Бебелем, К. Каутським. Однак швидко потрапляє в поле зору берлінської поліції. Раковського заарештовують, а по кількох тижнях висилають з країни. Продовжує навчання в університеті Цюріха, а потім — м. Нансі у Франції, де вчилася дочка московського актора Ліза Рябова, близька до сім'ї Плеханових. Кристю друкується у французьких соціалістичних газетах, налагоджує стосунки з Ж. Гедом, Ж. Жоресом, П. Лафаргом.

Влітку 1896 р. з мандатом від Болгарської соціал-демократичної партії він бере участь в роботі Лондонського конгресу 2-го Інтернаціоналу. Провідні соціал-демократичні діячі Європи вже добре знали 23-річного болгарського революціонера, який виступав за підтримку національно-визвольного руху пригноблених народів Оттоманської імперії.

Повернувшись до Франції, Кристю і Ліза переводяться до університету Монпельє. У липні 1897 р. Раковський здобуває вчений ступінь доктора медицини. Як видно з назви дисертації («Етіологія злочинності й звиродніння»), вона була присвячена соціальним проблемам медицини. Університет Монпельє видрукував цю працю французькою мовою, а через три роки автор видав її болгарською мовою у Софії. Згодом книга вийшла у Санкт-Петербурзі під редакцією М. Рубакіна в серії «Народная библиотека».

Після завершення освіти Кристю і Ліза поїхали до Румунії, де взяли шлюб, а потім — на короткий час до Росії. Восени 1897 р. Раковський розпочав тривале лекційне турне по Болгарії. За завданням партії він підготував і видав у Варні науково-популярну книгу про східну політику російського уряду — «Росія на Сході». Вона мала важливе значення в боротьбі проти впливових русофільських партій у Болгарії, Румунії та Сербії.

Восени 1898 р. Раковський вступає до румунської армії, щоб не втратити спадкового права на мангалійський маєток. За кілька місяців служби військовим лікарем у Констанці він написав дві книги — про справу Дрейфуса (вийшла болгарською мовою) і — на замовлення Петербурзького товариства «Знання» — солідну науково-популярну монографію

про історію Третьої республіки у Франції. Крім того, регулярно виступав з проблемними статтями в центральному органі німецьких соціал-демократів газеті «Форвертс», яку редагував В. Лібкнехт, а також у теоретичному органі болгарських соціал-демократів «Нове время».

Після демобілізації навесні 1899 р. Християн Раковський (ця форма написання імені з'явилася в румунських документах і залишилася з ним до кінця його життя) виїхав до Санкт-Петербурга, де його дружина мала намір зробити сценічну кар'єру, однак, не отримавши дозволу на проживання у межах Російської імперії, вирушив разом з нею до Франції. В Парижі взяв участь у черговому конгресі 2-го Інтернаціоналу, що відбувся у вересні 1900 р., матеріально підтримував організаторів видання газети російських соціал-демократів «Искра». А потім, давши хабаря, приїхав-таки навесні 1901 р. до Санкт-Петербурга.

У Росії пробув майже рік. Тут під час пологів померла його дружина. Сам-один повернувся до Франції, працював лікарем у містечку Больє. Хотів здобути ще й юридичну освіту, але у зв'язку із батьковою смертю в квітні 1903 р. перебрався до Румунії. Ставши власником маєтку, залишив лікарську практику й на умовляння Д. Благоєва навесні 1904 р. вирушив у велике пропагандистське турне по Болгарії. Його блискучі промови стенографувалися й виходили окремими брошурами.

У серпні 1904 р. в Амстердамі відкрився черговий, шостий конгрес 2-го Інтернаціоналу. Х. Раковський мав два мандати — від болгарської і сербської соціал-демократичних партій. І хоч за віком був значно молодшим від таких визначних діячів, як А. Бебель, Е. Бернштейн, А. Бріан, Ж. Гед, Ж. Жорес, К. Каутський, Г. Плеханов, уже вважався ветераном соціалістичного руху. Балканський соціаліст взяв активну участь і в розробці документів конгресу.

Після цього Х. Раковський повернувся до Румунії і зайнявся відновленням соціал-демократичної партії, яка розпалася 1899 р. Відтак 1907 р. з мандатом від румунських соціал-демократів їде на Штутгартський конгрес 2-го Інтернаціоналу, обирається членом його постійного інформаційно-дорадчого органу, входить до Міжнародного соціалістичного бюро.

Селянське повстання, що тим часом спалахнуло в Румунії, власті потопили в крові. Розгорнулися репресії проти утвореного 1907 р. Соціалістичного союзу, профспілкових організацій і соціалістичної преси. А що Раковського після Штутгартського конгресу не впустили до Румунії, розпоча-

лися його митарства. Лише через п'ять років виснажливої боротьби домігся він права на своє повернення.

1913 р. в життя Раковського назавжди увійшла Александрина Александреску, яка співробітничала в румунських соціалістичних виданнях під псевдонімом Іляна Праля. Дочка Александрини від першого шлюбу Олена Кодряну виховувалася в сім'ї Раковських, а її син Раду — в батька.

Під час 1-ї світової війни було створено Балканську соціал-демократичну федерацію, секретарем якої став Х. Раковський. Не поділяючи крайніх позицій В. Леніна, він усе ж відійшов від ідеї «національного миру» й на цьому грунті розірвав стосунки з духовним батьком Г. Плехановим.

З 1915 р. деякі члени Міжнародного соціалістичного бюро, і насамперед Раковський, не раз намагалися відновити діяльність Інтернаціоналу, який розпався з початком 1-ї світової війни. З цією метою було проведено міжнародну соціалістичну конференцію в Циммервальді (Швейцарія), більшість делегатів якої становили центристи. Однак ні ця, ні чергова конференція в с. Кінталь поблизу Берна не дали бажаних наслідків. Щоправда, в останній Раковський участі не брав, бо його заарештували румунські власті за антивоєнну діяльність.

Звільнений 1 травня 1917 р. російськими солдатами з тюрми у Яссах, він вирушає в революційний Петроград. Центристські політичні погляди Раковського дедалі радикалізуються. Опинившись після липневих подій у Петрограді під загрозою арешту, він з допомогою більшовиків виїжджає до Швеції.

Не раз меншовики-інтернаціоналісти пробували залучити до своїх лав Х. Раковського — на той час одного з найвпливовіших діячів 2-го Інтернаціоналу, але він не бажав зв'язуватися із жодною з політичних партій у Росії. І лише після жовтневого перевороту в Петрограді зробив остаточний вибір: запропонував свої послуги урядові Леніна. Так, на 44-му році життя поміркований західноєвропейський соціал-демократ став комуністом.

Посланий В. Леніним з дипломатичною місією в Одесу, він підписав у березні 1918 р. російсько-румунський договір, за яким протягом двох місяців Бессарабія мала бути звільнена. А проте цей документ внаслідок погіршення воєнно-стратегічного становища після укладення Брестського миру перетворився на клаптик паперу.

У квітні 1918 р. Раковський на чолі російської делегації приїхав до Києва. За умовами Брестського миру радянська Росія мала підписати мирну угоду з УНР. Спритно маневруючи між німецькою адміністрацією і своїм партнером на переговорах — урядом гетьмана П. Скоропадського, він зволікав з прийняттям рішень, не беручи на себе жодних зобов'язань. Аж тут вибухнула революція в Німеччині. З її початком Росія анулювала Брестський мир і з допомогою маріонеткового радянського уряду Г. Пятакова відвоювала Україну.

Тим часом місцеві більшовики пересварилися між собою. Щоб посилити партійний контроль над формально незалежною республікою і зміцнити авторитет керівництва, Ленін запропонував на посаду голови уряду радянської України Х. Раковського, який за рівнем освіченості, інтелекту й досвідом, безперечно, перевершував лідерів тутешніх більшовиків. До того ж він не мав коренів в Україні й цілковито залежав від підтримки центру. Радянська Москва завжди боялася будь-якого вияву самостійності владних структур у найбільшій національній республіці.

Залежність від центру влаштовувала Раковського, який спирався на політичну підтримку Леніна (вони були знайомі з 1902 р.) і міг розраховувати на допомогу другої за значенням людини в більшовицькому партійному керівництві — Л. Троцького. Попри різницю в політичних поглядах, з останнім його пов'язували теплі особисті стосунки. Либонь, не останню роль відіграли вони й у тому, що західноєвропейський соціал-демократ обрав ареною своєї політичної діяльності радянську Росію. Тож у березні 1919 р. Раковського при підтримці Леніна і Троцького обирають членом ЦК РКП(б). Унікальний випадок в історії більшовицької партії: до її керівництва увійшла людина, партійний стаж якої ледве пересягнув за один рік.

Навесні 1919 р. на Дону й Кубані зайнялося головне вогнище громадянської війни. Антикомуністичні сили очолив генерал А. Денікін. Отримавши від країн Антанти і США велику кількість військового спорядження та озброєння, він перейшов у наступ в центральних районах Донбасу. Виснажена дезертирством Червона армія зазнавала тяжких втрат. Після заколоту Н. Григор'єва в безпосередньому тилу радянських військ білогвардійці захопили Харків і Катеринослав. Окрилений успіхом, Денікін віддав наказ про похід на Москву.

До цих поразок першої половини 1919 р. призвели не прорахунки уряду Х. Раковського в земельному питанні й навіть не зрада Григор'єва та Махна, як тлумачили раніше, а згубна економічна політика правлячої партії. Більшовики домоглися підтримки з боку селян Жовтневої революції,

замінивши власну програму в аграрному питанні есерівським зрівняльним поділом землі. Однак, ухваливши у березні 1919 р. нову програму партії, вони взяли курс на ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні й створення великого землеробства у формі соціалістичних економій (радгоспів) і селянських комун. Тож і дотримувався уряд цієї лінії, що викликало обурення селянських мас і широкий повстанський рух. Як бачимо, крах радянської влади в Україні спричинили не тактичні помилки Раковського та його колег, а стратегічні прорахунки доктринального характеру.

Під тиском денікінців і військ УНР на чолі з С. Петлюрою червоноармійці наприкінці серпня 1919 р. залишили Київ, а незабаром і всю Україну. Х. Раковський виїхав до Москви, де майже півроку очолював політуправління Реввійськради.

Восени 1919 р. білогвардійський наступ на Москву захлинувся. Численні армії Л. Троцького перемололи добірні сили Денікіна, і той чим далі безладніше почав відступати в південному напрямку. В зимові місяці 1919—1920 рр. Україна знову опинилася під контролем більшовиків.

В. Ленін (на відміну від Раковського) зрозумів, що з селянством треба ладнати. У лютому 1920 р. вийшов закон про землю, в основі якого лежав принцип зрівняльного землекористування. Поновилася робота Раднаркому УСРР на чолі з Х. Раковським.

У період формування влади в Україні гостро постала проблема впливової партії боротьбистів, яка контролювала численні селянські партизанські загони. Ця партія перейшла на комуністичну платформу, але на відміну від більшовиків виступала проти цілковитої залежності України від Москви.

Ленін порадив Раковському утворити спільний з боротьбистами блок на виборах до рад і, спокусивши їхніх лідерів високими державними посадами, запропонувати вступ в КП(б)У в індивідуальному порядку. Цей хитрий план голова українського радянського уряду успішно реалізував, відвернувши загрозу багатопартійності в політичній структурі України, яка перешкоджала б встановленню диктатури РКП(б). Із тими лідерами конкуруючої партії, котрі не побажали влитися в КП(б)У, Раковський розправився з допомогою чекістів. З початком польсько-радянської війни Москва послала голову ВЧК Ф. Дзержинського в Україну для «зміцнення тилу» (нач. тилу Південно-Західного фронту).

Великим лихом для людей обернувся неврожай у південних районах республіки в 1921 р. Щоб викачати з України

якнайбільше хліба, партійний центр замовчував голод до грудня. Збіжжя вилучали навіть у селян південних губерній. Запаси продовольства, заготовлені на Правобережжі й Лівобережжі, вивозили до «червоних столиць» і в Поволжя, а південні райони залишалися без хліба. Співробітників АРА, що надавали масштабну допомогу голодуючій Росії, не пускали в Україну, яка не вважалася голодуючим регіоном.

Раковський намагався протестувати, але домігся лише партійної догани. Коли ж у центрі вирішили зрештою визнати Україну голодуючим регіоном, він оперативно налагодив постачання продовольства з-за кордону. А що згайновано було час, в Україні взимку 1921/22 р. загинули від голоду сотні тисяч селян.

Не спромігся він вчинити опір центрові й 1922 р., коли замість того, щоб надати допомогу продовольством розореним господарствам південних губерній, Україні було наказано вивезти за кордон мільйони пудів хліба. Внаслідок цього на півдні голод тривав до літа 1923 р.

Раковський як голова уряду значну увагу приділяв відбудові зруйнованої промисловості, очолював республіканський штаб подолання паливної кризи. Тримав він у полі зору соціальні проблеми й робив усе, щоб зарадити безробіттю, яке з'явилося внаслідок переведення промисловості на госпрозрахунок.

Важливим напрямом його роботи в Раднаркомі було культурне будівництво. Найпринциповішим питанням він вважав забезпечення розвитку культури в її національних формах. Відкидаючи під час полеміки твердження секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя, що в Україні розгортається боротьба двох культур — російської і української — і в цій боротьбі майбутнє — за розвинутішою російською культурою, Раковський заявляв: завдання держави — дати змогу розвиватися тій культурі, яку штучно придушували й обмежували.

Становище Раковського в Україні було міцним, доки в центральному керівництві державної партії хід подій визначали Ленін і Троцький. Коли ж Ленін через хворобу почав відходити від справ, а в політбюро ЦК РКП(б) сформувалася «трійка» в особі Сталіна, Каменєва і Зінов'єва, спрямована проти Троцького, Раковський втратив підтримку.

Конфлікт між ним і Сталіним спалахнув 1922 р., коли генсек вирішив ліквідувати незалежний статус національних республік і «втягнути» їх у кордони радянської Росії. Протести Раковського (його підтримав Ленін) зробили своє: Радянський Союз було утворено як федерацію формально

рівноправних союзних республік. Фактично ж стала відбуватися повзуча «автономізація» України та інших республік. На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. Раковський заявив, що союзне будівництво пішло хибним шляхом, і наполягав, аби відібрали в московських наркоматів $^{9}/_{10}$ їхніх прав і передали національним республікам. Однак голову українського уряду на партійному з'їзді майже ніхто не підтримав.

Тоді керівна «трійка» в політбюро ЦК РКП(б) зробила відповідні оргвисновки. Раковського відкликали з України й перевели на дипломатичну роботу, призначивши замість Л.Красіна радянським представником у Лондоні.

В Англії і Франції Х. Раковський працював до осені 1927 р., а повернувшись в СРСР, продовжив безкомпромісну, хоч і безнадійну боротьбу зі Сталіним. У січні 1928 р. його вислали в Астрахань, де він працював на скромній посаді консультанта в окружному плановому управлінні. Потім були інші міста й такі самі скромні посади.

Заарештували Х. Раковського 31 грудня 1936 р. Він проходив у сфабрикованій справі так званого «антирадянського правотроцькістського блоку» разом з М. Бухаріним, О. Риковим та іншими керівними діячами державної партії. 65-річного хворого Раковського засудили до 20 років ув'язнення.

11 вересня 1941 р. під час наближення гітлерівців до Орла всіх політв'язнів місцевої тюрми розстріляли. Серед них був і Християн Раковський — людина унікальної долі.

ОЛЕКСАНДР ШУМСЬКИЙ

Олександр Якович Шумський народився 2 грудня 1890 р. в с. Рудня Борова Житомирського повіту Волинської губернії (тепер — Нова Борова Житомирської обл.) в сім'ї наймита. 1906 р. закінчив двокласну сільську школу й почав працювати на лісопильних заводах Готесмана і Брохмана, а відтак — помічником землеміра. З 1908-го бере участь у діяльності робітничого гуртка.

1911 р. Олександр виїжджає до Москви, де за допомогою знайомих по Волині товаришів знаходить таку-сяку роботу й відвідує вечірнє науково-популярне відділення університету ім. Шанявського. Одначе за браком знань залишає навчання і береться за самоосвіту. Склавши 1915 р. екстерном іспити на атестат зрілості, вступає до ветеринарного інституту. І того ж таки року його призивають до армії.

Ставши ще 1914 р. членом московського гуртка Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), О. Шумський і далі займається антиурядовою пропагандою. 1916 р. його заарештовують у Молодечно й відправляють до діючої армії на Південно-Західний фронт. Але й там він продовжує революційну діяльність. Під час Лютневої революції 1917 р. в Росії обирається делегатом корпусного, армійського і фронтового з'їздів солдатських комітетів.

Невдовзі Шумського відряджають з армії в розпорядження Київської губернської земельної управи. Він стає її членом і, здобувши авторитет серед українських есерів, обирається ними до Центральної Ради, виступає проти її соціальної і насамперед аграрної політики, підтримуючи вимоги сільських трудівників надати їм землю. Наприкінці листопада 1917 р. він входить до складу ЦК УПСР і стає одним з лідерів лівої течії цієї партії. Заявивши в заснованій нею в лютому 1918 р. газеті «Боротьба» (звідси походить найменування партії) про свій розрив з попереднім курсом УПСР, боротьбисти на її IV з'їзді (травень 1918 р.) здобувають більшість у складі новообраного ЦК й починають створювати Українську комуністичну партію (боротьбистів).

У березні О. Шумський — голова Волинського земельного комітету, а трохи пізніше — член губернського комітету УПСР. Подальшу еволюцію поглядів засвідчують його виступи в газеті «Молот» проти зволікання Ради з реалізацією закону про соціалізацію землі, ухваленого в січні 1918 р. Якщо провідні партії Центральної Ради, у тому числі центристська й права частина УПСР, під час гетьманського перевороту (квітень 1918 р.) не виявили політичної активності й повели переговори про новий характер влади, то ліва течія УПСР зайняла цілком визначену антигетьманську позицію. У відозві, опублікованій 3 травня в газеті «Молот», О. Шумський розцінював переворот П. Скоропадського як встановлення диктатури поміщиків, капіталістів та генералів і закликáв до рішучої відсічі цій диктатурі.

Учасник IV з'їзду УПСР, він увійшов до складу новообраного ЦК, який 3 червня прийняв рішення про розпуск і переформування УПСР у нелегальну партію з метою боротьби проти гетьманату. Її ліве крило (зокрема, О. Шумський, В. Еланський (Блакитний), Г. Гринько, Г. Михайличенко, П. Любченко) поступово схиляється до прийняття платформи радянської влади. 4 листопада 1918 р. ЦК партії ухвалює рішення про перехід влади до робітників і селян України

шляхом збройного повстання, висуваються гасла світової соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, Червоного Інтернаціоналу. Все це сприяло подальшому зближенню лівих есерів і комуністів. Тож не дивина, що з поваленням влади гетьмана Скоропадського перші, як і більшовики, розгорнули боротьбу проти Директорії.

Взаємодії лівих есерів і комуністів на всіх рівнях сприяли також відозви ЦК УПСР, опубліковані в січні 1919 р. верховними революційними емісарами партії — Г. Михайличенком, В. Еланським, М. Шинкарем, В. Лашкевичем, М. Литвиненком, О. Шумським. Центральний революційний комітет висловився за Українську соціалістичну федеративну республіку рад, її союз з іншими соціалістичними республіками, за скликання з'їзду рад і утворення робітничо-селянського уряду — Ради народних комісарів України, за об'єднання українських земель і, звинувативши Директорію в узурпації влади, переслідуванні партій революційного соціалізму та загравanні з імперіалістами Антанти, зажадав негайно передати владу в руки рад.

Не зайвим буде сказати, що радянська історіографія, замовчуючи революційну суть боротьбистів, характеризувала їх як дрібнобуржуазну націоналістичну партію, що претендувала на політичну гегемонію в Україні й вела боротьбу проти КП(б)У. Насправді ж верховні революційні емісари наполягали на створенні загального революційного центру, де б на відміну від тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з Х. Раковським, обраного на однопартійній основі (в чому вони вбачали «загрозу революційному рухові»), були представлені всі партії революційного соціалізму.

На початку 1919 р. О. Шумський працює в колегії Наркомату освіти України, а під час наступу Денікіна бере участь в підпільній боротьбі проти білогвардійців, виступає за воєнно-політичний і економічний союз радянських республік.

Хоч деякі боротьбисти увійшли до уряду УСРР і навіть очолили наркомати (М. Лебединець — юстиції, М. Литвиненко — фінансів, Г. Михайличенко — освіти), це аж ніяк не було рівноправним політичним партнерством і діловим співробітництвом. КП(б)У як правляча партія встановила квоти в представництві боротьбистів у ВУЦВКу, РНК УСРР та інших органах влади й управління, регламентувала видання їхніх друкованих органів тощо. В лютому 1920 р. боротьбисти звернулися до Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) з проханням про прийом до Комінтерну. Однак ВККІ під впливом В. Леніна відмовив їм. 20 березня Всеукраїнська конференція УКП(б) прийняла рішення про саморозпуск. Із 15 тис. членів УКП(б) до комуністичної партії прийняли понад 4 тис. осіб. О. Шумському й 18 іншим учасникам УКП(б) надали мандат з правом ухвального голосу, а партійний стаж йому зарахували з травня 1918 р. Невдовзі обирають його до ЦК КП(б)У, згодом до політбюро і оргбюро. Він очолює відділ ЦК по роботі на селі, а під час нападу на країну військ буржуазно-поміщицької Польщі займається мобілізацією людських і господарських ресурсів на відсіч агресії. З цією метою в квітні 1920 р. виїжджає в Полтавську губернію, а в червні — до Одеси. У липні — серпні очолює Одеський губернський ревком, пізніше входить до складу реввійськради 12-ї армії.

У період переходу від війни до миру він як член політбюро ЦК КП(б)У бере участь у політичному й господарському житті України, виступає на партійних конференціях Чернігівської (2—3 листопада 1920 р.) і Київської (5—8 листопада) губерній за створення умов для всебічного розвитку культури й вільного функціонування української мови.

Наприкінці 1920 р. Шумський очолює Київський губернський революційний комітет, входить до складу радянської делегації на Ризьких переговорах про мирний договір з Польщею, а в квітні 1921 р. призначається повноважним представником України в Польщі. З лютого 1923 р. по травень 1924-го він — уповноважений ЦК Всеробітземлісу в Україні, з травня по вересень 1924 р.— завідуючий агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У, а з вересня — народний комісар освіти України.

Виступивши у квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У з доповіддю про хід українізації, О. Шумський піддав критиці відставання у цій важливій справі партійного апарату. Положення його доповіді увійшли до резолюції, в якій, зокрема, зазначалося: «Партія має прагнути того, щоб увесь робітничий клас України, незважаючи на національну належність, оволодів українською мовою і брав активну участь у соціалістичному будівництві українського суспільного життя».

У квітні 1925 р. генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович. Невдоволений методами його роботи, О. Шумський порушив перед Сталіним питання про заміну Кагановича. У своєму листі «Тов. Кагановичу та іншим чле-

нам політбюро ЦК КП(б)У» від 25 квітня 1926 р. Сталін, багато в чому погоджуючись із Шумським, висловився, однак, за те, щоб залишити Кагановича на цій посаді. На закритому засіданні пленуму ЦК КП(б)У той різко виступив проти Шумського, звинувативши його в тероризуванні ЦК й зажадавши від нього визнання хибності його дій. За умов, що склалися, О. Шумський змушений був заявити: «Я дуже здивований тим темпераментом, з яким виступав тов. Каганович... Треба пленумові ЦК для заспокоєння організації мого визнання помилковості того, що я порушив перед тов. Сталіним питання про зняття тов. Кагановича і що я пропонував тов. Чубаря в генеральні секретарі? Пленум ставить це питання переді мною руба, вимагаючи визнати, що я зробив помилку... Роблю цю заяву й кажу, що визнаю постановку питання про Кагановича помилковою». Пленум прийняв рішення залишити Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У.

2 лютого 1927 р. політбюро заслухало доповідь О. Шумського про роботу Наркомосу. І хоч М. Демченко, М. Постоловський, В. Чубар, А. Радченко, К. Сухомлин, В. Затонський, Г. Петровський, М. Скрипник у виступах відзначали не лише вади, а й певні здобутки в галузі народної освіти і культурного будівництва в республіці, політбюро задовольнило зумовлене обставинами прохання Шумського звільнити його з посади наркома освіти. А на лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 р. йшлося вже про націоналістичний ухил Шумського, обстоювання ним форсованих темпів українізації та підтримку націоналістичних гасел Хвильового, про їхнє зімкнення на націоналістичній основі.

У 1927—1933 рр. О. Шумський був ректором Ленінградського інституту народного господарства, Ленінградського політехнічного інституту, заступником завідуючого агітаційно-масовим відділом ЦК ВКП(б), головою ЦК профспілки працівників освіти, членом президії ВЦРПС і членом редколегії газети «За коммунистическое просвещение». Але і з від'їздом з України його становище чимдалі ускладнювалося. Якщо на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р. мовилося про «шумськізм», «хвильовизм» і «волобуєвщину», то на листопадовому (1933) об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У С. Косіор заявив: «КП(б)У в 1926—1928 рр. розгромила націоналістичну агентуру в партії — антипартійну групу Шумського й викрила контрреволюційну суть шумськізму.

Розкриття і викриття шумськізму повинно було послужити для нас серйозним уроком, бо воно показало, що ми маємо тут виступ антипартійної націоналістичної групи, яка комуністичною фразеологією прикривала свої буржуазно-реставраторські прагнення і спиралася всередині партії на націоналістичні елементи, а поза партією — на ворожі класи в країні... Класові корені шумськізму і ухилу Скрипника одні й ті самі, як один і той самий їхній націоналістичний зміст, однакові їхні пособництво та змикання з інтервентами».

Безпідставність цих закидів і подальших звинувачень О. Шумського в розколі в КПЗУ цілком очевидна. Як член Виконкому Комінтерну він брав безпосередню участь у діяльності КПЗУ, зокрема виступав на IV конференції (квітень 1924 р.), а також на II з'їзді КПЗУ (жовтень 1925 р.), засідання якого відбулося в м. Болшеві під Москвою. Там під час зустрічі Сталіна з представниками КПЗУ Шумський серед інших ставив питання про заміну Кагановича на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У. На лютнево-березневому (1927) пленумі ЦК КП(б)У, де йшлося про відрядження Шумського з України в розпорядження ЦК ВКП(б), керівник Закордонного бюро допомоги КПЗУ, член ЦК КПЗУ і кандидат у члени ЦК КП(б)У К. Саврич (Максимович) заявив у своєму виступі, що не бачить принципового розходження О. Шумського з лінією ЦК КП(б)У, тому не згоден з рішенням про від'їзд останнього з України. Квітневий (1927) пленум ЦК КПЗУ в Гданську підтримав цю заяву Саврича більшістю голосів. Питання розколу в партії обговорювалося в окружних комітетах КПЗУ, в ЦК КП(б)У, Виконкомі Комінтерну. Більшість членів ЦК КПЗУ, оголошених під тиском Кагановича розкольниками, зрадниками й ворожою агентурою, Виконком Комінтерну виключив із лав комуністичного руху, а вся їхня попередня діяльність почала розглядатися крізь призму перманентної зради й націоналізму.

13 травня 1933 р. О. Шумського було заарештовано, а 5 вересня того ж року — засуджено разом з відомими діячами КПЗУ до 10-річного ув'язнення за участь в Українській військовій організації (УВО) і контрреволюційній діяльності. Звинувачувався він і в тому, що з дворушницькою метою вступив до КП(б)У й очолював групу колишніх боротьбистів, які в блоці з націоналістичним підпіллям в Україні планували боротьбу проти ВКП(б) і радянського уряду, що він — організатор розколу в КПЗУ.

Його протести і звернення в різні інстанції, в тому числі й до Сталіна, залишалися без відповіді. Більше того, в 1934—1935 рр. Шумського, який перебував уже в таборі, звинуватили в причетності до вигаданої «контрреволюційної боротьбистської організації». За участь у ній було притягнуто до кримінальної відповідальності 17 колишніх боротьбистів, у тому числі письменників Миколу Куліша, Валер'яна Поліщука, Григорія Епіка, Валер'яна Підмогильного, Олександра Ковіньку та ін. У вироку виїзної сесії військової колегії Верховного суду СРСР зазначалося, що ця організація мала завданням боротьбу проти радянської влади, створення незалежної буржуазної Української республіки, підготовку терористичних актів проти керівників радянської влади й комуністичної партії. Саме з цією метою боротьбисти влилися 1920 р. в КП(б)У. А роль їхнього ідеолога відводилася Шумському, хоч він рішуче відкидав усі звинувачення. Врешті, за постановою особливої наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1935 р. 10-річне ув'язнення у виправно-трудовому таборі йому було замінено на 10-річне заслання до Красноярська.

Протестуючи проти сваволі органів НКВС, він у січні 1936 р. розпочинає голодовку. Однак два тижні згодом до Красноярська привезли його дружину Євдокію Шумську-Григоренко, якій пообіцяли переглянути справу її чоловіка. Тож О. Шумський припиняє голодовку. 1937 р. Євдокію Олексіївну заарештували як дружину «ворога народу» й розстріляли. Того самого року було «викрито» ще одну антирадянську організацію колишніх боротьбистів. Її «керівників» А. Хвилю, Т. Тарана, Ю. Войцехівського, О. Трилісського, В. Порайка знищили. Панас Любченко, оголошений одним з лідерів цієї організації, застрелився. Участь у ній приписували й О. Шумському. В жовтні 1937 р. його заарештували в місці заслання. І лише в листопаді 1939-го «справу» припинили «за браком нових даних».

У засланні О. Шумський писав монографію «Малороси», в якій намагався простежити суспільно-політичні умови, що спричинили включення України до складу Російської держави. «За інших обставин,— зазначав він,— за цю працю Українська Академія наук присудила б мені докторський ступінь і обрала б своїм членом. Але не такий тепер час, щоб мій рукопис побачив світ... Нехай він умре разом зі мною...» Колишній нарком освіти України знищив монографію.

18 жовтня 1945 р. О. Шумський у листі до Сталіна знову повертається до міжнаціональних відносин в СРСР: «Уже

Ваш виступ з компліментами російському народові й розподіл народів Союзу за розумом, характером та ін. змусив насторожитись. Але те, до чого на днях договорився Микита Хрущов на святкуванні річниці визволення України (транслювалося по радіо), абсолютно нетерпимо й вимагає найенергійнішого протесту». Проти чого ж протестував О. Шумський? Проти вивищування одного народу над іншими, що суперечить їхньому політичному союзові й дружнім взаєминам. Наведемо слова тодішнього голови Ради Міністрів УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова за газетою «Радянська Україна» від 19 жовтня 1945 р.: «Російський народ зцементував народи нашої країни в єдину могутню багатонаціональну Радянську державу — любиму Батьківщину радянських людей. Радянський патріотизм російських людей був прикладом, запалював на ратні й трудові подвиги всі народи Радянського Союзу. Російський народ, як керівна сила Радянського Союзу, заслужив загальне визнання і вдячність. (Оплески). Спасибі йому, російському народові, спасибі йому за його ясний розум, стійкість і терпіння, спасибі йому за братерську допомогу нашому українському народові. (Бурхливі тривалі оплески)».

Між людьми це називається лестощами й викликає відразу. «Але в устах глави українського уряду,— писав О. Шумський,— така промова вже не окремий випадок малоросійського плазування. Це образливо й принизливо для українського народу... Що ж тоді являє собою народ, від імені якого це говориться,— український народ? Що він без ясного розуму, без стійкого характеру, без твердої волі? Народ безвільних, безхарактерних дурнів, яких врятував розумний, стійкий російський народ, за що й висловлюється йому вдячність».

У виступі Сталіна й доповіді Хрущова Шумський вбачав новий курс російської великодержавної політики. «Це лінія національно-політичної кастрації українського народу»,— зазначав він. Однак листи його не доходили до Сталіна. 20 червня 1946 р. він пише записку «для слідства»: «Рішення про самогубство, цю останню вищу форму протесту, я прийняв після того, як вичерпав усі засоби боротьби за реабілітацію». Проте, як виявилось, і цього рішення йому не судилося здійснити. 18 вересня 1946 р. О. Шумського підступно знищили агенти державної безпеки.

МИКИТА ХРУЩОВ

Микита Сергійович Хрущов — неординарна й суперечлива постать в історії країни. Ревно сповідуючи догмати марксизму-ленінізму, він послідовно втілював у життя антигуманні настанови сталінізму. Але понад це мав дивовижну здатність відчувати свою країну і свій народ. Імпульсивність, невичерпна енергія та екзальтованість М.Хрущова допомогли здійснити сміливий прогресивний переворот у державі. Вихованець партії більшовиків, виплеканий тоталітарною системою, він увійшов в історію як людина, що відмежувалася від політики репресій, завдала смертельного удару сталінізмові й запровадила реформи, які розкріпачили селянство. І ось що цікаво — М. Хрущов, один з небагатьох радянських керівників, залишив свою країну в кращому стані, ніж застав її. За його часів було кинуто в землю насіння нового соціального й політичного мислення, розвіяно чимало ілюзій. Два десятиліття згодом насіння це дало сходи.

М. Хрущов народився 17 квітня 1894 р. в с. Калинівка (тепер Курська область Російської Федерації) у сім'ї робітника-шахтаря. Ще хлопцем наймитував у місцевих поміщиків, а коли виповнилося п'ятнадцять, розпочав робітниче життя в Україні, на Донбасі, у Юзівці (колишня (до 1924 р.) назва м. Донецька).

Спомин-штрих до політичних поглядів молодого Хрущова залишив начальник Катеринославського губернського жандармського управління у своєму донесенні від 28 травня 1912 р., де, зокрема, зазначалося, що серед осіб, які збирали пожертви для родин розстріляних на Ленських копальнях робітників, був і 18-річний учень слюсаря на заводі Боссе Микита Хрущов.

Тож заводському робітникові з ярликом неблагонадійного довелося шукати нову роботу. Влаштувався-таки камеронщиком на Рутченківську шахту № 31, де згодом працював слюсарем, машиністом підйомної машини. І все ж не вщухає його інтерес до політики. Хрущов — серед тих, хто поширює газету «Правда» (друкований орган ЦК РСДРП), влаштовує колективні читання. З кінця 1914 р. слюсарює у механічних майстернях Рутченківської копальні, які обслуговували майже десять шахт. І на кожній з них йому доводилося бувати. Так розширювалось коло його знайомств і контактів.

Уже по Лютневій революції М. Хрущова обирають членом Рутченківської ради робітничих депутатів, потім — членом об'єднаного військово-революційного комітету. В Юзівці на одному з мітингів він знайомиться з Л. Кагановичем. Зустрічалися вони й пізніше — на нарадах робітничих депутатів. «Я не знав, що його прізвище Каганович,— зазначав М. Хрущов у своїх мемуарах.— Знав його як Кошеровича. І не тільки довіряв і поважав, а й, як то кажуть, стояв горою за нього».

Ради в Юзівці перебували під впливом меншовиків та есерів. М. Хрущов підтримував більшовицьку фракцію, хоч формально не був членом партії. Власноручно заповнюючи різні анкети, він у графі «партстаж» завжди вписував роком вступу до партії 1918-й. І в мемуарах зазначав: «Я став більшовиком, членом Комуністичної партії після революції; потім вступив до Червоної армії...»

Під час громадянської війни М. Хрущов — червоноармієць, керівник партосередку, політрук, комісар батальйону, інструктор політвідділу 9-ї Кубанської армії.

Після повернення до мирного життя М. Хрущов працює помічником по політроботі голови управління Рутченківської копальні. Зі своєю роботою справляється блискуче й невдовзі отримує пропозицію зайняти посаду управляючого Пастухівської копальні. Однак він відмовляється, мотивуючи це бажанням продовжити навчання. 1922 р. вступає на робітфак при Юзівському гірничому технікумі. Наступного року комуністи партійного осередку делегують свого ватажка на IX Юзівську окружну конференцію, де він обирається членом окружного комітету партії. М. Хрущов з головою поринає в партійну роботу, часто буває на шахтах, заводах, у навчальних закладах, зустрічається з людьми. 1924 р. його заходами вдалося припинити страйк на одній із шахт Щегловського рудоуправління.

У лютому 1924 р. він обирається членом бюро Юзівського окружкому КП(б)У. Це було визнанням успішної партійної роботи 30-річного М. Хрущова. Того року відбулася ще одна важлива подія у його житті — він удруге одружився (перша дружина померла під час громадянської війни, залишивши двох дітей). Як розповідав авторові цих рядків син М. Хрущова — Сергій Микитович, Н. Кухарчук і М. Хрущов щасливо прожили разом понад 40 років і лише 1965-го їхній шлюб був зареєстрований офіційно.

Закінчивши навчання на робітфаці, М. Хрущов у липні 1925 р. працює секретарем Петрово-Мар'їнського районного

комітету КП(б)У Сталінської (колишньої Юзівської) округи. А в грудні 1926-го обіймає посаду завідуючого організаційним відділом і водночас заступника секретаря Сталінського окружкому КП(б)У.

У той час секретарем окружкому був К. Мойсеєнко. М. Хрущов так охарактеризував у мемуарах свого колишнього шефа: «Це був студент, який не закінчив медичного інституту; прекрасний промовець і здібний організатор. Розійшлися ми з ним пізніше. Його визначав сильний дрібнобуржуазний наліт, а його зв'язки й оточення були майже непманські. Тому ми його виставили із секретарів. Ця скандальна справа дійшла до ЦК КП(б)України, й до нас приїхала комісія. Розглянувши суперечки, вона визнала наші докази обгрунтованими, і його було звільнено з посади секретаря».

Ось як «виставили» К. Мойсеєнка. У вересні 1927 р. М. Хрущов розповів на закритому засіданні бюро Сталінського окружкому про рішення політбюро ЦК КП(б)У, в засіданні якого він брав участь, відкликати К. Мойсеєнка й рекомендувати замість нього В. Строганова. 26 вересня пленум Сталінського окружкому обрав його секретарем.

На думку М. Хрущова, Строганов аж ніяк не відповідав тим вимогам, які ставилися до ватажка такої великої парторганізації, як Сталінська. Він був людиною непоганою, але досить обмеженою. До того ж почав інтригувати. Тому партійні активісти радше зверталися в різних питаннях до М. Хрущова, ніж до В. Строганова. Це часто-густо призводило до ускладнень.

У квітні 1928 р. М. Хрущова викликав до Харкова Л. Каганович і запропонував посаду заступника завідуючого оргрозподвідділом ЦК. «Він,— згодом писав у мемуарах М. Хрущов,— мотивував це тим, що в апараті ЦК дуже мало робітників». Зваживши на ситуацію у Сталіно, Хрущов погодився на пропозицію, але за умови, що при першій нагоді його пошлють на роботу в один із округів, краще в промисловий.

Л. Каганович дотримав слова: в квітні 1928 р. секретаріат ЦК КП(б)У рекомендував М. Хрущова завідуючим оргвідділом Київського окружного партійного комітету, що його очолював М. Демченко.

Хоч ділові стосунки між «першим» окружкому й заворгом були конструктивними, невдовзі М. Хрущов поставив питання про свій від'їзд із Києва. Це здивувало всіх; поширювались чутки, що він не спрацювався з М. Демченком. Насправді конфронтації між ними не було. Просто М. Хрущов,

якому на той час виповнилося 35 років, зрозумів: якщо зараз упустить шанс продовжити навчання, то вся його освіта так і залишиться на рівні робітфаку. Починаючи з липня 1928 р., ЦК КП(б)У очолював С. Косіор. Він відпустив М. Хрущова до Москви, в Промислову академію ім. Й. Сталіна. Але вступити до цього навчального закладу було не просто. До того ж М. Хрущову бракувало стажу керівної господарської роботи. Тоді він звернувся до секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича, і справу швидко владнали.

Навчання М. Хрущова в Промисловій академії було перерване втручанням того ж таки Л. Кагановича, який залучив його до партійної роботи. У 1931—1938 рр. він — секретар двох столичних райкомів, міськкому, другий секретар Московського обкому й перший секретар Московського міськкому ВКП(б), а згодом — перший секретар обох цих партійних комітетів.

Документи й факти свідчать, що Й. Сталін довіряв М. Хрущову. Більше того, останній був часткою страшної сталінської системи політичних і людських відносин. У статті про М. Хрущова у другому виданні «Малой Советской Энциклопедии» зазначалося, що він, «вірний учень і соратник Сталіна», вів у Москві «нещадну боротьбу проти троцькістсько-бухарінської зграї ворогів народу».

Цю боротьбу він розпочав ще в Промисловій академії як секретар партійного осередку. Його активність сподобалася Сталіну, дружина якого Н. Аллілуєва також навчалася в цій академії і про все розповідала своєму чоловікові.

1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б) М. Хрущова було обрано членом ЦК партії, а в січні 1938-го — кандидатом у члени політбюро ЦК. І хоч він не мав наміру повертатися в Україну, Й. Сталін категорично наполягав на цьому.

«Вождь» уже вирішив долю С. Косіора — його буде переведено на посаду заступника голови Раднаркому СРСР, а після цього страчено. Доходила кінця й політика «коренізації», розпочата за рішенням XII з'їзду РКП(б), яка передбачала підготовку і висунення в республіках кадрів корінної національності, врахування національних чинників при формуванні партійного та радянського апаратів, організацію мережі шкіл, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей.

Політика «коренізації» стимулювала національну свідомість великих і малих народів, а отже, і їхнє прагнення реального суверенітету, що суперечило сталінському розумінню національно-державного будівництва.

В Україні, що стала одним із полігонів, де випробовувалися нові сталінські підходи, розгорнулася цілеспрямована

боротьба проти кадрів національної інтелігенції, внаслідок якої було знищено багато діячів української культури, ті інтелектуальні сили, котрі становили ядро духовного відродження України.

З приїздом М. Хрущова політика «коренізації» остаточно захлинулася. У постанові ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію шкіл на Україні» зазначалося, що учбові заклади з навчанням мовами національних меншостей стали вогнищем «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», тому їхнє подальше функціонування оголошувалося шкідливим і недоцільним. Такі школи та інші учбові заклади було ліквідовано, а учнів переведено до шкіл з українською та російською мовами навчання.

У своїй доповіді на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.) перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов наголошував на необхідності «очищати учительські колективи від ворожих елементів». До табору останніх відніс він і колишнього наркома освіти України В. Затонського, доля якого, як і його попередників (О. Шумського та М. Скрипника), склалася трагічно — наприкінці 1937 р. він був заарештований. «Ворог народу Затонський,— зазначав у доповіді М. Хрущов,— розповів, як вони заплутували навчальні плани, як вони шкодили... Затонський визнав, що переатестація, здійснювана за рішенням уряду, проводилася так, щоб чесних учителів скомпрометувати й вигнати зі школи і залишити петлюрівські, троцькістсько-бухарінські та буржуазно-націоналістичні шпигунські банди».

У прийнятій з'їздом резолюції наголошувалося на необхідності «ліквідувати наслідки шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх школах, а також у вузах». Характерно, що на наступному, XV з'їзді КП(б)У, який відбувся 1940 р., ні в доповіді М. Хрущова, ні у виступах делегатів жодним словом не згадувалися «коренізація» та «українізація».

Однак приїзд М. Хрущова в Україну збігся із зміною акцентів у політиці боротьби проти «ворогів народу». В цей час наслідки репресій виявилися такими згубними, що за рішенням січневого (1938) пленуму ЦК ВКП(б) почалося виправлення помилок, які мали місце при виключенні комуністів з партії.

1939 р. М. Хрущов обирається членом політбюро ЦК ВКП(б). Багато сил він віддає розвиткові економіки України, зокрема вугільної промисловості, а також вирішенню питань, пов'язаних із возз'єднанням західноукраїнських земель.

Під час Великої Вітчизняної війни він — член військової ради ряду фронтів. І разом з тим спрямовує роботу партійних комітетів республіки на боротьбу з ворогом, займається евакуацією підприємств, різних закладів та організацій, бере участь у створенні антифашистського підпілля та партизанських загонів, спираючись на членів політбюро і секретарів ЦК КП(б)У М. Бурмистенка, Д. Коротченка, який керував роботою апарату ЦК, голову Раднаркому УРСР Л. Корнійця, тісно співробітничає з обкомами партії.

2 жовтня 1942 р. рішенням політбюро ЦК ВКП(б) було створено нелегальний ЦК КП(б)У, але М. Хрущов як член Військової ради Сталінградського фронту не увійшов до його складу.

У 1944—1947 рр. він поєднує дві керівні посади — першого секретаря ЦК КП(б)У і голови Раднаркому (з 1946 — Ради Міністрів) УРСР. Відбудова Донбасу й Дніпрогесу, гігантів чорної металургії («Запоріжсталь», «Азовсталь») і машинобудування (ХТЗ, Краматорський машинобудівний завод та ін.), створення нових галузей промисловості (газової, автомобільної, будівельної індустрії тощо) — все це було в центрі уваги М. Хрущова у повоєнні роки.

Однак не все йшло гладко у його житті. Тяжко переживаючи драматичну ситуацію, породжену голодом 1946—1947 рр., М. Хрущов звернувся по допомогу до Москви, чим викликав шалену лють Сталіна. Більше того, його запідозрили у зв'язках з «націоналістичними елементами». Для боротьби з ними в Україну прибув Л. Каганович і з березня по грудень 1947 р. очолював ЦК КП(б)У, а М. Хрущов залишався лише головою Ради Міністрів УРСР. Після від'їзду Л. Кагановича він знову зосередився на партійній роботі.

До святкування свого 70-річного ювілею (1949) «вождь народів» повернув М. Хрущова до Москви. Це, на думку останнього, було викликано насамперед маніакальною підозрілістю Й. Сталіна, якому ввижалася чергова змова проти нього в Москві та Ленінграді. «Ти,— сказав він М. Хрущову,— потрібен нам тут. Справи йдуть не блискуче, викривають змови. Ти повинен очолити московську організацію, щоб Центральний Комітет міг розраховувати на підтримку місцевого партійного апарату в боротьбі проти змовників». Відповідь М. Хрущова була короткою: «Я зроблю все, що в моїх силах».

На грудневому (1949) пленумі ЦК КП(б)У М. Хрущов був увільнений від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України у зв'язку з обранням його секретарем Центрального Комітету ВКП(б) і першим секретарем Московсь-

кого обкому партії. Партійну організацію України очолив Л. Мельников.

Перебування М. Хрущова з 1938 р. на партійній роботі в Україні, на думку англійського видавця його мемуарів, ученого й дипломата Е. Креншоу, стало для нього своєрідним порятунком: «12 років він був далеко від Москви, від щоденної боротьби за пости, від інтриг, лестощів, брехні та фіскальства, які процвітали при Сталіні й виснажували навіть таких сильних людей, як Маленков». Саме в Україні «Хрущов залишався — наскільки це було можливим за Сталіна — сам собі господарем, тут він мав змогу розвинути свої здібності й задатки, які в іншому разі були б неминуче й безнадійно змарновані... Врешті, Хрущов на власні очі побачив жахливі страждання, яких зазнав народ, а також побачив, як цей народ, незважаючи на свої муки, повстав проти німців... Не було іншого такого партійного вождя (за винятком О. Кузнецова, що залишався в обложеному Ленінграді й невдовзі після цього був розстріляний Сталіним), який би так довго відчував на собі й так ясно уявляв на підставі власного досвіду справжнє життя у Радянському Союзі за Сталіна. Гадаю, **це** й змінило Хрущова».

У березні 1953 р. М. Хрущова обирають секретарем, а у вересні — першим секретарем ЦК КПРС. Це зміцнило його провідне становище в керівництві країною і партією. Розпочалися реабілітації партійних керівників 30-х рр., які залишилися живими. Тисячі осіб було реабілітовано посмертно.

На XX з'їзді КПРС, що відкрився 14 лютого 1956 р., М. Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особи та його наслідки». І хоч він не наважився назвати всіх винуватців страхітливих злочинів сталінської епохи (серед них були ще живі члени політбюро, в тому числі й він сам), ця доповідь завдала серйозного удару тоталітарному комуністичному режимові. 1957 р. американський журнал «Таймс» оголосив М. Хрущова «людиною року».

У березні 1958-го його було призначено головою Ради Міністрів СРСР. Він очолив також Раду Оборони СРСР, зосередивши у своїх руках всі основні важелі партійної, державної, господарської та військової влади в країні.

У квітні 1964 р. М. Хрущову виповнилося сімдесят. Після вручення йому Зірки Героя Радянського Союзу він виступив з короткою промовою, в якій сказав: «Смерть для деяких політичних діячів іноді настає раніше від їхньої фізичної смерті». Не підозрював він тоді, що незабаром це станеться і з ним.

М. Хрущов втратив популярність ще в роки свого правління, тому після відставки у жовтні 1964-го перестав існувати як політично значуща постать.

Помер він у Москві 11 вересня 1971 р. Похований на Новодівичому кладовищі.

Останнім часом інтерес до особи й політичної діяльності М. Хрущова зростає, як зростає розуміння великої ваги докорінного повороту в політиці, пов'язаного з його ім'ям. При всіх своїх вадах М. Хрущов був єдиною людиною в оточенні Й. Сталіна, здатною здійснити цей поворот, який унеможливив вороття до сталінізму, принаймні у його колишніх, «класичних», формах.

Чи не тому на могилі М. Хрущова мало не щодня з'являються букети квітів?

ВОЛОДИМИР ЩЕРБИЦЬКИЙ

28 вересня 1989 р. в Києві відбувся пленум ЦК Компартії України. У відставку пішов Володимир Щербицький. Цієї епохальної події очікували давно. Про неї роками точилися балачки, були багатотисячні мітинги на майданах великих міст України, сотні разів міліція видирала з рук демонстрантів-неформалів саморобні плакати з гаслом: «Щербицького — у відставку!» Але керівник республіканського корабля вперто залишався на своєму місці. Нарешті, дочекалися...

Цей пленум на п'ятому році «перебудови» скидався на добре поставлений спектакль для одного глядача — самого Щербицького, сивочолого й лагідного, котрий з виглядом мудрого патріарха уважно споглядав власні проводи. Сімнадцять з половиною років правив він в Україні й тепер міг бути задоволений результатами власної діяльності. Поряд сидів генеральний секретар ЦК КПРС, який спеціально прибув до Києва, щоб провести на пенсію заслуженого соратника. На трибуну піднімалися ланкові, директори заводів, партійні функціонери, державні діячі й говорили про мудрість і чуйність, далекоглядність і скромність, про творчий стиль роботи й величезний досвід... Густі хмари фіміаму, здавалося, заповнили кожен куточок величного палацу...

Мабуть, не варто сьогодні докоряти учасникам пленуму за нещирість чи вдаваність: більшість із присутніх — учні та вихованці В. Щербицького — проводжали не стільки його, скільки епоху, з болем і жалем прощаючись з теплими й певними роками, коли депутатським мандатам і персональним дачам ніщо не загрожувало.

Пленум закінчився під бурхливі, тривалі оплески. Ніби й не було 17 років застою та розправ з інакомислячими, ніби й не було екологічних катастроф у багатьох регіонах республіки. Ніби й не існувало Чорнобильської трагедії та злочинної бездіяльності вищих керівників України навесні 1986 р.

Що ж за дивовижна людина така пішла на «заслужений відпочинок» у вересні 1989-го? Щоб відповісти на це запитання, згадаймо, хоча б побіжно, основні етапи звивистої і суперечливої політичної біографії В. Щербицького.

Народився він 17 лютого 1918 р. в робітничій сім'ї у невеликому містечку Верхньодніпровську. Про його дитячі та юнацькі роки відомо надзвичайно мало — вчився добре, танцював на вечорницях, вмів постояти за себе навіть на вулиці.

Під час колективізації 1932 р.— на початку великого голодомору — Володимир вступає до комсомолу. В 1934—1935 рр., ще до вузу, встигає попрацювати на звільненій і дуже престижній тоді комсомольській посаді, що розцінювалась як старт до високих державних щаблів. Мабуть, лише вступ до Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту допоміг йому спокійно пересидіти на студентській лаві криваві 1937—1939 рр., коли в Україні було знищено десятки тисяч комсомольських працівників та активістів і репресовано майже всіх комсомольських функціонерів різних рівнів. Навесні 1941-го В. Щербицький складає державні іспити на звання інженера. На той час він уже був членом ВКП(б), бо добре розумів, що без партквитка сходження вгору навіть для найталановитішої людини скидатиметься на альпіністський підйом високої категорії складності.

Потім вибухнула війна. Увесь 1941 р. В. Щербицький перебував на навчанні у Військовій академії хімічного захисту і лише згодом — у частині, що була розташована у Монголії, але прирівнювалась до діючої армії. В боях ніколи участі не брав — про це свідчить повна відсутність бойових нагород.

1946 р. він повертається до Дніпродзержинська — того самого міста, де в травні 1937-го після тотальних арештів і розправ над «ворогами народу» вперше посів високу керівну посаду заступника голови міськвиконкому молодий інженер-металург Л. Брежнєв. Тільки величезний дефіцит фахівців, щоб не сказати справжній кадровий голод, допоміг швидкій та успішній кар'єрі майбутнього «батька застою». А до цього Л. Брежнєв жив у Дніпродзержинську зі своїми численними родичами. Там закінчив металургійний інститут. У цьому ж місті два роки перебував на різних інженерно-технічних посадах В. Щербицький.

У 30-річному віці, коли за тогочасними нормами й канонами розпочинати велику кар'єру було вже пізно, В. Щербицький зробив, мабуть, головний крок у своєму житті — зблизився із Л. Брежнєвим. Їхня сердечна дружба обірвалася лише після смерті останнього. А поки що Брежнєв часто навідується до рідного міста; невдовзі стає «хазяїном» усього Дніпропетровського краю — першим секретарем одного з найбільших обкомів партії. Тоді згадує про В. Щербицького.

Пленум Дніпродзержинського міськкому партії обирає його другим секретарем МК КПУ — неабиякий ривок уперед, зроблений під опікою Л. Брежнєва. Без попереднього «відсиджування» в апараті, без «дозрівання» інструктором і завідуючим відділом отак відразу стати другою особою в місті, потрапити до республіканської номенклатури вдавалося не кожному. За ці три роки — з 1948 по 1951-й — Щербицький встиг зробити чимало і, найголовніше, зумів зарекомендувати себе енергійним, здібним і працьовитим керівником, наполегливим партійним адміністратором, здатним вирішувати будь-які питання. З'явилися потрібні зв'язки у Києві, в Москві, в апаратах республіканських та союзних міністерств.

1951 р. йому пропонують працювати в номенклатурі ЦК КПРС — парторгом ЦК КПРС на Дніпровському металургійному заводі у Дніпродзержинську. Цей суто сталінський інститут комісарів індустрії з надзвичайно широкими повноваженнями, що зберігся з часів перших п'ятирічок та років Великої Вітчизняної війни, безумовно, заважав директорам заводів-велетнів. Але для партійного працівника такий «стрибок» мав кілька привабливих сторін: по-перше, забезпечував зв'язки у Москві, в апараті ЦК, по-друге, був свідченням високої довіри та благонадійності й, нарешті, приємний цей дзвоник-сигнал сповіщав про близьке підвищення.

Так і сталося. 1952 р. В. Щербицького обирають першим секретарем Дніпродзержинського міськкому. Далі він робить блискучу кар'єру. 1954 р.— другий, а 1955-го — перший секретар Дніпропетровського обкому партії, повновладний господар величезного краю хліборобів і металургів.

Щоб піднятися ще вище, 37-річному першому секретареві обкому треба було якось відзначитися. Але він не став вдаватися до дешевих ефектів, уже тоді продемонструвавши одну з найсильніших рис свого характеру — вміння скрупульозно, не кваплячись, збирати власну команду.

Насамперед до неї увійшов О. Ватченко — досвідчений і вольовий адміністратор, який ще до приходу В. Щербицького керував відділом організаційної роботи. Він став секретарем, а згодом — і другим секретарем Дніпропетровського обкому.

В ті роки у поле зору В. Щербицького потрапив і В. Чебриков — здібний інженер-металург, колишній бойовий офіцер. Його також узяли на роботу до обкому.

На початку 1956 р. В. Щербицький як делегат уперше бере участь у роботі XX з'їзду КПРС, слухає приголомшливу доповідь М. Хрущова. Тоді ж, на XX з'їзді, його обирають до сонму безсмертних — вищого ешелону партійної ієрархії. Він стає членом центральної ревізійної комісії КПРС, знайомиться з М. Хрущовим. Поряд дедалі могутнішає і старий друг — новоспечений секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв.

Надаючи великого значення розвиткові промисловості, В. Щербицький відвідує заводи, «підганяє» директорів, сприяє проведенню реконструкції. Його енергія та ініціативність, а також прагнення оновити промисловість, збільшити її потенціал припали до душі першому секретареві ЦК КПУ О. Кириченку. А тут ще у вересні 1957 р. Дніпропетровщина вдруге зібрала багатий урожай; значно зріс приріст валового обсягу промисловості. Тоді й відбулася в ЦК Компартії України тривала розмова О. Кириченка з В. Щербицьким, якому було запропоновано велику посаду.

У грудні 1957 р. його обирають секретарем ЦК КПУ з промисловості й одразу, що також траплялося дуже рідко, членом політбюро (тоді — президії) ЦК. Працювати разом з О. Кириченком В. Щербицькому довелося лише 21 день — уже 26 грудня того обрали другим секретарем ЦК КПРС, і він вирушив до Москви. В Україні головним керманичем став М. Підгорний — виходець із Харкова, який тягнув за собою усю «харківську рать».

Чотири роки перебував В. Щербицький в апараті ЦК КПУ, коли на обрії з'явилися нові, хвилюючі перспективи. Гарячий і невгамовний М. Хрущов багато експериментував, але не вмів і не хотів спокійно сприймати провали власних прожектів. На січневому (1961) пленумі ЦК КПРС він піддав нищівній критиці керівництво ряду регіонів країни за зрив планів хлібопостачання, за недостатню увагу до «королеви ланів» — кукурудзи. Дісталося на горіхи й керівникам України — їх товкли чи не найбільше. І перелякані М. Підгорний, щоб врятувати себе від опали, підставив під вогонь голову Ради Міністрів Н. Кальченка, на якого й звалили усі існуючі та вигадані провини. По кількох днях його

звільнили з посади прем'єра, котру той посідав з 1954 р. А на це місце Л. Брежнєв запропонував М. Хрущову «надійну зміну» — енергійного й кмітливого господарника, інженера-технолога В. Щербицького. Політбюро ЦК КПРС схвалило рекомендацію, і ось Щербицький уже на чолі уряду республіки.

Через місяць на XXII з'їзді КПРС новоспеченого прем'єра обрали членом Центрального Комітету, де він і залишався незмінно всі наступні 29 років.

Прагнучи відразу зміцнити своє становище, В. Щербицький почав домагатися призначення на залишену ним посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому Антона Гайового, який з 1940 р. працював першим секретарем кількох, по черзі, обкомів, але в останні роки став скаржитися на здоров'я. Однак деякі члени політбюро ЦК КПУ мали на думці іншу, прийнятнішу для них, кандидатуру. Саме тоді дуже швидко, змагаючись за темпами лише із В. Щербицьким, набував ваги й політичного впливу перший секретар Київського обкому П. Шелест, обраний до того ж 1960 р. кандидатом у члени політбюро ЦК. Чимало людей, та, мабуть, і сам М. Підгорний, вважали, що досвідчений господарник П. Шелест, який донедавна очолював великі авіаційні заводи у Ленінграді та Києві, має більше підстав керувати усією промисловістю. В. Щербицькому ж цього не хотілося — і П. Шелест, і М. Підгорний були вихідцями з Харкова.

Мобілізувавши усі свої московські зв'язки, В. Щербицький усе-таки домігся, щоб секретарем Центрального Комітету обрали А. Гайового. Хоча така спритність нового голови Радміну, звичайно ж, не сприяла зміцненню його стосунків з М. Підгорним... Та й Шелест, мабуть, образився, тим більше що при обговоренні В. Щербицький посилався на його чималий вік — у 53 роки, мовляв, пізно починати роботу в ЦК. Коли ж через місяць обрали 54-річного хворого А. Гайового, всім стало зрозуміло — велася не дуже чесна гра.

Втім через чотири місяці П. Шелест з М. Підгорним узяли реванш: 30 вересня 1961 р., в останній день роботи XXII з'їзду Компартії України, П. Шелеста було обрано членом політбюро ЦК КПУ. По якомусь часі у них з В. Щербицьким виник гострий і неприхований конфлікт, що про нього П. Шелест не забував ніколи.

За ініціативою П. Шелеста розгорнулося велике житлове будівництво в сільській місцевості Київщини — інакше, справедливо вважав Шелест, людей не селі не втримати.

Центральним місцем цієї широкомасштабної програми мала стати Ксаверівка на Білоцерківщині — там за індивідуальним проектом будувалося зручне й гарне «село майбутнього», в яке П. Шелест вкладав усю душу. Але матеріали були жорстко фондовані, лімітні... Обком партії був змушений допомагати.

На одному із засідань політбюро В. Щербицький нагримав на П. Шелеста за витрати фондових будівельних матеріалів на «якісь дурниці». А потім додав: нічого, мовляв, не дамо, переб'ються селяни. Краще б він такого не казав... Щербицький зрозумів це, коли стало відомо, що долею Ксаверівки цікавиться «сам Микита Сергійович». До того ж на той час уже відчувалося, й дуже помітно, що М. Підгорний і В. Щербицький не спрацювалися. Не вельми теплі стосунки склалися у нього і з впливовим і вольовим другим секретарем ЦК КП України І. Казанцем. Послабилися його позиції й у зв'язку зі смертю навесні 1962 р. А. Гайового. «Святе місце» одразу ж зайняв П. Шелест, який дедалі тісніше сходився з М. Підгорним. Це був перший етап протистояння П. Шелеста і В. Щербицького. Етап, який завершився не на користь останнього.

На посаді голови Ради Міністрів України В. Щербицький протримався лише два роки. В червні 1963-го його звільнили з цієї посади «у зв'язку з переходом на іншу роботу» — знову першим секретарем Дніпропетровського обкому. Що й казати, удар для 45-річного В. Щербицького був тяжким і приголомшливим. Учорашні друзі та заступники відвернулися, обминаючи опального лідера десятою дорогою. Здавалося, все пропало, полетіло шкереберть. Але найбільше бентежило В. Щербицького, що його звільнення було, мабуть, останнім кроком в Україні М. Підгорного: той переїжджає до Москви працювати секретарем ЦК КПРС. Хто буде новим першим в Україні?

А М. Хрущов не просто звільнив В. Щербицького — незабаром його вивели ще й зі складу кандидатів у члени політбюро ЦК КПРС, обравши на вакантне місце запеклого супротивника — Петра Шелеста, який у червні 1963 р. став «хазяїном» України — першим секретарем ЦК КПУ.

Місце В. Щербицького у Раді Міністрів посів І. Казанець — другий секретар ЦК. У липні пленум ЦК оформив повну перемогу харків'ян над усіма іншими: першим секретарем ЦК за місяць до цього став П. Шелест — «людина-торпеда», як жартували пошепки в апараті, бо здолав за дев'ять років шлях від директора заводу до господаря великої республіки; другим — колишній перший секретар Харківського промислового обкому Соболь; а секретарем ЦК з ідеології — також харків'янин, колишній секретар обкому Скаба — він був обраний ще раніше, але в харківську команду вписався залюбки.

В. Щербицький залишився в Дніпропетровську — пораховувати власні помилки. І ймовірніше, що більше ніякі переїзди йому вже не світили, якби не змова Брежнєва — Підгорного — Суслова, котра призвела до усунення М. Хрущова. Після «коронації» Леоніда Ілліча В. Щербицький перестав дивитися на увесь світ крізь чорні окуляри. Достеменно відав, що Л. Брежнєв витягне й допоможе. Але чекати довелося довгенько — понад рік. «Заслання» на Дніпропетровщину тривало два з лишком роки — до жовтня 1965-го. Л. Брежнєву необхідно було міцно стати на ноги, щоб взятися за працевлаштування вірних старих друзів. Затримка трапилась через те, що несподівано планам щодо повернення В. Щербицького до Києва рішуче заступив дорогу П. Шелест, мотивуючи це тим, що вони не зрозуміють один одного. Своєю чергою, тандем Шелест — Казанець давно вже заважав Москві крамольними проектами щодо республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарських питаннях. Тож І. Казанця без погодження з політбюро ЦК КПУ призначили міністром чорної металургії СРСР, а П. Шелесту вище керівництво доручило підібрати кандидатуру на посаду голови республіканського уряду.

Брежнєв прагнув будь-що поставити на цю ключову посаду «вірну людину» — В. Щербицького. Й підтримку мав надзвичайно могутню, але от два члени політбюро та Підгорний... Ці ніяк не могли змиритися з призначенням В. Щербицького прем'єром України. Умовляння почалися ще з літа 1965 р. Шелест відбивався. Але у жовтні тріумф В. Щербицького таки відбувся — повернувся до Києва з твердою вірою, що тепер лише він розпоряджатиметься в республіці. Щоправда, рожеві мрії розсипалися: виявилося, що хазяїн все бачить, все знає, все чує і що з П. Шелестом краще не жартувати. Тим більше, що Л. Брежнєв попередив: головний — Петро Юхимович. Наприкінці 1965 р. команда В. Щербицького розпочала тривалу, ризиковану й дуже небезпечну війну з командою П. Шелеста, війну без боїв та крові, що тривала довгі сім років. За цей час клан В. Щербицького поступово змінив розстановку сил в Україні й перебрав усю владу...

Поступову заміну однієї «команди» на іншу В. Щербицький та його прихильники успішно проводили скрізь, просуваючи в керівні органи своїх людей. Коли всі умови в Україні

визріли (або були створені штучно), Брежнєв вирішив у 1971-му остаточно зрівняти В. Щербицького із П. Шелестом. Уперше після сталінських часів, коли 1947 р. у Києві разом працювали Л. Каганович та М. Хрущов, в Україні опинилося одразу два члени політбюро ЦК КПРС — перший секретар ЦК КПУ і голова Ради Міністрів. Але В. Щербицький не «гнав коней», розуміючи, що справу фактично вже вирішено на XXIV з'їзді.

На тлі мертвотної сусловської ідеології дещо грубуватий, але закоханий в українську культуру, народну творчість та історію українського козацтва П. Шелест здавався навіть не ліберало, а небезпечним дисидентом — «ліз» захищати письменників, як О. Гончара, або кіномитців, як Ю. Іллєнка, опікувався краєзнавством, створенням заповідників у Каневі, на Хортиці, в Асканії-Новій. Здавалося б — навіщо? Для чого?..

І в травні 1972 р., відіславши П. Шелеста до Москви (там його розважав та «затримував» особисто Л. Брежнев), у Києві терміново скликали позачерговий пленум ЦК Компартії України. А пленум цей став остаточним тріумфом В. Щербицького, якого було обрано одноголосно першим секретарем ЦК КПУ. На довгі сімнадцять років починалася його доба на українській землі. «Операція підсиджування», проведена в три етапи, успішно завершилася.

Чи не найпершим кроком В. Щербицького стала розправа зі своїм попередником. Почалося з книги «Україно наша радянська». Хтось підказав, що П. Шелест нібито навмисно вклав у назву своєї праці абревіатуру УНР — Українська народна республіка, яку очолювали В. Винниченко та С. Петлюра.

Журнал «Комуніст України» 1972 р. в анонімній рецензії звинуватив П. Шелеста у вихвалянні козацтва, ідеалізації минувшини, пропаганді архаїчних часів і навіть у націоналістичних помилках. Після цього В. Щербицький закрив Україну для П. Шелеста назавжди — навіть до могил батьків на Харківщині той їздив потайки, щоб не довідався Перший. Потім розпочалося цькування друзів та рідних П. Шелеста — він змушений був перевезти до Москви обох синів, яким створювали на роботі ускладнення та незручності.

А далі здійнялася цілеспрямована ідеологічна хвиля засудження націоналістичних перегинів. Постраждало чимало діячів культури, мистецтва, літератури.

Українська мова швидко витіснялася з партійного та державного апарату, діловодство перевели майже повністю

на російську. Все це новий господар республіки запроваджував у контексті сусловського надінтернаціоналізму, що вів до знищення національної культури.

Тодішній секретар ЦК КПУ з ідеології, відомий учений-хімік, академік Федір Овчаренко такій меті явно не відповідав. Не міг він ламати голови непокірним, кваліфіковано викручувати руки. І в жовтні пленум ЦК звільнив його від обов'язків кандидата в члени політбюро й секретаря ЦК Компартії України «у зв'язку з переходом на наукову роботу». Головним ідеологом-інтернаціоналістом України став В. Маланчук.

Здається, він народився запізно — десь у 30-х рр. краще почувався б на цій високій посаді, мав би більше можливостей розгорнутися, показати здібності ідеолога-карателя. Втім В. Маланчук і тепер виявив неабияку активність у боротьбі з українським буржуазним націоналізмом. Численна армія спеціальних чиновників «прочищала» тематичні плани видавництв, суворо стежила за змістом і навіть оформленням газет та журналів, пильнувала репертуари театрів, діяльність кіномитців, розвідки вчених-гуманітаріїв.

Якщо серед ідеологічних чиновників і справді чимало були позбавлені інтелекту, то сам В. Маланчук вважався людиною високоосвіченою, ерудованою, захистив кандидатську й докторську дисертації, написав чимало книжок і монографій, здобув звання професора історії у Львівському державному університеті. Тим аморальніший і підступніший вигляд має вся його подальша діяльність — діяльність «лицаря у війні з національною культурою»...

«Кращі кадри — власні кадри». Це гасло, близьке серцю й розуму будь-якого владного керівника, пасувало і В. Щербицькому, бо найбільше сил у перші три-чотири роки правління докладав до закріплення на керівних посадах надійних і відданих людей, а також усунення з політичної арени «шелестівської команди». Після цього міг вже не боятися нікого в республіці — конкурентів на політичному обрії просто не існувало.

13 лютого 1976 р. на XXV з'їзді КПУ В. Щербицький майже повністю замінив склад політбюро ЦК КПУ і кандидатів у члени політбюро. Ротація, що й казати, небачена для брежнєвських тихих часів, але вона забезпечила сталість влади. Ще через півроку спровадив на почесну пенсію голову Президії Верховної Ради УРСР Івана Грушецького. А після того як 1979 р. він позбувся одіозного владолюбця В. Маланчука, вищий ешелон керівництва застиг у незмінному, стагнаційному спокої на довгі роки. В Україні на-

став повний політичний штиль — жоден з керівників не смів наблизитися до «хазяїна»; дистанція витримувалася надзвичайно суворо і прискіпливо.

Таку точнісінько операцію провів В. Щербицький у першій половині — середині 70-х рр. майже з усіма керівниками областей. Усіх «шелестівських» замінив на своїх, забезпечивши надійний і безпроблемний механізм голосування на пленумах. Така кадрова політика Щербицького особливо чітко простежується на прикладі першого секретаря Кіровоградського обкому Михайла Кобильчака. Він небезпідставно вважався одним з кращих знавців сільського господарства України, одержав навіть звання Героя Соціалістичної Праці за високі врожаї і нічим, здається, перед центром та особисто Щербицьким не завинив. Працював собі у провінції й був задоволений, але... був близьким знайомим Шелеста — працював у Київській області першим секретарем райкому, у знаменитій Миронівці, а потім і секретарем обкому по сільському господарству. Всі ці роки Шелест очолював Київську область, а як став першим секретарем ЦК, направив Кобильчака у Кіровоград, довіривши один з найбільших ланів республіки. Потім честь по честі, без усякої протекції — за врожаї трьох років, найкращі в Україні,— написав нагородного листа на Золоту Зірку. Поки документи ходили-бродили, Шелеста зняли, і нагороду вручав Кобильчаку вже Щербицький. Одразу прогнати першого секретаря обкому, який щойно отримав Зірку Героя, було неможливо, і Щербицький кілька років очікував, сподіваючись на якийсь ляп чи «нп» на Кіровоградщині. Та все йшло не гірше, ніж у інших. Ну як же зняти без жодних підстав невинну людину? Винахідливі голови допомогли.

Як розповідав один з галузевих секретарів обкому, на очах у всього апарату й ЦК Щербицький почав «поїдати» Кобильчака: щороку, а то й частіше його слухали на секретаріаті, на політбюро. І критикували вже там — скільки душі завгодно. Зрозумівши, що діла не буде, Кобильчак змушений був капітулювати і, махнувши на все рукою, пішов у відставку.

Під одвертим тиском Щербицького, знаючи, що ніхто, жодна людина в політбюро його не захистить і не допоможе, вистояв хіба що Федір Моргун — перший секретар Полтавського обкому. Тим, хто приймав правила гри і ставав чітко на бік Першого, жити було спокійніше й краще — «хазяїн» підтримував, прикривав, щедро нагороджував...

Не варто, мабуть, бути необ'єктивним і малювати портрет Щербицького лише чорними фарбами, а тому підкреслимо:

зовсім неправда, що Щербицький висував і підтримував лише погані, негодящі кадри. Всі чи майже всі його висуванці — і Погребняк, і Качаловський, і Коломієць, і Миронов, і Єльченко, і Масол, і Гуренко, і багато інших — були надзвичайно енергійними людьми, мали високу освіту, великий досвід роботи, чималі організаторські здібності. Щоправда, це зовсім ще не означає, що вони повністю відповідали своїм посадам, але, по-перше, інших кадрів система не видавала «на-гора», а по-друге, від керівників вимагалася особиста відданість не справі, а конкретній особі — Щербицькому. Інакше май хоч три освіти й десять талантів — дорога вгору буде зачинена. Крім того, з роками відбувалося і прискорювалося переродження — від всевладності, від вседозволеності у деяких областях місцеві партвожді перетворювалися на справжніх князьків — хіба що феодальних сутичок з сусідами не було. Від довгосидіння з'явився бридкий стереотип — «моя область» (район), що схочу, те й зроблю, що забажаю, те й побудую. Стереотип можновладдя, який певною мірою виховував і сам Щербицький. Головною його провиною та помилкою можна вважати, певно, узурпацію всієї влади й розстановку скрізь своїх «хлопців, які ніколи не підведуть». А тих, кого не знав особисто, Щербицький швиденько розпихував на інших місцях — щоб таки не підвели. Результат виявився блискучий — Перший контролював усі сфери життя республіки.

Надзвичайно слушну думку про Щербицького та його епоху висловив відомий вчений-історик Іван Курас: «Загальна оцінка не може бути однозначною. З одного боку, особиста енергія, наполегливість, працездатність і цілеспрямованість внесли свіжий струмінь... Наслідком цього був подальший розвиток економіки, соціальної сфери і культурного будівництва.

Разом з тим кількісні показники зростання були досягнуті переважно за рахунок екстенсивних факторів. Тому в міру їх вичерпання почалося невпинне падіння ефективності суспільного виробництва, все більш негативно позначався механізм гальмування, виявилися ознаки застою у всіх сферах. Вчасного ж критичного аналізу, вміння запобігти цьому, побачити причини загрозливих тенденцій, що зримо вимальовувалися ще на рубежі 70—80-х рр., явно бракувало і в центрі, і в республіках. Україна також не була винятком...

Економічна стагнація загострила і соціальні проблеми. Зрівнялівка в оплаті праці, порушення принципу соціальної справедливості, зниження реальних доходів, купівельної спроможності карбованця, ріст цін і поглиблення інфляції,

дефіцит найнеобхідніших товарів призвели до загрозливої суспільної корозії. Напруження посилювалося гостротою житлової проблеми, кричущим станом охорони здоров'я, освіти, науки і культури. В керівництві недооцінювалась складність і суперечливість соціально-класової структури суспільства...»

З початком горбачовських реформ і новацій, які почали розвалювати брежнєвські бастіони застою, В. Щербицький, мабуть, ще 1985 р. відчув, що час його закінчився. Але ще чотири роки без особливої напруги утримував владу, й мало того — активно впливав на всі кроки загальносоюзного керівництва, на всі рішення М. Горбачова та його прихильників. Як же це вдалося? Адже його ровесники, посаджені ще Л. Брежнєвим, пішли значно раніше.

Причин декілька. По-перше, відносно стабільне становище в Україні з продуктами й товарами широкого вжитку не призвело до вибухового загострення в суспільстві. По-друге, міцний, вишколений і загартований державний, партійний та ідеологічний апарат уміло й рішуче стримував розвиток радикальних процесів, консервував їх, проводив поступово чи гасив. По-третє, чимале, мабуть, значення мав і той факт, що за В. Щербицьким, на відміну, скажімо, від середньоазіатських князьків чи ханчиків, не водилося прямих кримінальних злочинів — хабарництва, фізичних розправ, розкрадання державних коштів тощо. Ось чому союзне керівництво не вважало необхідним втручатися, не прагнуло «повалити» В. Щербицького.

Але була ще й чертверта причина: В. Щербицький виявився надзвичайно умілим капітаном. Він просто-таки віртуозно маневрував серед бурхливих хвиль горбачовської перебудови, перекладаючи кермо то ліворуч, то праворуч, то додаючи обертів двигуну, то майже зупиняючи його. Він вчасно підтримував М. Горбачова — допоміг стати навіть генеральним секретарем. І ще знав, щоб кораблю вижити у жорстокий шторм, за борт необхідно викидати все зайве, важке, непотрібне. Баласт він викидав надзвичайно рішуче й вправно, як справжній морський вовк, що за довге життя вцілів не в одному штормі. А баластом цим виявилися колишні однодумці, старі приятелі, вчорашні висуванці.

У «гамбурзькому рахунку» до В. Щербицького чи не найбільшим боргом перед Україною історією буде поставлено Чорнобиль. Навіть не страхітлива аварія і не підступно-боягузлива поведінка республіканського керівництва в ті дні, і навіть не замовчування всенародної трагедії протягом двох наступних років, коли багато лиха ще можна було відвернути, зупинити в дорозі... Ні, не це головне. А те, що смертоносна станція з'явилася саме там, де з'явилась,— у верхів'ях Дніпра, воду якого споживають $^2/_3$ населення України, поблизу майже тримільйонного міста. Це найчорніший, найнеоплатніший борг В. Щербицького перед власним народом.

Як досвідчений господарник керівник В. Щербицький не міг не розуміти, що будівництво ЧАЕС — це насамперед мільярдні капіталовкладення, фондові матеріали, поповнення бюджету республіки. Тому, не шкодуючи сил і власного часу, «пробивав» будівництво. Будувати і першу, і другу чергу ЧАЕС почали за його прямим наказом, не дочекавшись навіть остаточного затвердження проекту, незважаючи навіть на негативні експертизи вчених, попередження фахівців.

На цьому й завершимо розповідь про колишнього могутнього володаря України, чия постать і чиє життя — хочемо ми цього чи ні — належить історії. Сьогодні він постає перед більшістю із нас як негативний історичний персонаж, один з найпомітніших «останніх із могікан» тиранічного режиму, головний архітектор Чорнобильської трагедії і руйнівник духовних джерел власного народу. Але, можливо, майбутні історики, не обтяжені нашими політичними пристрастями й уподобаннями, зможуть з відстані років об'єктивніше оцінити цього державного діяча, який протягом двадцятиріччя дбав про створення величезного промислового потенціалу й багатопрофільної фундаментальної науки, вкладав мільярди у будівництво шляхів і розвиток сільського господарства...

В. Щербицький помер у лютому 1990 р., через чотири місяці після проводів на пенсію і лише кілька днів не дожив-ши до святкування свого 72-річчя від дня народження. Похований, звичайно ж, на центральній, урядовій, алеї Байкового цвинтаря у Києві.

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

19 лютого 1900 р. громадськість Полтави відзначала чергові Шевченківські роковини. Відбулися б вони, як завжди, якби на трибуну не вийшов імпозантний чоловік з охайно підстриженими вусами, піднятими трохи вгору, і з гострою борідкою. Зовні в ньому не було нічого традиційно українського, але коли промовець заговорив, зал завмер.

— «Не може бути ніякої боротьби українського народу в рамках існуючої Російської імперії,— заявив він.— Лише цілковите відокремлення України і створення могутньої держави від Карпат і до Кавказу необхідне нашій нації. Українцям не потрібна автономія з ласки Москви, а також федерація у складі Росії. Їм потрібна повна незалежність. Україна має матеріальні й духовні сили бути самостійною. Україна для українців!»

Через кілька днів, 26 лютого, вже в Харкові той самий оратор, місцевий адвокат Микола Іванович Міхновський, виголосив промову приблизно такого ж змісту. І знову для присутніх вона була наче грім серед ясного неба.

Народився він 1873 р. в родині священнослужителя с. Турівка Прилуцького повіту, що на Чернігівщині. Закінчивши там гімназію, продовжив навчання на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира. М. Міхновський не лише вивчав право, а й став активним діячем міської патріотичної організації. Її члени проповідували необхідність вільного розвитку української культури й не торкалися політичних питань. Юнак одразу ж зрозумів, що йому не по дорозі з цими патріотами, бо він хотів бачити Україну самостійною державою.

1891 р. група молодих націоналістів створила Товариство тарасівців. Ця організація, ідеологом якої був М. Міхновський, боролася як проти українофілів, що виступали за здійснення культурної революції в межах царської Росії, так і проти революціонерів, котрі висунули фантастичну ідею всесвітнього соціалізму та всеросійської революції, внаслідок чого, на їхню думку, свободу отримали б усі поневолені імперією народи, зокрема український.

Організація майже не приховувала своєї діяльності й невдовзі була заборонена властями. Однак сам факт її заборони й пропаганда самостійницьких ідей привернули до українського націоналізму чимало молодих патріотично настроєних людей. Багато з них увійшли до заснованої наприкінці 1899 р. в Харкові Революційної української партії (РУП).

У 1898 р. в житті М. Міхновського сталася особиста трагедія, яка багато в чому справила вплив на його світогляд. Працюючи після закінчення університету в одній з адвокатських контор, він закохався в дружину свого начальника. Наступного року разом з нею утік до Харкова і хотів одружитися. Але його батько, який був не лише палким українцем, а й вірним священнослужителем, рішуче виступив проти такого шлюбу (до того ж майбутня наречена була

неукраїнкою). Міхновський так і не одружився. А після цього все частіше говорив про «чужинців», рішуче виступав проти змішаних шлюбів.

Основні ідеї своїх промов на Шевченківських урочистостях 1900 р. в Полтаві та Харкові М. Міхновський виклав у брошурі «Самостійна Україна». Вона була першим виданням РУП, котре газета «Искра» назвала «дико шовіністичною брошурою».

Через якийсь час РУП відмежувалася від ідей М. Міхновського. 1902 р. група його прихильників відкололася від РУП і заснувала Українську народну партію (УНП). М. Міхновський розробив для неї 10 заповідей і видав їх 1903 р. у Львові.

«1. Єдина й неподільна від Карпат і до Кавказу самостійна, вільна Українська Демократична Республіка — це національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

2. Усі люди — твої брати, але москалі, ляхи та жиди — вороги нашого народу, доки вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців. Отже, проганяй звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди й завжди вживай українську мову. Нехай ані дружина твоя, ані діти не дають поганити твоєї господи чужинцям-гнобителям.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде твоєму народові й тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не стань ренегатом-відступником.

8. Не обдирай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допомагай своєму землякові поперед усіх.

10. Не бери собі дружину з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо це додає їм сили й відваги; не підтримуй гнобителів наших, бо зрадником станеш».

Ці заповіді були звернені до третьої генерації української інтелігенції, яка, на думку М. Міхновського, мала заснувати нову, самостійну Україну. Бо, за його теорією, перше покоління української інтелігенції служило Польщі, а друге — Росії.

Українська народна партія для поширення ідей свого лідера видавала у Львові журнал «Самостійна Україна». І хоч життя виносило на порядок денний чимало важливих питань — соціальне, робітниче, селянське,— діячі УНП вважали, що вирішувати їх можна буде лише після національно-політичного визволення України.

М. Міхновський ніколи не відступав від своїх ідеалів. 30 серпня 1903 р. з нагоди відкриття у Полтаві пам'ятника І. Котляревському в театрі відбулися урочистості, на яких виступали представники різних регіонів України. Тексти привітань промовці мали виголошувати російською мовою, крім представника Галичини. Коли настала черга М. Міхновського, який репрезентував Харків, він вийшов на сцену й заявив:

— «Ми на своїй землі не маємо права виступати рідною мовою. А що текст привітання від харківських громадян, який мені доручено оголосити, написаний українською, я не можу зачитати його».

Міхновський вийняв з прикрашеної вензелями папки аркушик паперу й поклав його до кишені, а папку передав міському голові під шквал оплесків. В. Тригубов зніяковів. Урочистості, по суті, було зірвано.

М. Міхновський і члени УНП засуджували приєднання України до Росії, вважаючи цей акт початком «московського рабства». Тож 1904 р., коли відзначалося 250-річчя возз'єднання України з Росією, вони вирішили висадити в повітря пам'ятники царям та їхнім прислужникам у Києві, Харкові й Одесі. Однак той, кому доручалося виконати цю акцію в Києві та Одесі, несподівано наклав на себе руки. В Харкові ж не було царських монументів, тому члени УНП мали намір знищити пам'ятник О. Пушкіну, вважаючи його співцем «єдиної і неділимої» Росії. Хоч вибух і пролунав, пам'ятник залишився неушкодженим. Наступного дня в місті з'явилися прокламації, які намагалися виправдати цей нікому не потрібний акт вандалізму.

Після проголошення свобод царським маніфестом від 17 жовтня 1905 р. М. Міхновський бере участь у підготовці низки періодичних видань, зокрема україномовної газети «Хлібороб» — у Лубнах, а також «Запорожець» — у Катеринославі та «Сніп» і «Слобожанщина» — в Харкові. Восени 1905 р. журнал «Самостійна Україна», що знову почав виходити у Львові, опублікував його проект конституції суверенної України, до якої мали увійти всі українські етнічні землі. Проект передбачав народовладдя, націоналізацію землі. Держава повинна була викуповувати її в українців і конфісковувати у чужинців. Цей «Основний закон самостійної України», як називали його сучасники, так і залишився на папері.

Невдовзі М. Міхновський, переглянувши деякі свої погляди, зрозумів, що держава будується не лише інтелігентами, а й масами людей, які створюють матеріальні цінності. Він частіше виступав зі своїми ідеями перед трудівниками Слобожанщини й Донбасу.

Коли вибухнула 1-а світова війна, його призвали до армії. Якийсь час перебував на Північному фронті, а напередодні революційних подій 1917 р. перейшов як юрист у розпорядження Київського військового окружного суду.

Повалення самодержавства М. Міхновський сприйняв як реальний шанс для створення суверенної і незалежної України. Буваючи в казармах серед солдатів-українців, він закликав їх берегти народне добро, не допускати анархії в армії, формувати дисципліновані, боєздатні частини. Його заходами було створено Товариство полуботківців. А в червні 1917 р. М. Міхновський розробив план проголошення державної самостійності України.

Цим планом передбачалося, що 2-й Український полк ім. П. Полуботка захопить у Києві владу й передасть її Центральній Раді. Остання буде змушена під тиском зброї проголосити самостійну Українську державу, видворивши за її межі всіх представників Тимчасового уряду. Але ці лівацькі наміри М. Міхновського, його суперництво з С. Петлюрою за вплив на військо, небажання українських соціалістів чинити опір всеросійській революції, яка була метою їхньої боротьби, призводять до конфлікту з Центральною Радою. Вона виставляє проти полуботківців добре озброєне військо й зриває наміри М. Міхновського здійснити переворот в Україні. Щоб запобігти братовбивству, частини, які підтримували його, залишають Київ, а потім вирушають на фронт

На Румунський фронт потрапляє й М. Міхновський, пригнічений тим, що в найсприятливіший момент історії самі ж українці перешкодили йому реалізувати мрію свого життя — створити незалежну Україну.

Невдовзі фронт остаточно розвалився, й М. Міхновський повернувся на Прилуччину.

Події в Україні розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. Наприкінці квітня 1918 р. Центральну Раду змінив уряд гетьмана П. Скоропадського. Прикутого ревматизмом до ліжка М. Міхновського привезли на автомобілі до столиці й запропонували високу посаду — міністра внутрішніх справ. Але він відмовився, бо, як зазначали його близькі

друзі, прагнув не посад і чинів, а незалежності України. Згодом так само відмовився від посади «бунчужного товариша», тобто радника гетьмана.

Під час громадянської війни М. Міхновський кілька разів опинявся на території, контрольованій більшовиками. В Кременчуці його заарештували, але невдовзі відпустили під нагляд ЧК. У травні 1919 р. спалахнуло повстання Н. Григор'єва, колишнього комбрига Червоної армії, який свого часу звільнив М. Міхновського з-під опіки чекістів і відправив на Херсонщину. Тепер отаман запропонував йому роботу в своєму штабі, але він відмовився. Однак деякі історики вважають, що перші відозви Н. Григор'єва, написані досить вправно, барвистою мовою, належали перу М. Міхновського. Чи не тому наприкінці 1919 р. він був змушений поступитися своїми ідеалами і разом з денікінцями, які боролися «за єдину й неділиму Росію», залишити Україну, рятуючись від радянської влади?

Таким чином, Міхновський потрапив до Новоросійська, звідки хотів емігрувати за кордон. Але командування Добровольчої армії, чи то випадково, чи то навмисне, не видало йому необхідних документів.

Дістався Кубані, М. Міхновський до 1924 р. працював в українській учительській семінарії в станиці Полтавській. Хоч жив він серед нащадків колишніх українських козаків, але мріяв повернутися в Україну. (За іншими даними, хотів емігрувати з СРСР). На початку 1924 р. приїхав до Києва й потрапив до рук чекістів. Зрозумівши безперспективність свого становища, він 3 травня 1924 р. повісився в тюремній камері. На столі залишив записку: «Ніж ви мене, краще я сам себе!»

За іншою версією, його було знайдено повішеним у садку хазяїна Шемета, де він квартирував. За такими суперечливими фактами й досі важко дати точну відповідь: було це вбивство чи самогубство.

Так закінчився бурхливий життєвий шлях М. Міхновського, поборника української самостійності початку XX ст. Як показує історичний досвід, він припустився багатьох помилок, не завжди враховував прагнення своїх співвітчизників. Багато що з проповідуваного ним уже втратило свою актуальність, але деякі з поставлених питань, збагатившись новим змістом, заслуговують на увагу в наші нелегкі дні.

На жаль, спадщина М. Міхновського, як і його біографія, упродовж багатьох десятиліть залишалася поза увагою науковців і майже не вивчалася. Повернення до історичної правди дасть змогу об'єктивно оцінити роль і значення цієї небуденної постаті в історії України.

ВЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

Ім'я В. Липинського не можна викреслити з історії політичної думки України. І хоч би як вимовляли його — з гордістю, байдужістю, а чи з ненавистю,— воно завжди стоятиме поряд зі словами «ідеолог українського монархізму». Цей видатний історик, публіцист, громадський діяч був на правому фланзі українського політичного життя початку XX ст. й фактично один репрезентував цілу течію в національному русі.

Вячеслав Казимирович Липинський народився 5 квітня 1882 р. в с. Затурцях на Волині в сім'ї шляхтича-поміщика. Липинські були відомі в Україні (зокрема на Поділлі) з першої половини XVIII ст. Як і більшість шляхти Правобережжя, вони вважали себе поляками й сповідували католицьку віру. Не будемо, однак, забувати, що саме шляхтичі-«хлопомани» Правобережжя — В. Антонович, К. Михальчук, Т. Рильський та інші — в середині XIX ст. започаткували повернення ополяченої української шляхти до свого народу й стали провідниками українського національного відродження. В. Липинському (хоч він, здається, походив зі справжнього польського роду, що переселився в Україну з Мазовії) судилося стати їхнім ідейним спадкоємцем.

До 12 років Вячеслав (тоді ще Вацлав) займався в Затурцях із домашніми вчителями, потім навчався у підготовчій школі в Луцьку й житомирській гімназії, а закінчив середню освіту у славетній київській 1-й класичній гімназії (1902) пізніше за А. Луначарського, але раніше за М. Булгакова. В ті роки він жадібно читав твори представників так званої «української школи» в польській літературі, особливо ж пригодницькі «козацькі» історичні романи М. Чайковського. Ще в дитинстві дядько по матері Адам Рокицький розповів йому, що більшість польських шляхтичів Правобережжя — вихідці зі старовинних українських родів і за князівських та козацьких часів вони «творили історію української нації». В гімназії Вацлав знаходить друзів-українців, серед яких був і Богдан Рильський (брат поета М. Рильського). Залишивши польське учнівське «коло», він вступає до української учнівської «громади».

В. Липинський, на відміну від багатьох українських політиків початку XX ст., здобув справді блискучу європейську освіту. В останнє десятиліття перед 1-ю світовою війною він вивчав у Краківському університеті агрономію, в Женевському — соціологію і знову в Кракові — історію. У перервах

приїжджав в Україну. Ставши українським патріотом, не лише не поривав зв'язків із польською шляхтою Правобережжя, а й намагався залучити її до українства, до українського національного руху. За деякими свідченнями, ця ідея захопила його ще в гімназії, але остаточно сформувалася в доповіді «Шляхта на Україні», прочитаній ним 1908 р. польською мовою в кількох містах Правобережжя, а потім виданій окремою брошурою.

Наступного року в Києві відбувся напівлегальний з'їзд загітованих В. Липинським «українців польської культури», яких назбиралося понад 30 чоловік. Наслідком з'їзду стала поява двотижневика «Przeglad Krajowy», що цілий рік виходив у Києві фактично під редакцією В. Липинського. Його думки, щирі й палкі слова знайшли відгук у серці не одного з нащадків колись українських, але вже століттями ополячених шляхетських родів (Богдан Ярошевський, Людвик Сідлецький (Сава Крилач), Франциска Вольська та ін.). Але було й таке: «Шляхту на Україні» поляки в Галичині скуповували по книгарнях і нищили; чиїмись заходами цю брошуру, видану в Кракові, російська цензура не пропускала до Наддніпрянщини.

Однак В. Липинському не вдалося залучити до українства навіть власну сім'ю, що стало для нього особистою трагедією. Його дружина Казимира (Шумінська, побралися 1906 р.), а згодом під її впливом і дочка Єва оголосили себе польками. Це призвело до відчуження між ними.

В ці роки перед 1-ю світовою війною Липинський живе то в Кракові, то в Києві, а здебільшого — на своєму хут. Русалівські Чагари Уманського повіту на Київщині, де застосовує в господарстві знання, набуті на агрономічному факультеті. Починаючи з 1908 р. багато друкується як публіцист в українській пресі («Рада», «Літературно-науковий вісник»), як історик — у польських наукових журналах та «Записках Наукового товариства імені Шевченка». 1912 р. він практично один видає величезний збірник статей «Z dziejów Ukrainy», що вивів його в ряди найбільших українських істориків. Однак ця книга, написана польською мовою, була розрахована насамперед на нащадків її героїв — українських шляхтичів XVII ст., які зміцнювали козацьку державу Богдана Хмельницького.

Ще до війни В. Липинський зарекомендував себе не лише як історик і публіцист, а й як український політик, причому оригінальний. Сформувався як самостійник задовго до 1917 р., коли ця орієнтація почала переважати в українському русі. Більше того, в часи, коли національний рух був чи

не поспіль соціалістичним, він виступив з програмою українського монархізму. 1911 р. В. Липинський взяв участь у нараді політичних емігрантів з Наддніпрянщини у Львові, яка висловилася за те, щоб розпочати пропаганду ідеї незалежності. Хоч більшість її учасників становили соціалісти, В. Липинський та кілька його однодумців уже тоді виступали за Українське королівство з конституційно-демократичною формою правління. В разі поразки Росії у майбутній війні вони планували запросити на Київський престол члена однієї з європейських династій (як це було зроблено наприкінці XIX ст. в кількох молодих державах, зокрема в Болгарії). Розглядалися навіть можливі кандидатури: молодший син німецького імператора Вільгельма II — принц Йоахім; один із синів австрійського ерцгерцога-престолонаступника Франца-Фердинанда, які через своє походження від морганатичного шлюбу не мали прав на австро-угорський престол, чи хтось із другорядних представників династії Романових. Питання вибору династії, зазначав В. Липинський 1912 р., вирішуватимуть майбутні Українські конституційні збори.

Світова війна захопила його в Русалівських Чагарах. В. Липинського як офіцера запасу призивають до армії, і він з ентузіазмом іде служити в кавалерію, хоч сам мав би бажати поразки Росії. В цьому якраз виявилася парадоксальність натури В. Липинського. Громадський діяч, історик і публіцист, він, здається, менш за все був пристосований до щоденних поміщицьких турбот; йому, з юності хворому на туберкульоз, чи не найменше пасувала шабля кіннотника. Однак В. Липинський, безперечно, свідомо намагався дотримуватись ідеалу українського шляхтича — поміщика й лицаря, захисника Вітчизни.

Він потрапив до кавалерійського авангарду армії Самсонова, розбитої німцями в Мазурських озерах. Переправляючись верхи через річку, застудився, і в нього відновився туберкульоз легенів. Після лікування В. Липинського переводять до резервного кавалерійського полку, що стояв у Дубно, а потім у Полтаві. Там під час Лютневої революції він успішно українізує свою частину, але Секретаріат у військових справах Центральної Ради не затверджує цього українського полку: на В. Липинського — «пана», поляка й до того ж українця-самостійника — борці за соціалізм та федералізм з Центральної Ради дивляться з підозрою. Зате в Полтаві навколо нього виникає гурток поміщиків, заможних селян та інтелігентів (М. Боярський, Л. Климів, С. Шемет, В. Шкляр, В. Андрієвський та ін.), опозиційно наст-

роєних до соціалістичного курсу Центральної Ради. Невдовзі вони утворили Українську демократично-хліборобську партію, програму якої склав В. Липинський. Основний її зміст — державна незалежність України та збереження приватної власності на землю. Вплив партії, однак, не виходив за межі Полтавщини.

Навесні 1918 р., після державного перевороту (В. Липинський, очевидно, не брав у ньому участі, але зустрів зміну влади схвально) і утворення Гетьманської держави, він на пропозицію нового міністра закордонних справ, свого приятеля, можна сказати, учня на ниві історичної науки Д. Дорошенка, стає послом Української держави у Відні.

Як свідчать сучасники, В. Липинський на цій посаді виявив неабиякий дипломатичний хист. Він провів обмін ратифікаційними грамотами Брестської мирної угоди з Німеччиною, Болгарією і Туреччиною, провадив довгі й складні переговори з австрійським урядом про долю української Східної Галичини. Навіть після падіння Гетьманату якийсь час залишався на цій посаді. Однак його співробітництво з Директорією українських соціалістів С. Петлюри та В. Винниченка виявилося недовгим. Влітку 1919 р. він подає у відставку й залишається в Австрії як приватна особа. Оселившись у підгірській місцевості, в Райхенау, де клімат і повітря цілюще впливали на його хворі легені, В. Липинський повертається до наукової роботи, перерваної війною та революцією. 1920 р. видає фундаментальну монографію «Україна на переломі», в якій звеличує Богдана Хмельницького як вождя національної революції і державного мужа. Його історичні дослідження вирізняло не лише визнання величезної ролі особистості в історії, а й бездоганне володіння соціологічним аналізом, блискучий стиль, оригінальні думки та сміливі узагальнення. Адже, як він сам згадував, його книгозбірня в Русалівських Чагарах була чи не найбільшою в Україні приватною бібліотекою з питань історії та соціології (дощенту спалена під час революції 1917 р.).

Праця В. Липинського зробила переворот у поглядах на визвольну війну Богдана Хмельницького. Доти існували три точки зору на неї. Польська історіографія вбачала у козацькій революції лише «бунт хлопів», російська — прагнення до «возз'єднання», українська народницька історіографія XIX ст.— стихійну боротьбу селянсько-козацьких мас за волю. І лише В. Липинський побачив у добі Хмельницького процес побудови української державності.

Однак для нього ці історичні студії були насамперед підгрунтям політичних концепцій. Того ж таки 1920 р. він засновує у Відні «Український союз хліборобів-державників»

(УСХД), до якого увійшли М. Кочубей, А. Монтрезор, Д. Дорошенко, С. Шемет, Л. Сідлецький, О. Скоропис-Йолтуховський та ін. В. Липинський склав програму та організаційний регламент УСХД, а також, по суті, очолив організацію як голова її Ради присяжних. На відміну від неясних конституційно-монархічних планів 1911 р. «хлібороби-державники» змирилися з тим вибором, що його, на їхню думку, зробила історія. Вони ставили собі за мету боротися за відновлення суверенної Української держави у формі традиційного Гетьманату, але зі спадковою владою. УСХД визнав легітимні права на булаву за родом Скоропадських, і гетьман П. Скоропадський 1921 р. вступив до організації.

На початку 20-х рр. В. Липинський став визнаним лідером, а також ідеологом українського монархізму. Він листувався з гетьманцями в Галичині, Західній Європі та Америці, редагував збірники «Хліборобська Україна», що виходили тоді у Відні як орган гетьманського руху. Саме в «Хліборобській Україні» було опубліковано головний політичний трактат В. Липинського «Листи до братів-хліборобів», окреме видання якого побачило світ 1926 р. Щоправда, цей грубезний том виявився не по зубах навіть відданим монархістам, тож ще у 20-і рр. з'явилося кілька брошур з викладом теорії В. Липинського в доступній формі. Втім «Листи...» засвідчують не лише розмаїтість наукових інтересів В. Липинського, а й своєрідну артистичність його натури. Прекрасний і оригінальний стиліст, він, подібно до Шопенгауера, тонко відчував ритміку, музику тексту. В передмові до «Листів...» він скаржиться, що було технічно неможливим ставити повсюди наголоси, щоб «зазначити ритм цієї книги», який «чи не найглибше віддає настрій душі...».

Найоригінальнішим у вченні В. Липинського було положення про національну аристократію («провідну верству», тобто еліту в сучасній політології). «Власне лицарство, власна шляхта, власна інтелігенція, поміщики та промисловці, що говорять мовою народу,— без них не можуть існувати нація, національна держава»,— пояснює він. В. Липинський розрізнює три форми державного устрою — «демократію», «охлократію» та «класократію». До «демократії» (букв. «влада народу» — з грецької), що її розумів як розпад усталеної і природної класової структури, хаотичний конгломерат відчужених людей, правління «при помочі шахрайств виборчих» (як приклад наводить тодішню Польщу), він ставився надзвичайно критично. Те саме стосувалося «охлократії» («влади натовпу») — класи ще не сформувалися, аморфна юрба, якою правлять з допомогою сили (найпока-

зовіший приклад — Росія). Що ж до України, то в її історії, на думку В. Липинського, були періоди «класократії», якої і слід прагнути. «Класократія» — це «рівновага між владою і свободою», сильна й стабільна державна влада, чітка класова структура суспільства та співробітництво класів під проводом національної правлячої верстви (античний Рим, перший період історії США, тодішня Англія). Це, за В. Липинським,— ідеальний устрій суспільства.

Яку ж програму для українського національного руху він виводив звідси? По-перше, української нації як такої ще немає, тож її слід консолідувати з усіх жителів України на базі «територіального патріотизму», як це відбулося в США. До національної чи релігійної нетерпимості В. Липинський завжди ставився непримиренно (до речі, сам він до кінця життя залишався віруючим римо-католиком). По-друге, треба створити національну аристократію: «Найкращі між хліборобами, військовими, робітниками, інтелігентами, промисловцями і т.д.— ось нова українська аристократія». По-третє, націю мала б очолити спадкова й правова, «трудова» (праця гетьмана — правління), монархічна влада в особі гетьмана П. Скоропадського, а наступником престолу був би його син — гетьманич Данило. Адже гетьман походив із старовинного старшинського роду, представник якого вже володів булавою на початку XVIII ст., та й прецедент відновлення Гетьманщини 1918 р. пов'язаний з його ім'ям. Як неможлива нація без національної провідної верстви, пише Липинський, так і «зорганізувати, здисциплінувати й ублагороднити українську провідну верству може тільки об'єднання навколо такого гетьмана, право якого на гетьманство випливає з його родової та нашої державної історичної традиції, а не спирається на диктатуру чи вибори «з волі народу». Це — гетьманська влада, обмежена «законом, який стоїть над гетьманом так само, як над усіма», це — гетьманщина, в якій «для опозиції Його Величності завжди знайдеться місце поряд із урядом Його Величності».

Однак у середині 20-х рр. не було реальних перспектив для здійснення монархічних планів. Та й «ванзейський монарх» Павло Скоропадський (від Ванзее, передмістя Берліна, де він проживав) дедалі менше прислухався до порад В. Липинського. Останній пояснював це ідеологічними розбіжностями: мовляв, він мріє насамперед про європейську конституційну монархію, а Скоропадський — про східну деспотичну, «московську чи балканську». До цього слід додати складний, прикрий характер тяжкохворого В. Липинського, його нетерпиме ставлення до різних сумнівних політичних

компромісів (на зразок відмови гетьмана від претензій на Закарпаття в обмін на угорську фінансову підтримку тощо). Всі політичні суперечності в таборі гетьманців В. Липинський сприймав як особисту трагедію, і серед сучасників, котрі мало його знали, поширювались чутки, що в останні роки життя він був психічно хворий. Його твори цього періоду, однак, не дають підстав для такого висновку.

Намагаючись позбутися непорозумінь, В. Липинський 1926 р. переїздить у Берлін, до гетьмана, й отримує місце в новоствореному Українському науковому інституті. Але розходження дедалі поглиблюються, несприятливий клімат та постійні хвилювання різко погіршують стан його здоров'я. Восени 1927 р. В. Липинський на вимогу лікарів повертається до Австрії, де лікується в гірських санаторіях і водночас завершує свою принципову теоретико-соціологічну працю «Теорія правління» (рукопис досі не знайдено). За допомогою братів він купує невеличкий будинок у гірській місцевості біля Граца.

У той час В. Липинський, очевидно, був пригнічений. Його «Листи до братів-хліборобів», що їх він вважав політичним заповітом, не зустріли ані аргументованої похвали, ані конструктивної критики. По суті, ця велика й складна книга не стала фактом українського інтелектуального та політичного життя. В записах В. Липинського читаємо таке: «Щоб мої «Листи...» трапили до тих, хто їх може зрозуміти, треба було б писати їх по-російськи або по-польськи. Але тоді вони не стали б відомими нашій інтелігенції. З трагедії нашої важко знайти вихід».

Остаточно розірвавши з гетьманом у вересні 1930 р. В. Липинський оголошує про розпуск УСХД і з кількома однодумцями утворює «Братство українських класократів-монархістів». Його відмінність від УСХД полягала лише в тому, що питання про вибір династії залишалося відкритим; це мав вирішити майбутній парламент відродженої Української держави. Але Липинський доживав останні місяці.

Після грипу навесні 1931 р. в нього стався гострий серцевий приступ. Викликані з Волині брат і донька перевезли В. Липинського до санаторію «Вінервальд», де він і помер 14 червня 1931 р. В останні роки В. Липинський боявся, що його можуть поховати живим у стані каталепсії. Тому лікар Б. Матюшенко, друг ще з гімназійних часів, зробив покійному посмертний прокол серця. Останки В. Липинського перевезено на Волинь і поховано в його рідних Затурцях.

Із записів для себе, 1923 р.: «Чи стане у мене сил дати людям те, що дійсно творить суть мого єства: інстинктивну,

расову потребу держави, своєї власної, свого власного організованого життя на землі?.. Дай мені, Боже, силу перебороти зневіру...»

ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ

Митрополит В. Липківський жив у складний, суперечливий час. Таким складним і суперечливим виявилося і життя цього велетня українського розстріляного «відродження».

Василь Костянтинович Липківський народився 7 березня 1864 р. в родині священика с. Попудня на Київщині (тепер Черкаської обл.). Уманське духовне училище (бурса), Київська семінарія, після закінчення якої його, як кращого учня, направили до Київської духовної академії, ступінь кандидата богослов'я — такими були щаблі духовного зростання сільського юнака. У двадцять п'ять він — законовчитель державної гімназії, а згодом, прийнявши сан священика, отець Василь Липківський понад десять років був настоятелем міського собору, повітовим інспектором церковно-парафіяльних шкіл Липовецького повіту.

XX століття розпочиналося для нього вдало. Шкільна рада при Священному Синоді призначила молодого кандидата богослов'я завідуючим Київською церковно-вчительською школою, що готувала кадри для церковно-парафіяльних шкіл. Але тут отець Василь довго не затримався. 1905 р. власті усунули його за «українофільство» та «ліберальні погляди». Потім він працював настоятелем Солом'янської парафії у Києві, одночасно викладаючи у деяких школах і, головне, усвідомлював необхідність реформ у церкві, зокрема звільнення її від виконання функції органу державної влади, пожвавлення релігійно-громадського життя.

Нова сторінка в біографії протоієрея Василя Липківського, як і в багатьох віруючих людей, розпочалася з Лютневою революцією 1917 р., коли з особливою силою розгорнувся рух за незалежність (автокефалію) православної церкви в Україні та перетворення її в церкву національну.

Весна і літо 1917-го минули під знаком з'їздів, різноманітних зборів уповноважених від духівництва, церковного активу, мирян, єпархій, повітів та парафій, на яких розглядалися питання про соборне й виборне начала в церкві, запровадження служби Божої українською мовою, будівництво церков у національному стилі. Найрадикальніші діячі висунули ідею скликання Всеукраїнського церковного собору, який мав вирішити подальшу долю православної церкви. Результатом їхніх пошуків стало утворення «Братства воскресіння Христа». Серед його фундаторів був і Василь Липківський.

Заходами «Братства...» в листопаді 1917 р. прихильники автокефалії сформували оргкомітет для скликання Всеукраїнського церковного собору. Невдовзі комісію було реорганізовано в тимчасову Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), яка очолила церковний рух за скликання собору.

Не легкою була боротьба за створення Української автокефальної церкви. Найбільший опір намаганням ВПЦР чинив проросійськи настроєний єпископат. Митрополит Антоній (Храповицький) під час перебування денікінських військ в Україні заявив, що протоієрей В. Липківський перебуває під церковним судом. 5 травня 1920 р. ВПЦР звернулася з листом до українського православного громадянства, в якому проголошувала автокефальною православну церкву в Україні. Ситуація, щоправда, ускладнювалася відсутністю власного єпископату. Гарячкові пошуки єпископів — прихильників автокефалії через відсутність матеріальних засобів, без державної підтримки, при невизначеності самої ради були важкими. Усе це вкрай загострювало стосунки в церковному житті України.

Зірка самого В. Липківського засяяла у 1921 р. Всеукраїнський собор, що відбувся 14 жовтня, підтвердив постанову ВПЦР від 5 травня 1920 р. про автокефалію Української православної церкви. Чи не найважливішу роль у цьому відіграв протоієрей В. Липківський. Він обгрунтував канонічність собору, на якому не було єпископів, а також брав участь у дискусії з питань висвячення власного єпископату. Тож не дивно, що 21 жовтня протоієрея В. Липківського таємним голосуванням майже одностайно було обрано на посаду єпископа-митрополита.

Фундатор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) одразу ж зіткнувся з труднощами як теоретичного, так і практичного характеру. Найголовнішою з них була проблема підготовки власних кадрів священнослужителів. Тому типовим стало поспішне висвячення єпископів та священиків з недостатньо підготовлених людей, що негативно впливало на життєдіяльність УАПЦ й відштовхувало від неї віруючих. Щодо цього митрополит В. Липківський із сумом писав: «До церкви під час найбільшої народної завірюхи залетіло чимало легкого, просто авантюрного пилу».

Часта переорієнтація віруючих з патріаршої церкви на автокефальну і навпаки та захоплення ними храмів призвели до конфліктів між церковними угрупованнями, а також і до справжніх бійок. Це гальмувало діяльність УАПЦ. Важко сказати, скільки в неї було парафій, або назвати кількість віруючих. Найімовірнішою є цифра до 1100, якщо брати до уваги, що в тодішній Україні налічувалося до 10 тис. православних храмів.

Важливим було і ставлення УАПЦ до радянської влади. Тут визначальною виявилася сформована ще у 1917—1918 рр. позиція митрополита В. Липківського про повну аполітичність церкви та її відокремлення від держави. За такого розуміння місця церкви в суспільстві, здавалось би, і сама держава мала дотримуватися декрету про відокремлення церкви від держави. Зокрема, це стосувалося УАПЦ, яка виникла за згодою радянської влади під час стабілізації політичного становища в Україні. Однак цього не сталось, і «турботу» державних органів повною мірою відчув на собі й митрополит В. Липківський.

Останнім часом у деяких виданнях, як зарубіжних, так і вітчизняних, висловлюється думка, що радянська влада в Україні не перешкоджала виникненню національної церкви, вбачаючи у ній силу, здатну ефективно протистояти Російській православній церкві на чолі з новообраним патріархом Тихоном. Але при цьому не слід забувати, що органи влади, занепокоєні несподіваними успіхами української церкви, застосували до неї, як і до патріаршої церкви, силу, особливо першого року існування незалежної УАПЦ.

І це, незважаючи на те, що автокефальна церква та більшість громад відразу ж оголосили про свою аполітичність і лояльність до радянської влади. Керівництво УАПЦ постійно шукало шляхів для налагодження нормальних контактів з властями. Так, у листопаді 1924 р. президія ВПЦР звернулася до уряду з декларацією, в якій висловлювала свою лояльність до влади й просила унормувати правовий стан церкви та зареєструвати статут УАПЦ.

Чим же відповіла держава на постійні звернення митрополита В. Липківського та ВПЦР? З благословіння керівництва ЦК КП(б)У до прихильників української автокефалії приклеїли ярлики «націонал-шовіністів», «самосвятів», «людей з петлюрівською фізіономією» тощо. Нормою стало збирання компрометуючих матеріалів проти них, висувались звинувачення в політиканстві на антирадянській основі. УАПЦ, з одного боку, безпідставно відмовляли в реєстрації статуту, а з другого — на місцях забороняли проводити

різноманітні заходи суто релігійного характеру, мотивуючи це відсутністю статуту. Політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1925 р. на засіданні, де обговорювалося питання про УАПЦ, ухвалило: «Встановити можливою реєстрацію статуту автокефальної церкви за умови виявлення її лояльності по відношенню до Радянської влади...» Важко сказати, який зміст вкладали члени політбюро в термін «лояльності», адже церква і так всебічно підтримувала владу.

На підставі сумнівних фактів органи ДПУ республіки складали списки політично неблагонадійних діячів УАПЦ, частину яких ще в середині 20-х рр. притягли до кримінальної відповідальності. Митрополит В. Липківський із жалем писав представникові ВПЦР у Женеві Є. Бачинському: «Не знаю, як там у ваших Європах. Чи є цензура та заборона на пресу, а відносно нашої... краще мовчати. Наша влада й досі не дотримується нею ж виданого декрету про відокремлення церкви від держави».

Наскільки об'єктивними були звинувачення автокефальної церкви та її митрополита в контрреволюційності, ворожому ставленні й нещирості до радянської влади в перші роки існування УАПЦ? На наш погляд, вони не мали підстави. Факти свідчать, що керівництво церкви, рядове духівництво та церковний актив займалися розв'язанням внутрішніх проблем. Найважливішою серед них було розширення сфери впливу нової церкви.

До УАПЦ прихильно ставилися, в основному, представники дрібнобуржуазних груп та інтелігенція. Але в перші роки її існування кількість віруючих зростала надто повільно. Митрополит В. Липківський вважав найважливішою причиною цього мову богослужіння. Запровадження української мови породило чимало труднощів, бо йшлося про переклад текстів, пристосування їх до існуючих церковних співів, підготовку кадрів виконавців, психологію віруючих, які звикли до молитов і співу церковнослов'янською мовою.

Крім того, УАПЦ не вистачало богослужбової літератури та навчальних закладів. Управлінські структури, по суті, так і не вдалося налагодити. Єпархії існували здебільшого лише в постановах ВПЦР. Майже всі єпископи довго не затримувались на одному місці. Дисципліни в церкві не було. Значення священика часто зводилося нанівець парафіяльними родами, котрі вважали його лише найманцем для виконання обрядів. Хіба за таких умов була реальною боротьба з могутньою державною владою?

Священиками та церковними активістами УАПЦ стало чимало людей, які до 1917 р. й під час громадянської війни

служили солдатами й офіцерами царської та петлюрівської армій, поліцейськими, жандармами, належали до політичних організацій. Але хіба може сам факт добровільної або примусової служби в арміях чи установах за тих чи інших політичних режимів бути підставою для віднесення цих людей до табору ворогів? Чи справедливо звинувачувати релігійну конфесію, котра об'єднувала мільйони рядових віруючих, лише тому, що серед духівництва були колишні противники більшовиків?

Керуючись політичними постановами ЦК КП(б)У щодо української автокефальної церкви, органи ДПУ, скориставшись тим, що серед її прихильників не було єдності, розпочали акцію, спрямовану на розкол. Основна суперечність існувала між одним із церковних братств «Церква жива», створеним серед інших на хвилі національно-культурного піднесення в Україні після повалення самодержавства, і прихильниками митрополита В. Липківського. Незабаром це братство отримало назву «Діяльно-Христова церква» (ДХЦ).

«Органами ДПУ,— підкреслюється в інформації до ЦК КП(б)У,— було застосовано заходи для поглиблення розбіжностей між лідерами автокефальної ВПЦР — Липківським, Чеховським, Потієнком, Ярещенком, з одного боку, і, з боку іншого, організаторами братства — єпископами Тарновським, Бржосньовським та Янушівським. Внаслідок цього в Києві організовано керівний центр ДХЦ губернського масштабу. Липківці повели активну боротьбу проти ДХЦ як угруповання, що намагається захопити керівництво автокефальною церквою у свої руки».

З допомогою ДПУ ці суперечності дедалі загострювалися. На початку 1925 р. ВПЦР передала справу керівників ДХЦ до Вищого церковного суду. 11 лютого їх було виключено із складу УАПЦ. Відтоді ДХЦ почала відкрито діяти як окрема церква, переводячи на свій статут окремі парафії УАПЦ.

Влітку 1925 р. органи ДПУ провели відповідну роботу по підготовці Всеукраїнського з'їзду прихильників ДХЦ, опозиційних митрополитові В. Липківському та ВПЦР, який мав остаточно розкласти автокефальну церкву зсередини.

Цей з'їзд, що відбувся у жовтні, засудив дії верхівки УАПЦ й митрополита В. Липківського і зажадав передати керівництво церквою щойно обраній раді Всеукраїнської спілки братських об'єднань на чолі з К. Янушівським. Новообраному органові, який отримав назву ВПЦР-ДХЦ, доручалося скликати не пізніше травня 1926 р. 2-й Всеукраїнський православний собор УАПЦ. ДПУ з гордістю інформувало ЦК КП(б)У, що діяльність керівництва контролюється. На думку ДПУ, боротьба в автокефальній церкві у найближчому майбутньому вестиметься між лояльними елементами та політиканствуючою верхівкою на чолі з митрополитом В. Липківським.

Розуміючи, чим загрожує акція ДХЦ, митрополит у своєму посланні застерігав віруючих: «З болем у серці й сльозами жалю сповіщаю, що з-поміж нас вийшли люті вороги нашої церкви, які об'єдналися в так зване братство «Діяльно-Христова церква». Вони ні перед чим не зупиняються, щоб розвалити, розкласти УАПЦ, і зводять наклепи на працівників її...»

Діяльність структур ВПЦР-ДХЦ була спрямована на подальшу дискредитацію митрополита В. Липківського та ВПЦР. Але впливу на віруючих вона майже не мала. Угруповання не створило своєї матеріальної бази, й духівництво не отримувало грошей.

Отже, зусилля ДПУ, спрямовані на підтримку розкольницької течії в Українській автокефальній православній церкві, виявилися, власне, марними, й воно змушене було повернутися до прямолінійних, ломових методів боротьби проти УАПЦ. ДПУ вважало за необхідне «продовжувати адміністративний вплив на ВПЦР, не реєструючи статуту й не дозволяючи з'їздів доти, доки ДПУ не завершить підготовку до захоплення керівництва автокефалістами через їхню ВПЦР у свої руки. Ні в які переговори з ВПЦР або окремими членами не вступати».

Заходами генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який вважав УАПЦ буржуазно-націоналістичною організацією, розпочалося пряме цькування керівництва церкви. 1926 р. митрополит В. Липківський майже три місяці перебував під арештом, звинувачений у співчутті ієрархам УАПЦ, котрі безпідставно зазнавали переслідувань з боку правоохоронних органів, та використанні церковної кафедри для антирадянських виступів. Спеціально створена комісія ДПУ зайнялася перевіркою складу духівництва УАПЦ.

Силкування ДПУ не минули марно. Після деякої підготовчої роботи 25—30 жовтня 1926 р. відбулися Великі Покровські збори ВПЦР. Вони прийняли резолюцію, якої давно чекали чиновники в партійно-державному апараті. Ця резолюція засудила «нелояльні», «нетактовні», «антирадянського змісту» вчинки президії ВПЦР, голови президії В. Потієнка, його заступника архієпископа О. Ярещенка й митрополита В. Липківського. На вимогу органів влади збори прийня-

ли рішення про чистку персонального складу священиків УАПЦ, а також обрали новий склад президії ВПЦР, що дало змогу на деякий час зняти напруження у стосунках з властями й нарешті зареєструвати статут. У січні 1927 р. уряд дозволив видавати місячник «Церква і життя».

Здавалося, чорні дні церкви канули у небуття. Але це були тільки ілюзії. Митрополит В. Липківський і далі зазнавав переслідувань. Йому не дозволяли відвідувати церковні округи та парафії, ускладнювались стосунки із ВПЦР, очевидно, не без допомоги відповідних органів влади, якщо взяти до уваги «послух» керівництва церковної ради. Частими були бесіди з працівниками ДПУ.

Усе це змусило митрополита 15 серпня 1927 р. звернутися до уряду УСРР із заявою, в якій він відмежовувався від звинувачень у контрреволюційності й підкреслював: «Я був і є сином свого народу і завжди мріяв про визволення Української Церкви та народу від чужого церковного керівництва й денаціоналізації, і щасливий бачити, що за Радянської влади виникла можливість і церкві нашій, і народові визволитися від чужих утисків і відновити своє рідне церковне й культурно-національне життя.

Почуття вищого щастя у моєму житті, які я переживаю завдяки Радянській владі, роблять мене щирим прихильником цієї влади, змушують бажати їй розвитку і зміцнення, а не бути її ворогом і, можливо, під час моєї церковної праці за Радянської влади я викликав у народі багато революційних настроїв щодо колишнього церковного самодержавного ладу, але аж ніяк не сприяв антирадянським контрреволюційним настроям, бо і в душі своїй їх не мав і не маю».

Однак це не задовольнило політбюро ЦК КП(б)У та ДПУ, й на 2-у Всеукраїнському православному соборі, що відкрився на початку жовтня 1927 р., вони зажадали звільнення митрополита, пригрозивши негайним закриттям собору.

Після короткої дискусії було вирішено зняти з В. Липківського «тягар митрополичого служіння». Досліджуючи причини зміщення митрополита, І. Власовський та інші зарубіжні автори доходять висновку, що на цьому етапі боротьби політики уряду України В. Липківський мусив стати її жертвою. Собор не захистив його через досить сильну опозицію з боку єпископату УАПЦ, в тому числі й у ВПЦР, яку очолював єпископ П. Ромоданів. Основною причиною розбіжностей була позиція митрополита щодо соборноправства, тоді як більшість єпископів обстоювали право на зверхність духівництва в питаннях управління церквою.

Це був жахливий кінець. Покинутий, забутий найближчим оточенням, митрополит не жив, а існував. У його спогадах читаємо: «Як вийшов я з ВПЦР у день мого звільнення, то вже більше й не ходив туди і абсолютно ніяких зв'язків з керівними органами не мав. Хоч іще два роки жив біля святої Софії, за 10 сажень від ВПЦР, жоден з єпископів, жоден із членів ВПЦР, окрім Чеховського, майже ніхто із священиків не заходив до мене: всі цуралися, як чуми. Провідував кілька разів лише митрополит Борецький, але ухилявся від розмов на церковні теми, а я не питав».

У жовтні 1929 р. колишній митрополит змушений був перебратися до сестри на околицю Києва. Родина Липківських весь час бідувала, жила упроголодь.

Кривавий 1937 р. не обминув і 73-літнього В. Липківського. Наприкінці жовтня йому, вчетверте заарештованому, пред'явили стандартне на той час звинувачення: був керівником антирадянської фашистської організації українських церковників, яка ставила за мету відокремлення України від СРСР. 20 листопада 1937 р. вироком особливої трійки при Київському управлінні НКВС В. Липківського було засуджено до розстрілу. Вирок виконано.

Так закінчив свій життєвий шлях першоієрарх нової української церкви.

23 липня 1989 р. митрополита В. Липківського реабілітували за відсутністю складу злочину.

АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

Мабуть, жоден з відомих церковних діячів XX ст. не удостоївся таких полярних оцінок, як глава Української греко-католицької церкви (УГКЦ) митрополит А. Шептицький. Ще донедавна в більшості публікацій він і греко-католицька церква звинувачувались у зраді народних інтересів, пропаганді ідей українського буржуазного націоналізму, спробах відірвати українську церкву від російської та в багатьох інших «гріхах». У численних збірках архівних документів переважали тенденційно підібрані матеріали негативного змісту.

Заперечували навіть суто позитивну діяльність митрополита, вказуючи в кращому разі на лицемірство архієрея. Після повернення з Росії до Львова у 1917 р., читаємо в одній із книг, «Шептицький прагне нажити політичний капітал з допомогою перевіреного віками методу — філантропіч-

ної діяльності. Вдає з себе безкорисливого мецената, на кошти митрополії (о, він не був таким необачним, щоб дати привід для розмов, тому вносив і власні кошти) розгортає будівництво музею, лікарні, поширює також благодійні інституції, допомагає матеріально бідним семінаристам і студентам, художникам і артистам, письменникам і публіцистам, громадським і політичним діячам. При цьому він завжди дбав, щоб про кожен такий факт знало якнайбільше людей, дрібними подачками намагався поширити свою популярність серед українського населення».

Хто ж він насправді, митрополит А. Шептицький, доктор філософії, права й теології, що протягом 44 років вів крізь шторми і бурі суспільних катаклізмів корабель УГКЦ? Чи щиро й об'єктивно писав про свою місію на Землі: «Я дуже хотів би обтерти сльози з очей тих, які плачуть, потішити кожного, хто сумує, покріпити кожного, хто слабкий чи немічний, уздоровити кожного, хто хворий, просвітити кожного, хто темний! Я хотів би стати всім для усіх, щоби всіх спасти. Нехай нині умру, нехай у вічності не зазнаю щастя, нехай відлучений буду від Христа, аби лише Ви, брати мої по крові, були спасенні!»?

Потомок старовинного шляхетського роду Роман-Марія-Олександр Шептицький народився 29 липня 1865 р. в с. Прилбичі на Львівщині. Закінчивши 1883 р. гімназію св. Анни у Кракові й перебуваючи на військовій службі, цей надзвичайно працьовитий, інтелігентний та обдарований юнак слухає лекції на юридичному факультеті знаменитого Ягеллонського університету. Запалення суглобів після важкої форми скарлатини й невиліковна хвороба ноги змусили його залишити військову службу. Молодий Шептицький вивчає право, філософію й теологію у Вроцлаві. 1886 р. здобуває ступінь доктора права, а через два роки у Ягеллонському університеті — ступінь доктора теології. Згодом, після навчання у Відні та Мюнхені, став доктором філософії.

У переході Шептицького від католицизму до греко-католицької віри автори численних публікацій вбачали підступи католицьких ієрархів, які мріяли з його допомогою духовно поневолити 160 мільйонів «грішних» душ руського Сходу. В одному з видань зазначалося, що обробка Шептицького велася довго, за всіма єзуїтськими правилами. Під час зустрічі 1886 р. в апостольській столиці Ватікані «з папою він упав у стан екзальтації. Напучування єзуїтів здавалися йому вже власним надбанням і переконанням. Не вагаючись, граф Шептицький просить папу благословити його на служіння католицькій церкві, урочисто заявляє, що заради цього

він з радістю перейде до уніатства і вступить до чернечого ордену василіан».

Переконливішою і об'єктивнішою причиною переходу Шептицького до греко-католицької віри стала подорож 1887 р. в Україну та його знайомство з такими відомими вченими, як В. Антонович та М. Грушевський. Зазначимо, що предки Шептицького по батьковій лінії були українцями.

Влітку наступного року, за батьковим благословенням на духовну кар'єру, він разом з братом Казимиром стає послушником монастиря василіан у Добромилі. 1 липня 1888 р. Шептицький отримує василіанську рясу і змінює хресне ім'я на духовне — Андрей (на честь апостола А. Первозванного).

За короткий час Андрей Шептицький пройшов усі ступені духовної кар'єри — від так званого новіціяту (інституту попередньої підготовки й апробації претендентів на членство у католицькому чернечому ордені) через чернецтво до висвячення на священика 1893 р. Невдовзі його призначають ігуменом Онуфріївського монастиря василіан у Львові. Одночасно професор Андрей викладає моральну й догматичну теологію в Христинопольському монастирі, започатковує видання журналу «Місіонер Пресвятого Серця Ісусового».

17 вересня 1899 р. папа Лев XIII призначає А. Шептицького станіславським єпископом. Тут він засновує греко-католицьку семінарію, передавши їй понад 4 тис. цінних книг із власної бібліотеки, пише листи до пастви, присвячені вихованню молоді, моральним засадам християнської родини, піклуванню про здоров'я. У Станіславі формується головна мета його життя — створення на засадах християнської церкви соборної України, яка забезпечила б розквіт нації.

1900 р. папа призначає 35-річного А. Шептицького митрополитом Галицьким і архієпископом Львівським. Його діяльність на тернистому шляху митрополичого служіння, несправедливо названого радянськими науковцями та публіцистами «шляхом ганьби і зради» (це спростовують хоча б видані в Україні у різний час збірники документів і матеріалів, які містять, як правило, негативну інформацію), була такою багатогранною і різноманітною, що важко виділити з неї якийсь один аспект. І все-таки чи не найголовнішим, на наш погляд, було прагнення А. Шептицького вивести греко-католицьку церкву на рівень нових, тогочасних вимог, подолати кризу, в якій вона опинилася наприкінці XIX ст., й перетворити її на чинник національного відродження і державотворення. Сюди органічно вплітала ся екуменічна та культурологічна діяльність, якій владика Андрей присвятив життя.

Втілення цієї місії наштовхувалось на труднощі, й насамперед тому, що, з одного боку, частина українців ставилася до митрополита з упередженням — як до польського графа, чужинця, а з іншого — курс, спрямований на відродження українського народу та його культури, досить прохолодно сприймався властями, особливо польськими.

А. Шептицький з головою поринув у церковні, світські й політичні справи, захищаючи інтереси пригноблених галичан. Для цього він використовував свій хист, авторитет, власні фінанси; щороку утримував 40 бідних юнаків і дівчат, допомагаючи їм здобути освіту; у Львові на власні кошти збудував середню школу, надавав матеріальну допомогу приватним школам. Заснував Науковий інститут, пов'язаний із Львівською богословською академією. Чималу суму грошей пожертвував на Академічний дім, який служив гуртожитком і бібліотекою для багатьох українських студентів.

Митрополит був щедрим меценатом українського національного мистецтва, на якому добре розумівся. Лише Церковному музею (згодом Національний музей) він передав 1931 р. колекцію із 9880 предметів. Серед них — рукописи XV—XVIII ст., стародруки, архівні матеріали XVI—XVIII ст., ікони, твори живопису та графіки, речі культового призначення.

Особливе місце в житті митрополита займала екуменічна діяльність. Працюючи за різних політичних режимів (Австро-Угорська монархія, панська Польща, радянська влада), він ішов на розумні компроміси, не відступаючи, проте, від головної мети, й зумів успішно провести церковний корабель через підводні рифи. Заходами А. Шептицького було збудовано чимало храмів та монастирів. Напередодні 2-ї світової війни налічувалося вже 4400 церков греко-католицького обряду й каплиць, богословська академія, 5 духовних семінарій, 127 монастирів; виходило 9 друкованих періодичних видань.

Митрополит не забував і про тих українців, котрих неволя й злидні гнали на заробітки до Америки, Німеччини та інших країн. Він домігся у Ватікані дозволу на утворення двох греко-католицьких єпископств у США й Канаді та вікаріату в Боснії.

А. Шептицький широко відомий і як політичний діяч. За словами митрополита, наведеними в одному з листів-роздумів, його переконання — це виклик для тих, хто вважає, що наш народ «завжди і постійно має комусь служити, а незалежність України належить заховати на вічну пам'ять до гробу. Але так не є, і так не буде — коліс історії повернути

не можна. Йдуть тяжкі й страшні часи, не знаю, яку долю судив Господь цьому народові, що його пастирем призначив мене, але я свідомий відповідальності... Я ніколи не зречуся свого обов'язку, даного мені Богом, і до кінця днів своїх, кажучи словами псалмоспівця, здійснюватиму заповіт святого Павла — бути всім для усіх».

З 1901 по 1914 р. вірильний (без виборів) член Галицького сейму, а також посол і член Палати панів у Відні А. Шептицький брав участь у різних політичних акціях, обстоюючи права простих галичан. Він доклав чимало сил до створення Західноукраїнської Народної Республіки, а після підписання Ризького мирного договору 1921 р. побував у низці країн Європи та Америки, де вів переговори про долю ЗУНР і надання фінансової допомоги для відбудови зруйнованої війною Галичини. За виступи проти насильницького приєднання Східної Галичини до Польщі митрополит 26 вересня 1923 р. був заарештований.

На початку 30-х рр. польські власті посилили терор проти українського населення, відомий під назвою «пацифікації». Ця антиукраїнська акція передбачала полонізацію і латинізацію українського населення. Православним навчальним закладам (у тому числі й духовним семінаріям та православному богословському факультетові Варшавського університету) було нав'язано державну мову. Розпочалося знищення православних храмів. Лише 1938 р. на Холмщині й Підляшші припинили діяльність 115 церков.

Противник політичного терору, А. Шептицький публічно виступав проти пацифікації, а восени 1930 р. розпочав переговори з керівництвом Польщі про нормалізацію стосунків з українським населенням Галичини. Однак його зусилля були марними. Відтоді між ним і польським урядом пролягла глибока прірва.

Митрополит знав про трагічні події 30-х рр. як в Україні, так і в СРСР. У цьому зв'язку особливо цікавим є пастирське послання до духівництва та віруючих від 3 серпня 1936 р., яке донедавна виставляли лише як доказ його антикомуністичних переконань. Зрештою, щоб з'ясувати істину, звернімось до самого послання: «Хто допомагає комуністам у їхній роботі, навіть суто політичній, зраджує церкву. Треба цю правду пам'ятати усім вірним і цілій українській суспільності, тим більше в наш час, коли комуністи, щоб збаламутити й одурити християн, вдають віруючих людей і святотатськ приступають до святих тайн, діставши такі накази з Москви... Хто допомагає комуністам у проведенні їхніх планів спільного, чи так званого народного фронту з соціалістами радикалами, зраджує свій народ...»

Жоден з авторів, у тому числі й упорядники цитованого збірника документів і матеріалів «Правда про унію» (Львів, 1981), не коментували подальшого змісту послання, бо воно дає розгорнутий аналіз економічної та ідеологічної політики більшовицького режиму і злочинів, скоєних сталінщиною проти українського народу.

Після укладення пакту Ріббентропа — Молотова А. Шептицький заявив про нейтралітет у справах польсько-німецького конфлікту, таким чином протестуючи проти поділу Європи між двома тоталітарними режимами.

Однозначно негативно оцінювалась у радянській літературі й діяльність митрополита під час 2-ї світової війни. Його звинувачували у підтримці фашистських окупантів. Справді, 30 червня 1941 р. А. Шептицький вітав Акт відновлення української державності, а 1 липня надіслав вітальну відозву німецькому вермахтові. 5 й 10 числа окупаційні газети опублікували його привітання. В одному з них, за 5 липня, наголошувалося: «Переможну німецьку армію, що вже зайняла майже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за визволення від ворога.

У цю важку історичну хвилину закликаю вас до вдячності Богові, вірності його церкві, послуху владі, усильної праці для добра батьківщини.

Усі, що почуваються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про партійні чвари, нехай працюють у єдності та згоді над відбудовою знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього й культурного життя. Тоді в Бозі надія, що на підвалинах солідарності й усильної праці всіх українців постане соборна Україна — не тільки як велике слово та ідея, а й як живий, життєздатний, здоровий, могутній державний організм, побудований жертвою життя одних і мурашиною працею, залізними зусиллями й трудами других».

Тепер ми можемо зрозуміти справжні мотиви позитивного ставлення митрополита до гітлерівців — репресії, голод, насильство над людиною, яких зазнавав народ радянської України, після 17 вересня 1939 р. відчуло на собі й населення західноукраїнських областей. Чи не тому початок війни Німеччини з СРСР давав А. Шептицькому надію на зміни до кращого?

Але він зрозумів і визнав свою помилку в грудневому 1941 р. листі «До духівництва». А в березні наступного року в пастирському посланні засудив тих, хто вбиває людей і бере участь у знищенні євреїв. Митрополит піднімає голос протесту. В листах до Гіммлера й папи Пія XII він викриває злочини окупантів, переконливо доводячи несумісність дій

нової влади з принципами християнської моралі. Крім нього, жоден з церковних діячів не наважився докоряти Гітлерові за вбивства євреїв. Збагнувши антигуманну суть фашизму, А. Шептицький протиставив йому не лише слово Боже, а й конкретні справи — десятки євреїв було врятовано в підземеллях собору святого Юра.

Окупанти не стали чіпати митрополита — цієї авторитетної в народі людини, арешт якої міг викликати в Галичині хвилю антифашистських виступів. 21 листопада 1942 р. вийшло нове пастирське послання під назвою «Не вбивай», в якому А. Шептицький наголошував на деморалізаційному впливі заохочень до політичних убивств, а також засуджував залучення української поліції до репресивних акцій. Тож чи справедливими й об'єктивними були звинувачення на його адресу у співробітництві з фашистами? Щоправда, в окремих листах і посланнях він закликав паству беззастережно коритися й виконувати розпорядження німецьких властей. Але, очевидно, в такий спосіб митрополит, керуючись біблійним принципом «не убий», намагався зберегти життя цивільному населенню, насамперед жінкам, дітям і старим людям, які найчастіше стають жертвами конфронтації.

Разом з тим владика розумів, що й прихід радянських військ не принесе населенню ні безпеки, ні спокою, тому в своєму посланні за 10 серпня 1943 р. застерігав віруючих: «Пам'ятайте, що ніколи нічого корисного для свого народу не досягнете через вчинки, противні Божому законові... Підтримуйте всюди суспільний порядок і про цей порядок так дбайте, якби ви за нього відповідали. Як це можливо, виконуйте покладені на вас обов'язки. Не противтеся жодному справедливому наказові влади... Пам'ятайте, що кожне заворушення в нашому краю на користь комуністам і може бути викликане радами чи їхніми агентами. А все, що корисне комуністам, може спричинити їхню перемогу». Важко сказати, на що сподівався хворий митрополит. Мабуть, ще вірив у можливість створення соборної України. В усякому разі знав, що відновлення радянської влади не принесе користі церкві. Він не помилився: заходами сталінського режиму 1946 р. греко-католицьку церкву було ліквідовано.

У бурхливому розвитку подій другої половини 30 — початку 40-х рр. А. Шептицького не залишає давня ідея: об'єднання двох церков — греко-католицької і православної, між якими пролягла історична прірва. Хоч до цього однаково були причетні як Росія, так і Польща, кожна з них мала свою власну мету. На думку владики, цей духовний фено-

мен — нова церковна унія з юридично й організаційно самостійним українським патріархатом у Києві — мав оживити мертве тіло України. Визнаючи примат папи римського, новостворений патріархат зберігав би обряди й звичаї православної церкви, сприяючи подальшому розвитку української національної культури. Проблема об'єднання національних церков стала особливо актуальною з початком війни. 30 грудня 1941 р. митрополит, прикутий хворобою до крісла, звертається в листі до українських православних архієреїв: «Серед незгод, що розділяють українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми поділені. Безперечно, релігійна єдність була б могутнім поштовхом до національної єдності. Тому кожен український патріот повинен зробити все, що може сприяти здійсненню цієї релігійної єдності. Вона здається тим більше реальною, що нас роз'єднують не особисті інтереси, а справи, які уже з давніх віків розділяли наших предків... І не думаю, що хтось із нас, архієреїв різних українських віросповідань, дбає про те, аби підтримувати церковні чвари. Тож і пишу цього листа, щоб простягти руку для згоди й Ваші Преосвященства запросити до церковної єдності».

А. Шептицький слушно вважав, що значну конструктивну роль у створенні єдиної української церкви може відіграти національна інтелігенція. 1942 р. він звертається у листі до представників науки, літератури та мистецтва, зосереджуючи увагу на тому, що їх об'єднує, а не роз'єднує: «Брати, панове! У Вас, світської української інтелігенції, святе передання чистіше, ніж ті, що їх черпала Україна зі шкіл, ведених петербурзьким синодом. Ваше православ'я ближче до православ'я широких мас українського народу. Ваше православ'я і до нашого ближче. В ньому більше розуміння потреб страждаючого, споконвіків поневоленого народу. Якщо Ваша праця над помиренням і не приведе до повного з'єднання, то принесе українському народові велику користь, хоча б частково спричинивши національну єдність. А кожен патріот-українець повинен зробити все можливе в цьому напрямі».

Митрополитові не вдалося здійснити свого задуму, бо, по-перше, далеко не всіх патріотів переконав той факт, що саме греко-католицька церква в Галичині врятувала місцевих українців від національної загибелі, виховавши національно свідому й активну частину українського народу. По-друге, позитивну національну діяльність не зрозуміли маси православних українців у Східній Україні. По-третє, зближенню двох українських церков певною мірою заважало й

те, що митрополит мріяв про з'єднання греко-католицької церкви не лише з православ'ям в Україні, а й з усім православним Сходом.

Андрей Шептицький помер 1 листопада 1944 р. Поховано його в підземеллі собору святого Юра у Львові.

ІВАН ОГІЄНКО

Ім'я І. Огієнка в наш час повертається народові, якому він вірою і правдою служив усе життя. Це ім'я заслужило діаметрально протилежних оцінок. Одні називали його «запроданцем-юдою в рясі митрополита», інші — «бджолою, що від світання до смеркання носить по краплині мед до свого вулика», «людиною праці й обов'язку», «діячем українського Ренесансу» тощо.

Увесь довгий життєвий шлях І. Огієнка — яскравий приклад того, як талант пробиває собі дорогу навіть за несприятливих умов. Він рано зазнав лиха, повною мірою відчув соціальну несправедливість.

У багатодітній селянській родині Івана та Єфросинії Огієнків, що проживали в Брусилові Київської губернії (тепер Житомирська обл.), 2 січня 1882 р. народився хлопчик, якого також нарекли Іваном. На третьому році його життя трагічно загинув батько, невдовзі Іванко змушений був дбати про шматок хліба, працюючи в так званому фільварку (економії).

Нестримна жадоба знань спонукала вчитися, але шлях до освіти перекривала сувора проза життя — не вистачало коштів. Тож, закінчивши 1896 р. початкову школу, він подався до військово-фельдшерської школи, де навчання було безкоштовним, хоч великого потягу до медицини й не відчував. За це довелось платити інакше — мусив шість років відпрацьовувати в психіатричному відділенні військового госпіталю у Києві.

Юнак мріяв вступити на історико-філологічний факультет Київського університету, але знову виникли перешкоди — лише на медичному йому могли зарахувати ще не відпрацьовані три роки в госпіталі. Тому І. Огієнко стає студентом медичного факультету, де опановує грецьку і латинську мови, які згодом надзвичайно знадобилися при перекладі Біблії, відвідує одночасно лекції провідних учених історико-філологічного факультету, на який врешті-решт вдалося перевестись. 1909 р. він успішно закінчує навчання.

Через кілька років молодий учений захищає магістерську дисертацію. Для подальшої наукової та викладацької роботи необхідно було отримати докторську та професорську стипендію, але ректорат Київського університету безпідставно відмовляє йому в цьому. Аналізуючи причини, доктор мистецтвознавства Д. Степовик зазначає, що на заваді стала вдача Івана: «Надто патріотичний цей Огієнко, забагато любить Україну, після 1905 року розмовляє тільки українською і статті пише тільки до україномовних... часописів. Ні, Київському університетові такий не потрібен!»

Життя ще не раз підставить ногу талановитому хлопцеві, але він уперто долатиме перешкоди силою волі, надзвичайною працездатністю. Поразки тільки загартовували, формували характер, підживлювали мрію про працю в університеті св. Володимира.

Викладацька робота в Київській комерційній школі з одночасним навчанням на Вищих педагогічних курсах (1912) примножують необхідний педагогічний досвід і відкривають нарешті двері до омріяного університету.

1917 р. пробудив придушену царським режимом національну свідомість українців. Розбудовується держава, започатковується й національна школа. Проте не було підручників, учителів. І молодий доцент І. Огієнко протягом двох років видає: «Українське писання», «Українську граматику для навчання в народних школах», «Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчатись української мови», «Вчімося рідної мови».

Виявляються й організаторські здібності І. Огієнка. У міністерстві освіти Української Народної Республіки він очолює правописну комісію, яка готує «Проект правопису української мови», затверджений згодом Всеукраїнською Академією наук. Через певний час уже як міністр освіти професор І. Огієнко докладає чимало сил до запровадження літературної мови насамперед у школі, церкві, державних установах, торгівлі, медицині, війську, вбачаючи у них основні засоби впливу на свідомість українців.

Одночасно відбувається становлення І. Огієнка як подвижника відроджуваної національної православної церкви. Саме цей аспект, воістину титанічний душпастирський труд І. Огієнка, найтісніше пов'язаний з його діяльністю як ученого-мовознавця. Йдеться насамперед про переклади українською богословської літератури та боротьбу (саме боротьбу!) за її наступне впровадження у практику православних парафій.

Ставши 1918 р. ректором Кам'янець-Подільського (тоді — Кам'янецького.— *Авт.*) державного університету, професор І. Огієнко створив при богословському факультеті спеціальну службу, яка займалася перекладами церковно-богослужбових книг, і на цій ниві чи не найбільший його здобуток. Цим самим учений продовжує започатковану у XVI ст. реформацію, що несла живу мову до церкви. Він вбачає у перекладі важливе джерело збагачення національної мови. Друкований орган Української автокефальної православної церкви «Церква і життя» писав: «Ректор Кам'янецького університету, професор І. Огієнко зачитав реферат про життя і співи слов'янського тексту в старі часи з українською вимовою. Після цього в деяких церквах Кам'янця та його селах почали читати й співати з церковно-українською вимовою». Щоправда, значних успіхів він не досяг, бо нововведення суперечило позиції тодішніх православних ієрархів. Обмеженими були й територія і час діяльності реформатора.

Становлення І. Огієнка як діяча українського православ'я припадає на початок 20-х рр., коли уряд УНР мусив перебратися до польського міста Тарнова, неподалік Кракова. Життя в еміграції було тяжким. «Іграшками нашої української долі я опинився як утікач з України в м. Тарнові,— писав він в одному з листів.— Усе, що я мав при собі, одвіз до Кам'янця й лишив там більшовикам. З собою абсолютно нічого не взяв, тому опинився в Тарнові, як Робінзон на острові... Всі мої заходи дістати хоч кілька книжок зі Львова поки що ні до чого не довели. І приходиться марнувати час, тоді як можна було б використати його більш продуктивно».

Хоч Огієнко багато часу проводив у Тарнові, проте його постійний дім був у Винниках під Львовом, де у 1921—1924 рр. жила його родина — дружина Домініка (вони побралися ще 1907 р.) з трьома дітьми — Анатолієм, Юрієм і Лесею.

Але, як бачимо, навіть за таких умов не припиняється напружена праця. Якщо в Україні професор І. Огієнко спрямовував всю енергію на заняття мовою, літературою, релігією, то на чужині він дедалі більше зосереджує свою увагу на церковних питаннях.

Ще займаючи посаду міністра віросповідань (1919), І. Огієнко розгорнув активну популяризацію ідей автокефальності Української православної церкви, повернення її стародавніх звичаїв, впровадження у богослужіння живої української мови. Під його редакцією благодійне видавництв-

во «Українська Автокефальна Церква» зуміло впродовж короткого часу видати чималу кількість популярної літератури для віруючих.

Не менш важливо було домогтися визнання автокефалії УПЦ з боку Вселенського патріарха. Міністр віросповідань підготував текст «Прохання до патріарха Царгородського благословити Автокефальну Українську Церкву».

Прохання залишилося без відповіді — скоріше за все через становище, в якому опинився уряд УНР.

Але найбільшою заслугою І. Огієнка на церковному поприщі у 20—30-х рр. була перекладацька діяльність. 1937-го у Львові виходить «Новий Заповіт» — частина його семирічної праці над перекладом українською літературною мовою Біблії з оригінальних давньоєврейських та грецьких текстів. Робота продовжувалась і в наступні роки. Так, 1942-го вийшов «Новий Заповіт і Псалтир» (перевиданий 1949 р.). Повністю ж Огієнків переклад «Біблії, або книг св. Письма Старого й Нового Заповіту» опубліковано 1962 р. Британським біблейним товариством у Лондоні, яке визнало його одним з найкращих у світовій біблеїстиці. Доктор філософії І. Огієнко виявив у перекладі не тільки хист ученого-філолога, а й свій поетичний талант. Чимало книг, розділів Біблії сприймаються як поезії: точність думки оповита в нього поетичними засобами, котрі надають текстові барвистого й емоційного колориту.

Удівець І. Огієнко (його дружина Домініка упокоїлася у травні 1937 р.) восени 1940-го прийняв чернечий постриг у Яблучинському монастирі, діставши ім'я Іларіон. У жовтні він був висвячений на архієпископа Холмського і Підляського, а у вересні 1944-го — на митрополита.

Життя церковного ієрарха Іларіона не менш складне, цікаве й бурхливе, ніж філософа і богослова І. Огієнка. Православним українцям у Польщі жилося нелегко. У 30-х рр. власті обрушили на західноукраїнських селян хвилю репресій. Каральні військові та поліцейські загони грабували населення, закривали українські школи, культурно-освітні організації, руйнували храми. У православних церквах вимагали відправляти богослужіння польською мовою. Частину з них перетворили на костьоли. Одночасно органи влади, засоби масової інформації говорили про доцільність співпраці громадян усіх національностей на основі католицизму та латинської мови.

Зазнав утисків і Іван Огієнко, який 1926 р. став професором відділу православного богослов'я Варшавського університету. 1932 р. його було звільнено з роботи. Ще важчим

стало існування українців після окупації Польщі німецько-фашистськими військами. Тут опинилася й очолювана архієпископом Іларіоном Холмсько-Підляська єпархія.

Німецькі окупаційні власті брутально поводилися з православними віруючими, чинили наругу над церковними канонами, втручалися в богослужбові справи, підтримували розкол серед православних громад, забороняли видавничу діяльність, спалювали церкви, заарештовували й розстрілювали духівництво. Крім того, окупанти нерідко звинувачували священиків у підтримці визвольного руху.

І навіть за таких обставин невдовзі в єпархії з участю архієрея було відновлено діяльність понад 120 православних парафій, відібраних раніше католиками в українців. Він доклав багато сил до підготовки священиків для новоутворюваних громад, до захисту від окупаційних властей церковнослужителів. Архієпископ Іларіон прекрасно розумів, що Українська православна церква є одним із могутніх факторів підтримки національного духу українців у Польщі. І тому наполегливо працював над відродженням елементів національної церкви, зокрема над впровадженням української мови в богослужіння. Уже через кілька тижнів після хіротонісанії (висвячення.— *Авт.*) архієпископ Іларіон видав розпорядження про богослужбову мову в парафіях. Єпархіальний собор, що відбувся в м. Холмі у жовтні 1941 р., своїми ухвалами узаконив це розпорядження, хоч воно й суперечило позиції німецьких окупаційних властей.

Звертає на себе увагу ще одна важлива обставина, котра характеризує видатного ратая. Йдеться про стосунки УПЦ з іншими конфесіями, що їх підтримувало українське населення, насамперед з греко-католиками. Загальновідома їхня ворожнеча в минулому, яку, цілком можливо, свідомо розпалювали російські й польські володарі, аби міцніше тримати в покорі українських селян.

Але вже настали 30-і рр. XX ст. Проживаючи у Львові, професор І. Огієнко міг пильніше вивчати діяльність проводу Української греко-католицької церкви, ближче познайомитися з її пастирем митрополитом А. Шептицьким. Залишаючись послідовним прихильником православ'я, І. Огієнко переконується у визначній духовній, патріотичній і культурній праці першоієрарха УГКЦ, духівництва в цілому на користь власного народу. За це він високо цінує церкву-сестру, постійно говорить про те, що об'єднує, а не роз'єднує: «Не нападайте на галичан-уніатів, ведіть з ними лагідне співжиття, це ж наші браття, хоч належать до іншої Церкви».

У свою чергу, митрополит А. Шептицький застерігатиме від озлобленості до ближнього, від фанатичної нетерпимості, від шкідливого й небезпечного для долі соборної України навмисного роздмухування ворожості до братів-українців, від зневаги до православних храмів, де відправляється служба за тим же грецьким обрядом. В одній із статей митрополит наголошував, що «більше треба глядіти на душі, які моляться, ніж на святині, бо... храми є місцем для молитви християнина будь-якої конфесії, аби лиш молитва ця була щирою й правдивою».

Ще чекають нових коментарів численні документи, які підтверджують прагнення до поєднання як з боку УГКЦ, так і УПЦ. Цьому сприяла й давня приязнь, щирі стосунки між митрополитом А. Шептицьким і професором І. Огієнком. В одному з листів з Варшави, датованому 1926 р., останній пише: «Високопреосвященному Владиці. Як світлий спомин у моїм емігрантськім мандрівнім житті назавжди лишиться Ваша горлива батьківська опіка про мою долю,— в той час, коли я чах у вогкій хаті у Винниках, Ви, Високодостойний Владико, самі запропонували мені сухе, світле помешкання у Львові. А ця Ваша поміч дала мені змогу більш продуктивно продовжувати свою наукову працю».

Обидва прекрасно усвідомлювали роль і значення правдивого дослідження історії Української Церкви, її обрядів, звичаїв, мови тощо. Тому митрополит А. Шептицький сприяв видавничій діяльності. Найбільша друкарня УГКЦ у Жовкві протягом 7 років випускала православний журнал «Рідна мова», закладаючи перші підвалини міжконфесійного взаєморозуміння, взаємоповаги в ім'я соборної України.

Мабуть, найтяжче митрополитові Іларіону жилося в повоєнні роки. Усвідомлюючи, що його чекає після визволення західноукраїнських земель наступаючими радянськими військами, він ще до їхнього приходу організував у липні 1944 р. евакуацію найнеобхіднішого майна єпархії. Після довгих поневірянь у квітні 1945 р. опинився у Швейцарії (Лозанні), де прожив два роки. Але там було мало українських православних громад. Тому митрополит перебирається до канадського міста Вінніпег, яке поступово перетворилося в один із найбільших центрів української діаспори у Північній Америці.

Д. Степовик пише, що «у центрі Канади, за тисячі кілометрів від обох океанів, усе було не таке, як у центрі Європи, де Огієнко сформувався як учений і служитель Церкви. Але й тут виявилися пластичність його вдачі, феноменальні організаторські здібності». Протягом чотирьох років митрополит

матик і шахіст, він поринув у розробку планів захоплення столиці».

З 24 жовтня (6 листопада) Антонов-Овсієнко був у вирішальних місцях: на крейсері «Аврора», в Петропавловській фортеці, де склав ультиматум Тимчасовому урядові про здачу, й, нарешті, в ніч на 26 жовтня (8 листопада) брав участь у штурмі Зимового палацу. Іменем Військово-революційного комітету він оголосив про арешт членів Тимчасового уряду й відправив їх до Петропавловської фортеці.

2-й Всеросійський з'їзд рад (25—27 жовтня (7—9 листопада) 1917 р.) обрав Антонова-Овсієнка до РНК (член Комітету у військових і морських справах). Фактично йому доручалося довести збройне повстання до переможного кінця в масштабах усієї країни.

Ще раніше Антонов-Овсієнко звернув увагу на підполковника старої армії М. Муравйова. Хоч він не брав участі в підготовці Жовтневого повстання, його під час спроби Керенського й Краснова повалити радянську владу призначили начальником оборони Петрограда, а пізніше — командуючим військами Петроградського військового округу. Антонов-Овсієнко був у нього заступником, а 9 листопада замінив його на посаді командуючого округом.

На початку листопада розгорнувся могутній антирадянський рух на чолі з отаманом Донського козацтва О. Каледіним. Він оголосив на Донбасі воєнний стан, зайняв Ростов-на-Дону і вжив заходів для об'єднання всіх антибільшовицьких сил.

Наприкінці 1917 р. Антонова-Овсієнка було призначено комісаром по боротьбі проти контрреволюції на півдні країни й доручено здійснювати «загальне керівництво операціями проти каледінських військ та їхніх пособників». Він формує Південний революційний фронт, або Групу військ по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії. Стратегічний задум Антонова полягав у тому, щоб: 1) спираючись на чорноморських матросів, організувати й озброїти Червону гвардію в Донбасі; 2) з Центральної Росії і колишньої Ставки верховного головнокомандування послати революційні загони на південь, у вихідні пункти — Гомель, Брянськ, Харків, Воронеж; 3) революціонізований 2-й гвардійський корпус перекинути з району Жмеринка — Бар у Донбас. Головні сили Каледіна передбачалося ліквідувати ударом з боку Донбасу, виставивши від України прикриття по лінії Ворожба — Люботин — Павлоград — Синельникове й перервавши залізничне сполучення Дону з Україною.

Цей план загалом вдалося здійснити. Якщо основне ядро Групи військ спочатку не перевищувало 6—7 тис. чоловік, то незабаром до неї влилися нові червоноармійські загони з Петрограда, Москви, Воронежа, Твері, Костроми, Брянська, Рязані, Тамбова та інших міст Центральної Росії, а також революційні солдати з Північного й Західного фронтів, і її чисельність зросла до 20—25 тис. чоловік. «Відчайдушно-сміливий, безповоротний рішучий наступ» (вислів Антонова-Овсієнка) обіцяв Групі не стратегічне виснаження, а поповнення її сил за рахунок місцевих формувань Червоної гвардії. Лише в Донбасі на середину грудня 1917 р. вона досягла 20—25 тис. чоловік, а на січень 1918-го збільшилася майже вдвічі. Практично всі свої сили — чотири загони (близько 60 тис. чоловік) — Антонов-Овсієнко залучив до операцій проти козаків і білогвардійців. При підтримці повсталих робітників у промислових центрах ці загони до кінця лютого зайняли Донбас, міста Таганрог, Ростов, Новочеркаськ і витіснили рештки формувань противника в Сальські степи й на Кубань.

До активізації операцій проти Центральної Ради Антонова-Овсієнка підштовхнуло оголошення 4-м Універсалом самостійності УНР і те, що під час переговорів у Бресті стала очевидною неминучість замирення Центральної Ради з країнами німецького блоку. Щоб «воєнною рукою підтримати справу української бідноти, зміцнити радянський уряд в Україні, до рук якого й мусить перейти ведення (в тісному союзі з радянською Росією) мирних переговорів з німцями», він повернув частину своїх сил на захід. Центральна Рада, своєю чергою, загострила ситуацію: Генеральний секретаріат заборонив вивезення хліба для Північного й Західного фронтів, Москви та Петрограда з головних інтендантських складів Південно-Західного фронту, звідки доти постачалася північна частина старої російської армії. Це викликало невдоволення й без того деморалізованих солдатів, а РНК Росії, для якого хліб був питанням життя і смерті, санкціонував прямі воєнні дії проти Української держави.

ЦВК Рад України і Народний секретаріат також націковували Антонова-Овсієнка на Центральну Раду, однак він вичікував, заявляючи, що не почне діяти, доки в його розпорядженні не буде «власної, чисто української бойової частини». І така знайшлася: сотня червоних козаків В. Примакова.

Наступ розпочався 18 січня. Головного удару з Харкова на Полтаву завдавав М. Муравйов силами червоних козаків і харківських червоногвардійців — загалом 500 чоловік. Ще

до виїзду на південь Антонов-Овсієнко призначив його начальником свого штабу і, як заявляв пізніше, ніколи не розкаювався в цьому. Заднім числом. називав Муравйова відчайдушним авантюристом і недалеким стратегом, хоч високо цінував як знавця військової справи і невтомного організатора. 19 січня Муравйов вступив до Полтави, а наступного дня з Лозової через Костянтинополь до нього підійшов П. Єгоров (1200 багнетів). Від Гомеля до Бахмача поспішав загін Р. Берзіна, сформований з частин старої армії Північного й Західного фронтів (близько 3,5 тис. чоловік). В районі Бахмача ці загони об'єдналися. Після бою під Крутами їх було реорганізовано в три армії. Головнокомандуючим усіма військами, що діяли проти Центральної Ради, Антонов-Овсієнко призначив Муравйова, командуючими арміями стали Єгоров, Берзін і Кудинський. Армії налічували загалом близько 6 тис. чоловік — вони й повалили Центральну Раду. 2-й гвардійський корпус всупереч розрахункам було блоковано в районі Жмеринки. 8 лютого після гриденного артобстрілу Муравйов увійшов до Києва. Його погромницькі дії стримували й опротестовували члени Народного секретаріату. Вони зажадали відставки Муравйова, звинувачуючи його в розкладі частин і великодержавницьких нахилах. Той, своєю чергою, паплюжив Народний секретаріат, зокрема Ю. Коцюбинського. 14 лютого Муравйов вийшов з підпорядкування Антонова-Овсієнка. Ленін наполіг на призначенні його командуючим російсько-румунським фронтом. Муравйов відтіснив румунів за Дністер і вирішив цим підписання мирного договору, однак і на півдні України показав себе погромником. Треба сказати, що Антонов-Овсієнко, всіляко сприяючи призначенню Муравйова головкомом на півдні, надіслав до РНК й Народного секретаріату копії листа своєму протеже, де зазначалося: «Ваша робота в штабі боротьби з контрреволюцією була надзвичайно благотворною; я жодного докору вам не можу пред'явити». Він дивився крізь пальці на україножерство Муравйова, очевидно, не поділяючи приписуваних йому звинувачень у великоросійському шовінізмі. Криваві розправи пояснював його надмірною жорстокістю, а конфлікти з українськими радянськими властями — диктаторськими нахилами й хворобливим самолюбством. Справді, накази про розстріл, не менш страшні, ніж видані ним на Україні, Муравйов підписував у червні 1918 р. на Поволжі стосовно власних військ: «Очистити гарнізон від нестійких елементів. Якщо знадобиться, перестріляти половину військ, а з тими, що залишаться, по пояс у крові захищати місто...»

Таким чином, на початку 1918 р. Антонов-Овсієнко, спираючись на свій попередній досвід, організував і провів революційну (громадянську) війну.

9 лютого Центральна Рада уклала Брест-Литовську мирну угоду з країнами німецько-австрійського блоку й згодом запросила їхні війська в Україну. Наступ (понад 30 дивізій) розгорнувся з 18 лютого. Єдиною реальною силою, здатною протистояти цій навалі, були загони Антонова-Овсієнка, які формально належали радянській Росії. Однак 3 березня РСФРР також підписала з німцями мирний договір, зобов'язавшись негайно звільнити територію України від російських військ і російської Червоної гвардії. Щоб обминути цей пункт угоди, Ленін 4 березня запропонував Антонову-Овсієнку перейти в розпорядження Народного секретаріату й прийняти командування всіма радянськими військами України. 7 березня ЦВК Рад України і Народний секретаріат оформили відповідне рішення. 14 березня Ленін наголошував: «...рішуче й безумовне перелицювання наших частин на український лад — така тепер наша задача. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком — він повинен називатися просто Овсієнком». 2-й Всеукраїнський з'їзд рад 17—19 березня оголосив Україну незалежною радянською республікою, формально розірвавши федеративний зв'язок з Росією.

Антонов-Овсієнко створив із розрізнених загонів червоногвардійців і революційних солдатів в Україні п'ять армій і запропонував М. Муравйову посаду начальника свого штабу. Але той відмовився і виїхав до Москви. Там у квітні за особистим розпорядженням Ф. Дзержинського був заарештований і звинувачений у зловживанні владою. В червні справу припинили «за відсутністю складу злочину» й завдяки заступництву 13 керівників РКП(б), у тому числі й Антонова-Овсієнка. Однак Муравйов, призначений командуючим Східним фронтом, вдався до заколоту проти радянської влади. Під час арешту вчинив опір і був убитий.

Німецькі війська витіснили сили Антонова-Овсієнка з України, і 4 травня він склав повноваження «Верховного головнокомандуючого Південних республік», а в серпні — на початку вересня 1918 р. очолив радянську делегацію на переговорах у Берліні про можливість участі німецьких військ у збройній боротьбі проти англійських інтервентів на півночі Європейської Росії.

Після революції у Німеччині й анулювання Брестського миру головне командування РСЧА РСФРР не планувало широких стратегічних операцій в Україні, однак, побоюючись ви-

садки там англо-французьких військ, вважало за необхідне послати під прикриттям політичної пропаганди дрібні військові загони в напрямку Харкова й Донбасу (робітничих центрів), а потім і до Києва. 17 листопада було створено Особливу групу військ Курського напрямку. Її завдання майже повністю збігалося з тим, що його виконав Антонов-Овсієнко в Україні рік тому,— очевидно, це відіграло вирішальну роль у його призначенні командуючим групою. Йому не вдалося переконати вище політичне й військове керівництво РСФРР у необхідності спрямувати в Україну основні сили, передані з Росії: він, за директивами голокома Й. Вацетіса, кинув їх на Донбас проти білогвардійців, а в Україну послав 1 і 2-у Українські повстанські дивізії, утворені в «нейтральній зоні» у вересні 1918 р. з українців — учасників Звенигородсько-Таращанського й Ніжинського повстань на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, а також з етнічних українців — уродженців прикордонних з Україною Воронежчини, Курщини, Орловщини.

Внаслідок невизначеного політичного становища в Україні, успішної комуністичної пропаганди в робітничих центрах і збройної підтримки з боку українських повстанських груп (Зеленого, Махна, Григор'єва, Коцюри та багатьох інших) Антонов-Овсієнко на початок лютого зайняв майже чверть України — вздовж Дніпра від Києва до Катеринослава й Олександрівська. Такого успіху він домігся, діючи лише українськими дивізіями загальною чисельністю 25 тис. багнетів і шабель. У ході наступу їх було реорганізовано в регулярні 1 і 2-у Українські радянські дивізії, підпорядковані радянському урядові України. 30 листопада 1918 р. ці сили зведено в Українську радянську армію, а 4 січня 1919-го — в Український фронт, який підлягав Головному командуванню РСЧА РСФРР тільки в оперативному відношенні, а в усіх інших — урядові УСРР. Він, під командуванням Антонова-Овсієнка, був серцевиною збройних сил УСРР. В березні — квітні його війська зайняли всю Україну (крім Донбасу) і Крим.

Якщо командування РСЧА не сприймало всерйоз бойових якостей формувань Українського фронту через їхній напівпартизанський характер і національне забарвлення, то Антонов-Овсієнко успішно використав саме ці властивості. Він чудово розумів інтереси своєї селянської армії і всіляко утримував більшовицьке керівництво України від нерозважливих дій у галузі земельної, продовольчої та національної політики, від повсюдного утворення комун і радгоспів, протестував проти свавілля продзагонів і ЧК, наполягав на не-

обхідності співробітництва з українськими соціалістичними партіями (есерів, соціал-демократів, боротьбистів та інших), які мали великий вплив на селянство. Часто бував у військах, зустрічався з повстанськими ватажками й переконував їх, що радянська влада захистить інтереси українського селянина. Навіть коли в квітні 1919 р. частини фронту вже громили ЧК, ревкоми, комбіди, комуни, виконкоми, найвидатніші отамани ще майже місяць утримувалися від розриву з Червоною армією. У той час Антонов-Овсієнко кілька разів виїжджав до Григор'єва. Саме він, колишній командир дивізії армії УНР, якому командуючий фронтом довірив бригаду, створену з його ж загонів, відбив у регулярних військ Антанти й білогвардійців Херсон, Миколаїв і Одесу. Великим був вплив Антонова-Овсієнка і на Н. Махна. Відхід останнього від радянської влади у червні 1919 р. значною мірою зумовлений тим, що його бригада в складі 2-ї Української радянської армії перейшла до складу Південного фронту й Антонов втратив можливість впливати на Махна, прикривати його від нападок надто завзятих борців з партизанщиною — Троцького зокрема.

У червні 1919 р. при оформленні військово-політичного союзу радянських республік збройні сили УСРР перейшли в повне підпорядкування військового відомства РСФРР. Антонова-Овсієнка, звинуваченого, як і наркома у військових справах України М. Подвойського, у невчасному поповненні Південного фронту й прориві денікінців через Донбас на Харків і Катеринослав, усунули від військових справ. У 1919—1921 рр. він працював головою Тамбовського губвиконкому, на керівних посадах у наркоматах праці, внутрішніх справ, робітничо-селянської інспекції та ін., заступником голови Малого РНК РСФРР, головою повноважної комісії Всеросійського ЦВК по боротьбі з бандитизмом у Тамбовській губернії. Як начальник політичного управління РВР республіки виступив проти сталінської диктатури в РКП(б). 1923 р. примкнув до троцькістської опозиції, 1927-го порвав з нею. В 1924—1934 рр.— повпред у Чехословаччині, Литві, Польщі. З 1934-го — прокурор РСФРР. Але в час, коли після вбивства С. Кірова Сталін почав підводити під масові репресії юридичну базу й створювати позаконституційні, позасудові каральні органи (особливу нараду, «трійки» тощо), Антонов-Овсієнко, романтик революції, а не її кат, не відповідав тим вимогам, які ставив перед правоохоронними органами генеральний прокурор СРСР (з 1935 р.) А. Вишинський. З вересня 1936-го Антонов-Овсієнко — генеральний консул СРСР у Барселоні. Через рік його відкли-

кали, в жовтні 1937-го заарештували, звинувативши у шпигунстві, й у лютому 1938-го розстріляли.

Антонов-Овсієнко залишив чималу літературну спадщину. Особливе місце в ній належить «Запискам о гражданской войне», перший том яких вийшов 1924 р., а останній, четвертий,— 1934-го, перш ніж Сталін інспірував широкомасштабну фальсифікацію історії. Ця унікальна праця, по суті, є зводом величезної кількості політичних, військово-оперативних, розвідувальних та інших докладно прокоментованих документів, чимало з яких не збереглося в архівах. Їх залюбки використовують як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники української історії.

Антонов-Овсієнко не був підкорювачем України. Він органічно вписався в її суспільне середовище тих трагічних літ, спираючись у своїй діяльності на українські сили. В цьому загадка його особистості, в цьому й ключ до розуміння його військових успіхів.

ЮРІЙ КОЦЮБИНСЬКИЙ

Відомий український державний, партійний і військовий діяч Юрій Михайлович Коцюбинський народився 7 грудня 1896 р. у Вінниці. Його батько — письменник Михайло Коцюбинський і мати Віра Устинівна, слухачка Бестужівських курсів у Петербурзі, де вчилося чимало жінок з України, влітку 1897 р. переїхали до Чернігова й купили садибу на околиці міста. В родинному колі, де звучали казки, українські народні пісні й вірші Шевченка, серед мальовничої природи рідного краю минали дитячі роки Юрія. Піклуючись про дітей та їхній духовний розвиток, батьки, однак, привчали їх до селянської праці, тож хлопець з ранніх літ легко справлявся з косою, серпом і лопатою. Бував з батьком у друкарні, разом відвідували суконну фабрику.

У їхньому домі панувало вільнодумство, не вщухали розмови на політичні теми. 1906 р. демократично настроєна інтелігенція Чернігова організувала легальне товариство «Просвіта», з трибуни якого понад два роки його голова Михайло Коцюбинський (у серпні 1908-го був звільнений за губернаторським наказом) проголошував ідеї національного відродження української культури. А діти на Шевченківських вечорах виступали з віршами, грали й співали. Влаштовувались вечори і в батьківському домі з участю Миколи Вороного, Павла Тичини, Миколи Лисенка та інших діячів,

відомих з обкладинок книг, газетних сторінок та афіш. Не обминали гостинної оселі і мандрівні бандуристи та кобзарі, які виконували народні думи й козацькі пісні. Незрідка приходили листи від Ольги Кобилянської, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Старицького, Василя Стефаника, Марії Заньковецької, Максима Горького, Івана Буніна.

Бурхливе життя, сповнене високих мрій, тривог і боротьби, вдиралося в дитячі душі. Все це, як, зрештою, і хвороба батька та постійні матеріальні нестатки, що їх так мужньо переносила мати, спонукало Юрія швидше подорослішати. 17-річний гімназист стає членом соціалістичного гуртка молоді, де переважали більшовицькі гасла, пропагує марксистську літературу.

Восени 1916 р. його призивають до армії. З учбового батальйону, дислокованого в Чернігові, потрапляє до школи прапорщиків у Одесі й після її закінчення прибуває наприкінці квітня 1917 р. в 180-й піхотний запасний полк у Петрограді. Енергійно включається в політичні події. З травня 1917-го Ю. Коцюбинський — член Військової організації при Петроградському комітеті РСДРП. Проводить агітаційну роботу серед солдатів у Ямбурзі, Льгові, Ревелі (Таллінн) та інших містах. На початку літа Військова організація делегує його на 1-й Всеросійський з'їзд рад, а 16 червня — він серед учасників Всеросійської конференції фронтових і тилових організацій РСДРП(б). Як член ВРК при Петроградській раді бере безпосередню участь у підготовці й проведенні жовтневого перевороту.

У середині грудня 1917 р. Ю. Коцюбинський повертається в Україну, входить до складу радянського уряду як заступник, а потім — народний секретар у військових справах. 19 січня 1918 р. призначається головнокомандуючим військами Української радянської республіки. Пізніше — член Надзвичайного комітету оборони, Тимчасового робітничо-селянського уряду України, 1919 р.— член Реввійськради Українського фронту, голова Чернігівського губвиконкому, секретар губкому КП(б)У, працює на керівній роботі в Полтавському губкомі й губвиконкомі.

У лютому 1919 р. відбулася знаменна подія в особистому житті Юрія Коцюбинського. У воєнних походах він здружився з медсестрою, подругою своєї сестри Оксани, донькою відомої революціонерки Євгенії Бош — Ольгою. Письменник Іван Цюпа у своїй книзі «Через терни до зірок» розповідає про це так: «За кілька днів на київському вокзалі, у вагоні Затонського відбулося їхнє весілля. Скромне й не бучне, як усі весілля на війні. Близькі друзі привітали їх з визначною

подією в житті, щиро побажали добра, щастя. Дзвеніла весільна хата на колесах. Повз неї гриміли до далеких станцій поїзди, ніби нагадуючи одруженим, що і в їхньому житті будуть радощі і розлуки і прощання». Невдовзі в молодого подружжя народився син Олег, який вже по смерті батька став доктором технічних наук, видатним фахівцем у галузі верстатобудування.

Початок 20-х рр.— новий етап у житті Юрія Коцюбинського. З 1921-го він — представник УСРР в Австрії. Бере участь у підготовці та проведенні у Москві переговорів з дипломатичними представниками Чехословаччини, Англії та Німеччини, у підписанні Різького мирного договору, а також договорів між УСРР і Литвою, Естонською республікою. У 1925—1930 рр. (з невеликою перервою) — радник повпредства УСРР та СРСР в Австрії та Польщі.

Цей період діяльності відіграв фатальну роль у долі Ю. Коцюбинського. В жовтні 1925 р. за доставку до Москви листа троцькістської опозиції ЦКК ВКП(б) оголосила йому сувору догану, яку згодом, щоправда, було замінено на догану. Підтримавши і підписавши 1927 р. «заяву 83-х», він через якийсь час офіційно відходить від опозиції. Щодо цього в постанові ЦКК (червень 1928 р.) наголошувалося: «Вважати питання про партійність Коцюбинського вичерпаним його заявою, де він визнає помилки опозиції, зазначає, що фракційної роботи не вів і лінію партії вважає цілком правильною».

1930 р. Ю. Коцюбинського призначають заступником голови, 1934-го — головою Держплану і заступником голови Раднаркому УСРР. Ця посада стала вершиною його державної діяльності. 22 жовтня 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У в своєму рішенні «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і пособництво їм з боку гнилих ліберальних елементів» звинуватило Коцюбинського в притупленні пильності й прямому потуранні дворушництву троцькістів. Його було звільнено з посади й виведено зі складу ЦК КП(б)У. Заяви про безпідставність пред'явлених звинувачень не знайшли підтримки в Москві. Незабаром Коцюбинського вислали в Алма-Ату, а в лютому 1935 р. заарештували, інкримінувавши антирадянську діяльність, і рішенням особливої наради при НКВС СРСР засудили до 5-річного заслання в с. Каргасок Західно-Сибірського краю. Звідтіля ж за «контрреволюційну» діяльність переводять до трудового табору. В березні 1935 р. ЦК КП(б)У виключає його з партії як дворушника-троцькіста.

У жовтні 1936 р. Коцюбинського перевезли до Москви, а відтак до Києва, де звинуватили в керівництві «контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією, що готувала терористичні акти над керівниками партії і Радянської влади». На відміну від показань на допитах 1935 р., коли Коцюбинський відкидав звинувачення у троцькістській діяльності, тепер він «визнав» себе винним у створенні за завданням Пятакова троцькістської організації.

8 березня 1937 р. відбувся суд. Голові закритого засідання та його підручним, як видно з протоколу, вистачило 15 хвилин, щоб визнати Коцюбинського винним і засудити до розстрілу. Того ж дня вирок було виконано.

Так обірвалося, ледь переступивши сорокарічну межу, життя Ю. Коцюбинського, яке увібрало в себе бурхливу юність, складність історичних перипетій і трагізм того часу.

ВІТАЛІЙ ПРИМАКОВ

Віталій Маркович Примаков увійшов в історію революції та громадянської війни як один із засновників Червоної армії, зокрема кінноти — на той час наймобільнішої її ударної сили.

Народився В. Примаков 30 грудня 1897 р. в м. Семенівці на Чернігівщині в родині, що пишалася козацьким походженням. Мабуть, зберігаючи вірність своїм далеким предкам, він після проголошення наприкінці грудня 1917 р. в Україні радянської влади нарік створюване ним перше регулярне військове формування, котре боролося за більшовицькі ідеали, не інакше, як Червоним козацтвом (на відміну від назви «гвардія», поширеної в усій тогочасній Росії), і залюбки й успішно командував цим родом військ, що мав свої давні традиції і багату історію.

За козацьким звичаєм сільський учитель Марк Примаков навчив свого 8-річного сина Віталія добре їздити верхи і влучно стріляти, а два роки згодом подарував рушницю. За войовничість, військову спритність і твердий характер друзі охрестили його «печенігом». Володіти мистецтвом верхової їзди та зброєю, що за часів Запорозької Січі вважалося чи не найвищим здобутком, на початку XX ст. було замало, тож Віталій 1909 р. пішов учитися до Чернігівської гімназії. Він тісно спілкується з родиною Коцюбинських, передовсім з дітьми письменника — Юрієм та Оксаною (згодом вона стала його дружиною), і чимдалі більше проймається ідеєю боротьби за щастя й долю свого народу.

Власне, перед ним були два шляхи: стати під знамена тих, хто прагнув створення незалежної і самостійної України, чи прилучитися до гурту революціонерів, які виступали за повалення самодержавства, що мало б поліпшити життя українців у межах оновленої Росії. Примаков обрав другий шлях. 1912 р. він вступає до студентського революційного гуртка, куди входили здебільше неукраїнці (Туровський, Зюка, Шаєвич, Шафранович, Муринсон, Шильман та ін.), й під їхнім впливом 16-ти років стає більшовиком.

Поринає в революційну боротьбу з таким запалом, що 1915 р. царські власті заарештовують його і засуджують на довічне поселення у Східному Сибіру. Там Примаков сходиться з більшовиками, які на той час уже створили свою колонію. Це ще дужче прив'язує його до більшовицького табору.

Лютнева революція 1917 р. визволила з царських тюрем і каторги тисячі борців за народну справу. Вийшов на волю й Примаков. У період двовладдя він займається більшовицькою агітацією серед солдатів 13-го запасного полку в Чернігові. Врешті, ті делегують його на 2-й Всеросійський з'їзд рад, що відбувся в Петрограді 25—27 жовтня після штурму Зимового, в якому брав участь на чолі червоногвардійського загону й Віталій Примаков. На з'їзді його було обрано до складу Всеросійського ЦВК. А через кілька днів він уже бився з офіцерськими та козачими полками генерала Краснова на Пулковських висотах і в Гатчині.

Після жовтневого перевороту Віталій Примаков разом з Юрієм Коцюбинським та іншими більшовиками-українцями повертається в Україну. 25 грудня 1917 р. 1-й Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові проголосив встановлення в Україні радянської влади, а Україну — республікою рад, визнавши її федеративною частиною Російської республіки.

Один з організаторів українських радянських військ — В. Примаков стає командиром Червоного козацтва. Свої перші перемоги воно здобуло в боях за Полтаву, проти військ Центральної Ради. Далі був шлях на Київ, який 26 січня 1918 р. також став радянським. Головнокомандуючий військами Української радянської республіки Ю. Коцюбинський, доповідаючи урядові про штурм Києва, відзначав героїзм і мужність козаків та їхнього командира Примакова. Якщо у спогадах киян про ті криваві дні найчастіше фігурує ім'я ката українського народу Муравйова й рідше — Антонова-Овсієнка, що командував революційними військами, то Коцюбинський і Примаков у цьому зв'язку взагалі не згадуються.

В роки громадянської війни слава Примакова як неперевершеного майстра кавалерійських рейдів лунала по всій країні. Червоні козаки брали активну участь у боях з німецько-австрійськими загарбниками, військами Директорії, Денікіна, Врангеля, буржуазно-поміщицької Польщі, махновцями, загонами Тютюнника, Палія та інших петлюрівських отаманів і здобули низку блискучих перемог. Під час денікінської навали, коли Ленін вимагав кинути проти білогвардійців найбоєздатніші війська, командуючий Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко телеграфував голові Раднаркому РСФРР: «Ми послали проти Денікіна свою найкращу бойову одиницю — полк Червоних козаків Примакова». Восени 1919 р. член реввійськради 14-ї армії Г. Орджонікідзе, доповідаючи більшовицькому вождеві про розгром денікінців у районі Орла, констатував: «Червоні козаки діють понад усяку похвалу».

Слід зазначити, що протягом громадянської війни Червоне козацтво, поповнивши дивізіони латишами, угорцями та росіянами (посади політкомісарів займали переважно євреї), втратило свою національну основу. Слава славою, а воно, як, зрештою, і вся Червона армія, не було позбавлене партизанщини. І хоч Примаков за вказівкою Троцького «залізною рукою» наводив революційну дисципліну, червоні козаки будь-коли могли повернути багнети проти радянської влади. Подібна ситуація склалася в 1-й Кінній армії, 1-й Українській і 1-й Задніпровській дивізіях та інших частинах РСЧА. Побоюючись цього, Рада оборони УСРР 6 вересня 1919 р. доручила голові Раднаркому Х. Раковському від імені ЦК КП(б)У зобов'язати Примакова поліпшити стан справ у бригаді.

Червоне козацтво зробило вагомий внесок у розгром практично всіх антирадянських сил у європейській частині країни. За це його командира було нагороджено трьома орденами Червоного Прапора. Мав він іще одну незвичайну революційну нагороду — золотий портсигар. На одному боці розписався останній Романов: «Найдорожчій істоті. Ніколаша». Коли ж власник царського дарунку загинув чи був розстріляний червоними, борці за світле майбутнє вигравірували з другого боку новий напис: «Неперевершеному рейдистові т. Примакову В. М. від Реввійськради 14-ї армії».

Після громадянської війни В. Примаков командував 1-м кавалерійським корпусом Червоного козацтва, якому 1921 р. було присвоєно ім'я його шефа — Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. А 1922 р. шефство над корпусом узяв комсомол республіки з метою зміцнення зв'язків

між воїнами-червоноармійцями і робітничо-селянською молоддю. Наймолодший у Червоній армії комкор не лише дбав про високу боєготовність кіннотників, а й брав активну участь у громадському й політичному житті, якийсь час навіть поділяв троцькістські погляди, належав 1921 р. до «робітничої опозиції».

Якщо у вересні 1921 р. під керівництвом командуючого збройними силами України й Криму М. Фрунзе вперше відбулися маневри частин КВО, то рівно через рік було проведено з участю 1-го й 2-го кінних корпусів (командуючі В. Примаков і Г. Котовський) найбільші в історії Червоної армії кавалерійські навчання. Війська, очолювані Примаковим, який щойно повернувся з вищих академічних курсів у Москві, засвідчили високий рівень бойової підготовки й були відзначені командуванням РСЧА.

У травні 1924 р. В. Примаков викладав у вищій кавалерійській школі в Ленінграді. Згадуючи про свого вчителя, Г. Жуков писав: «Усі ми були... впевнені, що з його здібностями він стане воєначальником великого масштабу». Однак ці пророцтва не здійснилися.

Після смерті М. Фрунзе у жовтні 1925 р. наркомом у військових та морських справах і головою Реввійськради СРСР став К. Ворошилов, який, як і С. Будьонний, претендував на роль засновника радянської кавалерії. А коли в роки війни і пізніше трагічно загинули такі відомі кавалерійські воєначальники, як Б. Думенко, П. Миронов, В. Волковинський, Г. Котовський та ін., то в наркома залишився лише один суперник — Примаков, що не раз відкрито заявляв про свою причетність до створення червоної кінноти. Тож не дивно, що його армійська кар'єра раптово обірвалася.

У 1925—1930 рр. він — військовий радник у Китаї, військовий аташе в Афганістані та Японії. Дипломатичну діяльність вдало поєднує з літературною роботою. Виходить ціла низка його публіцистичних і художніх творів, зокрема «Афганистан в огне», «Записки волонтера» тощо. Після повернення на батьківщину Примакова призначають заступником командуючого спочатку Північно-Кавказьким, а потім Ленінградським військовим округом.

В Ленінграді у зв'язку із вбивством 1 грудня 1934 р. С. Кірова продовжувалися криваві розправи. На той час Ю. Коцюбинського вже кинули до катівень НКВС. Над Примаковим дамокловим мечем висіло його перебування за кордоном і, тим більше, навчання 1931 р. в Німецькій академії генштабу. Коли ж 1936-го органи НКВС розгорнули

репресії проти військових, одним із перших (14 серпня) було заарештовано Примакова. 16 жовтня він послав уже з Москви, із Лефортовської тюрми, Сталінові листа, в якому підтверджував, що критикував Будьонного та Ворошилова як воєначальників високого рангу, але відкидав звинувачення в належності до «троцькістів». У кількох інших листах заперечував, що він — ворог радянської влади. Допити, інколи з участю самого Сталіна, тривали майже рік. 8 травня 1937 р. колишній червоний командир зізнався Єжову у злочинах перед батьківщиною, яких ніколи не коїв.

Він, незламний революціонер, герой громадянської війни, поет, який писав: «Життя прекрасне і в радощах, і в муках, бо муки — також життя. Страждання очищають і гартують дух...», був змушений під тиском єжовських інквізиторів (між іншим, слідчому за цю роботу присвоїли генеральське звання) зводити наклепи на самого себе та інших воєначальників. Так, за даними Примакова, до вигаданої в найвищих ешелонах влади військової троцькістської організації входило 40 вищих командирів РСЧА, зокрема Тухачевський, Шапошников, Дибенко, й планували вони замінити Ворошилова на посаді наркома оборони СРСР командуючим Київським військовим округом Якіром.

Одначе справа обернулася так, що врешті-решт і наклепників з примусу, і звинувачених (катів і їхніх жертв) було репресовано й знищено.

11 червня 1937 р. на засіданні Верховного суду СРСР під головуванням Ульріха С. Будьонний, В. Блюхер, П. Дибенко, Б. Шапошников та інші герої громадянської війни одностайно винесли смертний вирок колишнім своїм бойовим побратимам М. Тухачевському, І. Уборевичу, А. Корку, Й. Якіру, Р.Ейдеману, В. Примакову та іншим. Навіть в останньому слові Примаков продовжував викривати «ворогів народу».

Наступного дня усіх засуджених було розстріляно по команді Блюхера, над яким уже нависла зловісна тінь смерті.

Так трагічно скінчилося життя Віталія Примакова — одного з найвизначніших і найталановитіших вітчизняних воєначальників, котрий серед багатьох інших став жертвою сталінського тоталітарного режиму. Можливо, з самого початку пішов він не тим шляхом і не усвідомив, навіть перед стратою, хто його вороги?

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

Видатний український військовий і політичний діяч XX ст. Є. Коновалець, засновник і керівник Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН), увійшов в нашу історію як послідовний і наполегливий борець за соборність і державну незалежність України. Титанічна організаторська праця в УВО — ОУН принесла йому велику популярність і світове визнання, але, на жаль, вона стала й причиною його підступного вбивства.

Євген Михайлович Коновалець народився 14 червня 1891 р. в с. Зашкові поблизу Львова. Його батько керував місцевою народною школою, мати там же викладала шиття, медицину та правила гігієни; дід і прадід були священиками. Євген мав двох братів (сестра померла ще малою дитиною). Вони виховувалися в спартанському дусі.

Закінчивши початкову школу, а потім учительську семінарію у Львові, Євген вступив до Львівської української академічної гімназії, де здобувала освіту нова генерація української молоді. 1909 р. він починає вивчати право у Львівському університеті, слухає лекції професора М. Грушевського. Тут Є. Коновалець разом з іншими студентами виступає за надання університетові статусу українського, висловлюючи письмовий протест польській адміністрації щодо дискримінації українців, працює над створенням студентських просвітницьких гуртків, представляє своїх товаришів у Народному комітеті — важливому осередку українського політичного життя. Значний вплив на формування його світогляду зробила відома праця М. Міхновського «Самостійна Україна». Під час II Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові в липні 1913 р. він близько сходиться з Д. Донцовим. Згодом Є. Коновалець зазначав: «Знайомство з людьми цього кола дало мені змогу зрозуміти принцип соборності України й керуватися ним як основною засадою в моїй подальшій праці».

Ідею створення січового стрілецтва для боротьби за незалежну Україну Є. Коновалець пройнявся 1910 р., ознайомившись з рефератом Ю. Пілсудського «Організація стрільців»; він наполегливо поширював її серед молодих патріотів. За свідченням сотника січових стрільців О. Думіна, військова організація української молоді «зародилася в найгарячіших головах — колах студентської молоді, в її явних, таємних і напівтаємних пластових та освітніх гуртках близь-

ко 1909 р.». В одному з таких львівських гуртків брали участь Є. Коновалець, І. Чмола, В. Кучабський, Ф. Черник.

У спогадах сучасників досить виразно проступає зовнішність Є. Коновальця: стрункий, з правильними рисами продовгуватого обличчя й дещо іронічною посмішкою. Вдягався елегантно, але не носив нічого крикливого. Був дуже скромним. Професор Б. Кордюк пише, що Є. Коновалець ніколи не вживав пишномовних фраз, говорив сухо, безпосередньо про порушену справу й глибоко переживав за її здійснення. Політичні діячі 20—30-х рр., які згодом поділилися на різні табори, сходились на тому, що Є. Коновалець був палким патріотом, розсудливим політиком і військовим діячем, людиною високих моральних якостей.

Ідеї січового стрілецтва, властиві патріотично настроєній частині української молоді, почали втілюватись у життя в червні 1914 р. з проведенням маршу вулицями Львова, а в серпні було створено легіон січових стрільців у складі австрійської армії.

Є. Коновалець не брав участі в цьому русі. В той час він боровся в лавах австро-угорської армії проти російських військ. У боях на горі Маківці 1915 р. потрапив у полон і опинився в царицинському таборі. Восени 1917-го приїхав до Києва, де вже існувала Центральна Рада на чолі з М. Грушевським. Тут став одним із засновників Галицько-буковинського куреня січових стрільців, невдовзі переформованого в Особливий загін, потім у полк, а пізніше — в Осадчий корпус січових стрільців. Ці бойові частини у складі армії УНР вирізнялися з-поміж інших не лише дисциплінованістю, а й своїм патріотизмом і високим моральним духом.

Не входячи в ті роки до жодної з політичних партій, Є. Коновалець залишався прихильником динамічного революційного розв'язання української проблеми й керувався ідеологією національно-визвольної боротьби. У своїй книзі «Причинки до історії української революції» (Прага, 1928) він зазначав, що, бажаючи служити в українській армії, «ми не мали ніяких «амбітних планів» і навіть навпаки — були надмірно наївними ідеалістами, тож попеклися на нашій вірі у провідників тодішнього українського революційного руху...»

Діячі Центральної Ради не підтримали ідеї самостійної і незалежної Української держави. Розуміючи це, Є. Коновалець почав критичніше ставитись до них. «Їхня політика,— писав він,— не зміцнює ладу у краю, а спричинює щоразу більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, а й веде державу до неминучої загибелі». На жаль, так і сталося. Тогочасний історичний досвід повинен послужити уроком для сьогодення.

Засуджуючи війну з власним народом у січні 1919 р., В. Винниченко своєю чергою гостро критикував отаманів Є. Коновальця та С. Петлюру, котрі, як він зазначав у своїй праці «Відродження нації», «пренаївно гадали, що можна мілітарним способом змусити неукраїнську буржуазію українізуватись». Суперечності та взаємні докори в період визвольних змагань 1917—1920 рр. перешкодили керівникам відновленої Української держави тісніше згуртуватися для втілення в життя української ідеї, і вони замість цього шукали ворогів серед однодумців. Звичайно, у діях Є. Коновальця та С. Петлюри було багато спільного, і насамперед їх об'єднувала безкомпромісна боротьба за національне визволення. Але ворожнеча між ними й політиками та урядовцями була на руку ворогам — як білим, так і червоним інтервентам.

Після повалення Центральної Ради до влади прийшов з допомогою німецьких та австро-угорських військ гетьман П. Скоропадський. Його політика була ще однією фатальною помилкою, незважаючи на зрушення в розбудові Гетьманатом української державності. В бою під Мотовилівкою схрестилися дві України: січове стрілецтво, тобто патріоти, і гетьманське військо. Як зазначає О. Субтельний у книзі «Україна: історія» (К., 1991), гетьман, колишній ад'ютант Миколи II, розподіляв посади між росіянами та зрусифікованими українцями, «які не приховували свого несмаку до української державності». В поліцію, як і в армію, «увійшло багато колишніх царських офіцерів». 14 листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський підписав договір про союз та федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, що обурило українських патріотів. Німці, запрошені в Україну, чинили сваволю. Опозицію політиці Гетьманату очолила Директорія. Настав час, коли питання влади могло вирішитись лише збройним шляхом. Січові стрільці полковника Є. Коновальця, що дислокувалися в Білій Церкві, розпочали наступ на Київ.

Гетьман кинув проти них дружину Мірського (з російських офіцерів колишньої царської армії), гетьманську гвардію та сердюцьку дивізію. Коли січові стрільці захопили Васильків, до них приєдналася ця дивізія. Мотовилівська перемога відкрила їм шлях до Києва. Гетьман втратив владу. Що до згаданих подій Є. Коновалець, як зазначав у своїх

спогадах А. Мельник, переконував П. Скоропадського, що, «тільки спираючись на українські національні сили, він спроможеться без чужої допомоги — німецької чи московської — втриматися при кермі України». Отже, принцип орієнтації на власні сили, що народився з практики визвольних змагань 1917—1920 рр., стане одним з основоположних у діяльності ОУН.

Січові стрільці на чолі з Є. Коновальцем, що становили ядро армії УНР, придушують у Києві заколот більшовиків у січні 1918 р., протистоять московській навалі, готують злуку УНР із ЗУНР. Вони ніколи не вели переговорів з ворогами України, не укладали угод ні з денікінцями, ні з більшовиками, ні з поляками. Січове стрілецтво закінчило свій звитяжний шлях у грудні 1919 р. на підставі наказу головного отамана С. Петлюри про самодемобілізацію військових частин.

Є. Коновалець залишає батьківщину, надавши перевагу таборові для військовополонених перед союзом з Росією. Він, як бачимо, на всіх етапах української національної революції був безкомпромісним поборником ідеї самостійності і соборності України й захищав її від різних ворогів, воюючи одночасно на декілька фронтів, що знайшло продовження в тактиці ОУН, яка в 40-х рр. билася як проти гітлерівців, так і проти радянської влади. Разом з тим Є. Коновалець умів визнавати свої помилки. «Значним прорахунком нашої діяльності,— писав він в одному з листів,— було якраз те, що ми мало рахувалися з думками широких кіл нашого громадянства».

На Заході Коновалець мав тісні зв'язки з національно-демократичним табором, в середовищі якого в липні 1920 р. заснував Українську військову організацію і став її комендантом. Основу УВО становили колишні воїни, зокрема старшини січових стрільців. Метою цієї організації була збройна боротьба за визволення і державність України. Однак молодість членів УВО породжувала, за словами З. Книша, сподвижника Є. Коновальця, діяча УВО, «всі добрі й погані риси — від великого ідеалізму, що межував з національною екзальтацією, до неймовірної часом безпорадності й цілковитої відсутності досвіду революційно-визвольної боротьби, зведення її лише до техніки й занедбання політичної сторони». Але УВО, очоливши український національний рух, навчилася згуртовувати сили, мобілізовувати військові частини, готувати їх до дій, залучати до своїх акцій всі етнічні райони України.

Суто військові функції УВО було розширено й доповнено в Організації українських націоналістів, створеній у лютому

1929 р. у Відні з метою ідеологічної, політичної та революційно-терористичної діяльності. Головою її проводу став полковник Є. Коновалець.

ОУН, як і УВО, не раз вдавалася до засобів саботажу й терористичних актів у відповідь на жорстокі переслідування українців, які перебували під тією чи іншою державною владою. В цьому зв'язку згадаймо хоча б масові заслання і концтабори, голодомор 1932—1933 рр., нищення української культури, духовних та матеріальних цінностей іноземними поневолювачами.

Вважаючи створення суверенної, соборної Української держави справою не якоїсь окремої партії чи організації, а всього українського етносу, Є. Коновалець завжди стояв на позиції національного примирення. І лише він один, як наголошував у своїй книзі «Світло і тіні ОУН» відомий журналіст Л. Ребет, був здатний відвернути розкол в ОУН. Такої ж думки дотримувався його соратник І. Кедрин: «Якби С. Коновалець був живий, не сталося б того розламу в ОУН, якого вона зазнала на початку 1940 р. в Кракові».

Свою роль у національно-визвольному процесі Є. Коновалець визначив у одному з листів 1935 р.: «Передовсім молоде покоління, виховане на традиціях визвольних змагань, хоче бачити в моїй особі символ подальшої боротьби, кінцева мета якої — створення Української держави». Саме це, за його словами, стало причиною «атак і ненависті як з боку поляків, так і більшовиків... Вони намагаються нищити мене в першу чергу морально й створювати всякі можливі труднощі, представляючи мене як провідника наскрізь терористичної організації... Тому хочу пояснити, що український визвольний рух в основі своїй не терористичний. Його завдання — передовсім підготувати загал до того, щоб в разі якихось міжнародних комплікацій українська нація була дозрілою до тих подій і могла творити свою власну державу...»

Незалежність прийшла до нас у жорстокій боротьбі — пролились ріки крові, безвинно загинули мільйони українців. Тим-то стяг українських визвольних змагань — малиновий. На ньому є згусток жертовної крові й полум'яного патріота України, борця за її суверенність полковника С. Коновальця. Він загинув 23 травня 1938 р. на одній із вулиць Роттердама внаслідок вибуху міни з годинниковим механізмом, підкладеної агентом ДПУ Судоплатовим.

Трагічна смерть Є. Коновальця, за словами історика О. Купчинського, не лише актуалізувала українську проблему, а й нагадала усьому світові, що на карті Європи є Україна і що українське питання потребує вирішення в контексті світової політики.

Постать Є. Коновальця, полковника армії УНР, засновника частин січових стрільців, коменданта УВО, голови проводу ОУН, займає одне з перших місць у плеяді видатних історичних діячів України. Життя і діяльність цієї людини незламної волі, високого духу й непохитної віри у свій народ можуть служити взірцем для сучасних і прийдешніх поколінь українців.

АНДРІЙ МЕЛЬНИК

Національно-визвольна боротьба українського народу за свою державність висунула на історичну сцену цілу плеяду діячів державного рівня. Яскравою зіркою посеред них сяє ім'я полковника армії УНР, голови проводу українських націоналістів Андрія Мельника.

Ровесник Євгена Коновальця, його земляк, соратник і сподвижник Андрій Мельник як особистість формувався в тих самих історичних умовах Галичини. Вони разом ставали в когорту борців, гартували незламну волю й характер, послідовно дотримувалися своїх принципів, виявили неабиякі організаторські здібності й державницький талант.

Народився Андрій Атанасович Мельник 12 грудня 1890 р. в селянській родині у селі Воля Якубова біля Дрогобича на Львівщині. Літературні джерела дуже скупо повідомляють про його юні роки, батьків та оточення. Це підтверджує думку, що життєвий шлях селянського сина був не з легких. Але ані труднощі, ані перешкоди не похитнули його переконання у справедливості української національної ідеї. Вже на початку 1-ї світової війни він записується добровольцем у легіон Українських січових стрільців, що виник при австрійській армії. Участь у боях, коли зійшлися австро-угорська та російська армії, а також у битвах на горі Маківці, біля Болехова, під Галичем розкриває військовий хист Мельника, що стає чотарем, сотником. Стан здоров'я не дозволив йому вирушити на фронт, а проте не залишив він своєї сотні. В боях на горі Лисоні під Бережанами Мельник разом з іншими січовими стрільцями потрапив у російський полон. Поневірявся в таборах у Дарниці під Києвом, Пензі, Уфі, під Царицином. Саме там, на березі Волги, познайомився з Євгеном Коновальцем, Іваном Чмолою, Василем Кучабським, Михайлом Матчаком та іншими. Як згадував А. Мельник, у таборах вони стежили «за подіями в Україні, на фронті і в середині тюрми народів», почали зв'язуватися з Києвом, де в березні 1917-го постала Центральна Рада. Мо-

лоді галичани домовилися навіть створити український курінь. Однак події на заході, в Росії та Україні спонукали їх до втечі. Дехто поїхав на Західний фронт воювати з австрійцями, інші вирішили служити Українській державі, що створювалася на Наддніпрянщині.

У січні 1918 р. А. Мельник прибув до Києва, де формувався окремий Галицько-буковинський курінь січових стрільців у складі зукраїнізованого полку ім. Дорошенка. Командиром цього куреня став Є. Коновалець, а його помічником з організаційно-технічних і оперативних питань — А. Мельник. Казарму розмістили на вул. Пироговській, 9 (тепер Пирогова, 9, головний корпус педагогічного університету ім. М. Драгоманова).

Щоб скомпрометувати національно-визвольні змагання січового стрілецтва, яке зробило вагомий внесок у відродження української державності у 1917—1920 рр., більшовики розгорнули шалену антиукраїнську пропаганду, називаючи учасників цього руху злочинцями, зрадниками, буржуазними націоналістами, ворогами українського народу. І навпаки, високу оцінку січовим стрільцям свого часу дали перший президент України М. Грушевський, головний отаман С. Петлюра. Голова Директорії В. Винниченко дав пізніше таку оцінку: «Таке військо трапляється раз на тисячу літ». Січове стрілецтво врятувало Українську Центральну Раду від захоплення її більшовиками в січні—лютому 1918 р., а в листопаді своїм повстанням проти гетьмана П. Скоропадського, який підписав договір про союз і федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, відновило завоювання УНР. Хоч ці події тлумачать неоднозначно, ніхто не може заперечити високого національного духу січових стрільців, одним з організаторів і командирів яких був А. Мельник.

У грудні 1918 р. йому, як і Є. Коновальцеві та В. Тютюнникові, було присвоєно звання отамана, що в номенклатурі Центральної Ради відповідало (на відміну від звання майор в Українській галицькій армії) чинові генерала. Однак з цієї причини, а також через особисту скромність А. Мельник, як і Є. Коновалець, називав себе полковником. Так і залишилися вони полковниками в історії визвольних змагань.

Січові стрільці, вірні національно-державницьким ідеалам, мали високий авторитет серед населення. Прихильники дисципліни й порядку, вони захищали права громадян Києва незалежно від національності. Так, в одному з наказів командування корпусу січових стрільців від 13 січня 1919 р., підписаному А. Мельником, зокрема, зазначалося: «Рішуче переслідуватиму тих провокаторів, які розсіюють чутки про

можливість єврейських погромів або агітують за них, і віддаватиму під військово-польовий суд як злочинців супроти Української Народної Республіки». Цей документ розвінчує вигадки, що так звані петлюрівці спеціально організовували й здійснювали єврейські погроми в Києві та інших містах України.

У березні 1918 р. наказом головного отамана С. Петлюри Андрія Мельника було призначено начальником штабу діючої армії УНР. Хоч він, як пише професор Б. Мартос, і не здобув формальної підготовки для такої високої посади (посідали її переважно люди, що закінчили Академію генерального штабу й мали великий стаж), завдяки своїм природним здібностям справлявся з роботою цілком задовільно. За словами Є. Маланюка, учасника визвольних змагань, відомого українського поета, А. Мельника призначили начальником штабу армії УНР з політичних міркувань, і він відповідав цій посаді. Серед примітивізму, простацтва і навіть хамства довкільної щоденності це був справжній геній такту з природною вихованістю, вродженою інтелігентністю, естетизмом, глибокою релігійністю.

У липні, коли внаслідок нового переформування армії УНР командуючим став В. Тютюнник з підпорядкуванням так званому штабові головного отамана, якому підлягав і штаб Української галицької армії, А. Мельник за власним бажанням повернувся до січових стрільців. Він, як згадують його сучасники, ніколи не шукав компромісів з ворогами. Доводилось одночасно воювати проти більшовиків, поляків і денікінців. Стрільців косив тиф. Врешті вони змушені були відступити з Києва. І якщо УГА 5 листопада 1919 р. підписала угоду з Денікіним, то армія УНР завдяки корпусові на чолі з Коновальцем і Мельником залишалася вірною ідеї соборності й державності України. Пізніше А. Мельник хворів на тиф, брав участь у боях, а 1920 р. з розпорошенням українського війська емігрував. Як свідчить «Енциклопедія українознавства» (Париж — Нью-Йорк, 1962), він закінчив Лісову академію у Празі (Б. Лучаковський, соратник А. Мельника, у своїх спогадах зазначає, що у Відні) й отримав диплом інженера.

Хоч визвольна боротьба 1917—1920 рр. для України закінчилася трагічно, широко застосовувалися політичні, дипломатичні й терористичні методи, до яких вдавалася Українська військова організація (УВО), створена 1920 р. Її очолював Є. Коновалець. У зв'язку із своїм від'їздом за кордон він наприкінці 1922 р. призначив першим краєвим комендантом УВО А. Мельника. 1924-го його було заарештовано польською поліцією і засуджено до 5 років ув'язнення. А відтак, наприкінці 1928 р., звільнено заходами президента УНР А. Левицького.

Відтоді розконспірований діяч УВО легально працював у Львові, очолюючи молодіжні організації «Орли» та «Молода громада». Підтримував тісні контакти з А. Шептицьким, С. Коновальцем. У цей час Андрій Мельник формується як визначна політична постать. Його шлях, писав один із ідеологів українського націоналізму Ю. Вассиян, проліг «через українську історію до здійснення української національної ідеї і створення української державної нації».

1929 р. у Відні на основі злиття різних політичних сил (Групи української національної молоді, Легії українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді, УВО та ін.) було створено Організацію українських націоналістів (ОУН). Ставши найвпливовішою в українському політичному житті, вона розгорнула згодом боротьбу за самостійність і соборність України.

Після вбивства 1938 р. в Роттердамі Є. Коновальця головою проводу ОУН став А. Мельник. Із введенням 1939 р. радянських військ у Галичину й Волинь Організація українських націоналістів продовжувала діяти нелегально. А 1940-го вона розділилася на дві ворогуючі частини — мельниківців і бандерівців, які сповідували ту саму ідеологію. Розкол спричинили тактичні розходження між закордонним складом ОУН і групою С. Бандери, що діяла на українських землях в умовах розгрому Польщі фашистською Німеччиною. Як пише дослідник історії ОУН І. Лисяк-Рудницький, «розкол 1940 р. не тільки ослабив силу націоналістичного руху, і то в час, коли його чекало велике історичне випробування, але розбрат в ОУН та жалюгідні інциденти взаємопоборювання завдали націоналізмові непоправного морального удару».

Але кінцевою метою обох ОУН — бандерівської і мельниківської — завжди було створення соборної незалежної України. У своєму листі заступникові міністра закордонних справ США С. Веллесу А. Мельник писав 1940 р.: «Українська визвольна політика керується лише інтересами української державної суверенності, що є передумовою впорядкування європейських відносин. ОУН однаково непримиренно ставиться до кожного, хто йде поневолювати Україну». Це підтверджується тим, що під час 2-ї світової війни С. Бандеру, А. Мельника та інших поборників незалежності України фашисти заарештували й кинули до табору Заксенгаузен.

Про можливість консолідації в лавах ОУН свідчить хоча б той факт, що лідери українських організацій включно з С. Бандерою після звільнення їх з концтаборів уповноважили А. Мельника вести переговори з німцями від імені всіх українських політичних сил. Одначе ці переговори було перервано, бо гітлерівці навіть напередодні свого остаточного краху не стали рахуватися з державницькими прагненнями українського народу.

Після 2-ї світової війни ОУН-Мельника підкреслювала свої симпатії до ідейних традицій довоєнного націоналізму, а також застосовувала практично всі можливі форми боротьби населення України проти сталінського режиму. В цей час група Мельника, читаємо в І. Лисяка-Рудницького, демонструвала «свій відхід від націоналістичної виключності», об'єднувала поміркованіший інтелігентський націоналістичний елемент, виявляла правоконсервативні тенденції.

А. Мельник прагнув об'єднати всі політичні формації в одному центрі. Певною мірою це вдалося зробити. 1948 р. було створено Українську національну раду, яка продовжувала державницькі традиції, започатковані С. Петлюрою 1920-го. Разом з тим він зумів залучити до громадського й політичного життя чимало українців у різних країнах під гаслом подальшої боротьби за українську ідею. А 1957 р., перебуваючи в Канаді, закликав їх об'єднатися в одній суспільно-громадській організації — Світовому конгресі українців. Він був ініціатором і головою фундації для вшанування пам'яті Є. Коновальця.

У листопаді 1967 р. в Нью-Йорку (США) відбувся 1-й Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) з участю всіх українських формацій. Організували й провели його послідовники А. Мельника, який помер 1964 р. в Люксембурзі, не доживши до цієї події.

Нащадкам він залишив заповіт, що й досі не втратив своєї актуальності і свідчить про те, як добре розумів А. Мельник тодішнє становище в Україні: «Перед українським народом і націоналістами ще важка й затяжна боротьба. Але перемога буде за нами. До всенародного зриву в совєтському блоці держав, разом з тим і в Україні, неминуче мусить прийти, сили революції розгорнуть себе, і немає найменших підстав сумніватися, що настане час, коли затріщить московсько-більшовицька імперія і розсиплеться на порох, а на її руїнах поряд з іншими вільними народами постане визволена з нестерпного рабства Україна, будуючи власне життя, у власній державі, ні від кого не залежній державі». Заповіт

містить цілу програму дій, спрямованих на втілення цього пророцтва.

Понад п'ятдесят літ А. Мельник займав провідні військові, громадські й політичні посади, вірячи в те, що перемогу можна здобувати високою ідейністю, глибокою мораллю і відданістю справі.

9 грудня 1993 р. в головному корпусі Українського державного педагогічного університету ім. М. Драгоманова на вул. Пирогова, 9, де 1918-го з метою охорони Центральної Ради створювалося січове стрілецтво, вперше у незалежній Україні відбувся урочистий вечір, присвячений 103-й річниці від дня народження Андрія Мельника.

СТЕПАН БАНДЕРА

13 серпня 1961 р. в поліцію американського сектора Західного Берліна прийшов 30-річний утікач зі східної зони. Назвавшись Богданом Сташинським, радянським громадянином і співробітником КДБ, він заявив, що за дорученням цього органу 15 жовтня 1959 р. в Мюнхені убив Степана Бандеру. Ще до своєї втечі на Захід Б. Сташинський отримав за скоєний ним злочин високу нагороду — орден Червоного Прапора; його особисто вручив йому керівник КДБ СРСР О. Шелепін. Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження вбивці підписав К. Ворошилов.

Про цей тяжкий злочин дізнався увесь світ, лише радянські засоби інформації мовчали. Німецький Верховний суд у Карлсруе підтвердив, що головним винуватцем убивства був радянський уряд у Москві.

Колишній конгресмен США Чарлз Керстен так оцінив мотиви цього політичного вбивства: «Радянсько-російський уряд, очолюваний Хрущовим, вирішив ліквідувати Степана Бандеру тому, що він був провідником широко розгалуженого руху опору російсько-комуністичній окупації України, а також символом боротьби за вільну й незалежну Україну — 45-мільйонну неросійську націю з власними традиціями, культурою, мовою, цивілізацією». Це вбивство було ще однією ланкою в довгому ланцюгу злочинів більшовицької системи. Раніше КДБ організував і здійснив ліквідацію таких видатних діячів української державності, як С. Петлюра, Є. Коновалець, журналіст Л. Ребет. Убивці, як завжди, відбріхувалися, заявляючи, що Бандеру знищили свої ж, не поділивши з ним влади в ОУН, або що виконавцями були

співробітники західнонімецьких та американських спецслужб...

У жовтні 1962 р. розпочався суд. Засоби інформації Німеччини, США, Англії, Франції, Італії, Бельгії, Швеції, Швейцарії, а також українська преса на чужині одностайно стверджували, що «справжні вбивці сидять у Кремлі», а Б. Сташинський — лише «виконавець, який діяв за сценарієм високопоставлених режисерів».

О. Оглоблин, вражений цією подією, писав із США. «Як українець і український історик я розумію і з болем сприймаю цю велику втрату і тяжкий удар, якого ворог завдав нашій нації». Серед тих, хто висловив свої співчуття, були канцлер Німеччини К. Аденауер, архієпископ І. Бучко, письменник І. Багряний, поет Т. Осьмачка та багато інших політичних, державних і громадських діячів. У різних країнах світу відправлялися панахиди, відбувалися траурні мітинги та збори.

Ким же був С. Бандера, вбивцю якого увінчала одна з найвищих нагород колишнього СРСР? І чому це підступне вбивство так глибоко обурило світову громадськість?

Оцінки його ролі й значення в історії України були різними, бо в нашому суспільстві, поряд з донедавна непохитною ідеологічною концепцією комуністичної партії, існували й інші політичні погляди. Але, на жаль, вони, як і сама біографія С. Бандери та його державна й політична діяльність, і досі залишаються невідомими широкому загалові, а отже, й незрозумілими.

С. Бандера народився 1 січня 1909 р. в с. Угринові Старому (тепер Івано-Франківської обл.) в сім'ї греко-католицького священика, де панувала атмосфера українського патріотизму й національно-культурних традицій. Батько Андрій змолоду служив капеланом в Українській галицькій армії. Мати Мирослава померла в 33-річному віці. Доля родини склалася трагічно. 23 травня 1941 р. батька й сестер Оксану та Марту-Марію заарештували співробітники НКВС. Сестер запроторили до Сибіру, а батька кинули до станіславської, потім до київської в'язниці. Андрій Бандера не заперечував, що симпатизує українським націоналістам. Це засвідчено в протоколі одного з допитів: «За переконанням я український націоналіст, але не шовініст і вважаю, що єдиною прийнятною для українців державою може бути лише соборна і незалежна Україна...». Священика Андрія розстріляли як ворога радянської влади і як «батька керівника краківського центру ОУН Бандери Степана Андрійовича». А також за те, що в ЗУНР він був послом до Української національної ради в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і впливав на формування державного життя українців у Галичині.

Про цей період великого національного злету С. Бандера писав у автобіографії: «Особливий вплив на кристалізацію моєї національно-політичної свідомості мали гучні святкування й загальне піднесення у зв'язку із злукою ЗУНР з УНР в одну державу в січні 1919 р.».

Початкову освіту він здобув у батьківському домі, бо через воєнні події народна школа не працювала. А в жовтні 1919-го вступив до Стрийської української гімназії, яку закінчив 1927 р. Належав до юнацької скаутської організації «Пласт», спортивного товариства «Сокіл», брав участь у діяльності одного з гуртків підпільної молодіжної організації, здійснювався з Українською військовою організацією (УВО) на чолі з Є. Коновальцем.

Потім - навчання на агрономічному факультеті Львівської вищої політехнічної школи, активне членство в українських товариствах «Основа», «Сільський господар», «Просвіта», в студентській Групі української національної молоді, а також в УВО. На початку 1929 р. було створено Організацію українських націоналістів. С. Бандера відразу ж вступає до неї, а в середині 1933-го його призначають крайовим провідником ОУН і крайовим комендантом УВО, що перетворилася на військовий підрозділ ОУН. Він був у добрих стосунках з провідником УВО-ОУН полковником Є. Коновальцем та його найближчим оточенням.

ОУН ставила собі за мету консолідацію всіх політичних сил і рухів для боротьби за незалежність українського народу і, насамперед, проти свавілля польської адміністрації в західноукраїнських землях. В її теоретичних розробках і програмних документах зазначалося: «Не маючи загарбницьких намірів, ми прагнемо створити самостійну Українську державу, в якій селянин, робітник та інтелігенція вільно, заможно й культурно жили б і розвивалися». Як відомо, Україна на той час була поділена між чотирма державами, й ОУН вкладала в поняття «нація» етнічну цілісність українського народу.

Реально оцінюючи становище, С. Бандера доходить висновку, що здобути українську державність мирним шляхом, з допомогою дипломатичних переговорів, неможливо, бо жодна імперія добровільно не захоче повернути поневоленому народові його споконвічні землі. Тому необхідно покладатися лише на військову силу. Це випливало і з досвіду визвольної боротьби інших європейських націй. Тим більш слушним здавалося ставити на військову силу в контексті подій, які передували 2-й світовій війні.

С. Бандера бере участь у створенні широкої організаційної мережі на західноукраїнських землях, загарбаних Польщею, у військовому навчанні, ідеологічній і політичній підготовці кадрів; спрямовує їхню конспіративну й розвідувальну діяльність, розробляє акції із залученням широких верств населення проти денаціоналізації в українському шкільництві, вживає заходів проти дипломатичних представників СРСР в Галичині, більшовицької агентури та радянофілів.

Після вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, організованого ОУН 1934 р., С. Бандеру засудили до смертної кари, однак внаслідок амністії цей вирок було замінено довічним ув'язненням. Під час нападу Німеччини на Польщу він утікає з Брестської тюрми, переходить на нелегальне становище й починає створювати партизанські загони ОУН для боротьби проти чужинців.

Вагомим наслідком його діяльності стало проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акта відновлення Української держави.

Радянська преса відразу ж звинуватила ОУН у запроданстві німецьким фашистам. Однак факти заперечують це. Гітлерівці й не думали ділитися владою з націоналістами. За їхніми планами 1940 р. влада в окупованих країнах Східної Європи, в тому числі в Україні, мала належати лише німецьким «рейхскомісарам», та й незалежна Українська держава ними не передбачалася. Наведемо такий приклад. Ще до німецько-радянської війни ОУН-Бандери домовилася з військовими колами Німеччини без згоди її уряду про вишкіл двох батальйонів ОУН, які мали стати зародком української національної армії. Звичайно, в той час дехто з провідників ще сподівався на німецьку допомогу. Новостворений український легіон присягнув на вірність не Німеччині, а Україні, й очолили його українські, а не німецькі командири. Однак після Акта 30 червня він був переведений у глибокий тил і в середині серпня розформований. Більшість його особового складу пізніше влилася в Українську повстанську армію, а командир легіону Р. Шухевич став головним командиром УПА (генерал Тарас Чупринка).

Потребує спростування й безпідставне твердження радянської пропаганди про тісне співробітництво ОУН з нацистською Німеччиною. Українські націоналісти з самого початку орієнтувалися на власні сили. Згадаймо хоча б відомий постулат ОУН: «Покладаймося на свої сили». Є. Коновалець також застерігав своїх прихильників від зв'язків

з німецьким фашизмом. І він мав рацію: гітлерівці замордували тисячі членів ОУН, а її провідників кинули до концтаборів. Так, у Аушвіці загинули й два брати С. Бандери Олександр та Василь. А ув'язнення С. Бандери, Я. Стецька, Л. Мельника 1941 р. остаточно розвіяло всілякі ілюзії щодо німецької допомоги у відновленні української державності.

Характеризуючи методи боротьби фашистів, М. Бухарін у своєму виступі на XII з'їзді РКП(б) зазначав, що вони «більше, ніж будь-яка інша партія, засвоїли і застосовують на практиці досвід російської революції... тактику і специфіку російського більшовизму... щодо безжального нищення противника, коли це потрібно і коли це викликається обставинами». Сталінські методи організації концтаборів, описані в'язнями ГУЛАГу й О. Солженіциним, також перейняли й використали фашисти.

У лютому 1940 р. Організація українських націоналістів розкололася на дві частини: ОУН-Бандери й ОУН-Мельника, що призвело до розбрату в її лавах. Але ці обидва угруповання у квітні-червні 1941 р. вручили гітлерівцям свої меморандуми з пропозицією позитивно вирішити українське питання. «...Українські націоналісти,— наголошував С. Бандера,— в першу чергу захищають інтереси свого власного народу... Навіть якщо при вступі в Україну німецькі війська сприйматимуться як визволителі, таке ставлення може швидко змінитись, якщо Німеччина увійде без наміру відновлення Української держави й без відповідних гасел. Усяке насильство викличе опір...»

5 липня 1941 р. гітлерівці заарештували С. Бандеру. Його вивезли до Берліна, а пізніше кинули до концтабору Заксенгаузен, де він перебував аж до грудня 1944 р. 9 липня було заарештовано у Львові й депортовано до Берліна Я. Стецька й Р. Ільницького. Гітлерівці зажадали від С. Бандери та Я. Стецька скасування Акта відновлення Української держави, однак вони на це не погодились. Ще до свого арешту С. Бандера в розмові з представниками німецької влади в Кракові заявив: «...Віддаючи накази, я не спирався на органи влади й не укладав угод з німецькою стороною, а тільки керувався мандатом, отриманим від українців. Будівництво й організація життя в Україні неможливі без українців, жителів своєї етнічної території».

В одному з донесень поліції безпеки і СД під грифом «Секретна справа рейху» від 31 липня 1941 р. зазначалося: «Національна ситуація в Україні ускладнена вимогами активістів Бандери. ОУН-Бандери — найважливіший чинник боротьби в українському політичному житті... Мета групи —

створення незалежної Української держави з повністю національним урядом». Уже у вересні 1941 р. гітлерівці розпочали масові репресії проти ОУН. А в листопаді (у відповідь на підготовку широкомасштабного повстання ОУН-Бандери проти окупантів) гестапо й СД віддали наказ виловлювати підпільників, заарештовувати їх і «таємно ліквідовувати як грабіжників». На Нюрнберзькому процесі цей документ було включено до обвинувальних антифашистських матеріалів.

У відповідь на «визвольну місію» Червоної армії 1939 р. (фактично окупацію Західної України радянськими військами за таємною угодою Молотова—Ріббентропа) ОУН-Бандери закликає український народ боротися за свою незалежність разом з іншими поневоленими народами й висуває гасло: «Свобода народам і людині». В січні 1940 р., коли сталінський режим засилав у Сибір сотні тисяч невинних людей, кидав до тюрем інтелігенцію, відбирав у селян худобу й примушував їх об'єднуватися в колгоспи, ОУН заявила у своєму маніфесті: «Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини... Боремось за визволення українського народу й усіх поневолених Москвою народів... Боремося проти тиранії і терору більшовицької кліки, проти жахливого режиму НКВС...». Такої чіткої позиції тоді не мала жодна інша політична сила в Україні. Ці постулати ОУН-Бандери можна побачити у прийнятій після 2-ї світової війни Загальній декларації ООН про права людини.

У повоєнні роки С. Бандера — голова проводу ОУН, а також проводу закордонних частин ОУН з центром у Німеччині. Він — автор цілої низки теоретичних праць з питань політики й ідеології. 1978 р. у Мюнхені вийшов збірник його статей «Перспективи української революції», де розкриваються провідні ідеї та світоглядні засади українського націоналізму.

У своїх працях С. Бандера переконливо доводить, що визвольна боротьба українського народу — це не лише відповідь на окремі утиски й приниження його національної гідності, а й тривалий історичний процес, що увібрав у себе релігійні, освітні, правові й культурні надбання, духовний світ нації, її менталітет. На перше місце він ставить загальнолюдські цінності.

Еволюція ОУН від тоталітарного «інтегрального націоналізму» до націоналізму революційно-демократичного — закономірний процес. Як видно з постанови 3-го надзвичайного Великого збору ОУН-Бандери 1944 р., організація українських націоналістів завжди допускала філософсько-світоглядний плюралізм у визвольному русі й у майбутній

Українській державі, відмовляється від расизму, етнічної виключності й визнає рівноправність усіх громадян України незалежно від національності.

У наш час стало очевидним, що негативний підхід в українській історіографії до оцінки націоналістичного руху в Україні, інспірований ідеологією тоталітарного режиму, змінюється. Народ поволі пізнає свою історію і своїх героїв.

Слово «бандера» в перекладі з іспанської означає «прапор», «стяг». Постать С. Бандери — одного з провідних діячів ОУН, поборника ідеї незалежної Української держави — стала в нашій історії символом боротьби за вільну Україну. Тож віриться, що у пантеоні славетних її діячів на території колись відновленого Михайлівського Золотоверхого монастиря не з самого краю постане могила цього героя, яка нині знаходиться у Мюнхені.

СИДІР КОВПАК

Ім'я Сидора Артемовича Ковпака — легендарного партизанського ватажка, одного з організаторів і керівників антифашистського руху в Україні — золотими літерами увійшло в історію Великої Вітчизняної війни.

Народився він 25 травня 1887 р. в с. Котельві на Полтавщині в незаможній селянській родині. Серед своїх чотирьох братів і трьох сестер Сидір був найстаршим. Батьки віддали його до церковнопарафіяльної школи. Однак нестатки невдовзі змусили 11-річного хлопця залишити навчання. Він наймитує в місцевого крамаря — торговця залізними товарами; рано знайомиться з нелегальною літературою. Захоплюється нею і під час військової служби в Асландузькому резервному батальйоні. Згодом цей батальйон було реорганізовано на 186-й піхотний полк. Стояв він у Саратові.

Після демобілізації 1912 р. Ковпак працює чорноробом там-таки в річковому порту, а потім — у місцевому трамвайному депо.

На початку 1-ї світової війни юнака знову призивають до царської армії, і потрапляє він до того самого полку. Бере участь у боях, зокрема в знаменитому Брусиловському прориві. За мужність і героїзм двічі нагороджується Георгіївським хрестом. 1917-го солдати обирають свого хороброго побратима до полкового комітету. Якраз цей полк за рішенням комітету відмовився виконати наказ уряду Ке-

ренського про наступ. Його виводять у резерв, а особовий склад розходиться по домівках.

1918 р. С. Ковпак повертається до Котельви, де очолює комісію для розподілу між селянами й бідняками поміщицьких земель. А в роки громадянської війни створює у Котельві партизанський загін. Ці патріоти хоробро билися проти австро-німецьких окупантів і білогвардійців (у складі 25-ї Чапаєвської дивізії) під Гур'євом та проти військ Врангеля під Перекопом і в Криму.

У 1921—1925 рр. С. Ковпак — військком у Великому Токмаку (тепер м. Токмак), Генічеську, Кривому Розі, Павлограді, потім — на господарській і державній роботі, а з 1937-го — голова Путивльського міськвиконкому Сумської області.

На цій посаді застала його війна. 10 вересня Путивль захопили фашисти. А тим часом у лісах створювалися партизанські загони. Один з них очолював С. Ковпак. У середині жовтня до Спадщанського лісу, де діяли ковпаківці, прийшов загін під командуванням С. Руднєва. Партизани вирішили об'єднати сили. Так, 18 жовтня було сформовано Путивльський загін. Його командиром став С. Ковпак, комісаром — С. Руднєв, а начальником штабу — Г. Базима.

Наступного дня до Спадщанського лісу вдерлися фашистські танки. Вчинивши рішучий опір, ковпаківці змусили ворога відступити. Поступово загін зростав, набував досвіду боротьби. Але й окупанти не сиділи склавши руки. 1 грудня вранці на партизанську базу розпочали наступ 3 тис. гітлерівців при підтримці артилерії та мінометів. Розгорівся кривавий бій. Врешті, надвечір противник відійшов, втративши близько 200 солдатів і офіцерів. Партизани здобули багаті трофеї. Однак залишатися в Спадщанському лісі було небезпечно, тому Ковпак і Руднєв застосували нову тактику — рейдові війни, яка відіграла важливу роль у розгортанні партизанського руху.

У грудні 1941 — січні 1942 р. Путивльський загін здійснив рейд у Хинельський, у березні — в Брянський ліси, а у травні — липні — на Сумщину. За цей час ковпаківці знищили в боях майже півтори тисячі гітлерівців. За диверсії на залізницях і успішне проведення операцій проти фашистських гарнізонів С. Ковпаку 18 травня 1942 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

26 жовтня партизани вирушили в рейд з Брянських лісів на Правобережну Україну, подолали з боями сотні кілометрів по території Гомельської, Пінської, Волинської, Рівненської областей, форсували Десну, Дніпро та Прип'ять

і вийшли в район Олевська на Житомирщині. Тут-таки, на Правобережжі, з'єднання загонів під командуванням Ковпака здійснило славнозвісну операцію «Сарненський хрест», яка належить до кращих зразків партизанського мистецтва. Одночасно воно підірвало 5 мостів на залізничних магістралях Сарненського вузла й завершило похід розгромом ворожого гарнізону в Лельчицях. У цьому рейді Ковпак і Руднєв показали себе досвідченими воєначальниками, тож їм одним із перших було присвоєно генеральське звання.

Влітку 1943 р. Сумське з'єднання партизанських загонів розпочало Карпатський рейд, під час якого було підірвано 19 військових ешелонів, 52 мости, понад 50 складів, виведено з ладу електростанції та нафтопромисли біля Биткова і Яблунева. Цей бойовий похід, здійснений під час Курської битви, мав велике морально-політичне значення. Відтягуючи на себе значні сили ворога, руйнуючи залізниці, партизани затримували перекидання фашистських військ на фронт.

1944 р. С. Ковпак за полководчу майстерність отримав другу Золоту Зірку. Невдовзі він у зв'язку з хворобою вилетів до Києва на лікування, а з'єднання було переформовано на 1-у Українську партизанську дивізію ім. С. А. Ковпака. Під командуванням П. Вершигори вона провела два рейди тилами противника в західних областях України та Білорусії, а також на території Польщі.

13 січня 1944 р. С. Ковпак стає членом Верховного суду Української РСР. Відчувши труднощі, пов'язані з відсутністю спеціальної юридичної освіти, перетворює робочий кабінет на бібліотеку й у свої 57 років наполегливо вивчає кодекси, довідники, енциклопедичні видання. Хоч дід, як пестливо називали його друзі та бойові побратими, ніколи не був формалістом, він свято дотримувався у судовій практиці законів і часто повторював підлеглим: «Дивіться, хлопці! У нас не можна інакше. Приходить справа, а за нею — і злочинець, і людина невинна. Але й так буває, що підписуєш папір, до кінця не розібравшись. Звідси й біда для невинного. Ось чого я боюся і вам раджу: самі бійтеся! Не сім — сто разів відміряй і десять разів перевіряй, а раз відріж. Отак у нашій справі потрібно».

1946 р. населення Путивля, Глухова та інших міст Сумщини обрало Ковпака депутатом Верховної Ради СРСР, 1947-го — депутатом Верховної Ради УРСР. У березні того ж року він став заступником голови Президії Верховної Ради УРСР.

Про діяльність на цій посаді, ділові й людські якості колишнього партизанського командира, зокрема ставлення до

дітей, відомо з розповідей секретаря його приймальні Наталії Мандрик. На жаль, своїх дітей він не мав. Якось-то прийшла до нього дівчинка років десяти й розповіла, що її батько загинув, а мати тяжко хвора, живуть вони бідно, а їй так хочеться вчитися грати на скрипці, стати музикантом. Ковпак покликав секретаря й сказав: «Ось гроші... Бери мою машину, поїдьте разом до магазину, й купи їй найкращу скрипку, а також сукню, щоб дівчинка була, як справжня артистка...»

Він завжди піклувався колишніми партизанами, наче батько дітьми, допомагав їм у скрутну хвилину. Після війни тяжко захворів Микола Шубін, який прийшов у з'єднання підлітком. Ковпак купував за власні кошти й надсилав йому ліки, а згодом, коли Микола помер, залишивши трьох дітей, опікувався ними, повлаштовував їх у навчальні заклади. Збереглися листи Шубіних до Ковпака, пронизані почуттям щирої любові та вдячності.

Мав він чимало щирих друзів серед працівників мистецтва. Ці люди відзначали артистичність його широкої натури, гостре слово, добрий гумор, дотепність. Під час підготовки у Києві виставки «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» Ковпак познайомився й подружив з багатьма художниками, скульпторами, декораторами і став для них авторитетним консультантом, радником, критиком. Якраз тоді скульптор К. Діденко створив відомий портрет генерала.

Постать Ковпака привертала увагу багатьох діячів літератури та мистецтва. Так, 1943 р. Олександр Довженко писав П. Вершигорі: «Ковпак повинен залишитися в мистецтві й історії України... Кажуть, старий — великий оригінал, тонка, мудра людина, справжній син народу». Йому було присвячено багато статей і книг. Серед них слід назвати насамперед такі видання: «Увага, Ковпак» П. Брайка і О. Калиненка, «Ковпак» Т. Гладкова й Л. Кизі, «Фронт без флангів» Л. Коробова. Вийшло чимало й інших книг про життя й діяльність Ковпака.

Його добре знали не лише в Україні, а й далеко за її межами. Уряди деяких держав вшанували Ковпака високими військовими нагородами. Він був кавалером ордена «Білий Лев» та Чехословацького хреста, польського Хреста Грюнвальда, медалі «Угорський партизан», італійських Золотої та Бронзової Зірок Гарібальді. Учасники руху Опору Європи вважали його своїм старійшиною. Тож не дивина, що один з партизанських загонів Франції 1943 р. прибрав ім'я Ковпака. Легендарний генерал був бажаним гостем у багатьох країнах і сам радо приймав зарубіжних друзів.

Цікавлячись висвітленням історії партизанського руху у вітчизняній та зарубіжній літературі, Ковпак читав усе, що стосувалося цього питання. Він рішуче відкидав твердження деяких західних істориків і колишніх фашистських генералів, що, мовляв, партизанська війна — незаконна, бо виходить за межі міжнародних правових норм. «Терпіти не можу орехні» — цього принципу Ковпак дотримувався у своїх літературних творах. Його книги «Від Путивля до Карпат», «Похід у Карпати», «Солдати Малої землі», широко відомі вітчизняному читачеві, вийшли у перекладі мовами багатьох народів світу. Про Ковпака писали у своїх спогадах його колишні бойові побратими Вершигора, Коробов, Андросов, Башма, Бережний, Бакрадзе, Войцехович, Тутученко. Подвиги героїв-партизанів та їхнього батька Ковпака оспівав у віршах відомий поет П. Воронько, також колишній партизан-ковпаківець.

Вісім прожитих десятиліть не відібрали у Ковпака ні чіткої пам'яті, ні ясного розуму. До речі, він майже ніколи не хворів. За свідченням лікарів, його серце прекрасно працювало до глибокої старості. Але гірше було з легенями. Остаточний діагноз, рак легенів, від нього приховали.

11 грудня 1967 р. після тяжкої хвороби С. Ковпак помер. У пам'яті бойових побратимів і нащадків він назавжди залишився полум'яним патріотом своєї Вітчизни, вірним сином українського народу.

РОДІОН МАЛИНОВСЬКИЙ

Військовий діяч, маршал СРСР, двічі Герой Радянського Союзу Родіон Якович Малиновський увійшов у нашу історію як один з найталановитіших воєначальників, котрі в роки Великої Вітчизняної війни командували фронтами, здобуваючи блискучі перемоги над ворогом. Усе своє життя він присвятив будівництву і зміцненню збройних сил, був міністром оборони країни.

І хоч які складні проблеми доводилось йому розв'язувати, завжди дбав про людину в сірій солдатській шинелі.

Родіон Малиновський народився 23 листопада 1898 р. в Одесі. Склалося так, що ріс без батька. Мати Варвара Миколаївна тяжко працювала на різних роботах задля шматка хліба, переїжджаючи з місця на місце. Два роки згодом вийшла заміж і перебралася із сином до чоловіка в с. Кліщів Подільської губернії. Тут хлопець учився грамоти. Жили

бідно. І ще одна проблема — Родіон не знаходив спільної мови з вітчимом, тож навесні 1911 р. пішов з дому. Наймитував у поміщиків Ярошинських, а у вільний час читав усе, що до рук потрапляло. Аж ось восени 1913 р. приїхав до Одеси, де жили тітка з дядьком. Якийсь час працював підручним у галантерейному магазині, але невдовзі захворів на скарлатину і втратив місце. Відтоді перебивався випадковими заробітками.

Коли вибухнула 1-а світова війна, попросився добровольцем на фронт, одначе йому за віком відмовили. Тоді вдався до хитрощів: домовившись із солдатами, доїхав у теплушці до Вільнюса, а там його представили командирові. Зарахували-таки юнака добровольцем у кулеметну команду 256-го Єлисаветградського піхотного полку. В запеклих боях двічі був поранений. За мужність і хоробрість командування нагородило Малиновського Георгієвським хрестом IV ступеня.

З ускладненням становища на франко-німецькому фронті Росія, виконуючи свій союзницький обов'язок, послала в лютому 1916 р. до Франції експедиційний корпус. І тут Родіон Малиновський виявив героїзм, за що був нагороджений французьким військовим хрестом. 1919 р. він повертається в Росію і вступає до Червоної армії, бере участь у визволенні від білогвардійців Амська, Новомиколаївська, Ачинська та інших міст.

У грудні 1920 р. кулеметник Малиновський закінчує школу молодшого командного складу й призначається командиром взводу, потім начальником кулеметної команди 309-го, а відтак 104-го полку 35-ї стрілецької дивізії. Невдовзі стає командиром батальйону 243-го полку 81-ї стрілецької дивізії. На цій посаді він показав себе з найкращого боку. І ось — відрядження у Військову академію ім. М. В. Фрунзе. Завзято штурмує воєнну науку — стратегію, оперативне мистецтво й тактику. 1930 р. Малиновський, як один з кращих випускників «фрунзівки», призначається начальником штабу 67-го кавалерійського полку, служить у штабах Північно-Кавказького й Білоруського військових округів, займає посаду начальника штабу 3-го кавалерійського корпусу. В 1937—1938 рр. бере участь у громадянській війні в Іспанії на боці республіканців, допомагаючи їм розробляти наступальні й оборонні операції, а повернувшись на батьківщину з чималим бойовим досвідом і високими нагородами, починає викладати у Військовій академії ім. М. В. Фрунзе. Лекції, семінари, консультації бойового командира, що воював в Іспанії, викликали у слухачів незмінний інтерес.

Влітку 1940 р. Р. Малиновському присвоюють звання генерал-майора, а навесні 1941-го призначають командиром щойно сформованого стрілецького корпусу Одеського військового округу. На той час він був уже досвідченим і теоретично підготовленим воєначальником із значним стажем штабної і командної роботи.

Велику Вітчизняну війну зустрів біля кордону з Румунією, де командував 48-м стрілецьким корпусом. Хоч сили були нерівні, робив усе, щоб затримати просування ворога. Чіпляючись за кожен клаптик рідної землі, цей корпус завдавав гітлерівцям відчутних втрат. Тож не дивина, що полководчий хист Малиновського помітили в Генеральному штабі. В серпні 1941 р. його призначають командуючим 6-ю армією. Якраз тоді фашисти заповзялися будь-що прорвати оборону й захопити Дніпропетровськ — один з важливих промислових центрів України. Упродовж двадцяти днів з'єднання армії на чолі з командуючим вели запеклі бої, виявляючи незламну мужність і героїзм.

Протягом війни Р. Малиновський діяв на найважливіших ділянках радянсько-німецького фронту. 12 грудня 1942 р. велике фашистське угруповання під командуванням Манштейна, намагаючись деблокувати оточені під Сталінградом німецькі війська ударом з району Котельникова, перейшло у наступ, і 13 грудня частини 4-ї танкової армії, форсувавши притоку Дону Єсауловський Аксай, захопили хут. Верхньокумський. До оточених під Сталінградом військ їм залишалося пройти 40—45 км. Тоді назустріч ударному угрупованню противника вирушила 2-а гвардійська армія під командуванням Р. Малиновського. Подолавши 250—280 км бездоріжжя, у лютий мороз і хурделицю, з'єднання армії з ходу вступили в бій і припинили подальше просування гітлерівців. 24 грудня у взаємодії з частинами 5-ї ударної і 51-ї армій вони зламали опір ворога, наступного дня підійшли до річки Єсауловський Аксай, а 29 грудня визволили Котельниково. Важливу роль у цій операції відіграло вміння Малиновського правильно оцінити оперативну обстановку, підготувати війська до бойових дій, з ходу вступити у бій тощо.

У 1943 р. Малиновський командує військами Південного фронту. Відзначимо, що вони, завдяки його полководчій майстерності, здійснили цілу низку успішних операцій: зокрема, форсували Дон і в ході жорстоких боїв 14 лютого 1943 го визволили Ростов. Того ж року Малиновського призначили командуючим військами Південно-Західного фронту, який у серпні розгорнув наступ на фашистське угруповання

в Донбасі. Цьому районові Гітлер надавав великого оборонного значення. Однак після визволення Харкова військами Степового фронту німецьке командування 1 вересня почало відводити це угруповання, що опинилося в скрутному становищі, на рубіж р. Молочної для прикриття підступів до нижньої течії Дніпра й до Криму. Армії Південно-Західного фронту завдали противникові нищівних ударів і, визволивши 22 вересня увесь Донбас, вийшли на лінію Новомосковськ — р. Молочна. Ця перемога стала важливим етапом у подальшому розгортанні наступу Червоної армії.

23 вересня війська під командуванням Малиновського досягли Дніпра й силами 6-ї і 12-ї армій створили в районі Вовничі плацдарм 7 км завглибшки і 6 км завширшки. Переправившись 4—5 жовтня на лівий берег, дивізії 12-ї армії взяли участь у визволенні Запоріжжя.

Здолавши запеклий опір гітлерівців, війська фронту 10 жовтня підійшли до внутрішньої лінії оборони, але прорвати її з ходу не вдалося. В ніч на 13 жовтня на спостережному пункті неподалік с. Богданівки відбулося розширене засідання військової ради з участю командуючих родами військ фронту, арміями, командирів механізованого й танкового корпусів. Генерал Р. Малиновський, що й раніше вдавався до сміливих імпровізацій, і цього разу всупереч усталеним канонам воєнного мистецтва запропонував штурмувати запорізький плацдарм і місто вночі.

13 жовтня о 22 годині розгорнувся наступ на 30-кілометровому фронті. Головного удару завдавала 8-а гвардійська армія у взаємодії з 1-м гвардійським механізованим і 23-м танковим корпусами, що рухалися від Любимівки — Бекарівки в напрямку Мокрої — Запоріжжя. З північного сходу наступала 12-а, а з південного сходу — 3-я гвардійська армії. Це угруповання підтримувала 17-а повітряна армія. Раптовість удару ошелешила противника, чим скористалися війська фронту. Вони прорвали оборону й змусили ворога відступити, а 14 жовтня оволоділи Запоріжжям. За мужність і відвагу, виявлені в боях, понад 20 воїнів було удостоєно звання Героя Радянського Союзу і тисячі нагороджено орденами й медалями.

Внаслідок Запорізької операції склалися сприятливі умови для наступу військ Південного фронту у фланг і тил мелітопольського угруповання гітлерівців, виходу до пониззя Дніпра та ізоляції противника з суші в Криму.

Упродовж війни полководча майстерність Малиновського дедалі зростала. Одним з перших воєначальників він на практиці довів, зокрема під час штурму Запоріжжя, що нічні

бої можна успішно проводити не лише дрібними підрозділами, а й силами армій і навіть цілого фронту.

Взимку 1944 р. війська 3-го Українського (до 20 жовтня 1943 р.— Південно-Західний) і 4-го Українського фронтів, розгромивши в боях дивізії 6-ї німецької і 3-ї румунської армій, визволили від фашистів Нікопольський та Криворізький промислові райони. Таким чином, вони зірвали план гітлерівського командування налагодити сухопутний зв'язок з 17-ю армією в Криму.

Навесні того ж року силами 3-го Українського фронту під командуванням Р. Малиновського було здійснено Березнегувато-Снігурівську операцію. З 6 по 16 березня війська цього фронту розгромили 7 піхотних, 2 гірськострілецькі й танкову дивізії ворога, визволили значну частину Правобережної України й оволоділи плацдармом на Південному Бузі. А 26 березня при сприянні сил Чорноморського флоту розгорнули Одеську наступальну операцію. Подолавши оборонні рубежі гітлерівців, вони 28 березня увійшли в Миколаїв, форсували Південний Буг, 31 березня визволили Очаків, 4 квітня — ст. Веселий Кут, наступного дня — Роздільну, а вранці 10 квітня — Одесу. Два дні згодом війська правого крила фронту оволоділи Тирасполем і форсували Дністер.

Під час Яссько-Кишинівської наступальної операції, проведеної 20—29 серпня 1944 р., Р. Малиновський командував військами 2-го Українського фронту, які мали завдання разом з 3-м Українським фронтом (командуючий — генерал армії Ф. Толбухін) розгромити фашистську групу армій «Південна Україна» (50 дивізій), зосереджених у районі Ясс, Кишинева й Бендер. Операція готувалася потай, тому ворог не чекав значних бойових дій на цьому напрямку.

20 серпня почався наступ збіжними ударами військ — з півночі 2-го Українського і з півдня 3-го Українського фронтів. Прорвавши оборону, вони до 25 серпня завершили оточення головних сил противника й, розвиваючи наступ, 27 серпня оволоділи Фокшанами, а 29-го вийшли до Плоєшті. За короткий час у боях було розгромлено 22 німецькі і майже всі румунські дивізії. Внаслідок цієї операції, що закінчилася визволенням Молдови, Румунія оголосила війну Німеччині. І взагалі докорінно змінилося воєнно-політичне становище на Балканах.

Знаменно, що 1944 р. командуючий 2-м Українським фронтом генерал армії Родіон Малиновський повернувся визволителем у ті місця, де 1941-го зустрів війну командиром корпусу. А у вересні 1944 р. йому було присвоєно звання маршала Радянського Союзу.

Восени того ж року під час Дебреценської операції війська 2-го Українського фронту завдали відчутних ударів групі армій «Південь» і витурили гітлерівців з Трансільванії, а також допомогли 4-му Українському фронтові у штурмі Карпат і визволенні Закарпаття. 2-й і 3-й Українські фронти під командуванням маршалів Р. Малиновського й Ф. Толбухіна провели у жовтні 1944 — лютому 1945 р. Будапештську операцію, в ході якої оточили й ліквідували чисельне угруповання фашистів і визволили Будапешт. Потім була Віденська операція. Війська цих двох фронтів завершили визволення Угорщини, прогнали гітлерівців зі сходу Австрії і частини Чехословаччини і відкрили шлях для наступу в південні райони Німеччини.

У липні 1945 р. Р. Малиновського було призначено командуючим військами Забайкальського фронту, які в серпні 1945 р. під час Маньчжурської стратегічної операції завдали головного удару Квантунській армії і визволили північний схід Китаю від японських загарбників. За високе полководче мистецтво, мужність і відвагу Р. Малиновському було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. А двічі Героєм став 1958 р. Нагороджений багатьма вітчизняними й зарубіжними орденами і медалями.

Після війни Р. Малиновський — командуючий військами Забайкальсько-Амурського військового округу (1945—1947), головнокомандуючий військами Далекого Сходу (1947—1953), командуючий військами Далекосхідного військового округу (1953—1956). З 1956 р.— перший заступник міністра оборони і головнокомандуючий Сухопутними військами. З 1957 р.— міністр оборони СРСР. Займаючи цю високу посаду, він багато уваги приділяв суспільно-політичній діяльності, цікавився літературою, історією, філософією. Був завзятим мисливцем і рибалкою. Вже тяжко хворим маршал Малиновський у листопаді 1966 р. востаннє прийняв парад військ на Красній площі.

31 березня 1967 р. перестало битися серце видатного полководця, славного сина українського народу. Він похований у Москві біля Кремлівської стіни.

ІВАН ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ

Славний син України І. Черняховський належав до когорти тих видатних військових діячів, котрі зробили вагомий внесок у скарбницю воєнного мистецтва, а його стрімкий

злет від командира дивізії на початку Великої Вітчизняної війни до командуючого фронтом 1944 р.— наймолодшого за віком з-поміж усіх тодішніх радянських полководців — узагалі небувалий в її історії.

Народився він 29 червня 1906 р. в с. Оксанина на Черкащині в сім'ї селянина-наймита. Дитинство минуло в с. Вербове, поблизу станції Вапнярка Одеської залізниці. Рано втративши батьків, Іван узяв на себе турботу про двох братів і трьох сестер. З 1920 р. він — робітник депо; 1922-го складає екстерном іспити за неповну середню школу й працює в комнезамі, потім якийсь час — секретарем комсомольського осередку, з 1923-го — бондарем на Новоросійському цементному заводі, а після закінчення шоферських курсів — водієм.

Захоплення технікою і спортом визначило його подальшу долю. Влітку 1924 р. І. Черняховський за рекомендацією Новоросійського окружного комітету комсомолу вступає до Одеської піхотної школи. Відтак одружується з Анастасією Григорівною, що проживала в Києві, і переводиться до Київської артилерійської школи, яку блискуче закінчує 1928 р. Потім були Військово-технічна академія в Ленінграді й Військова академія механізації і моторизації РСЧА. 1936 р. він отримує на той час нову спеціальність — командира-інженера механізованих танкових військ. Тоді вже у молодого подружжя було двоє дітей — донька Неоніла і син Олег.

У 30-х рр. І. Черняховському загрожував арешт, але заходами сестри В. Леніна М. Ульянової наклеп на нього було спростовано. 1936 р. він — командир батальйону, потім — 9-го окремого легкого танкового полку, а з березня 1941-го — 28-ї танкової дивізії Прибалтійського особливого військового округу. Тут застала його війна. В боях під Шауляєм і Новгородом очолювана ним дивізія показала зразки героїзму й стійкості. За успішне керівництво в районі селища Дем'янськ Новгородської обл. І. Черняховського було нагороджено другим з початку війни орденом Червоного Прапора, а 5 травня присвоєно звання генерал-майора.

Поступово шліфуються бойова майстерність і своєрідний «почерк» І. Черняховського — його вміння концентрувати сили на вузькій ділянці прориву й створювати мобільні резерви для розвитку наступу в глиб оборони противника. В червні 1942 р. його призначають командиром 18-го танкового корпусу, а через два місяці — командуючим 60-ю армією, яка в складі 1-го Українського фронту брала участь 1943 р. у визволенні України.

Згодом тодішній командир Центрального фронту К. Рокоссовський писав у своїх спогадах: «Знайомлячись з військами 60-ї армії, переданої нам з Воронезького фронту, я уважно придивлявся до генерала І. Д. Черняховського. Молодий, культурний, життєрадісний. Пречудова людина! Було видно, що в армії його люблять. Це відразу кидається в очі. Якщо до командира підходять доповідати не з тремтінням, а з посмішкою, то розумієш, що він багато чого досягнув. Командири всіх рангів гостро відчувають ставлення до себе старшого начальника, напевно, мрія кожного з нас поводити себе так, щоб люди з любов'ю виконували наказ. Цього, власне, Черняховський досягнув...»

Він ніколи не перетворював своїх рішень на догми, а залежно від обставин вносив корективи й елемент розумного ризику, що стало його невід'ємною рисою як полководця. Особливо в битвах під Курськом і за Воронеж.

У контрнаступі радянських військ під Курськом, що переріс у великий стратегічний наступ з подальшим виходом до Дніпра, його форсуванням і захопленням на правому березі плацдарму, Центральний фронт, до якого входила й 60-а армія генерал-лейтенанта І. Черняховського, мав завдати ворогові головного удару силами 65-ї армії генерала П. Батова і 2-ї танкової армії П. Романенка. В цій операції, названій Чернігівсько-Прип'ятською, 60-й армії відводилася другорядна роль — підтримка основних сил фронту. Це не влаштовувало І. Черняховського. 26 серпня 1943 р. 60-а армія розгорнула стрімкий наступ у напрямку Глухів — Рильськ. Командарм вирішив зосередити 90 відсотків своїх військ на правому фланзі, створивши таким чином кількаразову перевагу над противником на ділянці прориву. Щоправда, німці могли атакувати оголений лівий фланг черняховців і створити загрозу оточення для військ усього Центрального фронту. Але рішенню командарма передували точні розрахунки. «Успіх 60-ї армії,— писав у своїх мемуарах П. Батов,— був несподіваним. І. Черняховський мав менше сил, ніж ми... Він створив під час операції із стрілецьких дивізій мобільні групи, зібравши для них увесь автотранспорт армії, і наступного дня вивів свої війська на оперативний простір».

60-а армія, прорвавши ворожу оборону, 30 серпня визволила Глухів, потім — Рильськ. Другорядний Конотопський напрямок перетворився на головний. К. Рокоссовський перекинув на ліве крило фронту 13-у армію генерала М. Пухова і 2-у танкову армію генерала С. Богданова. На цей же напрямок були націлені основні сили 16-ї повітряної армії.

На початку вересня черняховці, форсувавши Десну, а потім Сейм, визволили Конотоп і Бахмач. Вони швидко просувалися до Дніпра, обігнавши більш як на 100 км правофлангову армію Воронезького фронту, що діяв південніше. Війська генерала М. Ватутіна вели бої ще на рубежі Десна — Лохвиця. Частини 60-ї армії надали допомогу військам М. Пухова й П. Белова у визволенні Чернігова. 21 вересня черняховці одними з перших вийшли до Дніпра північніше Києва. Під час 25-денного наступу вони подолали з боями близько 300 км, визволивши тисячі населених пунктів України.

21 вересня 1943 р. І. Черняховського було нагороджено орденом Суворова I ступеня — найвищою відзнакою полководців.

Його вміння діяти не за шаблоном особливо яскраво виявилося під час форсування Дніпра. Гітлерівці розраховували на те, що радянським військам доведеться тимчасово припинити наступ для підтягування засобів переправи. Однак воїни 60-ї армії на чолі з командиром з ходу подолали цю водну перешкоду. Їхня поява на правому березі була цілковитою несподіванкою для ворога. На 30 вересня черняховці захопили три плацдарми, створивши умови для подальшого наступу. За успішне форсування Дніпра 306 воїнам 60-ї армії, в тому числі й І. Черняховському, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

5 жовтня 60-а армія перейшла в розпорядження 1-го Українського фронту, яким командував М. Ватутін. Перед його військами стояло складне завдання — визволити Київ і вийти на лінію Ставище — Фастів — Біла Церква. Головний удар в обхід Києва з південного заходу намічалося здійснити з Букринського плацдарму силами 40-ї та 27-ї загальновійськових армій і 3-ї гвардійської танкової армії генерала П. Рибалка. Допоміжного удару в обхід Києва з північного заходу мала завдати ворогові з Лютізького плацдарму 38-а армія генерала К. Москаленка. 60-а армія повинна була забезпечувати бойові дії 38-ї армії з північного заходу. Однак триденний строк виявився недостатнім для підготовки операції, удар з Букринського плацдарму не досяг мети.

Після перегрупування сил радянські війська в ніч з 2 на 3 листопада ударом з Лютізького плацдарму прорвали оборону противника. Черняховці надійно прикрили від фланкових контрударів головне угруповання фронту — з'єднання 3-ї гвардійської танкової і 38-ї армій, що наступали на Київ. 6 листопада війська 1-го Українського фронту визволили столицю України. Важливу роль у цьому відіграли успішні дії армії під командуванням І. Черняховського.

В середині листопада 1943 р. гітлерівське командування вдалося до відчайдушних спроб знову захопити Київ. Тоді

молодому командармові довелося помірятись силами з Манштейном, який командував добірними танковими дивізіями Німеччини. Точилися запеклі бої, фашисти рвалися до Києва, незважаючи на великі втрати.

Проаналізувавши непросте становище на фронті, І. Черняховський дійшов висновку, що ворог планує наступ у смузі дій його армії, тому створив глибокоешелоновану оборону й підтягнув резерви. Це дало змогу зірвати задум противника.

Бойова діяльність І. Черняховського в Україні завершилася його участю в Житомирсько-Бердичівській і Проскурівсько-Чернівецькій операціях. Першу з них талановитий полководець розпочав не вранці 24 грудня, а пополудні, досягнувши в такий спосіб раптовості наступу, що сприяло подальшому успішному просуванню радянських військ. До 1 січня 1944 р. вони повністю очистили від фашистів територію, захоплену ними під час контрнаступу на Київ.

Гітлерівці усе ще сподівалися переламати хід подій на свою користь. 15 січня, раптово атакувавши 15-й і 18-й корпуси, вони глибоко вклинилися в бойові порядки черняховців. Але командарм зустрічним ударом по танкових клинах противника зупинив його наступ на всьому фронті. 60-а армія відновила втрачені рубежі.

Тим часом завершилася підготовка до Проскурівсько-Чернівецької операції, в якій 60-й армії відводився головний напрямок.

2 березня 1944 р. після поранення М. Ватутіна командування військами 1-го Українського фронту взяв на себе маршал Г. Жуков. Уважно ознайомившись з планом операції 60-ї армії, він затвердив його без змін. Наступ розпочався на світанку 4 березня. Війська І. Черняховського, посилені 4-м гвардійським танковим корпусом, прорвали оборону противника на напрямку головного удару фронту й просунулися вперед на 18 км, визволивши 70 населених пунктів.

5 березня Московське радіо повідомило про успіхи військ І. Черняховського на Тернопільському напрямку. В наказі верховного головнокомандуючого И. Сталіна зазначалося: «Війська 1-го Українського фронту під командуванням маршала Жукова... прорвали міцну оборону німців на фронті до 110 кілометрів і за два дні наступальних боїв просунулися вперед на 25—50 кілометрів... У боях відзначилися війська генерал-лейтенанта Черняховського».

Зважаючи на особливу роль 60-ї армії та її командуючого в цих боях, Г. Жуков і член Військової ради фронту генерал-лейтенант К. Крайнюков 5 березня писали в телеграмі Й. Сталіну, що «...за своїми знаннями й здатністю керувати військами командуючий 60-ї армії генерал-лейтенант І. Черняховський цілком заслуговує звання генерал-полковника». Того ж дня маршал Г. Жуков привітав І. Черняховського з присвоєнням йому цього високого військового звання.

23 березня 60-а армія, незважаючи на шалений опір противника, прорвала його оборону південніше й північніше Тернополя і замкнула зовнішнє кільце оточення навколо угруповання фашистів — залишків чотирьох німецьких піхотних дивізій та окремих частин загальною чисельністю 16 тис. чоловік. Таким був заключний етап участі І. Черняховського у боях за визволення України.

З 24 квітня 1944 р. 36-річний І. Черняховський — командуючий військами 3-го Білоруського фронту. Дехто з генералів, особливо ті, кому він у різний час був підпорядкований, хворобливо реагували на його швидке просування по службі. Чи не тому про І. Черняховського як одного з найвидатніших полководців так мало написано?

Його воля й енергія, вміння згуртувати колектив, висока бойова майстерність повною мірою виявилися під час наступу радянських військ у Білорусії. Операція «Багратіон», в якій перед військами 3-го Білоруського фронту стояло одне з найважливіших завдань — розгром вітебсько-оршанського угруповання противника,— стала вершиною воєнного мистецтва І. Черняховського як полководця. Прийняте ним рішення завдати гітлерівцям не одного, а двох головних ударів, що, на перший погляд, не вписувалося в канони військової науки, абсолютно дезорієнтувало ворога.

22 червня 1944 р. війська І. Черняховського з випередженням на 3—4 доби запланованого Ставкою строку вступили до столиці Білорусії, забезпечивши оточення великого фашистського угруповання в лісах на схід від Мінська. Член Військової ради фронту В. Макаров писав у своїх спогадах: «Війська під керівництвом генерала Черняховського одними з перших увірвалися до Мінська... Успіх було заздалегідь забезпечено ретельною, я сказав би, ювелірною підготовкою наступу. В цій підготовці, позбавленій всякого шаблону і здійсненій зовсім новими методами, які спантеличили німецьку розвідку, багато що було зроблено з ініціативи Івана Даниловича й стало результатом його невичерпної воєнної творчості, його високої ерудиції та воєнного вміння».

28 червня 1944 р. І. Черняховському було присвоєно звання генерала армії, а наступного дня він удостоївся ще однієї нагороди — медалі «Золота Зірка». 19 лютого 1945 р.

в газеті «Красная звезда» передбачалась публікація указу Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння І. Черняховському звання маршала. Але 18 лютого під час боїв за оволодіння м. Кенігсберг (тепер Калінінград) його життя трагічно обірвалося.

1992 р. останки уславленого генерала, похованого останнього року війни у Вільнюсі, було перенесено до Москви. Там, на Новодівичому кладовищі, знайшов він свій останній притулок. А пам'ятник І. Черняховському перенесено до Воронежа, де в червні 1942-го став він командуючим 60-ю армією.

Видатному військовому діячеві І. Черняховському, синові України, споруджено пам'ятники в ряді міст, на його честь м. Інстербург (Калінінградська обл.) перейменовано на м. Черняховськ, а на батьківщині, в с. Оксанина, йому встановлено бронзовий бюст.

ІВАН КОЖЕДУБ

Серед героїв Великої Вітчизняної війни почесне місце в історії України належить нашому славному земляку Івану Микитовичу Кожедубу — льотчику-винищувачу, асові повітряних боїв, найкращі літа якого (помер на 71 році життя) були пов'язані з авіацією, із зміцненням ВПС країни.

А проте на могилі нашого співвітчизника, тричі Героя Радянського Союзу, похованого на Новодівичому кладовищі у Москві, й досі не встановлено пам'ятника. Чи не тому, що надто складною і незвичною була повоєнна біографія цієї непересічної людини?

Тим часом після смерті Кожедуба 1991 р. військове керівництво КНР запросило до Пекіна дружину померлого Вероніку Миколаївну й запропонувало перенести його останки до китайської столиці. Вдова відмовилася. Не прийняла й матеріальної допомоги на спорудження пам'ятника. А тепер, мабуть, шкодує.

Але річ не в тім. Постає питання: причому тут Китай з його «дивною» пропозицією? До цього ми ще повернемось. А тепер розповімо все по порядку.

Іван Кожедуб народився 8 червня 1920 р. в с. Ображіївка (тепер Шосткинського району Сумської обл.). Змалку звик до селянських клопотів. Разом з братом у полі, поравсся в господарстві. Увіч бачив примусову колективізацію, «розкуркулення» і те, як важко спинався на ноги колгосп

«Червоний партизан». Були й радісні хвилини: перший рапоприймач, «лампочка Ілліча». А над Ображіївкою невдовзі загули мотори літаків.

Це був час бурхливого розвитку авіації. Легендарний Валерій Чкалов разом з Г. Байдуковим та О. Беляковим здійснив безпересадочні перельоти з Москви до Петропавловська-на-Камчатці й далі на о. Удд. Він став кумиром для 15-річного хлопця, який зачитувався літературою про авіацію. Тож не дивина, що, вступивши до хіміко-технологічного технікуму, подав заяву в аероклуб, де вже вчилися його друзі. М'язистий і міцний, наче молодий дуб, він легко пройшов медичну комісію. Відтоді ніколи не розлучався з авіацією.

Доволі швидко навчився керувати легкомоторним літаком. Для когось іншого цього, можливо, було б досить, але не для того, хто мріяв стати військовим льотчиком. І вступив-таки особіахімовець до Чугуївської школи пілотів-винищувачів. У інструктора не було з ним проблем. З вигляду кабарний і неповоротний, Іван виявив неабияку кмітливість і спортивний спритність. Одне слово, його першого з групи курсантів було допущено до самостійних вильотів на учбово-тренувальному літаку. Відтак — навчання на бойовому. Блискуче закінчивши льотне училище, Іван лишився в ньому інструктором. Що ж, молодий пілот мав усі підстави пишатися своїм успіхом.

Там, у льотній школі, Кожедуба застала війна. На рапорт до керівництва з проханням послати його в діючу армію надійшла негативна відповідь. Училище евакуювали в Середню Азію. Хоч як важко було «в неволі» й боліла душа за рідне село, в якому вже хазяйнували фашисти, свої службові обов'язки він виконував сумлінно, готуючи першокласних пілотів. Це свідчили вдячні листи з фронтових частин, де йшлося про високу професійну майстерність його вихованців. Успішній підготовці кадрів сприяли і контакти з льотчиками-фронтовиками, від яких він дізнавався з перших уст про тактику противника та ефективні прийоми наших винищувачів.

Невдовзі і йому самому довелося вчитися опановувати нові бойові машини Ла-5 відомого авіаконструктора Семена Лавочкіна. І лише в березні 1943 р. І. Кожедуб потрапив на фронт. Бойове хрещення було невдалим: підбитий літак ледве дотягся аеродрому. Це послужило уроком на майбутнє. Ретельно запозичав досвід у бувалих в бувальцях льотчиків, поповнюючи свій арсенал такими новаціями, як, скажімо, маневри по вертикалі, багатоярусна побудова бойових

порядків («кубанська етажерка»), розроблена повітряним асом О. Покришкіним. На той час наші винищувачі, перехопивши в противника ініціативу, діяли за формулою: «висота — швидкість — маневр». Зросла бойова майстерність і молодого Кожедуба, особливо влітку 1943 р., під час битви на Курській дузі. Десь через місяць після її початку його було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Точилися бої і на інших напрямках. Розгорнувши широкий наступ, радянські війська вже визволяли землю України. Призначений командиром ескадрильї Кожедуб мало не щодня обводив на карті червоними кружальцями очищені від фашистів міста і села. 6 листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту визволили Київ. А в лютому 1944-го на польовий аеродром надійшла звістка про присвоєння І. Кожедубові звання Героя Радянського Союзу. Через кілька днів командир авіаційного з'єднання вручив йому орден Леніна і Золоту Зірку.

Упродовж весни 1944 р. не вщухали повітряні бої за Дністром, над Прутом, у районі Ясс. В один з тих днів під час грози на їхній аеродром сів Покришкін зі своєю групою. Кожедуб багато чув про цього хороброго льотчика, але підійти до нього й познайомитись не наважився. Пізніше, на завершальному етапі війни, маршрути їхні пролягали поряд. Зустрічалися над Віслою і в небі Берліна.

Отже, влітку 1944 р. досвіду Кожедубові було не позичати. Часто літав він сам чи з напарником на «вільне полювання» за лінію фронту, ведучи пошук цілі. Ще більші можливості для цього відкрилися з його призначенням заступником командира полку, що діяв у складі 1-го Білоруського фронту. Ось тільки важко було прощатися зі своїми друзями.

У серпні 1944 р. капітан Кожедуб став двічі Героєм Радянського Союзу. Загін льотчиків-винищувачів під його командуванням дислокувався на польовому аеродромі за 2 км од Вісли. Тут зустрів він чимало своїх колишніх однокашників — випускників льотного училища в Чугуєві.

Загонові Кожедуба ставилось завдання допомогти сусідам із 3-го Прибалтійського фронту в проведенні «вільного полювання» на фашистських асів-винищувачів, що в ті дні з'явилися на цій ділянці фронту. Успішно справившись із грізним противником, гвардійці невдовзі повернулися на свій аеродром з подякою від командування наземних військ, які розгорнули наступ на Ригу.

Настав 1945 рік. Війська фронту, ведучи бої за Віслою, наближалися до Одеру. Слідом за ними перелітав з аеродрому на аеродром гвардійський полк. Цікаво, що в дні розгрому угруповань противника під Познанню Кожедуб та його льотчики розмістилися в будинку, котрий належав Фокке-Вульфу — конструкторові німецьких машин, з якими їм не раз доводилось зустрічатися в повітрі.

Тепер під крилом літаків, що здійснювали «вільне полювання», миготіли гостроверхі будинки, готичні шпилі середньовічних соборів, рівні стрічки асфальтованих доріг. Це вже була Німеччина. Війна вритул підійшла до її столиці. Гвардійці базувалися на аеродромі, за 5 км від лінії бойового зіткнення військ.

За Одером, в районі Берліна, гітлерівці сконцентрували велику кількість авіації, в тому числі й експериментальні зразки реактивних літаків. Першим з гвардійців побачив у повітрі таку машину командир полку П. Чупіков. А через кілька днів Кожедубу — першому з радянських винищувачів — вдалося збити її у берлінському небі.

І ось заключна бойова операція — штурм Берліна. Подолавши на великій висоті лінію фронту, «лавочкіни» двічі пройшли над центром столиці, де вже точилися вуличні бої. Незабаром у повітрі з'явилося біля 40 «фокке-вульфів», що летіли щільним рядом. Їх стрімко атакували два радянських винищувачі. В цій сутичці Кожедуб збив ще один фашистський літак — 62-й на його особистому рахунку.

Того дня, коли над рейхстагом замайорів червоний прапор, І. Кожедуба викликали до Москви, де він від імені солдатів, сержантів, офіцерів і генералів — учасників Берлінської операції — привітав по радіо радянських людей з Перемогою.

18 серпня 1945 р. указом Президії Верховної Ради СРСР І. Кожедубові вдруге було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Закінчилися свята, відгриміли переможні паради, й знову настали трудові будні. 1949 р. І. Кожедуб закінчив Військово-повітряну академію, а 1956-го — Академію Генштабу. З 1964 р. був першим заступником командуючого авіацією Московського військового округу. З 1971-го — на керівній роботі в центральному апараті ВПС.

У період застою, коли пишно відзначалися різні ювілеї, Кожедуб був частим гостем на всіляких урочистостях, конференціях, опитах. Звичайно ж, проводив, як любили писати в характеристиках, «велику військово-патріотичну роботу серед молоді», розповідав про подвиги наших льотчиків під час Великої Вітчизняної війни, про мужність та героїзм. Але цілеспрямовано замовчував свою повоєнну діяльність. І лише

на одній з чергових зустрічей із слухачами Військово-повітряної академії він торкнувся у загальних рисах питання радянської участі у корейській війні 1950—1953 рр.— першій з локальних війн після 2-ї світової. Для радянських людей вона залишалася невідомою війною. Тільки архіви зберегли документи тих драматичних подій.

Бойові літаки здіймаються в повітря, коли політики потрапляють у безвихідь. Протистояння двох великих держав у корейському питанні після 1945 р. призвело до розколу країни «Вранішньої свіжості» на дві частини по 38-й паралелі. Там вибухнула громадянська війна. На засіданні Ради Безпеки ООН у липні 1950 р. було прийнято рішення про перетворення американських окупаційних військ у південній частині півострова на «війська ООН». Радянський представник, не скориставшись правом «вето», залишив зал засідань. Прорахунок дипломатів швидко дався взнаки. Під блакитним прапором ООН проти Північної Кореї виступили війська ще 15 держав. Війна перестала бути громадянською. Це — одна з версій початку бойових дій у міжнародному конфлікті.

Тож зрозуміло, чому радянські льотчики таємно, під чужими іменами, в чужих мундирах літали на винищувачах з китайськими розпізнавальними знаками. Й гинули, про що їхні рідні дізнавалися лише з секретної пошти.

Кожедуб відбирав людей особисто, здебільше тих, хто мав уже бойовий досвід і досконало володів новітніми реактивними винищувачами «Міг-15». Були це 30-річні льотчики з підмосковної авіабази «Кубинка». Перед групою стояло завдання: прикрити небо Північної Кореї від американської авіації і захистити на далеких підступах кордони Радянського Союзу. Базувалася вона на китайських аеродромах Андунь, Мигоу та ін.

Перші зустрічі в повітрі ворогуючих сторін були не на користь радянських винищувачів. А що Москва суворо заборонила самому Кожедубові підійматися у небо, він повів у бій свою групу. Противник почав зазнавати втрат, зростала кількість збитих «літаючих фортець», винищувачів «Сейф», Ф-86 та інших американських літаків. Західні газети назвали радянський «Міг-15» «корейським сюрпризом».

Корейська війна дала змогу насамперед виявити співвідношення сил західних держав і Радянського Союзу. І хоч би як оцінювали аналітики її дипломатичні й економічні наслідки, перевага радянських льотчиків у небі Кореї була цілком очевидною.

Помер І. Кожедуб 8 серпня 1991 р. Похований на Новодівичому кладовищі у Москві.

У Китаї і досі пам'ятають про нашого славного земляка і хлопців з України, Росії, Казахстану, Білорусі, які під іменами китайських добровольців билися з «імперіалістичним агресором» у 1950—1953 рр.

Сьогодні, коли багато історичних подій тлумачаться поновому, вперше входять у наш інтелектуальний обіг свіжовіднайдені документи, не відмовляймося від духовної спадщини, хоч би якою вона не була складною і суперечливою. Іван Кожедуб жив і діяв у радянський час, вірою і правдою служив своєму народові, захищаючи його від ворогів, зміцнював могутність військово-повітряних сил країни.

Виховуючи нині молодих захисників незалежної України, ми не маємо права забувати імена тих, хто може бути прикладом для нас з вами.

СОФІЯ РУСОВА

Однією з найвизначніших постатей українського патріотичного руху, талановитим педагогом-просвітителем, вченим із світовим ім'ям була Софія Федорівна Русова.

Народилася вона 18 лютого 1856 р. в с. Олешня на Чернігівщині в родинному маєтку Ліндфорсів. Батько Софії — Федір Ліндфорс, швед за походженням, тривалий час перебував на російській військовій службі в Сибіру, де виконував обов'язки ад'ютанта генерал-губернатора Омська Жерве, чарівна донька якого — Ганна Жерве — згодом стала його дружиною. Після народження сина Олександра і доньки Марії полковник Ліндфорс вийшов у відставку і оселився з родиною у мальовничому маєтку на Чернігівщині. Софія була п'ятою дитиною в сім'ї (сестра Наталка і брат Володимир померли в дитинстві), і на неї спрямовували любов і турботу старші Ліндфорси. У сім'ї панувала французька мова, виховання дітей відповідало кращим традиціям просвітительства XVIII ст. Але великий вплив на формування світогляду юної Софії мало українське оточення олешнівського маєтку — простори рідної Чернігівщини, народні співи і свята.

1865 р. сім'я Ліндфорсів переїжджає до Києва. Софія навчається у Фундуклеївській жіночій гімназії, яку 1870-го закінчує із золотою медаллю. У Києві Софія і Марія потрапляють у середовище українських інтелігентів-просвітителів,

зокрема родини Лисенків-Старицьких. Пізніше Софія Федорівна згадувала: «...з цим знайомством у наше родинне життя вперше вступив свідомий український елемент».

Сестри Ліндфорс відвідують збори Київської громади, спілкуються з П. Чубинським, М. Старицьким, М. Лисенком, М. Драгомановим. Їхнє духовне життя не розходиться з громадським. 1871 р. вони заснували у Києві перший дитячий садок. У 1872—1873 рр. у їхньому будинку відбулись прем'єри українських музичних вистав М. Лисенка «Чорноморський побут» і «Різдвяна ніч».

У цей час Софія знайомиться з Олександром Русовим (1847—1915) — громадським діячем, земським статистиком, етнографом. Він «перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив українською мовою і без довгих промов та роз'яснень збудив у мене ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа»,— писала Софія Федорівна у «Моїх споминах» (видрукувані у збірнику «За сто літ», 1928).

1874 р. Русов і Софія Ліндфорс переїжджають до Петербурга, де вінчаються 30 серпня в церкві св. Симеона. Цікавим є той факт, що весільним подарунком подружжю Русових була композиція М. Лисенка «Золоті ключі», написана композитором на теми народних пісень.

Беручи активну участь у роботі українського земляцтва в Петербурзі, Русови плідно працюють над підготовкою до друку повного тексту «Кобзаря» Т. Шевченка, а 1876-го видають його у Празі. Повернувшись влітку того ж року на батьківщину, О. Русов продовжує займатися земською статистикою, а Софія засновує першу в Чернігові громадську бібліотеку. 1879 р. Русови купують невеличке господарство під Борзною (на Чернігівщині), і тут проводять просвітницьку роботу серед населення. Крім того, Софія вчиться фельдшерства.

Громадська діяльність і прогресивні погляди Русової привернули увагу царських чиновників, і 1881 р. її було ув'язнено за зв'язки з російськими революційними колами. Відтоді вона постійно перебувала під пильним наглядом поліції. 20 років тяглися політичні переслідування, вона переходила з однієї тюрми до іншої, з тюрми — під поліцейський нагляд і знову до тюрми, витримала 15 обшуків. У тюрмі Русова почала писати («Дети тюрьмы» і «Дунька Криворучка» були видрукувані в «Одесском вестнике»). На вимогу адміністрації Русовим доводилося постійно переїжджати, але повсюди вони брали активну участь у громадському житті.

Софія Федорівна відкривала неофіційні дитячі садки (у Чернігові, Харкові, Херсоні, Полтаві), друкувалася в періодичній пресі. Була почесним членом Харківського товариства грамотності, членом київської і чернігівської «Просвіти».

Педагогічний талант Русової повною мірою розкрився в її вчительській практиці й теоретично-методологічних працях. З 1909 р. вона викладала на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фребелівському педагогічному інституті в Києві. С. Русова разом із Г. Шерстюком * заснувала й редагувала педагогічний журнал «Світло», що виходив українською мовою в Києві у 1910—1914 рр. і був присвячений питанням шкільного, позашкільного та сімейного виховання, висвітлював проблеми української культури і науки.

У серпні 1917 р. на пропозицію генерального секретаря з народної освіти Української Народної Республіки І. Стешенка Русова очолила відділ дошкільної і позашкільної освіти, брала участь у створенні програми розвитку національної школи, сприяла активізації процесу дерусифікації шкіл і впровадженню курсів українознавства. Вона особисто складала підручники з географії і французької мови, популярні історико-географічні нариси для самоосвіти. Серед них: «Братства в Юго-Западной Руси», «Братья Гракхи», «Днепр и Приднепровье», «Как болгары добыли себе свободу», «Чехія та її національне відродження», «Швейцарія, вільна народна республіка» та «Український буквар», який уклала за підручником О. Потебні. 1921 р. почала читати лекції з педагогіки в Українському університеті в Кам'янці-Подільському.

Теоретичний доробок Софії Русової сприяв виробленню концепції дошкільного й позашкільного виховання на засадах багатовікової культурної спадщини українського народу. Розроблені нею методи виховання та навчання знайшли відображення у працях: «Дошкільне виховання», «Методика початкової географії», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Роль жінки в дошкільному вихованні», «Дещо про дефективних дітей», «Моральні завдання сучасної школи».

На жаль, педагогічна діяльність Русової на Батьківщині обірвалася із закриттям Українського університету. Встановлення більшовицької влади змусило Русову емігрувати в

---

* Шерстюк Григорій Пилипович (1882—1911) — український видавець. Засновник першого педагогічного видавництва «Український учитель».

грудні 1921 р. з радянської України за кордон. Але й там не залишила викладацької та громадської роботи. З 1922 р. вона — професор Української господарської академії в Подебрадах, з 1923-го — професор педагогіки Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі.

В еміграції бере активну участь у жіночому русі, очолює Всесвітній союз українок, співробітничає в журналі «Жіноча доля».

Саме життя і діяльність Русової стверджували право жінок на рівність у суспільстві, їхню здатність займатися політикою і виробництвом, розв'язувати наукові й культурні проблеми нарівні з чоловіками. Русова присвятила славетним жінкам України свої монографії «Малорусские женщины XV—XVII вв.» (1904) та «Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети» (1934). Вони містять біографії Наталії Кобринської, Уляни Кравченко, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Христі Алчевської, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Олександри Єфименко та ін.

Перу Русової належать біографічні нариси українською і російською мовами про видатних діячів української та світової історії, зокрема: «Биография Гарибальди, освободителя Италии», «Біографія Г. Ф. Квітки-Основ'яненка», «Божа іскра. Оповідання про Рафаеля», «Странник Григорий Сковорода», «Тарас Григорович Шевченко, український народний поет», «М. П. Драгоманов, його життя і твори».

Софія Русова прожила довге, важке, але щасливе життя, залишивши по собі добру пам'ять у серцях співвітчизників в Україні та за її межами. Померла вона 5 лютого 1940 р. у Празі, до останніх днів проповідуючи ідеї гуманізму та просвітительства.

Її сини — Михайло і Юрій Русови — також залишили помітний слід в українському громадському та науковому житті. Михайло — як політичний діяч (він один із засновників Революційної української партії); Юрій — як вчений-біолог, іхтіолог, автор близько 30 наукових праць.

Нещодавно відновлено «Союз українок», однією з фундаторок якого на початку 20-х рр. була Русова. 1990-го ця організація влаштувала першу наукову конференцію, присвячену її пам'яті. На Батьківщину ім'я Софії Русової почало повертатися лише кілька років тому. З нагоди 135-річчя від дня народження у с. Олешня встановлено меморіальну дошку. Близько до серця сприймаються слова, вирізьблені на камені нащадками: «Світло душі твоєї засяяло у рідній Олешні і світить всій Україні в її невпинному поступі до волі, до відродження».

ПАНАС САКСАГАНСЬКИЙ

Артистична сім'я Тобілевичів — явище виключне: Іван (по сцені — Карпенко-Карий) — ширше відомий як драматург, Микола (Садовський), Панас (Саксаганський) та Марія (Садовська-Барілотті). Це були першорядні артисти в повному розумінні слова, і не тільки драматичні актори, а й прекрасні співаки.

Разом і на чолі з М. Кропивницьким, з геніальною актрисою М. Заньковецькою брати Тобілевичі створили справді народний, демократичний український театр. Формально це була одна з багатьох мандрівних труп, фактично — цілісне ідейно-естетичне явище.

Поряд з видатними корифеями в театрі працювали актори Любов Ліницька, Ганна Борисоглібська, Федір Левицький. Одним із визначних артистів театру був Іван Мар'яненко. З ним зв'язані початки сценічної роботи Гната Юри, Амвросія Бучми, Бориса Романицького, Марії Литвиненко-Вольгемут. Перейнявши всі кращі, передові традиції театральної школи, закладені братами Тобілевичами, вони підняли українське театральне мистецтво на новий, вищий, ідейно-художній щабель.

Панас Карпович Тобілевич (Саксаганський) народився 15 травня 1859 р. в с. Кам'яно-Костувате, що розмістилося в широких степах Херсонщини (тепер Миколаївська обл.). Батько Карпо Тобілевич служив управителем поміщицького маєтку. Він був людиною цікавої вдачі, прекрасний оповідач і жартівник. Минуть роки, і батьківські розповіді про дворянство, про шукачів скарбів вдало використає син Іван (Карпенко-Карий) у своїх кращих п'єсах «Мартин Боруля» і «Сто тисяч». Мати Докія була з родини Садовських. Молодий парубок Карпо Тобілевич зібрав гроші й викупив майбутню дружину з кріпацтва. Під час служби у пана Золотницького вельможі завжди брали її в театр, де вона стояла в ложі за кріслами і за необхідністю виконувала їхні розпорядження. Це дало дівчині змогу познайомитися з життям театру. Згодом, уже своїм дітям, розповідала напам'ять популярні п'єси, співала арії, народні пісні, декламувала монологи.

На шостому році життя батьки віддають наймолодшого сина Панаса до Бобринецької повітової школи, три класи якої хлопець закінчив успішно. Здобувши початкову освіту,

майбутній артист вступив до німецької школи в Єлисаветграді (тепер Кіровоград), а потім навчався в земській вищій реальній школі. Там Саксаганський потрапив в оточення людей, що наполегливо шукали шляхи формування свого характеру і світогляду.

Єлисаветград того періоду був одним із центрів культурного життя Південної України, зокрема театрального. Тут виступали відомі артисти: Правдін, Самойлов, Савіна, Єрмолова, Андреєв-Бурлака і знаменитий трагік, неперевершений виконавець ролі Отелло, задушевний приятель Т. Шевченка Айра Олдрідж. Творчість цих видатних митців вплинула на юного П. Саксаганського, викликала інтерес до театру. Він бере участь в аматорському драматичному гуртку, репетитором якого був М. Кропивницький, а всіма справами керував його брат — Іван Карпенко-Карий. З цього часу почалася довголітня дружба П. Саксаганського з М. Кропивницьким.

Подальше життя Панаса складалося по-різному. Війна з Туреччиною розворушила патріотичні почуття молоді. На початку 1878 р., не порадившись з батьком, він вступає до запасного батальйону, звідки його направили в Одеську військову школу. Про майже шестирічне навчання у школі П. Саксаганський детально розповів у своїх мемуарах. Але й у військовій шинелі він залишився артистом, не минав нагоди подивитися спектакль приїжджої трупи або послухати концерт чи взяти безпосередню участь в аматорському драматичному гуртку.

За час перебування в армії П. Саксаганський встиг розчаруватися у військовій службі, залишив думку про вступ до військової академії. У серпні 1883 р. він зустрівся в Одесі з М. Кропивницьким, який запропонував йому виступити в ролі приятеля Гордія (яку написав саме для нього) у спектаклі «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» театральної трупи, очолюваної М. Старицьким.

Два місяці необхідно було Саксаганському, щоб подолати сумніви щодо вирішення своєї подальшої долі. Він залишає військову службу і вступає до трупи М. Старицького. Так розпочалася його діяльність професійного актора.

Перші роки роботи на сцені були для Саксаганського важкими. Але наполегливо працюючи над собою, вивчаючи історію мистецтва, тісно спілкуючись з Кропивницьким, Карпенком-Карим, Садовським, він зміг подолати невдачі й труднощі. Згодом, набувши певного досвіду, глибше розумів природу акторської творчості й міцніше утверджувався на грунті театрального мистецтва.

Наприкінці 1889 р. в трупі Старицького сталося непорозуміння, і з неї мусили вийти Карпенко-Карий, Саксаганський, їхня сестра Марія Садовська, її чоловік Д. Барілотті та ін. Карпенко-Карий і Саксаганський створюють четверту на той час театральну трупу під назвою «Товариство російсько-малоросійських артистів під орудою П. К. Саксаганського»; в подальшому назва її неодноразово змінювалась.

Трупа швидко здобула популярність в Україні, а наступними роками — в культурних центрах Росії, особливо Москві та Петербурзі.

На шляху українських театрів було багато перешкод. Не обминуло це й трупу Саксаганського. Але, незважаючи на утиски й переслідування з боку уряду, вона розвивалася, зростала, зміцнювалася, спираючись на підтримку передових письменників, художників, театральних діячів.

У березні 1898 р. трупи Садовського і Саксаганського об'єдналися в «Товариство малоросійських артистів під орудою П. К. Саксаганського і М. К. Садовського». А через два роки в Єлисаветграді відбулося об'єднання всіх корифеїв в одну трупу під назвою «Малоросійська трупа М. Л. Кропивницького під орудою П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької». Згодом неодноразово мінялася назва, а також склад трупи.

Наприкінці 1909 р. в Миколаєві відбувся прощальний вечір Панаса Саксаганського. Відтоді він займається літературною діяльністю. 1910 р. написав п'єсу «Лицеміри», а наступного року переробив твір французьких письменників Луї Шатріана й Еміля Еркмана «Друг Фріц», назвавши його «Приятелі».

Протягом 1915—1916 рр. Саксаганський знову працює в трупі, яка створюється в Києві під назвою «Товариство українських артистів під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського». Її репертуар складався з п'єс Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Тулака-Артемовського, Карпенка-Карого, Кропивницького, Старицького та інших українських драматургів.

1918 р. П. Саксаганський — директор і головний режисер Народного театру. В цьому, а також в інших театрах м. Києва він продовжує і активну акторську діяльність.

На чотири роки Саксаганський був старший за оперу «Запорожець за Дунаєм» і на сорок років молодший за «Наталку Полтавку» — ці два дивовижні твори супроводжували його все життя. В них він уперше виходив на сцену в постановах драматичного гуртка, в них грав востаннє, прощаючись зі сценою. Всього П. Саксаганський виконав понад 70 ролей.

Численні спогади очевидців, від рядових глядачів до видатних діячів культури, відзначають, що П. Саксаганський — геніальний майстер сценічного мистецтва, найяскравіший представник славної когорти корифеїв українського театру. Іскристий гумор і лірика, романтичний пафос і їдкий сарказм — усе це було однаково притаманно артистові. Він був противником шаржу й карикатури на сцені, завжди прагнув дати реалістичну, життєво правдиву картину, зобразити типовий характер у типових ситуаціях та обставинах і разом з цим створити цілком індивідуальний, неповторний сценічний образ.

М. Рильський, бачивши П. Саксаганського в найрізноманітніших ролях, у передмові до однієї з книжок про артиста писав, що «...він потрясав серця в трагічних ролях Гната Голого («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Франца Моора («Розбійники» Шіллера), Тараса і Бондаря («Бондарівна» Карпенка-Карого), примушував від серця сміятися з добродушного Солопія Черевика («Сорочинський ярмарок» Гоголя), обурювався — крізь «видимий світові сміх» — з підлості Печериці («Крути, та не перекручуй» Старицького) або писаря («Бурлака» Карпенка-Карого), з паскудства Голохвостого («За двома зайцями» Старицького), широкими мазками малював такі неподібні один до одного образи Івана Барильчинка («Суєта» Карпенка-Карого), Карася («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Возного й Виборного («Наталка Полтавка»), Кабиці («Чорноморці» Лисенка), дяка Шкарпівського («Чумаки» Карпенка-Карого) та ін. і ніде не переступав межі художності, ніде не знижувався до «загравання» з публікою, до зовнішніх ефектів, які порушували б «логіку образу»...»

Значне місце в творчій біографії Саксаганського поряд з акторською працею займала режисура. Вона не далася просто, а була наслідком копіткої, тяжкої школи самовиучки, що забрала, за його власним свідченням, багато молодої енергії, часто-густо марно витрачених сил.

У режисерській діяльності П. Саксаганського порівняно з його попередниками й сучасниками на українській сцені яскраво простежується нове явище — свідома настанова на студійно-лабораторну сценічну працю, зокрема в роботі з театральною молоддю. І. Мар'яненко, який протягом тривалого часу був поруч із ним, свідчить, що «як режисер Саксаганський працював з акторами зовсім не так, як інші корифеї. Він являв зразок дисципліни й чіткості... Знав не тільки п'єсу в цілому — сюжетний розвиток, тематичні куски, взаємини персонажів тощо, він заздалегідь опрацьовував найменші інтонації та пластичні нюанси кожної ролі, а на репетиціях силою своєї блискучої акторської майстерності переконував акторів і примушував їх точно копіювати те, що він показував. Вистави П. К. Саксаганського завжди були реалістичними, з точно зафіксованими мізансценами, з прекрасним акторським ансамблем, над яким домінував сам Панас Карпович».

Поряд з акторською та режисерською діяльністю Саксаганський виступає з лекціями, пише ряд статей з театрознавства, робить вдалі спроби теоретичного узагальнення досвіду українського театру, працює над мемуарами.

Так, 1932 р. виходить його перша книга під назвою «Театр і життя», 1937-го — друга: «Моя робота над роллю», 1938 — «Із майбутнього українського театру». В книгах «До театральної молоді», «До молодих режисерів» Панас Саксаганський передає свій багатющий досвід творчій молоді.

Протягом багатьох десятиріч Тобілевичі, в тому числі й Панас Саксаганський, становили славу і гордість української сцени, своєю акторською майстерністю захоплювали широкі народні маси. Їхнє мистецтво полонило таких вимогливих поціновачів театру, як А. Чехов, Л. Толстой, М. Страхов, І. Рєпін, П. Чайковський, М. Єрмолова, К. Станіславський, В. Немирович-Данченко, та багатьох інших.

1911 р. у листі до видатного вченого, академіка Агатангела Кримського К. Станіславський писав: «Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський, блискуча плеяда митців української сцени, увійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва і нічим не поступаються славнозвісному Щепкіну, Мочалову, Соловцеву, Недєліну. Той, хто бачив гру українських артистів, збереже світлу пам'ять на все життя». В. І. Немирович-Данченко відзначив: «Якщо талант визначних артистів можна порівняти з алмазом, то талант П. К. Саксаганського — шліфований алмаз, це чистої води брильянт. Артист колосальної правди».

Творчість П. Саксаганського була відзначена високими урядовими нагородами, йому присвоєно почесні звання народного артиста України та народного артиста СРСР. Про життя і діяльність геніального актора написано безліч статей і книг.

Помер Панас Карпович Саксаганський на 81-му році життя 17 вересня 1940 р. Похований на Байковому кладовищі.

...Саксагань — маленька річка. Не відразу знайдеш на географічній карті. У її водах змішується безкрая синь пів-

денного неба й зелене буяння степових просторів, а багата рудою криворізька земля надає червоного відтінку.

Ось від цієї річки, що протікає по його рідних степах, він і взяв своє прізвище — співуче і ніжне.

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

Оглядаючи українську прозу, І. Франко в статті «З останніх десятиліть XIX ст.» (1901) зазначав, що «Василь Стефаник — найбільший талант, який появився у нас від часу Шевченка». Слід відзначити, що на друге місце в поезії після Шевченка І. Франко ставив Лесю Українку.

Уже перша збірка новел Стефаника принесла йому загальне визнання як письменника-новатора, одного із реформаторів вітчизняної прози, за висловом І. Франка, «абсолютного пана форми». Створений ним тип новели не має аналогів в українській літературі.

На жаль, життя і творчість В. Стефаника в радянський час вивчалися епізодично. У 1949—1954 рр. лише раз було видано повне зібрання творів письменника у трьох томах, яке давно стало бібліографічною рідкістю. Серед наукових досліджень передовсім слід назвати глибоку, написану з великою пошаною до письменника та його літературної спадщини книгу М. Грицюти «Художній світ В. Стефаника» (К., 1982).

Прагнення краще пізнати історію української культури посилило інтерес до особистості письменника. 1991 р. в Івано-Франківську відбулася конференція «Василь Стефаник і українська культура», яка дала початок новому етапові вивчення його життя і творчості.

Василь Семенович Стефаник народився 14 травня 1871 р. в с. Русів на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.) в сім'ї заможного селянина. Дитинство минуло в атмосфері важкої хліборобської праці. Великий вплив на формування особистості майбутнього письменника справила мати. Від неї він успадкував чуйність, вразливість, гуманність, захоплення природою, народними піснями. 1895 р. у листі до друга В. Морачевського Стефаник писав, що «у мене іншої любові нема, як до матері».

За порадою місцевого поміщика П. Теодоровича Семен Стефаник віддає свого старшого сина в науку. Спочатку посилає його до Русівської, а потім Снятинської початкової школи. Остання, де з погордою ставились до селянських дітей, залишила в хлопця неприємні спогади. Після початкової школи він 1883 р. вступає до польської гімназії в Коломиї, де йому довелося пережити ще більші приниження й образи з боку вчителів та учнів з панських родин.

Під час навчання в Коломиї Стефаник починає співробітничати в друкованих органах Галицької радикальної партії. За громадсько-політичну діяльність 1890 р. його виключили з гімназії, і він продовжив навчання у Дрогобичі. Там стає одним з активних членів таємного гуртка української гімназіальної молоді, спілкується з М. Павликом, а 1891 р. відвідує Нагуєвичі, де знайомиться з Іваном Франком, з яким «ціле життя» мав найдружніші стосунки.

Після закінчення гімназії Стефаник, виконуючи волю батька, вступає 1892 р. на медичний факультет Краківського університету. Проте цікавиться він не так медициною, як літературним і громадським життям. У Кракові існувало товариство студентів-українців «Академічна громада». Більшість його членів належала до Галицької радикальної партії. До них приєднався і Стефаник. Він знайомиться з відомими представниками польської творчої інтелігенції, зокрема Вацлавом Морачевським — талановитим лікарем, хіміком і водночас блискучим літературним критиком, мистецтвознавцем. Саме йому належить першість у популяризації творів Стефаника серед громадськості. Він перекладав їх, писав про нього статті. Стефаник зближується і з польськими письменниками Станіславом Пшибишевським, Владиславом Орканом, Станіславом Виспянським, Яном Каспровичем, Казімежем Тетмайєром.

Формуванню Стефаника-художника сприяв, насамперед, «Кобзар» Т. Шевченка, з яким він познайомився ще під час навчання в Коломийській гімназії. Шевченко був для нього найвищим авторитетом, ідеалом громадянської мужності. Таке ставлення до поета ми бачимо в листах письменника, в його промові на Шевченківському вечорі, що відбувся в Коломиї 1901 р.

Безсумнівним є також факт впливу на Стефаника як «сільського» письменника творчості М. Вовчка та Ю. Федьковича. Проте чи не найулюбленішим письменником-сучасником був для Стефаника І. Франко. Не випадково в автобіографічному творі «Серце» він писав, що Франко поставив його «малим наслідником своїм».

З російських письменників на формування ідейно-естетичних засад Стефаника, за його ж словами, мав великий вплив Гліб Успенський. Його, як знавця душі та життя російського селянина, уважно вивчав він у юнацькі роки. Із спога-

дів сучасників відомо, що твори Успенського Стефаник зачитував своїм друзям.

Але його захоплення творчістю названих чи неназваних осіб могло стати лише одним із чинників формування світогляду. Безпосередньо до творчої праці залучив його шкільний товариш Лесь Мартович, який сам сміливо взявся за перо і з участю Стефаника написав оповідання «Нечитальник» (1888) і «Лумера» (близько 1889). Пізніше доля надовго розвела їх — один опинився в Кракові, другий — у Чернівцях.

Початком літературної діяльності Стефаника можна вважати його статті в друкованих органах Радикальної партії «Народ» і «Хлібороб», як-от: «Жолудки наших робітних людей і читальні», «Віче хлопів мазурських у Кракові», «Мужики і вистава», «Книжка за мужицький харч». Основну увагу в них письменник приділяє критиці народовців, які того ж 1890 р., коли почала свою діяльність Радикальна партія та її преса, проголосили так звану «нову еру», тобто пішли на відкритий союз з австрійським урядом і польською шляхтою.

Уже в перших працях Стефаника проглядає майбутня манера письма: слово переважно надається безпосереднім учасникам подій з мінімумом авторських коментарів. Ось як він викладає думки селянина з Русова: «Наші учені-русини гадають, що ми не вміємо робити коло землі, і вічно нам клепчуть за гній, за управу збіжа... Нам коби землі дали, а ми би самі землю добре обробили...»

Осуд, гостре висміювання фальшивого народолюбства галицької інтелігенції стали однією з основних тем Стефаника-публіциста. Уже тут визначився особливий інтерес до проблеми зв'язку інтелігенції з народом. Пізніше, в другій половині 90-х рр., ця тема займе важливе місце в його листах та статтях. Радикальний рух у Галичині стимулював пошуки певною частиною західноукраїнських письменників героя-інтелігента, що мав би повести селянство до кращого життя. Але Стефаник не взявся слідом за іншими «кувати» позитивних героїв. У листі до Ольги Кобилянської в листопаді 1898 р. він писав: «Я не люблю руської інтелігенції... Не можна любити то, що вродилося тому п'ятдесят років і є маленьке, та до того миршаве...

Я люблю мужиків за їх тисячолітню тяжку історію, за культуру, що витворила з них людей, котрі смерті не бояться. За тото, що вони є, хоть пройшли над ними бурі світові і повалили народи і культури. Є що любити і до кого прихилитися. За них я буду писати і для них».

Ці слова віддзеркалюють життєве і творче кредо письменника. Навіть до радикального руху, в якому певний час активно брав участь, згодом поставився критично: «Кидали ми класику у скриньку та йшли «нечитальника» (тобто селянина.— *Авт.*) навертати. Не навернули ми його, а самі повилітали з гімназії. Тепер ми ковтаємо хто теологію святу, хто медицину, а «нечитальники» вилітають у Бразілію».

Перша збірка новел В. Стефаника «Синя книжечка» вийшла у світ наприкінці весни 1899 р. у Чернівцях, наступного року друга — «Камінний хрест», а ще через рік — «Дорога». Після цих публікацій у сучасників склалося враження, ніби самобутність, зрілість прийшли до Стефаника відразу. Леся Українка відзначала, що з перших кроків його дуже прихильно прийняла критика і публіка, а І. Франко вважав його «митцем з вродженим талантом». Між тим у Стефаника був складний і досить довгий шлях пошуків. Один з друзів щиро радив йому: «Не пиши так, бо вмреш». З великою відповідальністю шукав письменник кожне слово, інтонацію тощо.

У новелах, що ввійшли до перших збірок, Стефаник виступає як «поет мужицької розпуки», за висловом Марка Черемшини. Всі найболючіші проблеми тогочасного галицького села знайшли там трагічне втілення: обезземелення, зубожіння, постійні нестатки і як наслідок — хвороби та смерть дітей, матерів, одинока, злиденна старість, нарешті масова еміграція селян до Америки й Канади, яку мав змогу Стефаник бачити у Кракові, страшна біда селянських родин — рекрутчина, пияцтво і злодійство. Всі ці явища набули в Галичині своєї специфіки. Наприклад, пролетаризація в місцевих умовах означала здебільшого не перетворення селянина на робітника, як, скажімо, в промислово розвинутих країнах, а безпросвітнє наймитське животіння чи еміграцію.

Перед такою перспективою стає і герой новели «Синя книжечка», яка відкрила першу збірку й дала їй назву. Коли селянин Антін продає все господарство, війт видає йому синю книжечку (документ на зразок паспорта для селян, що йшли на заробітки). За висловом Стефаника, «Синя книжечка» — «така малесенька трагедія усіх хлопів на світі».

В українській літературі ніхто до нього та й після нього не приділяв стільки уваги темі самітньої старості, трагедії забутої, полишеної на саму себе людини, в якої життя уже позаду, а попереду тільки чекання кінця. Старість у її тісному зв'язку із стосунками батьків і дітей письменник зачіпає мало не в кожній новелі. Серед них: «Діти», «Вістуни», «Ангел», «Сама-самісінька», «Осінь» та ін.

В. Стефаник не мав заздалегідь обдуманого наміру всебічно змальовувати трагедію сучасного йому села і селянської родини, подати щось на зразок мужицької «Людської комедії». Великий гуманіст писав тоді, коли не міг не писати, коли біль за людину ставав таким сильним, що його треба було вилити в художньому творі, повідати світові ті історії, «яких так багато діється по селах, що вони, як опирі, кров випивають».

Була ще одна тема, якої не міг поминути Василь Стефаник,— еміграція галицького селянства до Америки, яка саме в другій половині 90-х рр. XIX ст. набула масового характеру. Краків став перевалочним пунктом, звідки емігранти залізницею їхали до Німеччини, а далі плили океаном до Америки. Стефаник часто ходив на вокзал і увіч бачив жахливі поневіряння земляків, за його висловом, «море сліз, пекло ціле, муки». Свої враження він втілив у творі «Камінний хрест», який одразу ж після опублікування був високо оцінений громадськістю. Ольга Кобилянська писала в листі до Стефаника від 4 червня 1889 р.: «Страшно сильно пишете Ви. Так, якби-сте витесували потужною рукою пам'ятник для свого народу».

Під час 1-ї світової війни однією з провідних тем у творчості письменника стала війна. Він пише новели «Вона — земля», «Діточа пригода», «Марія» та інші, в яких змальовує воєнні страхіття.

У 1918—1919 рр., після захоплення західноукраїнських земель Польщею, Румунією та Чехословаччиною, рідне Стефаникове Покуття опинилося в складі Польщі. Її уряд провадив політику штучного уповільнення промислового розвитку українських земель, що мали стати аграрним додатком до розвинутіших центральних регіонів. Посилюється економічний, соціальний, національний гніт. Забороняється українська мова, закриваються школи, переслідується прогресивна інтелігенція.

Незважаючи на репресії, демократична інтелігенція виступила на захист гнобленого українського народу. Ще більше активізувалася громадська й літературна діяльність письменників старшого покоління — В. Стефаника, Марка Черемшини, О. Маковія, що були близькими друзями, однодумцями, патріотами рідного краю. Загострення земельного питання, нелегке життя селян знайшли відображення у новелах останньої збірки творів В. Стефаника «Земля» (1926).

До самої смерті 7 грудня 1936 р. він жив у Русові, у батьківській хаті. Його дружина Ольга, дочка священика із сусіднього с. Стецева, рано померла, залишивши трьох синів. Жилося йому нелегко, письменницька праця не приносила великого прибутку, тому доводилося орати, сіяти, жати. До того ж багато часу забирала громадська діяльність. Протягом кількох років Стефаника обирали депутатом до польського сейму. Він старанно відвідував засідання, але серед депутатів вславився тим, що жодного разу не виступив із промовою.

Політична боротьба не приваблювала письменника, тим більше що до діяльності польського сейму ставився скептично. Свої надії пов'язував з ідеєю возз'єднання всіх українських земель в одній державі.

В останній період творчості, що був не дуже плідним щодо кількості написаних творів, відбулися значні якісні зміни в художній палітрі майстра. Від змалювання народних страждань письменник перейшов до возвеличення народу, його національної самосвідомості, людської гідності.

До останніх днів життя В. Стефаник підтримував дружні стосунки з митрополитом А. Шептицьким, якому передав частину свого особистого архіву, з письменником, близьким другом Денисом Лук'яновичем, одним з перших дослідників його творчості, професором Львівського університету Михайлом Рудницьким, відомою художницею Оленою Кульчицькою та багатьма іншими представниками західноукраїнської інтелігенції.

1941 р. в с. Русові було відкрито Літературно-меморіальний музей В. Стефаника, директором якого тривалий час був молодший син письменника — Кирило, а 1971 р. на території музею встановлено пам'ятник.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

Арешт Михайла Ялового знаменував собою початок кінця.

Далі не буде ніяких літературних дискусій, ніяких полемічних статей, один за одним підуть у небуття молоді й гарні хлопці, які дадуть назву тому, що згодом нарекли «розстріляним відродженням».

Володимир Сосюра у своєму романі «Третя рота» напише: «За арештом Ялового пролунав постріл з браунінга, яким Микола Хвильовий розбив собі череп, і його геніальний мозок криваво розбризкав стіну його кімнати, де він творив, клянусь серцем, тільки з любові до свого народу».

З передсмертної записки Хвильового: «За генерацію Ялового відповідаю перш за все я. Микола Хвильовий...» Пане-

гірики на честь комунізму, соціалістичного будівництва, комуністичної партії — його остання спроба захистити тих, хто ще живий, ще творить. Безнадійна спроба. Мабуть, на той час у нього уже не залишилось ніяких ілюзій щодо комуністичної системи, яка запанувала в Україні, і щодо ідеології, яка перемогла. Й оті моторошні «Хай живе...» — останній порух мужньої душі, що навіть в останню свою хвилину не мала права на правду, моторошна передсмертна гримаса «характерника», як назвав Хвильового Володимир Коряк, гримаса страшного болю, відчаю. Більшого він уже не міг зробити для своїх друзів. «За генерацію... відповідаю я. Микола Хвильовий».

Перед тим він пережив відлучення від свого дітища — Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). 1927 р. з метою врятування ВАПЛІТЕ його і Ялового було виключено з її членів. Конфісковано і знищено журнал «ВАПЛІТЕ» з другою частиною роману «Вальдшнепи». В листі до редакції газети «Комуніст» він зрікся всіх своїх поглядів, практично відрікся від самого себе. І ось останнє багаття, в якому горить його незакінчений, неймовірно широко розрекламований роман «Комсомольці». Про це ми вже ніколи, очевидно, не дізнаємось. Булгаков помилився: рукописи горять і згоряють назавжди: «знищив — значить уже знайшов у собі силу зробити те, що я сьогодні роблю...» (передсмертний лист до пасербиці Любові Уманцевої).

Навколо його смерті було влаштовано чорний шабаш. Одного за одним викликали в партійні органи друзів, українських письменників, змушуючи їх кидати слова осуду й зневаги на могилу того, кого любили, шанували. «І ще я пам'ятаю,— пише Володимир Сосюра,— сонячний день, хвіртку двору будинку «Слово», біля якої стояли Досвітній і Епік.

Я чимось був дуже обурений, а вони лагідно мене заспокоювали, казали, що все добре, а над ними, молодими, стрункими й красивими, смерть із тьми вже замахнулась своєю гострою і безпощадною косою... А може, й знали, бо за ними вже ходили її двоногі тіні...»

Під час відзначення 100-річчя від дня народження Миколи Хвильового, либонь, чи не найголовнішим питанням, довкола якого точилися запальні дискусії, було: вірив чи не вірив цей видатний український письменник у комуністичну ідею, був чи не був він націоналістом. З часом, очевидно, актуальність цих питань втратить гостроту, й на Хвильового почнуть дивитися в контексті його часу, шукатимуть у ньому і його творчості золотих зерен безцінного інтелектуального й духовного досвіду, який є набутком світової цивілізації.

Микола Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) — найвидатніший представник так званого українського «розстріляного відродження» 20-х рр. Це була група молодих українських письменників, які щиро повірили в революційні та комуністичні ідеали. За даними анкетного опитування, у бібліотеках, робітничих клубах та будинках-читальнях Хвильовий мав більше читачів, ніж будь-який інший письменник його покоління. Юрій Смолич зазначав, що тогочасні письменники сприймали Миколу Хвильового як найстаршого і найавторитетнішого літератора й усі хотіли писати, як він. Коли 1925 р. 32-літній Микола Хвильовий починав друкувати статті, де викладав свої ідеї про шлях розвитку літератури й сформулював культурну платформу національного комунізму в Україні, це мало серед українських літераторів ефект появи Лютера.

Микола Хвильовий народився 13 грудня 1893 р. в с. Тростянець Охтирського повіту Харківської губернії (тепер Сумська обл.) в сім'ї вчителя з народницькими симпатіями. Його «університети» були короткими — всього 4 класи Охтирської гімназії. За участь в українському революційному гуртку Микола змушений був залишити навчання без атестата й почав працювати робітником у господарстві місцевого поміщика, ведучи революційну пропаганду серед селян. 16—17 років юнак знайомиться з творами «класиків» революційної російської думки (Успенського, Добролюбова, Бєлінського та ін.). Зрештою доля приводить його на Донбас, де він працює в різних місцях, одночасно беручи активну участь в роботі марксистських гуртків. Відтак Хвильового призивають на військову службу й посилають на фронти 1-ї світової війни. «Три роки походів, голодування, справжнього жаху, якого я описати не ризикну, три роки Голгофи в квадраті на далеких полях Галичини, в Карпатах, у Румунії і т. д. і т. д.— і все це теж що-небудь значить»,— писав він у листі до Миколи Зерова.

Хвильовий був радикалом, пережив еволюцію, як і боротьбисти, брав участь у повстанні проти Петлюри. 1919 р. вступив до більшовицької партії. Належав до пролетарської літературної організації «Гарт». З публікацією 1923 р. збірки оповідань «Сині етюди» одразу приходить гучне визнання. Становище в українській літературі було надзвичайно складним. Спілка пролетарських письменників України «Гарт» під керівництвом Василя Еллана-Блакитного, прагнучи впливати на робітників, звужувала значення письменницької праці до прикладних ідеологічних завдань, хоч і намагалася зберегти систему художніх цінностей. Посестра

«Гарту» — спілка українських селянських письменників «Плуг» на чолі з Сергієм Пилипенком — ставила собі завданням виховувати селянство в більшовицькому дусі. І Блакитний, і Пилипенко були боротьбистами, тобто членами української радикальної групи, яка 1918 р. відкололася від партії українських соціалістів-революціонерів і 1920-го пішла на союз з більшовиками. Потрібно відзначити, що під час оголошення 1923 р. українізації колишні боротьбисти Блакитний, Пилипенко, Шумський займали ключові посади в офіційному культурному житті радянської України.

Але існувала принципова різниця між Пилипенком, який вважав, що самі робітники й селяни повинні бути творцями нової культури, і Василем Елланом-Блакитним, котрий 1924 р. зробив спробу організувати пролетарську академію української літератури, куди б увійшли найталановитіші комуністичні літератори, здатні залучити маси до участі в літературному процесі й, зберігши високі зразки творчості, піднести українську пролетарську літературу до всесоюзного, ба навіть світового рівня.

Спроба Блакитного не вдалася, бо 1924 р. «Плуг» і «Гарт» посварилися через різне ставлення до Всеукраїнської асоціації пролетарських письменників (ВУАПП) — фактично української філії суперортодоксальної Російської асоціації пролетарських письменників (Дем'ян Бєдний, Леопольд Авербах та ін.). Блакитний виступив проти ВУАПП, вважаючи, що створення української філії російської (чи всесоюзної) організації є порушенням принципів суверенітету окремих літературних організацій у різних республіках. Коли ж Пилипенко демонстративно оголосив федеративні зв'язки з ВУАППом, розгорнулася кампанія звинувачень «Гарту» в націоналізмі. Це протистояння найвпливовіших літературних об'єднань носило принциповий характер, бо найважливішою проблемою, що стояла тоді перед письменниками, була якість українського культурного процесу та його залежність чи незалежність від російської моделі.

Хвильовий представив свої літературні ідеї в серії статей, написаних для газети «Культура і побут»,— щотижневого додатку до «Вісті ВУЦВК». Перші дві з них вийшли також як окремі памфлети: «Камо грядеши» («Куди йдемо», 1925) та «Думки проти течії» (1926). Третя стаття з'явилася лише в газетному варіанті під назвою «Апологети писаризму» (1926). А остання — «Україна чи Малоросія» без скорочень побачила світ щойно 1990 р.

Хвильовий ідентифікував масовизм Пилипенка з традиційним провінціалізмом «Просвіти». По-більшовицькому він

шукав ворожу класову базу для свого опонента і знайшов її в куркулі, який нібито загрожував селянізацією українській культурі, знижував її до рівня комнезамів та профспілок.

Центральною проблемою для Хвильового було виховання кваліфікованих письменників, здатних написати читабельні книжки, створити українське мистецтво, яке б зайняло належне місце серед розвинутих культур Заходу. Постановка питання Європи чи Просвіти фактично означало: культура чи халтура? Безсмертні цінності психологічної Європи чи псевдоромантична графоманія? Тут у нього не було сумнівів: перед українськими письменниками лише один шлях шліфування свого ремесла — опанування європейської культури.

Другу найважливішу ідею Хвильовий визначив гаслом: «Геть від Москви!» Слід зауважити, що він ніколи не був націоналістом у звичайному сенсі, бо залишався прибічником Радянського Союзу. Одначе «Союз усе-таки залишається Союзом, і Україна є самостійна одиниця». Для Хвильового самостійність України і самостійність Росії в єдиному Радянському Союзі означали, що обидві культури мають розвиватися окремими й незалежними один від одного шляхами. Продовжуючи цю думку, він писав у статті «Апологети писаризму»:

«Отже, оскільки наша література стає нарешті на свій власний шлях розвитку, поскільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс.

У всякому разі не на російську. Це рішуче й без всяких заперечень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на російське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами у віках як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки, ми як представники молодої нації скоріше відчуваємо, скоріше виллємо ці ідеї у відповідні образи. Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми».

Через місяць після публікації цих рядків Сталін у відомому листі до Кагановича та інших членів ЦК КП(б)У звинуватив тодішнього наркома освіти УСРР Олександра Шумського в небаченні того, що Хвильовий представляє «темний бік українізації» і стоїть в опозиції до Росії взагалі, до ро-

сійської культури і до найвищого досягнення російської культури — ленінізму.

Сталін просто пересмикував думки Хвильового, який, звичайно ж, не вважав безвартісною російську культуру. Більше того, героя свого незакінченого роману «Вальдшнепи» він назвав Дмитром Карамазовим. Але, як кожен національно свідомий і не зовсім безграмотний українець, добре розумів, що духовні, культурні й політичні стосунки України і Росії будувалися на нерівності й остання традиційно ставилась до України як до Малоросії чи Хохляндії, а до української мови — як до «язичія». В нещодавно опублікованому творі «Україна чи Малоросія» Хвильовий блискуче ілюстрував цю думку цитатою листа Максима Горького українському письменникові Олексію Слісаренку (друкується мовою оригіналу): «Уважаемый Алексей Макарович, я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие «языком», но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия».

На думку Хвильового, прийняти модель культурного розвитку від такого «старшого брата», як Горький (і не лише він), означало б культурне поневолення українського народу. Йому було абсолютно ясно, що його духовне розкріпачення, створення українською культурою світових цінностей можливе тільки при її остаточному звільненні від російської культурної моделі.

Третьою ідеєю Хвильового був азіатський ренесанс: українці, як народ європейський, збагачений досвідом колоніального поневолення (в цьому унікальність його історії), здатний не лише приймати європейські культурні цінності, а й передавати їх у всесвітньому революційному процесі колоніальним народам Сходу, тобто очолити азіатський ренесанс, не менш блискучий, ніж відродження європейської культури початку нової доби.

Свою четверту ідею — романтичного вітаїзму (від лат. vita — життя) — він протиставив ультраортодоксальній графоманії самосвятих пролетарських письменників, які оспівували героїчних робітників, трактори, комбайни й проклинали поганих монахів. За Хвильовим, пролетарське мистецтво має пережити всі фази буржуазного — позитивізм, романтизм, реалізм та ін. Для нього, ветерана громадянської війни (на відміну від тих, хто ці роки присвятив визвольним змаганням), революція — святе діло, бо відкриває необмежені можливості створення нового життя, нового побуту, нового світу. Тож цьому часові потрібно мистецтво, яке б віддзеркалювало романтику сучасних ідеалів,— «романтичний вітаїзм».

Хоч ідеї ці, як бачимо, вирізнялися насамперед естетичною спрямованістю, вони були звинувачені на політичному грунті. А якщо й мали «націоналістичне» забарвлення, то лише тому, що Хвильовий беззастережно повірив офіційній ідеології, нібито в СРСР українці нарешті зажили вільно й можуть самостійно шукати свій шлях у будівництві «прекрасного комуністичного суспільства».

Після листа Сталіна розгорнулася кампанія проти «хвильовизму», як націоналістичного ухилу від генеральної лінії ленінської партії. Хвильовий ще залишався активним учасником літературного життя аж до початку 30-х рр., але в його творах чимдалі виразніше проступали ознаки роздвоєності, розчарування в комуністичних ідеалах. У незакінченій повісті «Вальдшнепи» він устами героїні так пояснює свою світоглядну кризу:

«Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, потрапивши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло і що його Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється собі на звичайного «собирателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка».

У передмові до посмертного збірника поезій Еллана-Блакитного він напише: «Бо й справді: громадянська війна скінчилася. Комунар (ясніше лірик) не зрушив «бетонносвітові підпори».

Після ліквідації ВАПЛІТЕ Хвильовий працює в українському альманаху-місячнику «Літературний ярмарок» — справжньому літературно-мистецькому інтелектуальному ринку в найкращому значенні слова й останньому ортодоксальному журналі, який прагнув захистити хоча б рештки самодіяльності української комуністичної культури і мав підтримку з боку тодішнього лідера українського національного відродження — наркома освіти Миколи Скрипника.

Разом із самоліквідацією «Пролетфронту» наприкінці 1930 р. літературна кар'єра Хвильового закінчилася. Він ще

дожив до голоду 1933-го. Поїхавши навесні в село, увіч побачив, що сталося. Повернувшись до Харкова, звертався до різних керівників з проханням якось допомогти. Безуспішно. І зрозумів: голод зроблено навмисно, він штучний, організований тією партією, якій він поставив на службу своє життя й талант.

Хвильовий знав, що приречений. Українське культурне відродження захлинулося в крові. Із 259 письменників, чиї твори публікувалися 1930 р. українською мовою в УСРР, близько 200 зазнали репресій за сталінських часів. Було розстріляно школи українських літературознавців, мовознавців, філософів, знищено цілу епоху в історії української культури, цілий культурний космос. І навіть з мертвим та забороненим Хвильовим комуністична пропаганда ще довго воювала, оббріхуючи й перекручуючи творчість і життя цього талановитого письменника.

Важко відбувалася реабілітація М. Хвильового уже в наш час. І це не випадково, бо він — буремний дух «розстріляного відродження», «таємна птиця українського ренесансу» з могутніми крилами, що зуміла здолати час і простір. Без вивчення його поглядів неможливо повною мірою зрозуміти причин і наслідків тієї трагедії, яку пережила Україна, рушивши за «комуністичним привидом», повіривши у привабливі гасла рівності й братерства. На землю України найбільше зло прийшло під виглядом великого добра.

ПАВЛО ТИЧИНА

У XX ст. українська поезія сягнула світових вершин. Цим вона завдячує значною мірою творчому доробкові Павла Тичини — поета могутнього таланту, виняткової своєрідності, новатора, який відкривав нові шляхи в поезії.

Народився він 27 січня 1891 р. в с. Піски (тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.) в родині сільського дяка. Батько Григорій, шанована в громаді людина, вчив селян та їхніх дітей грамоти. Мати Марія також була письменною. В сім'ї виховувалося 13 дітей. Незважаючи на матеріальну скруту, росли вони добрими й порядними, батьки прищеплювали їм любов до рідного краю, народних традицій, культури, мови й пісні.

У 1898—1899 рр. Павло навчається в початковій земській школі, потім — у Чернігівській бурсі, одночасно співає в Троїцькому хорі, заробляючи собі на життя. 1906 р. помер батько, й на плечі юнака лягло ще більше турбот.

1907 р. він вступає до Чернігівської духовної семінарії, де знайомиться із забороненою літературою, бере участь у протестах, бунтах семінаристів проти тяжких умов їхнього життя. Поринає у поетичну творчість, надсилає свої вірші до редакцій періодичних видань. Значний вплив на формування П. Тичини як поета мали О. Олесь, М. Вороний та М. Коцюбинський. Навчаючись у Чернігові, молодий поет відвідував «літературні суботи» М. Коцюбинського. Там він прочитав свій вірш «Розкажи, розкажи мені, поле...». Перший же його вірш — «Синє небо закрилося» датований 1906 р., а перший друкований — «Ви знаєте, як липа шелестить...» — 1912-м. Опублікував його львівський «Літературно-науковий вісник». Там-таки, на «суботах», П. Тичина знайомиться з революційно настроєною молоддю — Ю. Коцюбинським, В. Примаковим, зближується і з В. Елланським (Блакитним).

1913 р. він вступає на економічний відділ Київського комерційного інституту; пише вірші, поступово вливаючись в літературно-мистецькі кола Києва. Співробітничає в газеті «Рада», журналі «Світло». З початком 1-ї світової війни якийсь час працює в статистичному бюро Чернігівського земства. Відтак продовжує навчання в Києві, одночасно виконуючи обов'язки помічника хормейстера в театрі М. Садовського. Тут, у Києві, його й застали події 1917 р. В атмосфері державного відродження України він завершив свою першу збірку віршів «Сонячні кларнети», яка вийшла наступного, 1918 р. Вона стала значною подією в українській літературі, засвідчивши появу оригінального, самобутнього таланту з власним поетичним стилем. Пройнята гармонією ритмомелодики й позбавлена партійно-ідеологічного впливу, ця книга відтворювала в народно-пісенній традиції процес відродження України.

В умовах революції, терору, голоду, руїни П. Тичина залишається незалежним українським поетом. 1920 р. виходять його збірки «Замість сонетів і октав», «Плуг». Здійснюється друге видання «Сонячних кларнетів». 1921 р. побачила світ книга «В космічному оркестрі». Тоді ж поет розпочинає головний твір свого життя — поему (чи віршовану трагедію) «Сковорода». Він працює у видавництві, редакціях періодичних видань, хоровій капелі при бібліотеці ім. М. Гоголя в Києві, подорожує, ширше знайомиться з творчістю діячів української культури. «Весь 1919 рік у мене пройшов з Шевченком»,— занотував П. Тичина у своєму щоденнику. 1920 р. поет мандрує разом з капелою К. Стеценка по Правобережній Україні. «Перебування весь час на

людях, у невідомих мені місцях,— писав П. Тичина,— спостерігання мистецької натури композитора Кирила Стеценка; знайомство з композитором Миколою Леонтовичем у Тульчині, ознайомлення (там же) з місцями діяльності декабристів — усе це було дуже корисним для мене: все це доброю, золотою вагою осіло в моїй душі».

У квітні 1923 р. П. Тичина з допомогою В. Еллана-Блакитного переїздить до Харкова — тогочасної столиці радянської України. Є свідчення, що саме завдяки цьому він уник арешту. В Харкові з головою поринає в громадське й літературне життя. 1923 р. він — співредактор народженого політикою «українізації» журналу «Червоний шлях»; вступає до спілки пролетарських письменників, яку очолював В. Еллан-Блакитний. 1927-го стає членом Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Ця організація, на чолі з М. Хвильовим, що виникла під час національного відродження, відіграла визначну роль у розбудові культури, зростанні свідомості українського народу, відсічі російському великодержавному шовінізмові. П. Тичина вірить у конституційну суверенність радянської України в складі СРСР і багато робить для становлення української радянської літератури, музичного й театрального мистецтва, дружби народів. Збірки «Плуг» (1920), «Вітер з України» (1924) виводять його в лави провідних радянських поетів. Разом з тим П. Тичина продовжує відчувати себе незалежним поетом. Окремі твори (зокрема, «Чистила мати картоплю», 1926 р.) не відповідали його новому статусові. За це, а також за належність до ВАПЛІТЕ П. Тичину гостро критикували, звинувачуючи в «буржуазному націоналізмі», у протягуванні «націоналістичного дурману в літературу». Відкинувши ці нападки, поет на якийсь час замовк, а на базікання зловмисників, що нібито йому настав кінець, відповідав у листі до літературознавця М. Могилянського: «...для них кінець, а для мене тільки початок. Я стільки нового зараз знаю (не вичитаного, ні!), що, може, вчетверо окріп».

У 20-х рр. П. Тичина плідно працював як перекладач творів вірменських та грузинських поетів. Публікує і переклади з російської, білоруської літератур. Разом з іншими письменниками він побував у Білорусі, Вірменії, Москві, Ленінграді, а також за рубежем — у Чехословаччині, Німеччині, Франції, Туреччині. 1926 р. входить до складу Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, 1929-го обирається дійсним членом Всеукраїнської Академії наук.

Суспільно-політичні умови, в яких жило й працювало покоління, що до нього належав П. Тичина, були складними,

трагічними. Тоталітарний режим посилював тиск на всі сфери життя, особливо на освіту, науку, культуру. Він підминав під себе непокірних, задобрював одних, нещадно карав інших. Масові розстріли й самогубства ставали нормою суспільного буття. Нейтрального місця «під сонцем» не було. В умовах тотального антиукраїнського терору П. Тичина «перебудовується», пише й видає низку «партійно витриманих» книг поезій, що засвідчують його капітуляцію перед насильством. Символом упокорення української літератури сталінізмові стали збірка «Чернігів» (1931) і особливо вірш «Партія веде», опублікований українською мовою в газеті «Правда» (21 листопада 1933 р.), а також однойменна збірка, що вийшла 1934 р. За ними з'явилася низка інших збірок, написаних хоч майстерно, але в дусі апології сталінізму, з позицій офіційного одописця: «Чуття єдиної родини», «Пісня молодості» (1938), «Сталь і ніжність» (1941). Завдання радянської літератури П. Тичина бачить у тому, щоб виховувати мільйони людей «глибоко, партійно, інтернаціонально».

У 1936—1939 рр. П. Тичина очолював Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. 1938 р. обирається депутатом Верховної Ради УРСР. Уряд не шкодує нагород талановитому поетові. 1939 р. він удостоюється ордена Леніна, 1941-го — ордена Трудового Червоного Прапора. Того ж року П. Тичина стає лауреатом Сталінської премії (за збірку «Чуття єдиної родини»).

З перших днів війни він своєю громадсько-політичною і літературною діяльністю активно допомагає українському та іншим народам СРСР у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Разом з О. Довженком, В. Сосюрою, І. Панчем, О. Корнійчуком, В. Василевською входить до Всеслов'янського комітету. Перебуваючи з 1941 по 1943 р. в Уфі, плідно працює як поет, науковець. Багато робить для зміцнення українсько-башкирських культурних взаємин.

У 1943—1948 рр. П. Тичина — міністр освіти УРСР. Під час війни відбулася подія, що остаточно визначила напрям подальшого життєвого шляху поета: в травні 1944-го політбюро ЦК ВКП(б) приймає його до партії. Не багатьох приймали до ВКП(б) на політбюро... Така увага була наслідком посилення «партійної витриманості» в творчості П. Тичини, який опублікував ряд поетичних збірок на патріотично-оборонну тематику: «Перемагать і жить», «Тебе ми знищим — чорт з тобою» (1942), «День настане» (1943).

У тому ж партійному дусі творить поет і в повоєнний період. Попри свою зайнятість на державних посадах (спочат-

ку міністра освіти, а потім — голови Верховної Ради УРСР), П. Тичина багато часу віддає літературі, поезії. В 40—60-і рр. виходять його збірки «Живи, живи, красуйся!», «І рости, і діяти» (1949), «Могутність нам дана» (1953), «На Переяславській Раді» (1954), «Ми — свідомість людства» (1957), «Дружбою ми здружені» (1958), «До молоді мій чистий голос» (1959), «Батьківщині могутній», «Зростай, пречудовий світе» (1960), «Комунізму далі видні» (1961), «Тополі арфи гнуть» (1963), «Срібної ночі» (1964) та ін. Йому належать численні переклади з російської, білоруської, вірменської, німецької, польської, болгарської, китайської, турецької та інших мов. Значним внеском у філологічну науку є праці П. Тичини про творчість Т. Шевченка, О. Пушкіна, Я. Купали, М. Гафурі, К. Хетагурова, Х. Ботева. Його поетична й громадсько-державна діяльність відзначається новими урядовими нагородами, преміями. П. Тичина часто репрезентує українську літературу, поезію, культуру за рубежем. Вірші, статті й виступи виходять російською, болгарською, корейською, литовською, таджицькою, башкирською, чувашською, латиською, грузинською та іншими мовами. З липня 1947 р. П. Тичина — член-кореспондент Болгарської академії наук.

Середина 50-х рр. позначена в історії СРСР і радянської України, зокрема, початком десталінізації закостенілого суспільства. Розпочалася так звана «хрущовська відлига». Пожвавилось суспільно-культурне життя. Прийшла в рух інтелігенція. В республіці розгорнулася нова хвиля національно-культурного піднесення — мала «українізація».

Літературне відродження кінця 50 — початку 60-х рр., по суті, не торкнулося творчості П. Тичини. Не повіривши у хрущовську десталінізацію, він залишився на позиціях сталінізму. Навіть виступив з осудом «шестидесятників». Мотиви величі комуністичної партії, сталінської «дружби народів», звеличання «героїнь соціалістичної праці» колгоспних ланів і нового вождя — М. Хрущова домінували в його творчості. Залишалися вони такими і в період брежнєвщини.

16 вересня 1967 р. П. Тичина після тяжкої і тривалої хвороби на сімдесят сьомому році життя помер. Похований на Байковому кладовищі.

«...Павло Тичина — дуже великий і надійний поетичний талант, що вже своїми першими збірками поезій «Сонячні кларнети», «Золотий гомін» був дуже помітною зіркою нашої нової літератури,— писав 1938 р. дослідник української культури Мирослав Семчишин.— Соняшність настроїв, міцні акорди віри в перемогу національних ідеалів — ось що було прикметою цих перших його віршів. Згодом Тичина перейшов зовсім служити більшовикам і почав писати похвальні (обов'язково!) вірші більшовицькій владі. З тієї хвилини він для українського письменства пропав». Це судження надто різке й несправедливе. П. Тичина залишався поетом у всі часи. Навіть у 40—60-і рр., на відміну від багатьох інших його сучасників, творчо згаслих і здеградованих на апологетику тоталітаризму й деспотизму, П. Тичина в ряді творів засвідчив живучість свого таланту. Підтвердженням цього є такі його речі, як поема «Похорон друга» (1942), окремі місця в посмертній збірці «У серці моїм» (1971) і передусім у філософській поемі «Сковорода», що залишилася у фрагментах, ряд поезій раніше не відомих широкому загалу й опублікованих у дванадцятитомнику творів поета, який вийшов у 1983—1990 рр.

Загалом творчість П. Тичини належить до вершинної української поезії XX ст. У його доробку знайшов свій вияв органічний синтез двох великих світових стилів — символізму XX ст. і барокко XVII ст. «Від першої і до останньої своїх книг П. Тичина може дивувати безмірністю своєї влади над фонічною стихією віршованого слова, своїм ритмічним чуттям і талантом музиканта-симфоніста...» — писав академік Л. Новиченко.

У містах і селах державно оновленої України ім'я видатного поета носять вулиці, школи, бібліотеки. Воно назавжди вкарбоване в історію української культури.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

Одного з найяскравіших представників української літератури XX ст. М. Рильського небезпідставно порівнювали з великим австрійським поетом Р.-М. Рільке. Але він знаний не тільки як видатний поет, а й як невтомний перекладач, відомий учений і громадський діяч, академік АН України, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії.

Народився М. Рильський 19 березня 1895 р. в Києві у сім'ї відомого українського вченого-етнографа й громадського діяча Тадея Рильського. Мати, проста селянка, походила з с. Романівки (тепер Житомирської обл.). Там минули дитячі Максимові літа. Це село на мальовничих берегах Унави він завжди згадуватиме з приємністю.

У Києві М. Рильський якийсь час жив у родині М. Лисенка. Саме тут, у колі видатних діячів української культу-

ри, формувалася його національна свідомість. Закінчивши гімназію, він 1915 р. вступив до Київського університету. Однак навчання перервала громадянська війна. Голод, холод, розруха змушували шукати засобів до існування. Про цей період свого життя М. Рильський писав: «А далі — і навчання в Київському університеті (спочатку на... медичному, потім на історико-філологічному факультеті), і місяць лютий 1917 року, і оманливе марево «безкровної революції», і неясні пориви, надії та мрії, і великий, суворий Жовтень, і вчителювання в сільській, а потім у міській школі, і літературна робота з піднесеннями й занепадами, і письменницькі суперечки та боротьба угруповань...»

Свій перший вірш «Прошак» М. Рильський написав, коли йому було 7 літ. «А там уже пішло й пішло,— згадував він у автобіографічних записках,— і «поеми», і «драми», і «трактати»... Так і залишився я людиною, що не може байдужно дивитись на білий несписаний папір...»

У грудні 1907 р. газета «Рада» надрукувала його вірш «Сон». Це був перший опублікований твір М. Рильського. А по кількох роках світ побачила перша збірка «На білих островах» (1910). Тоді юному поетові виповнилося лише п'ятнадцять. Наступна, вже зріла збірка М. Рильського «Під осінніми зорями», видана 1918 р. й перевидана у неповному обсязі 1926-го, засвідчила появу на літературному обрії України великого поета. Але повною мірою розкрилася сила його таланту в 20-х рр., коли одна за одною з'являються збірки «Синя далечінь» (1922), «Поеми», «Крізь бурю і сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Гомін і відгомін», «Де сходяться дороги» (1929). На них позначився вплив вершинної світової поезії, зокрема французької, а також творів таких видатних російських поетів, як О. Блок, І. Анненський, О. Пушкін. Широко використовував М. Рильський мотиви й образи античної міфології.

Хоч він, як і більшість прихильників неокласицизму, стояв над проблемами сьогодення — бурхливими подіями періоду національно-визвольних змагань і державного будівництва 1917—1920 рр. та радянізації суспільно-культурного процесу,— повністю ізолюватися від дійсності не міг. В окремих творах («На світі є співучий Лянгедок», «Чумаки», «Сашко») він не приховує свого обурення тією ідейно-політичною атмосферою, що панувала тоді в радянській Україні. Нелояльність М. Рильського до більшовицького режиму викликала гострі нападки на нього з боку останнього. Поетові дорікали за відірваність від реальності, за «білі острови» поезії, абстрактний романтизм, ідеалізм, книжність, називали апо-

літичним співцем «лісових ідилій» — як при його житті, так і довго ще після смерті.

Але тоталітаризм не обмежився самою критикою поета — 1931 р. М. Рильського було ув'язнено. Це стало переломним моментом у його житті. Щоб вижити і творити, він мусив постійно давати данину радянській владі. «Перебудову» поета засвідчив уже збірник «Знак терезів» (1932), яким проголошувалося активне сприйняття радянської дійсності. А далі були: «Пісня про Сталіна», збірки віршів «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1938), «Збір винограду» (1940). З часу ув'язнення М. Рильський видав понад 30 книг поезій і поем. Найвидатніші серед них: «За рідну землю» (1941), «Слово про рідну матір», «Світла зброя» (1942), «Жага» (1943), «Неопалима купина», «Мандрівка в молодість» (1944). У повоєнний період вийшли друком його нові книги поезій, публіцистичних творів, зокрема: «Чаша дружби» (1946), «Вірність» (1947), «Під зорями Кремля» (1953), «На оновленій землі» (1956), «Голосіївська осінь» (1959), «В затінку жайворонка» (1961).

Процес десталінізації в СРСР не зробив помітного впливу на поетичну творчість М. Рильського, як, зрештою, і більшості поетів старшого покоління. Однак активізував його публіцистичну діяльність, спрямовану на гуманізацію культурного життя в Україні, підтримку її національного відродження кінця 50-х — початку 60-х рр. У низці своїх літературознавчих і мистецтвознавчих статей початку 60-х рр. він обережно, досить тактовно, але наполегливо й переконливо захищав українську культуру і мову від великодержавного шовінізму.

М. Рильський досягнув вершин майстерності в галузі літературного перекладу. Йому належать досконалі переклади з польської класики («Пан Тадеуш» А. Міцкевича), з французької (твори Вольтера, Н. Буало, П. Корнеля, Ж. Расіна, В. Гюго), з англійської («Король Лір», «Дванадцята ніч» В. Шекспіра), з російської («Євгеній Онєгін», «Мідний вершник», «Бахчисарайський фонтан» О. Пушкіна). Відомі його переклади Крилова, Грибоєдова, Гоголя, Лермонтова, Некрасова, а також сучасних письменників. Він — автор перекладів багатьох лібретто українських і російських опер. Загалом у перекладацькому активі поета понад 50 книг. Це більша частина всього творчого доробку майстра слова. За переклад поеми «Пан Тадеуш» А. Міцкевича М. Рильський був відзначений Сталінською премією (1949). Його інтерпретація поеми і нині є гордістю українського перекладацького цеху.

Творчість М. Рильського тісно пов'язана з багатьма галузями українського мистецтва. На його тексти написано сотні музичних творів, у тому числі 7 опер, 20 кантат, ораторій, вокально-симфонічних сюїт, чимало романсів і пісень. До слова поета зверталися композитори Я. Степовий, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, К. Данькевич, П. Майборода, С. Людкевич, Ю. Мейтус, Г. Жуковський та ін. Поет-академік написав лібретто семи опер. Крім того, здійснив нову редакцію текстів опер М. Лисенка («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена»), С. Гулака-Артемовського («Запорожець за Дунаєм»), переклав українською мовою лібретто опер М. Глінки, П. Чайковського та ін.

У повоєнні роки вийшло чимало наукових праць М. Рильського, серед них — розвідки про видатних поетів, статті з історії, теорії літератури, етнографії, мистецтвознавства, мовознавства, а також грунтовні дослідження «Краса і велич народної творчості», «Українські думи та історичні пісні», «Природа і література», «Українська поезія дожовтневої пори», «Художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу», «Поезія Адама Міцкевича».

М. Рильський був не тільки визначним поетом і вченим, а й людиною щирої душі та доброго серця. У колі близьких друзів його звали «Максим Золоте Серце». Він любив, шанував і цінував дружбу, був чулим до чужого горя. В переліку того, що миле йому, М. Рильський першим називав «серце, для друзів одкрите». Його вірші, присвячені друзям,— своєрідний поетичний літопис дружби. Тут посвяти М. Зерову, О. Довженку, Остапу Вишні, Ю. Яновському, А. Малишку, В. Сосюрі, М. Стельмаху, П. Вороньку, А. Бучмі, І. Козловському, П. Тичині, М. Бажану, Л. Ревуцькому, О. Дейчу та багатьом іншим діячам культури.

Талант і погляди М. Рильського не вписувалися в рамки тоталітарного режиму, особливо в повоєнний період, коли в Україні порядкував Л. Каганович. І поетові не раз доводилося відступати. Тоді в його творчості з'являлися хвалебні пісні про Сталіна, оди Ленінові і навіть посвята В. Молотову. За життя і можливість творити він мусив платити данину... «Життя прожите у тумані»,— так говорив про себе М. Рильський.

24 липня 1964 р. його не стало. Відгукуючись на смерть М. Рильського, один з найвизначніших поетів української діаспори Є. Маланюк писав: «Максим Рильський — в нашу страшну, цинічно-підлу добу фактично був бранцем і закладником національної культури в лапах немилосердного ворога, який — кожної хвилини!— міг його не лише кинути до буцигарні з забороною «писати й малювати», а й просто «зліквідувати», змусивши перед тим пройти всі стадії морального душогубства: каяття, визнання «помилок», поганьблення друзів, праці й життя та, хоч і вимушеної, але завжди жахливої хули на власний Народ і власну Батьківщину». Називаючи М. Рильського «архімайстром нашої поезії, великим сеньйором нашої мистецької культури й людиною щедрого серця та виняткового особистого чару», Є. Маланюк разом з тим визначав його історичну роль як «закладника нашої культури й нашої духовності, роль, до якої він не був призначений і до якої, як уроджений поет, не був здібний...».

М. Рильський зробив великий внесок у розвиток української культури та мови. Його творчість — важливий чинник нинішнього національно-культурного відродження.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

Історія українського кіномистецтва багата на талановитих майстрів, до найвидатніших з-поміж них належить кінорежисер-новатор, письменник, художник Олександр Петрович Довженко.

Народився він 10 вересня 1894 р. у с. Сосниці (тепер райцентр Чернігівської обл.) у бідній козацько-селянській родині Петра Семеновича Довженка — сіяча, рибалки, перевізника на Десні. Навіки закарбувався він в уяві сина, немов пророк, великий і грізний, караючи словом осуду і гніву тих, хто полишив Україну на поталу окупантам. Як довідався згодом О. Довженко, 80-річний батько, вигнаний з дому, помер після побоїв фашистів і поневірянь у журбі та безнадії, проклинаючи Сталіна «за невміння правити й воювати». Мати, Одарка Єрмолаївна (дівоче прізвище Некрасова), донька ткача-художника, пережила чоловіка, але гіркота нещасливих літ («народжена для співу», мусила від світання до смеркання тяжко працювати на хліборобській ниві) забіліла їй коси на 30-му році життя. З 14 їхніх дітей досягли зрілого віку лише двоє — Олександр і Поліна (стала талановитим лікарем); решта померла від хвороб у дитинстві та юнацтві. І цей не реалізований родинний потенціал згодом розкрилиться сповна у самобутній творчості Олександра.

Босоноге дитинство на берегах сивої Десни, отой чарівний дивосвіт невмирущої гармонії він згадуватиме у віці

зрілому, переобтяжений болями і наругою, зведеною тоталітарним режимом до рівня державної політики.

Його шлях до кінематографічного Олімпу, до світової слави та визнання не килимом встелився. Були гнітючі роздуми й пошуки свого місця в житті, свого покликання. Закінчивши 1914 р. Глухівський вчительський інститут, Олександр викладає в Житомирському вище-початковому училищі фізику, природознавство, географію, історію, гімнастику. Взимку 1917-го одружується з колегою-вчителькою Варварою Семенівною Криловою. Восени вступає вільним слухачем на економічний факультет Київського комерційного інституту, а наступного року починає відвідувати лекції в Українській академії мистецтв. І поринає, уже за радянської доби, у вир громадського життя, працює в Київському губвідділі просвіти й мистецтва, виконує обов'язки комісара драматичного театру ім. Т. Шевченка. На початку 20-х рр. виїжджає на дипломатичну роботу до Польщі та Німеччини й навчається (протягом 1922 р.) живопису в Берлінському приватному художньому училищі у професора Е. Геккеля. 1923 р. повертається на батьківщину і влаштовується художником-ілюстратором у газеті «Вісті ВУЦВК» в Харкові, малює карикатури й політичні шаржі (виходили під псевдонімом «Сашко»). А з 1926 р. працює на Одеській кінофабриці.

У цей час Довженко захоплюється режисурою, часто відвідує спектаклі Харківського театру ім. І. Франка, цікавиться виставами В. Мейєрхольда та Л. Курбаса. Але статичність сцени не влаштовує його, він надає перевагу просторові екрана, грі світла й тіні, прагне розкрити свій внутрішній світ засобами кінематографічної символіки.

Режисерський дебют відбувся на тій-таки Одеській кінофабриці, де 1926 р. Довженко поставив короткометражні кінокомедії «Вася-реформатор» і «Ягідка кохання», а 1927-го — пригодницьку стрічку «Сумка дипкур'єра». В цьому фільмі він єдиний раз у житті виступив як актор, зігравши роль кочегара. Письменник Ю. Яновський писав 1927 р.: «Довженко знайшов те, чого шукав і чого не дали йому берлінська наука та перо журналіста. Він знайшов полотно, на якому постаті й образи, покладені пензлем, рухаються, живуть, ненавидять і кохають».

Уперше своєрідність обдарування Довженка-режисера розкрилася у стрічці «Звенигора» (1928) — епопеї про долю українського народу та події громадянської війни. Цей складний за задумом і незвичний за формою фільм, що його він, за власним визначенням, «не зробив, а проспівав, як птах», засвідчив появу в українському кінематографі режисера-новатора.

В Одесі Олександр знайомиться з відомою кіноактрисою Юлією Іполитівною Солнцевою, яка після його розлучення з В. Криловою стає дружиною і соратницею Довженка на все життя.

З 1929 р. він працює на Київській кінофабриці, де знімає кінострічку «Арсенал», яка принесла йому загальне визнання. В цьому фільмі метафоричність і романтична героїка поєдналися з сатиричним гротеском і політичною публіцистикою. Взагалі йому найкраще вдавалися лірико-епічні твори з повільним чергуванням мальовничих краєвидів-кадрів. Він був неперевершеним майстром композиції та освітлення. Вже в «Арсеналі» чітко виявилася його поетично-літературна манера — титри стрічки несли не так інформаційне, як емоційне навантаження. Відтоді О. Довженко ставив фільми лише за власним сценарієм.

Світову славу приніс йому фільм «Земля» (Київ, 1930), в якому філософськи узагальнююче відображено боротьбу за колективізацію в українському селі, оспівано буяння природи, що вічно оновлюється; тут і смерть і народження нового життя, кохання й праця. За своїм звучанням цей кінотвір наближається до української народної поезії та літературних творів Т. Шевченка. Отже, цією стрічкою Довженко відкрив світові Україну, душу її народу, коріння якого сягає в нетрі сивої давнини. «Землю» було визнано одним з 12 найкращих фільмів «усіх часів і народів».

Фільми О. Довженка «Іван» (1932) про будівництво Дніпрельстану, «Аероград» (1935) про більшовицькі перетворення на Далекому Сході й «Щорс» (1939) про боротьбу проти петлюрівських і німецько-австрійських військ виходять за межі офіційної пролетарсько-революційної тематики й сконцентровані на дослідженні людської душі, ідеї єдності людини з природою. Незважаючи на ідеологічну спрямованість, вони позначені свіжістю світосприйняття та пошуками історичної правди.

Творчість О. Довженка, що жив інтересами свого часу, віддзеркалювала прагнення широкого загалу до світлого майбутнього. Але був він людиною видатною, творцем-філософом, мислителем, який, уболіваючи за долю рідного краю, не міг спокійно дивитися на сталінську політику руйнування людських душ. О. Довженко зазначив у своєму «Щоденнику»: «Тимірязєв, Мічурін, Ушаков... Особливість великих людей полягає, очевидно, в тому, що вони, виконуючи історичне завдання своєї державної системи, переростали це завдання і таким чином вступали в конфлікт з системою». Власне, так сталося і з самим О. Довженком, який узявся розповісти засобами художнього фільму про перший період Великої Вітчизняної війни.

Перебуваючи у 1941—1942 рр. на фронті, він працює воєнним кореспондентом, пише статті, памфлети, новели, виступає по радіо, бере участь в антифашистських мітингах. Повернувшись у березні 1942 р. з Південно-Західного фронту, занотовує до «Щоденника»: «Війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство... І тема війни, отже, на довгі роки буде особливою для мистецтва».

Розпочинається робота над сценарієм кінострічки «Україна в огні» — твору, який за своєю масштабністю, глибиною і правдивістю зображення не мав рівних у тогочасній радянській літературі. Важко повірити, що цей сценарій був написаний за життя Сталіна і читав його сам диктатор.

А ось запис у Довженковому «Щоденнику» за 14 квітня 1942 р.: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах її історія, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним,— це Україна. Іншої такої країни на земній кулі нема. Де ж народжуватись і плодитися дезертирам, як не в нас? Де рости слабодухам і запроданцям, як не в нас?» Це були щирі слова очевидця, крик душі патріота. Багаторічні роздуми й спостереження лягли в основу його кіноповісті, завершеної восени 1943 р. Ознайомившись із сценарієм, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов похвалив його, порадив екранізувати і видати окремою книгою українською та російською мовами. Інакше зреагував на цей твір Сталін.

31 січня 1944 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) окремо розглядалося питання про кіноповість О. Довженка «Україна в огні». У своєму виступі Й. Сталін, піддавши цей твір нещадній критиці, бо в ньому, мовляв, «ревізується ленінізм, ревізується політика нашої партії з основних, корінних питань», звинуватив О. Довженка в намаганні відкинути колгоспний лад, який, за Й. Сталіним, «зміцнив Радянську державу як економічно, так і морально-політично», а також у тому, що О. Довженко, «не зупиняючись перед спотворенням історії України, паплюжить національну політику Радянської влади», що він не показав участі всіх народів у війні, і насамперед провідної ролі російського народу, а лише вихваляє український. Тим-то кіноповість «Україна в огні» є «антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості, платформою українського націоналізму, ворожого ленінізмові, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу».

О. Довженко з гіркотою і болем у серці сприйняв безпідставні звинувачення. «Товаришу мій Сталіне,— звертається

він до «вождя народів» на сторінках свого «Щоденника»,— якби ви були навіть богом, я й тоді не повірив би вам, що я — націоналіст, якого треба таврувати й тримати в чорному тілі. Якщо немає принципової ненависті й зневаги та недоброзичливості до жодного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні до гідності чи добробуту,— то невже любов до свого народу є націоналізм?.. Навіщо ви обернули моє життя на муку? Чому відібрали у мене радість? Розтоптали моє ім'я? Однак я прощаю вас. Буваючи вельми малим, прощаю вам малість вашу і зло, бо й ви недосконалі, хоч би як молилися вам люди. Бог є. Але ім'я йому — випадок».

Після розгрому Сталіним Довженка проти нього розгортається галаслива політична кампанія. Митця звинувачують в українському буржуазному націоналізмі, підриві підвалин партії та держави. 12 червня 1944 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову, в якій зазначається, що в творах українського письменника і кінорежисера О. Довженка, написаних останнім часом («Перемога» й «Україна в огні»), мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру. В цьому зв'язку ЦК КП(б)У ухвалив рекомендувати вилучити О. Довженка з членства у Всеслов'янському комітеті, Комітеті державних премій при Раднаркомі СРСР та зі складу редакції журналу «Україна» і звільнити від художнього керівництва Київською кіностудією. А 29 березня 1945 р. оргбюро ЦК КП(б)У приймає рішення про виведення О. Довженка зі складу республіканської комісії у справах встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Повсюди в Україні скликаються збори й наради, на яких паплюжать О. Довженка, називаючи мало не зрадником і ворогом українського народу.

Боротьба проти націоналізму та його речників у культурному середовищі України вимагала жертв, однією з яких і став О. Довженко. З нагоди річниці фатального для нього засідання політбюро ЦК ВКП(б) він записав до «Щоденника»: «Сьогодні роковина моєї смерті. 31 січня 1944 р. мене було привезено в Кремль... порубано на шмаття й окривавлені частини моєї душі розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго й мстивого, топтало і поганило мене... Я народився і жив для добра й любові... Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості».

Страшного лиха й морального спустошення завдала йому, геніальному митцеві, що «народився і жив для добра й любові», сталінська система, як, зрештою, і всьому українському народові, якого, мов журавлиний ключ у бурю, роз-

ганяли по Сибірах і Соловках, не даючи зміцнитися й утвердитись у національній свідомості. Цим болем Довженко був перейнятий до кінця життя. І хоч самого його, на щастя, обминули репресії та заслання, він, глибоко травмований, мусив залишити рідний край і оселитися в Москві. Там співробітничав у «Мосфільме»; з 1949 р. працював викладачем, а з 1955-го — професором Всесоюзного державного інституту кінематографії. «Що ви хочете сказати людям?» — таке запитання не раз ставив своїм студентам. Найкращою відповіддю, як і прикладом для них, було його творче життя. Мав і чималенький гурток учнів, який з гідністю іменувався «майстернею Довженка».

Плекаючи надію «зробити щось надзвичайно потрібне для людей», він на схилі небагатого на роки віку завзято працює над сценаріями «Повість полум'яних літ», «Зачарована Десна» й, затиснутий в лещата сталінського режиму, знемагаючи від стенокардії, випрошує-таки право на постановку свого єдиного по війні фільму «Мічурін» («Життя в цвіту»), який лише 1 січня 1949 р. вийшов на екрани. Скільки було задумано п'єс, драм, комедій, великих прозових творів, оповідань! Їм не судилося здійснитись. Восени 1954 р. Довженко занотовує до «Записної книжки»: «Я мислив образами, тому що художник. Се була творчість радісна, легка і, здавалося, бездонна. В мене крилата душа, і розум, і серце...». Але минали літа, і він «став мислити ідеями, завданнями, тематичними планами». Страхітлива машина тоталітаризму намагалася обернути волелюбну людину на раба, а душу поета — на «лакейську» й використати його світову славу в пропагандистських цілях.

Сумуючи в чужій стороні за далекою Україною, згадував він береги сивої Десни, роси на травах, зоряне небо. Знав, що ніколи більше не вирветься з Москви. Одного благав: «Коли помру од печалі, візьміть з грудей моїх серце і поховайте його в Україні, в рідній землі, десь над Дніпром».

25 листопада 1956 р. о 23.40 тромб зупинив це зболене серце великого митця, що не витримало наруги й зла. 28 листопада його поховали в Москві на Новодівичому кладовищі. Довженків заповіт не було виконано — навіть після смерті не пустили його в Україну.

Останні кінотвори О. Довженка «Поема про море», «Повість полум'яних літ» і «Зачарована Десна» екранізувала його дружина і асистент Юлія Солнцева.

Творчість О. Довженка, пронизана любов'ю до України та її народу, здобула безсмертя. І належить він не лише Україні, а й усьому світові, бо органічно поєднав національну культуру із загальнолюдською. Спадщину О. Довженка досліджують нині історики й теоретики кіномистецтва в багатьох країнах. Широта світобачення, самобутність драматургічної та режисерської манери, поетичність, емоційність, створення власної кінематографічної школи — все це поставило його в ряд найвидатніших митців українського і світового кіно.

1957 р. ім'ям О. Довженка було названо Київську студію художніх фільмів (тепер — Національна кіностудія ім. О. Довженка), при ній засновано музей, в якому зберігаються матеріали, пов'язані з творчістю митця (рукописи, фотографії, особисті речі тощо). На території студії 1964 р. встановлено пам'ятник О. Довженкові. На його батьківщині, в с. Сосниці, також створено меморіальний музей і встановлено пам'ятник. 1983 р. в Україні засновано кінематографічну премію імені О. Довженка.

1994 р. українська і світова громадськість відзначала 100-річчя від дня народження О. Довженка. Відбулися в Києві ретроспективні покази його фільмів, міжнародна конференція «Олександр Довженко і культура XX ст.», Міжнародний фестиваль аматорських фільмів «Сашко». З нагоди ювілею випущено медаль ЮНЕСКО. Трагічна доля цієї людини, великого митця XX ст., хвилює нові й нові покоління, а його дивовижний талант манить у невідомі світи творчої таїни.

АМВРОСІЙ БУЧМА

«У старовинному, багатому на історичні пам'ятки українському місті Львові в родині залізничника Максиміліана Бучми та його дружини Марії 14 березня 1891 року народилася дев'ята й остання дитина»,— так поетично розпочинав автобіографію народний артист, видатний діяч української культури А. Бучма. З притаманним йому оптимізмом, правдиво і щиро розповідав він про свій нелегкий життєвий шлях.

Кажуть, дитячі роки — найсвітліші в житті людини. Здебільшого вони визначають її долю, спосіб мислення, ставлення до навколишнього світу і бачення себе, свого місця у ньому.

Однак у житті малого Бронека, як називали тоді Амвросія, радісного було мало. Батько, сільський учитель, мусив залишити викладацьку роботу через свої надто демократичні погляди й працював стрілочником за мізерну платню, а згодом, після залізничної катастрофи й ув'язнення,— нічним сторожем. «З ранніх образів дитинства,— писав піз-

ніше А. Бучма,— на все життя закарбувалися в моїй пам'яті зігнута спина матері, ночви з чужою білизною, худі оголені руки, що миготіли серед мильної піни».

Постійне недоїдання і злидні призвели до того, що із дев'яти дітей у родині Бучми залишилося лише двоє — найстарша Ольга і найменший Бронек. Природна кмітливість, чіпка пам'ять і сила волі відкривали перед хлопцем широкі можливості для саморозвитку. Крадькома забавляючись батьковою скрипкою, він почав грати, що згодом дало змогу і в такій спосіб заробляти на життя. Батько навчив його малювати.

Після закінчення чотирикласного нормального училища хлопця віддали до єдиної у Львові української гімназії. Вчився він блискуче. Ось тільки поведінка не була зразковою. Давався взнаки природжений хист актора — володіючи мистецтвом перевтілення, А. Бучма створював карикатурні образи пихатого начальства й учителів. Урешті за ці «спектаклі» його виключили з гімназії. Хоч згодом він склав усі іспити екстерном, більше «чистою» наукою не займався. Розпочалося нелегке трудове життя — був муляром, наймитував, співав у хорах, грав у оркестрах (чи не на всіх інструментах), брав участь в аматорських виставах.

Подальший життєвий шлях А. Бучми визначила його сестра Ольга, здібна артистка й співачка. Її заходами він став 1905 р. хористом і танцюристом Львівського театру товариства «Руська бесіда» — одного з найвідоміших у Галичині і єдиного в усій Західній Україні, де ставились спектаклі рідною для корінного населення українською мовою. Оперети, драми й водевілі, опери, трагедії і комедії — все це вимагало від акторів не лише творчого універсалізму, а й величезного фізичного напруження і надзвичайної витривалості, а отже, наполегливої і завзятої праці над собою. «...Робота в театрі «Руської бесіди» тих часів була для мене великою і трудною школою акторської майстерності»,— згадував пізніше А. Бучма. Крім п'єс національних авторів — М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича, І. Франка, П. Мирного та інших і російських драматургів — Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького, театр ставив західноєвропейську класику: твори Ф. Шіллера, Г. Ібсена, К. Гуцкова, К. Гольдоні, Г. Гауптмана. З оперних вистав незмінний успіх мали «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Євгеній Онєгін», «Мадам Батерфляй», «Галька», «Кармен», «Травіата», «Казки Гофмана», «Фауст» та ін.

Очевидно, внаслідок восьмирічної плідної співпраці з такими на той час відомими акторами, як К. Рубчакова та

І. Рубчак, О. Левицька, В. Юрчак, склалося творче кредо А. Бучми, що вміщується у двох словах: праця і новаторство. Саме це принесло йому згодом популярність і визнання.

Глибокий слід у житті А. Бучми залишили 1-а світова війна й революційні події 1917 р. в Росії. З оголошенням загальної мобілізації до австро-угорської армії його викликали на призовну комісію. Але він, цивільна за вдачею людина, не хотів надягати військового мундира й воювати проти своїх же братів-українців. І лише загроза репресій проти сім'ї змусила його скоритися.

Жодна із війн зі своїми одвічними супутниками — горем і злигоднями ніколи не приводила до добра. Молодому А. Бучмі вона принесла безліч нещасть. З самого початку військової служби йому довелося зазнати карцера за те, що самовільно залишив казарму, аби обвінчатися з артисткою Пишинковою, російською підданою, яка, діставши в такий спосіб австрійське громадянство, врятувалася від арешту. Він змушений був стояти на варті біля камери, де перебував засуджений до страти за антивоєнні й русофільські настрої його двоюрідний брат Яцьо Бучма. На фронті А. Бучма був поранений, хворів холерою. Смерть чигала на нього в оточеному російськими військами голодному Перемишлі. В армії панувала атмосфера паличної дисципліни та зневажливого ставлення австрійських офіцерів до простих солдатів. Одного разу А. Бучма, не стерпівши принижень, ударив офіцера. За це його жорстоко побили й, закувавши в кайдани, кинули до каземату. За законами воєнного часу, бунтівникові загрожував розстріл. Він написав прощального листа матері. Але талант актора врятував його від смерті. Щоразу на допитах А. Бучма так уміло вдавав недоумкуватого солдата, що навіть медична експертиза не змогла виявити симуляцію.

Після цього він потрапив у штрафний батальйон, а згодом — у полон до росіян, де перебував до самої революції. І знову — митарства, рабська праця, приниження. В Донбасі возив штреками вагонетки, в Узбекистані брукував шляхи, потім був чорноробом на цукрових заводах, працював у сільському господарстві, складальником у друкарні, кельнером. Пізнавав життя, вивчав людей і мріяв про повернення до театру.

1919 р. А. Бучма вступає до Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка й одночасно працює актором у театрі М. Садовського. Але на третьому році навчання несподівано хворіє на цингу й повертається до Стрия. Там під опікою старенької матері одужує. 1919 р. стає одним з

організаторів «Нового Львівського театру», а 1920-го під час гастролів у Вінниці — одним із засновників і керівників Українського драматичного театру ім. І. Франка.

Про цей період у своєму житті А. Бучма писав: «Багато часу й сил віддавав я роботі у вінницькій ЧК. Через кілька місяців Вінницю захопили петлюрівці й білополяки. З групою товаришів я залишився в місті за завданням. Коли вночі прийшли мене заарештовувати, я через вікно вискочив у сад і втік з-під самого носа гайдамаків та пілсудчиків. З допомогою знайомого лікаря близько місяця переховувався в будинку для божевільних, намагаючись не виділятись, і працював за завданням. Події, напружена робота підірвали моє здоров'я. Після вигнання білополяків я був звільнений з органів ЧК й повністю віддався роботі в театрі».

Ця цікава сторінка біографії відомого українського актора й громадянина, на жаль, залишається не висвітленою в нашій літературі.

У 1923—1926 рр. А. Бучма працював у Києві в театрі «Березіль», яким керував Л. Курбас. Невдовзі там зібралися кращі артистичні сили України: І. Мар'яненко, Н. Ужвій, М. Крушельницький, Д. Антонович, В. Чистякова, О. Сердюк та інші талановиті актори, які шукали нових засобів сценічного мистецтва.

У «Автобіографії», написаній у 50-х рр., А. Бучма скупо розповідає про діяльність Л. Курбаса й театру, даючи їм, по суті, негативну оцінку. Навряд чи можна було в радянській Україні говорити про них інакше, залишаючись діючим актором. Його повагу до театру Л. Курбаса засвідчує хоча б той факт, що він віддав йому майже 10 кращих років свого акторського життя, створивши яскраві образи, в яких розкривалася самобутність таланту (Джіммі Хіггінс у п'єсі за однойменним романом А. Сінклера, Пузир у «Хазяїні» І. Карпенка-Карого, Лейба у «Гайдамаках» за Т. Шевченком, брат Жан у «Жакерії» за П. Меріме, Каляєв у «Пролозі» С. Бондарчука і Л. Курбаса, Аргіджі у п'єсі «Тетнулд» Ш. Дадіані та ін.).

Творчість А. Бучми відзначалася мистецтвом перевтілення, майстерністю й неповторністю. Він з однаковою досконалістю виконував гострокомедійні, драматичні й трагедійні ролі. Саме тут, у театрі «Березіль», був удостоєний звання заслуженого артиста України.

У 1926—1930 рр. А. Бучма працює тільки в кіно, знімається в багатьох фільмах, серед них «Нічний візник», «П'ять наречених», «Фата-Моргана», «Арсенал». Його першою великою роботою в кінематографі був образ Т. Шевченка в однойменному фільмі режисера П. Чардиніна.

1930 р. А. Бучма повертається на сцену «Березоля», який 1926-го перебрався до Харкова. Тут він створює один з найдосконаліших образів — Пузиря в комедії «Хазяїн» І. Карпенка-Карого. Разом з А. Бучмою у виставі брали участь такі талановиті актори, як І. Мар'яненко, В. Чистякова, Д. Антонович, М. Назарчук, Ф. Радчук та ін.

У період зміцнення тоталітарного режиму його творча співдружність з О. Корнійчуком, драматургія якого відповідала духові часу, давала змогу не лише вижити в умовах терору, а й навіть творити. Першою такою роботою А. Бучми був образ Гайдая у п'єсі «Загибель ескадри», поставленій 1933 р. у Харкові. Наступного року він працює над образом Кречета, а 1936-го грає роль Леніна («Правда» О. Корнійчука) на сцені Київського театру ім. І. Франка.

Наприкінці 30-х рр. А. Бучма створює один із найяскравіших сценічних образів — Задорожного у драмі І. Франка «Украдене щастя». Це збільшило інтерес до драматургічної творчості класика української літератури. Його твори з'являються на сценах багатьох театрів.

У 1941 р. громадськість України широко відзначала 50-річчя від дня народження А. Бучми — лауреата Державної премії СРСР, народного артиста України, професора Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. В театрі йшла вистава «Украдене щастя». Море квітів, безліч вітальних телеграм і поздоровлень... З нагоди ювілею демонструвалася нова робота артиста в кіно «Вітер зі Сходу» А. Роома...

Війна застала А. Бучму на гастролях у Москві. Він вирушає у Тамбов, виступає у госпіталях і військових частинах. В листопаді 1942 р., у найтяжчі для Сталінграда дні,— поїздка на фронт з творчою бригадою, нагородження бойовою медаллю «За оборону Сталінграда». Потім — Ташкент, праця в Узбецькому театрі ім. Мукімі.

З літа 1944 р. А. Бучма — головний режисер Київського театру ім. І. Франка, а в 1946—1948 рр.— художній керівник Київської кіностудії художніх фільмів. Одночасно займається громадською діяльністю, обирається депутатом Київської міськради, бере участь у створенні Українського театрального товариства, в роботі численних журі оглядів художньої самодіяльності, виступає в пресі. Здійснив 25 режисерських робіт у театрі, кіно і на телебаченні.

У воєнні роки він знявся у фільмах «Іван Грозний» С. Ейзенштейна та «Нескорені» М. Донського, а в повоєнні — у кінострічках «В далекому плаванні» В. Брауна і «Подвиг розвідника» Б. Барнета.

Найвизначнішою роботою А. Бучми на сцені в повоєнні роки був образ Макара Діброви в однойменній п'єсі О. Корнійчука. «Від першої появи на сцені й до останнього слова Діброва-Бучма тримає в напруженні глядачів, примушує їх ділити з ним радість і горе, хвилює, викликає глибокі почуття... Це — відтворений з великою людяною теплотою один з кращих образів у радянському театрі»,— писала газета «Радянське мистецтво» 4 березня 1953 р. За виставу «Макар Діброва» А. Бучма в 1949 р. вдруге був удостоєний Державної премії СРСР.

Зіграв ще багато ролей талановитий актор. Малих і великих. На сцені і в кіно. Були успіхи й поразки. І завжди — праця. Творча, напружена. Шлях у мистецтві один — це праця і новаторство; так вважав народний, справді народний артист, режисер і педагог А. Бучма.

Востаннє він вийшов на сцену в ролі Карпа Сидоровича у виставі «Не називаючи прізвищ» В. Минка в театральному сезоні 1953—1954 рр. І навіть тяжко захворівши, працював як режисер на телебаченні, в кіностудії, театрі опери та балету. Мужньо переборюючи труднощі, знаходив у праці натхнення і нові сили.

6 січня 1957 р. А. Бучми не стало.

Ім'я цього видатного майстра сцени вписане золотими літерами в історію українського театру.

ГРИГОРІЙ ВЕРЬОВКА

Ім'я Григорія Гурійовича Верьовки — композитора, хорового диригента й педагога — широко відоме не лише в Україні, а й далеко за її межами. Щиро залюблений у народну пісню, він присвятив їй свій талант і все своє життя. Композитор-диригент, художник-новатор постійно шукав нових форм, які б повніше розкривали народну й сучасну пісню; створив свій оригінальний жанр, свою власну музичну мову. Саме це найбільше вирізняло його з-поміж колег-сучасників. Зрештою, і сам талант цього корифея українського музичного мистецтва виріс із глибинних і чистих джерел народнопісенної культури. Він, як і М. Лисенко, М. Леонтович, П. Козицький, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Коляда та інші видатні українські композитори, зробив значний внесок у розвиток жанру обробки народної пісні, збагативши його новими формами, а також у скарбницю української музичної фольклористики. Твори цього митця, позначені барвистістю мелодії, яскравістю колориту та неповторною оригінальністю, й досі не втратили своєї свіжості.

Але уславився він насамперед як художній керівник і головний диригент організованого ним 1943 р. Українського народного хору (з 1965-го його імені). Цей талановитий колектив, знаний нині в усьому світі, активно популяризує українське музично-хорове та хореографічне мистецтво.

Григорій Верьовка народився 25 грудня 1895 р. в м. Березна (тепер смт Менського р-ну Чернігівської обл.) в родині селянина-ремісника. Там, у сільському затишку, минуло його дитинство. Батько Григорія, регент церковного хору, грав на скрипці. Мати знала багато українських пісень і чудово виконувала їх. Музикально обдароване подружжя прищеплювало своїм дітям любов до народної пісні.

Їхня сім'я складалася з 12 осіб. Гриць був шостою дитиною. Цікаво, що згодом два його брати, уже ставши один лікарем, а другий учителем, тривалий час керували самодіяльними хоровими колективами на Чернігівщині. А від сестер Уляни та Ярини Г. Верьовка записав чимало народних мелодій і використав їх у своїй творчості.

Ті щирі пісні й чарівне довкілля сприяли формуванню художнього смаку й у майбутнього митця-композитора.

Спочатку Григорій навчається у місцевій трирічній земській школі, потім — у духовному училищі, Чернігівській семінарії. Тут старанно опановує гру на різних музичних інструментах, співає в семінарському хорі, а відтак і в архієрейському, до якого в той час належав і майбутній поет П. Тичина. Згодом цих двох видатних діячів культури пов'язала міцна творча дружба.

1918 р. Г. Верьовка вступає до Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка й вивчає теорію композиції у Б. Яворського (його учнями були також М. Леонтович, П. Козицький, М. Вериківський). Одночасно з навчанням Г. Верьовка енергійно включається в музичне життя Києва, створює кілька самодіяльних хорових колективів, зокрема на тютюновій фабриці, в клубі торговельних службовців, а потім — в робітничому районі, в клубі «Нове будівництво». 1925 р. на базі цього хору було створено музичну школу ім. М. Леонтовича. Її очолив Г. Верьовка.

Згодом він викладає хорове диригування у Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, працює у першому Київському музичному технікумі, в Українській республіканській філармонії, диригує хором заводу «Більшовик», викладає у консерваторії. А на початку війни Г. Верьовка — науковий співробітник евакуйованого в Уфу Інституту фольклору та етнографії АН України.

Багаторічна викладацька діяльність у різних музичних навчальних закладах і робота з численними самодіяльними

хоровими колективами примножили його знання й професійний досвід. Тож не дивина, що він 1943 р. за короткий час організував у Харкові Український народний хор і очолив його. Перший концерт відбувся в серпні 1944 р. у визволеному Києві.

З цим всесвітньо відомим хоровим колективом нерозривно пов'язана вся подальша творчість Г. Верьовки як диригента. Його активними помічниками у створенні й становленні хору — такого колективу, який міг би якнайповніше розкрити самобутню природу народного хорового мистецтва,— були: керівник оркестру народних інструментів Я. Орлов, хормейстер В. Суржа і керівник танцювальної групи О. Шильонок. Велику допомогу художньому керівникові в доборі й освоєнні репертуару надавала його дружина — диригент, заслужений діяч мистецтв УРСР Е. Скрипчинська, яка працювала в хорі з часу його заснування.

Цей хор невдовзі не лише опанував неповторний колорит українських народних пісень, а й освоїв цілу низку творів класичної музики композиторів П. Ніщинського, М. Лисенка, Г. Стеценка, М. Леонтовича, пісні сучасних композиторів Л. Ревуцького, П. Козицького, М. Вериківського, Б. Лятошинського, П. Майбороди, А. Філіпенка, М. Колесси, В. Кирейка, І. Шамо, Ю. Мейтуса на слова П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, П. Воронька, М. Стельмаха та ін.

1952 р. Український народний хор уперше вирушає на закордонні гастролі: спочатку до Румунії, а потім і в інші країни світу. Кожен його виступ мав величезний успіх. Він полягав, головним чином, у вдало підібраному пісенному та хореографічному репертуарі й блискучому виконанні музичних творів.

«Такого шквалу оплесків і безперервних овацій наш «Штадтхалле» ще ніколи не бачив,— писала німецька газета «Бадіше цайтунг» (м. Фрайбург).— Цього разу більш ніж стримана фрайбурзька публіка шаленіла, вимагаючи повторення чи не всіх номерів великої програми. І це не випадково. Адже все те, що можна було почути й побачити того вечора, є унікальним і ледве чи може з'явитися в якійсь іншій країні земної кулі».

Після одного з концертів на Всесвітній виставці в Брюсселі (1958), уже в пізній час, хор мусив виступити ще раз на величезній площі перед десятитисячним натовпом людей, які не змогли потрапити до залу. Бельгійська газета «Драпо руж» зазначала: «Захоплення публіки іноді набувало тиранічного характеру: скільки пісень, скільки хореографічних номерів довелося повторювати на «біс»!»

А про концерт хору в Люксембурзі місцева газета «Цайтунг» відгукнулася так: «Неможливо словами описати видатне вокальне і танцювальне виконання цього всесвітньо відомого колективу. То ніжні й жартівливі, то як могутні хвилі бурхливого моря народної пісні... незважаючи на чужу мову, вони ніби за помахом чарівної палички, переносять слухачів у глибину духовного життя й природи великого народу...»

Гастролюючи в різних країнах, колектив неодмінно виконував пісні тих народів, перед якими виступав. І мовами цих народів. На початку 60-х рр. у його репертуарі, крім сотень українських творів, було понад 50 пісень авторів 22 країн світу. Тож не випадково 1959 р. Всесвітня Рада Миру нагородила Державний український народний хор за великий внесок у справу зміцнення миру й дружби між народами срібною медаллю, а його художнього керівника Г. Верьовку — грамотою Всесвітньої Ради Миру.

Уславлений хор часто отримував різні відзнаки й у себе вдома. За багатогранну, масштабну пропаганду українського мистецтва членів колективу, тільки за життя Верьовки, було нагороджено 80 орденами й медалями і понад 700 грамотами. В його середовищі виросли артисти, майстри народного музичного виконавства, які успішно виступають і в сольних концертах. Це бандуристи В. Перепелюк та С. Баштан, сопілкар Є. Бобровников, співачки О. Фоменко, Н. Матвієнко, П. Симаченко, В. Черкун, танцюристи брати П. і О. Колоски, А. Лукін. Серед артистів хору — відомий конструктор народних інструментів І. Скляр, який удосконалював український інструментарій, створював нові типи бандур, лір, сопілок тощо.

З самого початку роботи з Українським народним хором Г. Верьовка спирався у своїй творчості на народну пісню і музично-хореографічне мистецтво. Наслідком цього стали прекрасні вокально-хореографічні постановки, які могли б прикрасити репертуар найвизначніших хорових колективів світу. Серед них — стрімкий, святково-барвистий «Гопак» (постановка В. Вронського), поетично-хореографічні сцени «На галявині» (постановка М. Петрика) та «Козацькі пісні і танці» (постановка Л. Калініна, режисер В. Скляренко), купальський хоровод «Марина» тощо.

Розвиваючи хорове й музично-хореографічне мистецтво, цей талановитий колектив сприяв збагаченню духовного світу шанувальників української народної музики.

Творчість Г. Верьовки була багатогранною, як і його талант. Досвідчений педагог, мудрий і уважний учитель із

загостреним відчуттям громадянського обов'язку й турботою про розвиток культури в Україні, брав діяльну участь у створенні сотень народних самодіяльних, а також професійних колективів, у тому числі Прикарпатського й Буковинського ансамблів пісні і танцю, Закарпатського й Черкаського народних хорів, Поліського народного хору «Льонок», які вносять у пісенне мистецтво України етнографічно-хорові ознаки.

Понад сорок років життя Верьовка присвятив педагогічній діяльності, дбайливо плекаючи музикально обдаровану молодь. Це зумовило появу на творчій ниві десятків талановитих диригентів-хормейстерів, які примножують безцінні скарби народнопісенної культури України. Досвід роботи в численних музичних закладах, особливо на кафедрі хорового диригування Київської консерваторії, дав змогу Г. Верьовці розвинути традиції школи свого вчителя Б. Яворського, який наполягав на тому, щоб кожен педагог-викладач мав свій хоровий колектив як постійно діючу творчу лабораторію. Тож і учні Г. Верьовки виросли до керівників широко відомих в Україні та за її межами професійних і самодіяльних колективів.

У своїй композиторській діяльності Г. Верьовка особливу увагу приділяв музично-поетичним творам для голосу з інструментальним супроводом. Ще в студентські роки він створив чимало пісень-романсів на слова П. Тичини та інших українських поетів. До його кращих здобутків пісенного жанру можна віднести твори: «Ой як стало зелено», «Зелена неділя», «Осінь», «Нехай собі та й шумлять дуби», «Там на горі за Дніпром», «Виряджала милого», «Клятва», «Десь на дні мого серця» та ін.

З великою любов'ю композитор записував і обробляв народні пісні. Всі вони виконувалися керованими ним хоровими колективами і лише кращі з них увійшли до репертуару Українського народного хору: «Ой на горі жита много», «Поза лугом зелененьким», «І шумить, і гуде», «Вийшли в поле косарі», «Пливе човен» та багато інших. Загалом у його творчому доробку понад 230 обробок пісень.

Г. Верьовка обирався головою Спілки композиторів України, президентом музичної секції Українського відділення Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном. Незважаючи на напружену творчу й громадську роботу та постійні гастрольні поїздки, він видав кілька збірників статей про розвиток хорового мистецтва в Україні, а також частину записаних ним пісень. Як композитор, диригент, педагог і хормейстер, що зробив великий внесок у розвиток музично-хорового мистецтва України, нагороджувався орденами й медалями, кількома державними преміями, був удостоєний звання професора, заслуженого діяча мистецтв, народного артиста України. 1968 р. за активну концертно-виконавську діяльність йому було присуджено Державну премію ім. Т. Г. Шевченка (посмертно). Помер він 21 жовтня 1964 р., похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Г. Верьовка — автор кількох романсів, інструментальних композицій та вокально-симфонічних творів. Яскрава стилістика його хорових творів, обробок пісень, близька до народного багатоголосся, щирість почуттів і здоровий оптимізм забезпечили йому велику популярність в Україні та за її межами.

ОЛЕКСА ГРИЩЕНКО

Олекса Грищенко чи не перший з наших художників зробив неоціненний внесок у справу пропаганди українського мистецтва і визначення йому належного місця в світовій культурі. Майже все життя митець прожив за межами Батьківщини, про нього написано небагато, і широкому колу шанувальників образотворчого мистецтва він майже невідомий. Проте помилково думати, що до сьогодні не робилося спроб повернути ім'я художника до історії вітчизняної культури, відкрити глядачам життєстверджувальний талант живописця. Згадаймо, наприклад, про спробу Павла Загребельного. Перебуваючи у Нью-Йорку як член української делегації на черговій сесії Генеральної Асамблеї ООН, письменник відвідав виставку Олекси Грищенка, захопився його малярством. Згідно з заповітом художника всі полотна, які експонуватимуться на виставці в Києві, залишаться в Україні як дар митця своїй Батьківщині. Однак тодішній ідеологічний керівник республіки В. Маланчук і слухати не бажав про організацію виставки картин О. Грищенка в Україні. Таким чином, твори майстра зберігаються й експонуються в Москві, Парижі, Нью-Йорку, Лондоні, Копенгагені, Бостоні... А український глядач може милуватися лише «Бретанським пейзажем» О. Грищенка в експозиції Львівського художнього музею — чи не єдиним виставленим у нас на сьогодні для огляду твором художника. Щоправда, у фондах Національного художнього музею в Києві зберігається ще одна рання картина майстра — «Натюрморт». Такі сумні наслідки забуття не лише цього окремого митця. У 50-і рр. вольовим

рішенням було знищено всі твори художників та скульпторів, які з тих чи тих причин жили й працювали за кордоном. Зникли полотна О. Грищенка, скульптури О. Архипенка...

Народився Олекса Грищенко в м. Кролевці (нині Сумської обл.) 2 квітня 1883 р. Юнаком потрапив до кола молодих чернігівських інтелігентів, котрі гуртувалися навколо Михайла Коцюбинського. Особливе враження на майбутнього митця справило знайомство з Миколою Вороним, Борисом Грінченком, Павлом Тичиною, Михайлом Жуком. Пізніше він познайомився з Сергієм Єфремовим, Олександром Архипенком. Михайло Коцюбинський був першим, хто помітив у хлопцеві хист до малювання і підтримав його прагнення отримати малярську освіту. Після закінчення Полтавської гімназії Олекса Грищенко навчався в Київському, Петербурзькому та Московському університетах. В останньому одержав диплом I ступеня, за фахом біолог. Мистецьку освіту здобував у різних приватних школах та малярських майстернях. Одним з перших його вчителів був Сергій Світославський. «Це він сказав мені,— згадував Олекса Грищенко,— якою повинна бути палітра, і порадив викинути з моєї скриньки близько половини підозрілих фарб». Свій вплив на молодого художника мали і А. Васнецов та В. Суриков, з якими він познайомився під час поїздок на етюди до Криму. В Москві, куди О. Грищенко переїхав 1908 р., він відвідував Арбатську школу Юона і Дудіна. Та найбільше часу молодий художник присвячував музеям і виставкам. Його приятель, художник І. Остроухов, жартував: «Якщо у Грищенка відберуть усі бібліотеки та музеї і викинуть його на якийсь безлюдний острів, тоді може з нього щось і вийде путнє». «Насамперед я усвідомив собі,— писав художник,— що передусім треба прислухатися до свого «я» і уважно стежити за ним». Він був певен, що становленню митця передує становлення в людині особистості. А шлях до цього він бачив у постійній освіті. «Мене цікавила геологія — обличчя землі, далі — ботаніка і метеорологія. З цими науками мені розкривалася універсальна картина світу. Моря і ріки, надземні і підземні, ліси, рослини і гори, риби і раки, тварини, незліченні комахи, гриби, папороті, мохи, небеса, буревії, морози, гаряч і спека. Одного мені було жаль, а саме, що наука і машина зруйнували первісний світогляд мого дитинства. І я не один, що жалкував... А все ж вивчення наук про натуру зблизило мене з природою і світом, навчило спостерігати, поглибило волю довести до кінця те, що почав... Одначе малярство, якому я був відданий всією своєю істотою змалечку, завжди освітлювало мою путь і було в мене на першому плані».

І в Києві, і в Москві Олекса Грищенко відігравав значну роль у гуртку молодої інтелігенції, яка шукала нових шляхів розвитку мистецтва. Власне, й переїзд до Москви був зумовлений саме цим. На початку століття європейське малярство переживало бурхливу пору утворення нових мистецьких шкіл і напрямів. Відлуння цього процесу докочувалося й до Москви та Києва. В колекціях Щукіна та Морозова Олекса Грищенко побачив полотна Марке, Дерена, Пікассо, Матісса, Сезанна... Водночас молодого живописця цікавило мистецтво давньоруської ікони. Його вражала здатність іконописця, що оперував лише площинами кольорів, тобто формою, і був обмежений продиктованим сюжетом майбутньої ікони, виявити при цьому свою індивідуальність. «Суть ікони,— скаже О. Грищенко пізніше,— і її вартість лежить в її органічній єдності релігійного змісту і мистецтва».

1911 р. молодий художник уперше потрапляє до Парижа. Весь свій час він проводить у Луврі, на виставках образотворчого мистецтва. З французької столиці художник привіз закоханість у живопис Делакруа, картин якого на той час у московських колекціонерів було не так багато. Через два роки О. Грищенко мандрує Італією: Рим, Равенна, Неаполь, Венеція... Того ж, 1913 р. виходить його друга книга-дослідження «Про зв'язки російського живопису з Візантією і Заходом». Додамо до цього ще такі праці, як «Криза мистецтва і сучасний живопис», «Як в нас викладають живопис і що під цим треба розуміти», щоб з'ясувати коло зацікавлень О. Грищенка в ті роки. «Серед загального занепаду і розкладу могутнім новатором видався мені Сезанн,— зізнався художник,— він витратив півстоліття впертої і натхненної праці, щоб очистити від сміття й липкого болота золото чистого, чудового, саможивучого малярства. Він відважно відчинив ту темну комору, де замкнули малярство вороги справжнього мистецтва — академісти, аматори-літератори, містики й репортери живої дійсності. Він перекинув величавий міст від XX століття до геніїв малярства XIII — XVI віків Джотто, Мантеня, Франческо, Мазаччо, Джорджоне, Греко. Він знову заговорив божеською мовою чистих форм малярства на противагу нужденному загикуванню митців псевдовідродження». Із захопленням читав О. Грищенко надіслану з Парижа книжку П. Сіньяка «Від Делакруа до неоімпресіонізму».

Жовтневу революцію Олекса Грищенко зустрів радо. Його обирають професором Державних майстерень, членом Колегії з охорони пам'яток та Музейної колегії. Він бере активну участь у мітингах, читає лекції про сучасне мистец-

сель, який писав під псевдонімом Пінтуріккіо,— один з найвідоміших тогочасних критиків мистецтва: «Якщо я зверну вашу увагу на види сучасної Еллади, побачені цим бистрооким аналітиком, яким є Олекса Грищенко, то гадаю, що показав вам найкраще» (журнал «Клер»). Того ж року дві роботи Грищенка «Автопортрет» та «Інтер'єр» потрапили до експозиції Осіннього салону. О. Грищенко мандрує Європою: Португалія, Іспанія... А в травні 1925-го виставляє в галереї Амос чудові полотна з Португалії.

Поль Гійом писав у своїй статті під рубрикою «Митці, про яких говорять» в журналі «Мистецтво Парижа»: «Малярство О. Грищенка споріднене з Візантією... Художник з України Шевченка й Гоголя приносить ранкове дихання в західну культуру, що її він засвоює з усією зухвалістю, пристрастю й крайністю своєї нації. Він захоплений Чімабуе, Джотто, Мазаччо, Мантенем, Тінторетто... Його малярство свіже й пишне, його барва чиста й весела. Він виявляє себе в баченні світу блискучим ритмом, повним стилю й величності, любові та, мабуть, і гумору, того особливого гумору, який зупинився на півдорозі між іронією й болем».

О. Грищенко й раніше був активним учасником багатьох виставок, а тепер його запрошують кращі галереї Парижа виставити свої полотна. Його картини, привезені з Туреччини, критики порівнювали з полотнами Е. Делакруа, а в Салоні Тюйлері роботи Грищенка розміщують поряд з картинами Анрі Матісса. 1931 р. Олекса Грищенко стає постійним членом Осіннього салону — найвища пошана, якої може досягти художник-іноземець у Франції. Критик Р. Ешольє писав у «Тулузькій депеші»: «Українець Грищенко від самої колиски відчував ностальгію за Сходом, тому після першого ж дотику до Ісламу вибухнув таким сп'янілим хоралом! Кажу про хорал одверто, бо так як Делакруа «В подорожі до Марокко», так і Грищенко блискуче єднає в своїх пейзажах музику з барвою».

Наприкінці 20-х рр. О. Грищенко одружується з Лілі Лявелен, яка стає йому вірною супутницею в житті і помічницею в творчості. Так, Лілі Лявелен переклала першу книгу спогадів митця, видану у Франції «Два роки в Царгороді». Вихід книги тепло вітала преса — «Кандід», «Комедія», «Тулузька депеша»...

1932 р. критики визнали полотно О. Грищенка кращим серед картин Осіннього салону. Виставки, виставки... І завжди успіх, тріумф! Критик Г. Б. Гро в «Beaux-arts» писав: «Грищенко, як то кажуть, «чистий майстер». Що за розспіваний ліризм! З якою силою море б'є в скелі і як небо, де

гудуть вічні бурі, віддзеркалює неспокійну й сувору душу поета, що їх малював! Грищенко пішов незвичайно далеко в потребі висловитись у викінченій формі».

Олекса Грищенко по праву увійшов до кола визнаних французьких митців. Приязнь і дружба єднали його з Полем Сіньяком, Пабло Пікассо, Фернаном Леже, Ван Донгеном, Альбером Марке, Андре Дереном, П'єром Боннаром. Ще до зустрічі з Пабло Пікассо Грищенко писав про майстра: «Правдивий продовжувач великого сезаннівського діла, Пікассо — глибокий митець нашого часу. Незвичайно обдарований природою, він з головокружною швидкістю пройшов декілька етапів свого розвитку. Як у ранніх, так і пізніших своїх працях, всюди митець показує риси сильного, гострого і незвичайно поважного маляра; скрізь почувається дух південного іспанця, незважаючи на те що Пікассо виріс на французькому грунті...» У 20-і рр. О. Грищенко побував на батьківщині Пікассо — в Малазі. А зустрілися вони 1925 р. Оглядаючи виставку португальських картин Грищенка, Пікассо виділив полотно «Коїмбра».

На одному з щорічних Осінніх салонів О. Грищенко зустрівся з Фернаном Леже.

— Ваші роботи мені сподобались, і я помістив їх поряд зі своїми композиціями,— сказав йому Леже.

— Дуже дякую, я бачив ваш кубістичний образ у Москві в 1912 р. на виставці «Бубнового валета».

«У творчості Леже,— писав О. Грищенко,— годі шукати емоції, людські переживання. Тут панує стиль і ритм машини, механіки...» До Леже у Грищенка була особлива симпатія — в його майстерні вчилися молоді художники зі Львова Святослав Гординський та Володимир Ласовський. Дружба з цими художниками була на той час, мабуть, єдиною ниткою, що єднала майстра з Батьківщиною. У Франції в 20—30-і рр. діяла «Паризька група українських художників». Експонована на одній із виставок групи картина Олекси Грищенка «Кап Мартен» була перевезена Миколою Глущенком до Львова і продана в колекцію М. Терлецького. До речі, активно сприяв організації виставок «Паризької групи українських художників» Поль Сіньяк, з яким Грищенка і Глущенка зв'язувала багаторічна дружба.

На початку 2-ї світової війни і окупації Франції О. Грищенко різко засудив від'їзд деяких французьких художників до Берліна на заклик Гітлера уславити фашистське мистецтво. Художника захопив вчинок Рауля Дюфі, який відмовився продати хоча б одну картину Герману Герінгу. Фашисти знищили декілька картин О. Грищенка, які зберігалися в ко-

лекції Андре Левінсона. Цілком логічно, що художник різко реагував на наступ фашизму. Його радісне, життєстверджувальне мистецтво дисгармонувало із світом насильства, диктату, бездуховності. О. Грищенко підтримував зв'язки з Альбером Марке, який разом з дружиною-єврейкою мусив покинути батьківщину і виїхати до Алжіру, з Фернаном Леже, який знайшов притулок за океаном, з Хаїмом Сутіном, який переховувався в Парижі, щодня чекаючи на арешт.

Поведінка О. Грищенка під час німецької окупації Франції зумовлена його світоглядною позицією, його життєвими принципами. Ще в 30-і рр. майстер вітав Пабло Пікассо з його картиною «Герніка», яку вважав символом страждання іспанського народу, розколотого братовбивчою війною. Дружив художник і зі скульптором Матео Ернандесом, який заповів після його смерті труну, обгорнуту республіканським прапором, послати Франко.

Суспільною та творчою позицією, і про це треба сьогодні говорити відверто, пояснюється й ставлення О. Грищенка до подій на його Батьківщині в різні роки. Його радували успіхи радянських митців, він пишався, що його теоретичні праці, зокрема про давньоруську ікону, ввійшли до історії радянського мистецтва. Але не міг зрозуміти, вірніше негативно реагував на бюрократичні заборони виставок зарубіжних майстрів малярства в СРСР. Так, виставка Фернана Леже у свій час була показана в Москві, але, коли надійшла черга перевезти її до Києва, з'явився негласний наказ повернути експозицію в Париж, бо розпочиналася чергова кампанія боротьби з «абстракціоністами». Особливо боляче сприймав О. Грищенко повідомлення про беззаконні репресії в нашій країні. Він чомусь був переконаний, що коли б не виїхав свого часу за кордон, його б спіткала подібна доля. Одначе любов до Батьківщини перемагала все: і роки забуття, і втрати. Досить сказати, що в книгах спогадів Олекси Грищенка ви не знайдете жодного рядка, який би давав підстави сумніватися в щирості висловлювань художника про українське мистецтво, про успіхи України в культурному розвитку. Він був гордий, що своєю діяльністю, хай і вдалині від Батьківщини, продовжив ту лінію, яку започаткували в нашій культурі Іван Франко, Агатангел Кримський, Михайло Коцюбинський, Пантелеймон Куліш, Леся Українка, Олександр Олесь, Микола Вороний, Григорій Чупринка, Петро Карманський, Микола Хвильовий, Богдан Лепкий, Лесь Курбас, Максим Рильський, Павло Тичина, котрі були переконані, що лише та культура може бути сучасною, яка стала часткою світової за своїм змістом, що можна впевнено йти до європейських видноколів лише за умови попереднього за-

своєння національної культурної спадщини, її вершинних досягнень. «Нехай моя скромна праця надихне на правдиву стежку мистецтва тих, хто розуміє, що нам треба в малярстві таких митців, які рівнялися б Франковій творчості в літературі»,— звертався майстер до своїх спадкоємців. Оглядаючи сьогодні творчий шлях О. Грищенка, є всі підстави твердити, що саме ті переконання вберегли художника від епігонського сприйняття сучасного йому зарубіжного мистецтва, допомогли зорієнтуватися в складному суспільно-політичному житті його часу.

Логічно завершити цю розповідь про творчий та життєвий шлях О. Грищенка (помер він, не доживши до свого сторіччя тільки шість років, 28 січня 1977 р. в Парижі) звертанням майстра до нас з вами, до сучасних митців: «Книжку свою я хотів би присвятити передусім молодим українським митцям, які щойно виходять на такий приманливий, але такий тяжкий шлях мистецької творчості. Ця книжка, може, і не дасть їм багато практичного досвіду в ділянці творчості, але її завдання інше: показати, як можна виповнити ціле своє життя мистецтвом і працею для нього. Тоді те, що називається призначенням і успіхом, приходить само, як результат вкладеної душевної і фізичної енергії. Для митця залишається найбільше задоволення в тому, що свій образ світу він зумів передати і накинути іншим людським істотам, які переживають наново те, що перед тим відчув і пережив сам митець. Шлях до цього нерозгаданий і загадковий, але в цій загадковості і є головний чар мистецтва, без якого воно стало б буденною річчю, неспроможною хвилювати серця»,— так говорив художник у передмові до своєї книги спогадів.

ОЛЕКСАНДРА ЄФИМЕНКО

Серед видатних українських істориків кінця XIX — першої половини XX ст. одне з найпочесніших місць належить Олександрі Яківні Єфименко — історику, етнографу, педагогу, яка своїм дослідницьким талантом, глибокою ерудицією, різнобічністю творчих інтересів і блискучим стилем викладу матеріалу здобула заслужену повагу не лише з боку науковців, а й широкої громадськості. І цілком слушними є слова професора С. Платонова, який, виступаючи на ювілеї з нагоди 40-річчя наукової діяльності О. Єфименко, що відзначався у стінах рідних їй Бестужевських жіночих курсів, сказав про її почесне місце серед великих істориків і, звер-

ючись до ювілярки, наголосив: «Природа обдарувала вас з дивовижною щедрістю: вона дала Вам рідкісну логічну здібність і здатність юридично мислити, дар художньої уяви й чудовий стиль. Вона дала вам величезну працездатність і такі необхідні витримку і скромність...»

Олександра Яківна Єфименко (Ставровська) народилася 30 квітня 1848 р. в с. Варзуга Кримського повіту Архангельської губернії в багатодітній сім'ї колезького асесора Я. Ставровського. Яків Іванович і Єлизавета Петрівна виховували чотирьох синів і двох дочок. Родина бідувала — платні батька в умовах Півночі не вистачало. До того ж мати — добра і чуйна жінка — була людиною кволою і абсолютно непристосованою до реального життя.

Батько погано переносив клімат Півночі, тому 1850 р. Ставровські переїхали до Архангельська. Однак головною причиною зміни місця проживання послужило те, що підростали діти, їм потрібно було дати освіту.

1857 р. Олександра вступила до жіночої гімназії, де старанно вивчала російську і загальну історію, географію, математику, фізику, німецьку та французьку мови. За успіхи й зразкову поведінку її рік у рік нагороджували похвальними грамотами.

Під час перебування Ставровських в Архангельську їхнє матеріальне становище не поліпшилося. Незабаром помер батько, залишивши дружину і шестеро дітей.

1863 р. Олександра отримала атестат з відзнакою, і їй присвоїли звання домашньої вчительки. Тоді вона ступила на тернистий шлях науки: вивчає історію губернії, разом з вихованками опрацьовує архівні матеріали про життя і звичаї жителів Півночі. Спілкується із засланими. 1870 р. бере шлюб з одним із них — студентом Харківського університету народником П. Єфименком. За це її звільняють з педагогічної роботи, встановлюють поліцейський нагляд, перевіряють листи, забороняють виїжджати без спеціального дозволу. Молоде подружжя зазнає нестатків.

Однак, незважаючи на тяжкі умови, О. Єфименко готує для видання свої перші наукові праці. Протягом 1870—1873 рр. вона уклала словник місцевих говірок, збірник матеріалів про правові звичаї північних народів, надрукувала ряд статей, зібрала матеріали для таких грунтовних праць, як «Артели Архангельской губернии», «Народно-юридические взгляды на брак», «Сельская женщина» та ін. В 1873—1874 рр. вони були опубліковані в «Архангельских губернских ведомостях», в журналах «Знание», «Дело» і «Сборник материалов об артелях России».

Чоловік Олександри також займався науковою роботою. Праці Єфименків, опубліковані в газетах і журналах, привернули увагу вчених. У вересні 1871 р. «Товариство допомоги літераторам і вченим» звернулося з листом до начальника губернії: «Комітет товариства має честь покірно просити Вашу світлість повідомити про матеріальне становище оселеного за розпорядженням уряду в Архангельській губернії П. С. Єфименка, а також про доцільність надання йому допомоги з боку товариства». Начальник губернії дав згоду, й Єфименки періодично отримували грошову допомогу. В грудні 1872 р. молоде подружжя за дозволом міністерства внутрішніх справ виїхало до Воронезької губернії, а в січні 1874-го було звільнено від нагляду поліції.

Рік минув у плідній науковій діяльності. Олександра систематизувала зібрані матеріали про народно-юридичні погляди на шлюб та про артілі Архангельської губернії.

У вересні 1874 р. Єфименки переїхали в Самару, а згодом — до Чернігова. Петро Савич працював редактором місцевого земського збірника, як і раніше, із статистичними матеріалами.

Саме з Україною пов'язаний період розквіту творчих сил і таланту О. Єфименко — жінки-історика, вченого яскравого самобутнього обдарування. Її ім'я стало відомим серед фахівців, а також широкого кола читачів. Поряд із суто науковими статтями та грунтовними працями з історії («Одна из наших народных особенностей», «Трудовое начало в народном обычном праве», «Литературные силы провинций», «Юридические обычаи лопарей, карелов и самоедов», 1878 р.) у журналі «Детское чтение» з'явилися перші оповідання О. Єфименко: «Мурманские промыслы», «Зыряне», «День крестьянской семьи». Її творчий пошук на ниві письменства сподобався читачам і дістав позитивну оцінку критики. 1875 р. ім'я О. Єфименко було занесено до енциклопедичного словника Ф. Толля.

1879 р. подружжя оселилося в Харкові — великому економічному, політичному й культурному центрі України. Там працювали такі видатні вчені, як мовознавець О. Потебня, математик А. Ляпунов, історик Д. Багалій та ін. З ними Єфименки підтримували дружні стосунки. Вони розпочали творчу співпрацю і з ученими Києва, що був визнаним центром документальної розробки української історії. Видавничу діяльність київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів очолював відомий учений, професор В. Антонович, який, за словами Д. Багалія, став «заочним керівником О. Єфименко». 1882 р. було засновано часопис «Киев-

ская старина», що об'єднав наукові сили всієї України. Використовуючи безцінні матеріали Київського центрального архіву, О. Єфименко підготувала свої перші праці з історії Правобережжя.

Проживаючи в Харкові, подружжя організувало історичний гурток, який згодом перетворився на харківську школу української історіографії, брало активну участь у роботі історико-філологічного товариства, заснованого при університеті.

Українська громадська, культурно-освітня діячка і педагог С. Русова познайомилася з родиною Єфименків ще в Чернігові. Потім відвідувала їх у Харкові. У своїй книжці літературних характеристик-силуетів «Наші визначні жінки» (1934) вона захоплено писала про О. Єфименко, в якої на той час було п'ятеро дітей: «Що то за ясний розум у цієї жінки і як він виявляється в усіх деталях її особистого життя!.. Вона така певна себе, так завжди заглиблена в книжки, в науку... Це була вчена жінка, але цілком самоук, яка сама взяла з сирих наукових матеріалів знання й освітлювала їх своєю ясною думкою».

О. Єфименко наполегливо займалася громадською роботою: читала в освітніх установах Харкова публічні лекції, присвячені Сковороді, Гоголю, Шевченкові. На грунті матеріалів місцевого історичного архіву написала низку розвідок про історію Слобідської України. В 1888—1895 рр. у «Киевской старине» було опубліковано її праці: «Двенадцать пунктов Вельяминова», «Турбаевская катастрофа», «Два наместника», «Архиерейский подарок», «Бедствия евреев в Южной Руси XVII века», «Очерки по истории Правобережной Украины». На них, а також на 6 статей, надрукованих у збірнику «Исследования народной жизни», вийшли рецензії в таких загальновідомих журналах, як «Русское богатство», «Русские ведомости», «Вестник Европы», «Исторический вестник», «Русская мысль» та ін.

1884 р. О. Єфименко запрошують на археологічний з'їзд в Одесі й обирають головою юридичної секції. Згодом вона бере участь чи не в усіх археологічних з'їздах Росії. На одному з них, що відбувся 1893 р. у Вільно, О. Єфименко виступила з доповіддю «Про копальні суди Лівобережної України». Присутні гаряче аплодували їй, а голова засідання В. Василевський висловив доповідачці свою вдячність».

Хоч за походженням вона була росіянка, всі, хто знав її особисто, засвідчували шанобливе ставлення О. Єфименко до українства. Г. Хоткевич у своїх спогадах зазначав, що ця росіянка «зуміла стати гідною дружиною Петру Савичу

й кровно зрозуміти і його, і його суспільність». А С. Русова писала: «Сама за походженням росіянка, вона вся віддалася проблемам українського народу і своїм талановитим пером показала в російській пресі несправедливе ставлення до його національних прав... Ця чужинка з далекої Півночі спромоглася так глибоко зрозуміти нашого південного, такого суто національного українського філософа, як Г. Сковорода, і її праця найкраще пояснює його філософію».

Як справжній учений, О. Єфименко не раз ставала на захист українства. 1880 р. в журналі «Слово» вона опублікувала статтю «Малороссийский язык в народной школе» з вимогою до міністра освіти Сабурова запровадити в українських школах викладання рідною мовою. Наступного року в журналі «Неделя» надрукувала статтю «По поводу украинофильства», присвячену українській культурі та інтелігенції. А 1906 р. побачила світ двотомна праця «История украинского народа», що охоплювала період від найдавніших часів і до XIX ст. Ще через рік виходить книга «История Украины и ее народа», яка, по суті, була підручником для молоді. За видатні успіхи в галузі історії Харківський університет присвоїв їй звання професора і почесного доктора історії.

О. Єфименко була однією з основоположниць жіночого руху в Україні. Заснувала товариство «Трудящих жінок», де виступала з доповідями та лекціями, брала участь у роботі Харківського видавничого комітету, сприяючи швидкому випуску недорогих популярних книжок, а також консультувала працівників міської бібліотеки щодо систематизації її фонду. 1907 р. вона — викладач Вищих жіночих курсів ім. Бестужева-Рюміна, де працювали такі відомі професори, як С. Середонін, І. Гревс, Е. Грімм, О. Введенський, М. Ковалевський та ін. О. Єфименко читає лекції з історії Південно-Західної Русі, історії землеволодіння, веде практичні заняття-семінари з археології, історіографії, літератури, знайомлячи слухачок з творами Драгоманова, Полетики, Маркевича, Лазаревського. Багатьох дівчат, як зазначає С. Русова, «вона захопила, зацікавила історією українського народу, виховала в них симпатію до нього й дала їм наукову методу для самостійних досліджень. Молодь скрізь шанувала її, горнулася до неї, бо відчула її велику, чесну душу».

Кількість бажаючих потрапити на лекції О. Єфименко дедалі зростала. Керівництво курсів не могло задовольнити прохання всіх слухачок, тому було вирішено, що вона читатиме у двох групах історію Південно-Західної Русі і ще в одній — історію землеволодіння. Всім іншим дівчатам довелося відмовити до наступного семестру.

Багатодітна родина Єфименків жила бідно. Петро Савич страждав від нападів епілепсії, що заважало його праці в Поземельному банку. Тому дружина, домовившись з директором, часто брала додому його роботу й виконувала її ночами. Їхня 16-річна дочка Ася тяжко захворіла й померла в психіатричній лікарні, а молодший син Петро 1906 р. за участь у студентському революційному русі потрапив до в'язниці.

Доля рідко всміхалася цій мужній жінці. С. Русова згадувала: «Було прийдеш до них у тісне помешкання. Олександра Яківна сидить у великому кріслі, на колінах — розкрита книга. А сама господиня сперлася головою на руку, і в очах глибока дума. На хвилю сяйне радість, що прийшов хтось для неї милий. Сяду на низенькому ослоні біля її ніг, усе їй викладу, всі сумніви бунтарської душі, а потім слухаю її глибоку філософію, правдиві психологічні спостереження, гуманні соціальні погляди. З усіх кутків хати визирають злидні, її нога в дірявому черевику; з кухні долинають молоді голоси — це студентки допомагають у господарстві... Й кожен біля неї переживав золоті хвилини...»

Ця жінка зазнала й материнського щастя. Великою радістю для неї були успіхи в навчанні, а потім у роботі старшого сина Тараса. Найменша дочка Таня виявила небуденні поетичні здібності...

Навесні 1908 р. помер чоловік О. Єфименко, що стало для неї страшним ударом. Але вона не зламалась і продовжувала працювати.

Зважаючи на думку громадськості та великий внесок О. Єфименко в історичну науку, їй 1910 р. було присвоєно ступінь доктора російської історії. Безпрецедентний випадок! Але хіба не заслужила цього жінка, життя якої — подвиг, взірець відданості науці?

Наприкінці 1917 р. О. Єфименко оселилася в одному з хуторів на Харківщині, де жили знайомі. Дописувала до журналу «Внешкольное образование», де в рубриці «Письма из хутора» друкувалися її нариси з історії, а також роздуми про подальший розвиток української мови та літератури.

Невдовзі вона захворіла, однак і тоді не припиняла роботи над підручником з історії українського народу. Він побачив світ уже після її смерті — 1919 р.

Рука бандита обірвала життя Олександри Яківни й дочки Тетяни. Сталося це в тому ж далекому хуторі у ніч з 17 на 18 грудня 1918 р.

На високій ноті обірвалося життя видатного історика, етнографа, педагога.

Без доробку О. Єфименко в галузі українознавства воно було б збіднене не лише проблематично, а й у плані розуміння долі української нації, її місця в світовій історії.

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ

Дмитро Іванович Яворницький — одна з найсвоєрідніших постатей в українській науці. Все своє творче життя він присвятив дослідженню історії запорозького козацтва, любов до якого зародилася ще в дитячі роки. Однак, як справедливо зазначав М. Рильський, «це був учений-діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник, прозаїк, що пробував свою силу і у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запорожжя, в яку він був просто закоханий». Яворницький — не тільки видатний учений, автор багатьох праць, а й педагог, що виховав цілу плеяду науковців — археолога В. Грінченка, історика П. Матвієвського, історика і етнографа К. Гуслистого та ін.

Упродовж свого життя він мав дружні стосунки й цікаві зустрічі з багатьма відомими людьми. Досить назвати серед них І. Рєпіна, Л. Толстого, М. Кропивницького, М. Заньковецьку, братів Тобілевичів, М. Лисенка, Лесю Українку, В. Короленка, П. Саксаганського, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. А під час численних археологічних, фольклористичних та етнографічних експедицій дуже легко й охоче зближався з простими людьми.

На превеликий жаль, особа Яворницького та його діяльність тривалий час незаслужено замовчувалися.

Народився Дмитро Яворницький (Еварницький) 6 листопада 1855 р. в с. Сонцівка (тепер Борисівка) на Харківщині в родині сільського диякона. Мати була простою селянкою. Початкову освіту Дмитро здобув у рідному селі. Від бабусі чув перекази й легенди про запорозьке козацтво, народні пісні та думи. Батько — Іван Якимович — частенько читав йому книги на історичні теми. Все це справило на хлопця незабутнє враження.

Згодом Дмитро Іванович зазначав у своїх спогадах, що при написанні «Истории запорожских казаков» він керувався тією любов'ю, яка зародилася в нього ще з дуже раннього, дитячого віку, коли батько, «грамотій-самоук», знайомлячи шестирічного хлопчину з безсмертним твором Гоголя «Тарас Бульба», змушував його ридати гіркими сльозами над лихою долею героя повісті. Враження дитинства були

такими яскравими, що спонукали його вже у зрілому віці спочатку до піших походів, а згодом і поїздок по запорозьких урочищах. Мандрівки ці повторювалися рік у рік і врешті стали такими ж необхідними, як необхідні людині їжа, питво й повітря. Так образно висловився Яворницький у вступі до видання першого тому «Истории запорожских казаков».

1867—1873 рр. минули в Харківському повітовому училищі. Наука давалася йому напрочуд легко, особливо уроки словесності. В учнівському зошиті за другий клас є такі помітки, зроблені рукою вчителів: «Грамотное и легкое изложение, опыт очень хороший», «Изложение легкое, связное и грамотное» тощо.

1874 р. юнак вступив до Харківської духовної семінарії. Пройшовши протягом трьох років курс навчання за чотири загальноосвітніх класи, він не схотів студіювати богослов'я і 1877 р. залишив семінарію. Того ж таки року успішно склав іспити на історико-філологічний факультет Харківського університету. Закінчив його 1881-го й був залишений, як обдарований студент, на науковій роботі при кафедрі російської історії. Водночас викладав історію в різних середніх навчальних закладах міста.

Невдовзі Д. Яворницький захоплюється історією Запорозької Січі й наполегливо збирає матеріали — записує перекази, легенди, думи та пісні, досліджує археологічні й історичні пам'ятки, слухає розповіді посивілих дідів, вивчає архіви. Для цього він не шкодує ні сил, ні енергії, ні власних обмежених коштів.

Своїми враженнями від поїздок ділився на сторінках газет «Харьковские губернские ведомости», «Екатеринославские губернские ведомости» та журналу «Киевская старина». Тут 1883 р. було надруковано одну із перших його праць — «Жизнь запорожцев по рассказам современника-очевидца». Разом із своїми вчителями — О. Потебнею і М. Сумцовим бере активну участь у роботі щойно організованого при Харківському університеті історико-філологічного товариства, виступає з доповідями на його засіданнях.

Повернувшись 1884 р. із чергової поїздки по місцях колишньої Запорозької Січі, Яворницький почав читати в Харкові серію публічних лекцій під загальною назвою «Про запорозьких козаків». Газети відзначали, що вони проходили при переповненому залі й мали величезний успіх.

Робота над історією козацтва привернула увагу місцевої влади, і Яворницького проголосили «сепаратистом». Попечитель Харківського учбового округу генерал-лейтенант Максимович заявив талановитому історикові: «Ваші запорожці нам не потрібні! Пишіть про Фінляндію». Коли Яворницький відмовився, його змусили залишити університет і саме місто Харків.

Позбавлений права працювати, він улітку 1885 р. переїжджає до Петербурга й невдовзі влаштовується викладачем історії та літератури в Миколаївському сирітському інституті шляхетних дівчат. Крім того, читає в приватній гімназії Стоюніної, 2-му кадетському корпусі, театральному училищі. Того ж року боляче переносить раптовий розрив з дружиною — вчителькою Кокіною Варварою Петрівною, а також смерть свого батька.

У Петербурзі Яворницький знайомиться з прогресивною інтелігенцією, зокрема з художником І. Шишкіним, скульптором М. Микешиним, письменником Д. Мордовцевим, художником і музичним критиком В. Стасовим та багатьма іншими діячами української та російської культури. Відвідує літературні вечори, пише низку статей з історії Запорожжя, передмову до поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка, що вийшла у Петербурзі наприкінці 1885 р. Навесні 1886-го Яворницького обирають членом Археологічного товариства в Петербурзі.

Освоївшись із столичним життям, він влаштовує в себе так звані «суботники», які відвідували поети, художники, композитори, актори, студентська молодь. Десь у цей час відбулося його знайомство з І. Рєпіним. Добрі стосунки вони підтримували протягом всього життя. Ще до знайомства з Яворницьким Рєпін намислив собі картину про те, як запорожці, зібравшись на раду, пишуть відповідь турецькому султанові. Ознайомившись з ескізом майбутнього твору, Яворницький заходився допомагати художникові порадами, віддав у його розпорядження свою колекцію козацьких реліквій, які й відтворені на картині, і навіть позував йому.

Як раніше з Харкова, так тепер із Петербурга Яворницький щоліта виїжджає до місць, пов'язаних із Запорозькою Січчю. Багато цікавих матеріалів з історії козацтва зібрав він у архівах Петербурга, Москви, Києва, Варшави, Одеси, Катеринослава та інших міст. Водночас записує народні пісні й легенди, вивчає топографію запорозького краю, фольклор, етнографію, археологію, значну увагу приділяє лексикографії.

У квітні 1887 р. невтомний дослідник їде на Соловецькі острови. Тут, на території монастиря, він відвідав могилу останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, розшукав архівні матеріали про нього, записав

розповіді літніх ченців і цього ж таки року опублікував статтю під назвою «Последний кошевой атаман Петро Иванович Калнышевский».

Водночас Д. Яворницький розгорнув велику роботу над першим томом задуманого ним фундаментального твору «История запорожских казаков».

Це знову привертає увагу властей. До міністерства освіти надходять сигнали про політичну неблагонадійність та вільнодумство Яворницького. Нагляд за ним з боку поліції посилюється. Якось-то було зроблено трус на квартирі. 1891 р. міністр освіти Делянов категорично заборонив йому викладати в навчальних закладах «за тенденційний вияв у лекціях антипатії до московської історії та уряду і пристрасть до історії Малоросії». Таким чином, всі творчі плани вченого було зруйновано. Йому запропонували поїхати у відрядження на три роки до Ташкента «чиновником з особливих доручень» при туркестанському генерал-губернаторі.

Заслання в Середню Азію стало логічним завершенням заходів властей, спрямованих на обмеження діяльності Яворницького. Але, й попри це, він до останку віддається праці, досліджує історико-топографічні особливості мало відомого науці краю, збирає старовину, вивчає побут місцевих народів, їхню культуру, що дало йому змогу скласти «Путеводитель по Средней Азии в археологическом и историческом отношениях от Баку до Ташкента» (1893). Тут-таки він написав другий том «Истории запорожских казаков» (1895) — перший вийшов друком навесні 1892 р.

У квітні 1895-го Д. Яворницький переїжджає з Середньої Азії до Варшави, де влаштовується позаштатним чиновником з особливих доручень при міській казенній палаті. На початку 1896 р. йому доручають переглянути архів колишнього фінансового управління в царстві Польському, укласти опис справ та покажчик до нього.

Впорядковуючи архів, Яворницький одночасно складає іспит при Варшавському університеті на звання магістра російської історії, а також продовжує працювати над третім томом «Истории запорожских казаков».

Через якийсь час приїхавши до Москви, за допомогою В. Ключевського влаштовується приват-доцентом у Московському університеті й викладає археологію та історію козацтва. Слід зазначити, що як викладач Яворницький мав великий успіх серед студентів. Обдарований красномовством і добрим голосом, вільно володіючи матеріалом, він читав лекції змістовно й цікаво. Вони часто закінчувалися оваціями, а лектора виносили з аудиторії на руках.

У Москві Яворницький швидко зближується з передовою інтелігенцією, відвідує літературні вечори відомого на той час педагога Д. Тихомирова.

Але були й такі, хто з підозрою ставився до діяльності вченого. Саме тому магістерську дисертацію йому довелося захищати не в Московському, а в Казанському університеті — при активній допомозі визначного філолога Ф. Корша.

Зрештою він завершує третій том «Истории запорожских казаков», етнографічно-фольклористичну працю «По следам запорожцев», перевидає «Вольности запорожских казаков», переробляє перший том «Истории...»

Всупереч негативній оцінці Запорожської Січі С. Соловйовим, А. Скальковським та іншими представниками офіційної історіографії, Яворницький з самого початку своєї наукової діяльності дотримувався думки, що вона була явищем прогресивним і відіграла важливу роль у визвольній боротьбі українського народу. Козаків він вважав самовідданими героями, які захищали Україну від посягань зовнішнього ворога.

1902 р. Катеринославська губернська земська управа та наукове товариство запросили Д. Яворницького на посаду директора крайового історичного музею. Але тоді робота по підготовці XIII Археологічного з'їзду не давала йому можливості залишити Московський університет. І лише 1905 р. Яворницький переїхав до Катеринослава (тепер Дніпропетровськ).

Музей став справжнім дітищем ученого. Багато сил доклав він, щоб багатюще зібрання відомого колекціонера й дослідника Катеринославщини О. Поля стало надбанням музею. Завдяки Яворницькому музей отримав частину картин з Російської Академії мистецтв. Надходили подарунки й від приватних осіб, наприклад І. Рєпіна.

Особисто Яворницький зібрав понад 75 тис. експонатів. Вони не залишили байдужим нікого, про що свідчать численні відгуки в книзі для відвідувачів.

З ініціативи Дмитра Івановича 1909 р. музей придбав ділянку землі в с. Капулівці, де знайшов вічний спочинок кошовий отаман Іван Сірко. Тоді ж було встановлено пам'ятник Богданові Хмельницькому в Кодацькій фортеці, а також меморіальну дошку з написом про загибель тут 972 р. Святослава Ігоревича, поблизу Ненаситецького порога.

1910 р. Д. Яворницький власним коштом їде до Єгипту для ознайомлення з музейною справою. Невдовзі після цього розпочалося будівництво нового приміщення для Катеринославського музею. Але вибухнула світова війна, і роботи припинилися.

Після Жовтневого перевороту Яворницький продовжує керувати музеєм, викладає в Інституті народної освіти, очолює науково-дослідну кафедру українознавства, завідує Катеринославським губернським архівним управлінням. Крім того, бере активну участь у роботі Всеукраїнської Академії наук.

1924 р. його було обрано членом-кореспондентом, а 1929 р.— дійсним членом ВУАН. Заслуги вченого перед наукою і народом неодноразово відзначалися в пресі.

З 30-х рр. в Україні почала наростати хвиля сталінських репресій, спрямованих на моральне й фізичне винищення інтелігенції, й 1933 р. академіка Д. Яворницького усунули з посади директора музею. Але й у скрутні часи він знаходив порятунок у праці. В останні роки життя вчений напружено збирав і впорядковував фольклорний, етнографічний та інший матеріал.

Багаторічні душевні струси й фізичні негаразди знесилили організм Д. Яворницького. 5 серпня 1940 р. він помер у своєму будинку на площі Шевченка. Поховали великого вченого у Дніпропетровську на міському кладовищі.

У жовтні 1940 р. вийшов указ про увічнення пам'яті академіка Д. І. Яворницького — присвоїти ім'я вченого Дніпропетровському історичному музею.

У зв'язку з реконструкцією міського кладовища його останки на клопотання громадськості 6 липня 1961 р. було перенесено на територію Дніпропетровського історичного музею.

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

Бурхливий розвиток знань на зламі XIX—XX ст. вимагав від учених чіткої спеціалізації — зосереджувати зусилля на обмеженому колі питань, звужуючи рамки своїх інтересів, бо за новітньої доби, здавалося, лише в такий спосіб можна досягти значних успіхів у тій чи іншій галузі науки. Траплялися, щоправда, незвичайні дослідники, які ламали усталені стереотипи. Одним з них був Агатангел Юхимович Кримський — людина високої гідності, дивовижної обдарованості й широкого наукового діапазону: орієнталіст, історик Сходу, знавець багатьох східних мов, українознавець, філолог, перекладач, поет, белетрист.

Народився він 15 січня 1871 р. в м. Володимирі-Волинському (тепер Волинської обл.), куди переїхала з Білорусі

сім'я вчителя історії та географії Юхима (Євфимія) Кримського. Власне, Кримські (по-тюркськи Киримли) походили з татарсько-білоруського роду. Засновник його, кримський мулла, переселився з Бахчисарая в Литву наприкінці XVII ст., осів у м. Мстиславі (тепер Могилівська обл. Білорусі), де згодом охрестився і взяв шлюб з місцевою жителькою Аделаїдою Матвіївною Сидорович. Вона ж походила із польсько-литовського роду.

Через кілька місяців після народження дитини Кримські перебралися на Київщину, до Звенигородки. Агатангелу не виповнилося й чотирьох, коли навчився грамоти. Але від постійного читання серйозно зіпсував собі зір. 5-річним хлопцем його віддали до Звенигородського «городского училища». Хворобливий і фізично кволий, зростом менший навіть за свого молодшого брата Агатангел волів триматися осторонь однолітків. І все читав, поглинаючи книгу за книгою з батькової бібліотеки, завзято опановував іноземні мови — англійську, німецьку, французьку, польську.

У 1881—1884 рр. він навчався в протогімназії у м. Острог на Волині, де проживали його родичі. 1884-го повернувся до Києва. На черзі була 2-а міська гімназія Кромера. Як один з кращих учнів четвертого класу склав 1885 р. конкурсний іспит на стипендіата славнозвісної колегії Павла Галагана — школи закритого типу з україно фільськими традиціями, доступної через дуже високу оплату (750 крб. щорічно) хіба що вихідцям з аристократичних родин та сімей нуворишів. Тут Кримський навчався 4 роки і знову був серед кращих. Його здібності дивували викладачів, зокрема відомого українського філолога П. Житецького.

Не легко дихалося в Києві, особливо після драконівського Емського едикту (1876) і вбивства народовольцями російського імператора Олександра II (1881), тому українське культурне життя ледь жевріло у губернських містах. На цьому тлі, як згадував Кримський, вирізнялося лише три родини: Лисенки, Старицькі й Косачі, що послуговувалися українською мовою не тільки в літературі, а й у повсякденні. Власне, із Косачами його пов'язувало щось більше, ніж дружба,— оте перше юнацьке почуття до молодої талановитої письменниці Лесі Українки, яке він, за свідченням Н. Полонської-Василенко, зберіг назавжди.

1889 р. Кримський — випускник колегії. До вже знаних іноземних мов додав іще три — грецьку, італійську і турецьку. Коло його тогочасних наукових уподобань разом з усвідомленням своєї українськості й визначило подальший шлях. Того самого року він публікує свої перші україномов-

ні розвідки, надсилаючи їх до Галичини через цензурні заборони. 1892 р. закінчує Лазаревський інститут східних мов у Москві й отримує пропозицію відомого російського вченого, арабіста барона Віктора фон Розена продовжити освіту на східному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Погодитись на це для Кримського означало б зректися чи, принаймні, відкласти на довгі роки свої українознавчі студії. Тому він відмовляється. Хоче ще пройти повний курс історико-філологічного факультету Московського університету, хоч професорська рада залишила його для підготовки до професури. В цей час найближчими наставниками Кримського були кавказознавець-етнограф Всеволод Міллер, славіст Роман Брандт і відомий історик Володимир Гер'є, що згодом став одним з лідерів російських «октябристів». Але найбільший вплив на нього мав Драгоманов. Нікого з колег це не бентежило. Вочевидь, «драгоманство» вони вважали тимчасовим захопленням молодого вченого. Тільки В. Гер'є, який постійно обирав його на заступника по кафедрі східної історії, якось сказав: «Драгоманов — революціонер. Ви ж із моїх семінарів могли б навчитися, що з-поміж усіх реформ найдорожче коштує революція». Але хоч як високо ставив Кримський Драгоманова, він не творив з нього кумира, відкидаючи деякі з його тез, зокрема про «загальноімперський поступ», як, зрештою, не схвалював і недооцінювання останнім національної мови. Вступив навіть у гостру дискусію, захищаючи від нього книгу Б. Грінченка «Григорій Квітка» (Львів, 1892). Займаючись українознавством, Кримський жваво листувався з І. Франком, М. Павликом, П. Житецьким, Б. Грінченком. Любив повторювати латинський вислів: «Листи мають свою долю». Не приховував від адресатів своїх думок, захоплень, уподобань. Був щирим і відвертим.

Отримуючи в 1896—1898 рр. стипендію від Лазаревського інституту, А. Кримський працює в рукописних бібліотеках у сірійському Бейруті та Лівані, співробітничає в арабських наукових часописах. Пам'ятки історії та культури, зібрані ним в арабському світі, він оброблятиме багато років, а незабутні враження від Близького Сходу — колиски найдавніших цивілізацій — живитимуть його поетичну музу й письменницьку уяву.

Леліється Бейрут... Блискучий сад тропічний,
Де пальма розрослась на килимі з лілей!
І ллється аромат гарячий, наркотичний
З п'янючих тубероз, розкішних орхідей,

Дивлюсь і на Ліван... Там дише прохолода...
Зеленая Лука... Пахучая роса...
Смолистий свіжий ліс... Могутняя природа...
Рожевії гаї... Весняная краса!

(«Пальмове гілля. Екзотичні поезії»)

Повернувшись до Москви, приват-доцент А. Кримський викладає курс арабської мови й письменства у тому ж таки Лазаревському інституті. Восени 1900 р. його обирають професором двох кафедр — арабської філології і східної історії. Тут він працював 18 років і водночас редагував кілька видань з орієнталістики, як-от: «Древности восточные» («Восточного отдела Московского императорского археологического общества») і «Труды по востоковедению» («Лазаревского института восточных языков»). Останні складалися з 26 томів монографічних розвідок самого Кримського. Завантажений великообсяговою і тематично різноплановою науковою роботою, він друкує свої статті в татарсько-російському журналі «Терджиман», заснованому патріархом кримського письменства Ісмаїлом Гаспринським, з яким учений підтримував особисті й творчі зв'язки, очолює східний відділ відомих енциклопедичних видань Брокгауза-Ефрона та братів Гранат (більшість вміщених у них статей із сходознавства також належали Кримському). А ще виходять його численні українознавчі розвідки, поетичні й белетристичні твори. Науковий доробок московського періоду життя Кримського (1889—1896, 1898—1918) буквально приголомшує своїм різноманіттям.

1918 р. він переїжджає до Києва, де згодом обирається академіком нещодавно заснованої Української Академії наук (до 1929 р. був її неодмінним секретарем).

УАН (з 1921 р.— ВУАН) стала не лише науковим осередком, а й неофіційним центром громадського життя України. У цей період її видання чи не вперше в історії вітчизняної науки виходили без попередньої цензури. В 1920—1930 рр. побачили світ такі праці А. Кримського: «Історія Персії та її письменства» (1923), «Історія Туреччини» (1924), «Вступ до історії Туреччини» (1926), «Історія Туреччини та її письменства» (1927, т. 2), «Розвідки, статті та замітки» (1928). Чимало його матеріалів публікувалося в часописах і збірниках ВУАН. А скільки видань було здійснено під його редакцією, скільки спеціальних наукових підрозділів Академії ним створено! «Недурно в Києві жартували, що ця Академія не українська, а кримська»,— згадувала Наталя Полонська-Василенко. Крім того, він завзято

обстоював інтереси Академії, намагаючись вирвати з пазурів держбезпеки співробітників, які потрапили під тяжкий прес ГПУ. В 1924—1925 рр. А. Кримський разом з С. Єфремовим організував цілу кампанію щодо звільнення академіка М. Василенка, хоч і сам потрапив до «чорного списку» каральних органів. Слід зазначити, що Кримський ніколи не зрікався своїх поглядів та релігійних переконань, підтримував близькі стосунки з діячами УАПЦ. Активно працював на ниві просвітництва та відродження національних культур народів України.

На жаль, особисте життя академіка не склалося. Піклуючись про сестру та брата, він довгий час залишався самотнім. А його пізній шлюб, по суті, був жертовною спробою врятувати близьких людей. Страшного для України 1929 р. серед багатьох колег, звинувачених в участі у справі СВУ, було репресовано й найближчого помічника Кримського, молодого талановитого історика й етнографа Миколу Левченка, якого той любив, наче рідного сина. Після Миколиного арешту нависла смертельна загроза і над його вагітною дружиною. Щоб захистити її, Кримський узяв з нею шлюб, потім усиновив дитину і дав їй своє прізвище.

Але найтяжчими для Кримського були 30-і рр., коли по-варварському руйнували установи ВУАН, знищували його друзів і знайомих, а ті, що залишилися на волі, постійно відчували на собі подих близької смерті. Тяжко хворий, усунутий від справ академік упорядковував свої рукописи й продовжував працювати. Аж ось у другій половині 30-х рр. про нього згадали знову — знадобився його високий авторитет у світі, щоб продемонструвати приєднаній 1939 р. Західній Україні тріумф радянської науки. Кілька разів Кримський їздив до Львова, виступав з публічними лекціями, зустрічався з науковцями. Був він «невеликого зросту, хворий на астму та із серцевою недугою, майже сліпий (носив дві пари сильних окулярів). Лице орієнтального типу, голос слабий, але приємний, одягнений у скромний поношений одяг темного кольору»,— таким запам'ятав академіка під час львівських зустрічей тоді молодий дослідник, нині відомий український історик, тюрколог, академік НАН України Омелян Пріцак.

У січні 1941 р. громадськість України відзначала 70-річчя «опального академіка», його навіть нагородили орденом Трудового Червоного Прапора. А через п'ять місяців вибухнула війна...

Агатангел Юхимович зустрів її в Криму, де працював в архівах. Повернувшись до Звенигородки, планував на початку липня виїхати до Києва... Але ні в Київ, ні в Уфу, куди евакуювалися співробітники Академії, вчений не потрапив. Слід Кримського загубився майже на п'ятдесят років. В енциклопедіях, довідниках, навіть у 5-томному виданні творів А. Ю. Кримського (К., 1972—1974) обставини його смерті сором'язливо замовчувалися, що само собою було відповіддю на можливі запитання. 1990 р. Іван Ільєнко віднайшов слідчу справу № 148001, яка проливає світло на останні місяці життя видатного українського вченого. А. Кримського заарештували у липні 1941 р., а загинув він 25 січня 1942-го в тюремній лікарні міста Кустанай, у далекому Казахстані, продовживши список закатованих і розстріляних на початку війни учених. Каральні органи не забули ні його українства, ні захисту безвинно репресованих колег, ні його вільнодумства.

Багатюща спадщина академіка А. Ю. Кримського налічує сотні праць, неопублікованих рукописів, які ще потребують ретельного вивчення. Це конче слід зробити сучасним дослідникам, хоч він і так увійшов уже в аннали світової науки.

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ

Великий учений, мислитель і гуманіст Володимир Іванович Вернадський посідає одне з найпочесніших місць у світовій науці поряд з такими її велетнями, класиками природознавства, як Ісаак Ньютон, Чарлз-Роберт Дарвін, Альберт Ейнштейн. Творчий доробок В. Вернадського охоплює найрізноманітніші галузі знань. Його глибокі й надзвичайно оригінальні ідеї і досі не втратили своєї актуальності. Він — основоположник таких нових напрямів природознавства, як геохімія, біогеохімія, радіогеологія, вчення про біосферу. В. Вернадський досліджував природу в її тісному зв'язку з історією людського суспільства, що, власне, становило підвалини світогляду й наукової діяльності вченого.

Великого значення надавав він художній літературі, образотворчому мистецтву й музиці. Цей ще один вимір, спосіб пізнання природи, людини, космосу, наснажував його, спонукаючи до творчості навіть у похилому віці.

Хоч В. Вернадський народився в Петербурзі (12 березня 1863 р.), дитинство минуло в Харкові та Полтаві. З Україною він був тісно пов'язаний як походженням, так і родинними стосунками. Володимирів прапрадід Василь Іванович, запорозький козак, брав участь у боротьбі Б. Хмельницько-

го проти польських поневолювачів. Батько Іван Васильович, блискуче закінчивши Київський університет, завідував у ньому кафедрою політичної економії, потім був професором Московського університету, Головного педагогічного інституту та Олександрівського ліцею в Петербурзі, видавав журнал «Экономический указатель», брав активну участь у діяльності Волинського економічного товариства, підтримував творчі зв'язки з М. Чернишевським та М. Максимовичем, особисто знав Л. Толстого й Т. Шевченка. Його розповіді про таємне Кирило-Мефодіївське товариство й боротьбу українського народу за свою незалежність пробуджували в сина цікавість до історії, політичної економії, філософії та інших наук. Мати Ганна Петрівна походила з українського старшинсько-дворянського роду Константиновичів. Володіючи чудовим голосом, співала в хорі М. Балакірева. В домі Вернадського часто лунали українські народні пісні.

1868 р. родина переїжджає з Петербурга до Харкова, де Володимир 1873-го вступає до класичної гімназії. Багато читає, знайомиться з творами українських письменників. Однак три роки згодом батьки повертаються до Петербурга, й він продовжує навчання уже в місцевій гімназії. Захоплюючись історією України, опановує польську мову, якою тоді друкувалося чимало творів українських авторів. В останніх класах досліджує історію закарпатських українців, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, і навіть починає писати свою першу наукову працю «Угорская Русь с 1848 г.», яка, на жаль, так і не була завершена.

В ті роки допитливий юнак поринає в наукову літературу. Те, чого не могла дати класична гімназія, бере з книжок і з спілкування зі своїми талановитими товаришами А. Красновим, А. Зайцевим, Є. Ремезовим, а також друзями дому Вернадських.

1881 р. Володимир вступає на фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Він серйозно займається астрономією, слухає лекції на математичному відділенні, а також з анатомії, історії, філології, юриспруденції та інших дисциплін, що їх викладали видатні вчені, зокрема Д. Менделєєв, А. Бекетов, І. Сеченов, О. Бутлеров, глибоко вивчає мінералогію та кристалографію під керівництвом В. Докучаєва — засновника наукового грунтознавства,— бере участь у його експедиції з метою визначення якості грунтів Нижегородської губернії. Матеріали кількарічних спостережень лягли в основу перших самостійних наукових праць В. Вернадського. Згодом він вирушає в нову експедицію для дослідження грунтів Кременчуцького повіту

Полтавської губернії, бере участь у підготовці першої в Росії карти грунтів цієї губернії.

Великий вплив на формування наукових інтересів і світогляду В. Вернадського мав Д. Менделєєв, змістовні лекції якого пробудили в свідомості дослідника-початківця космологічні й космографічні ідеї, а також А. Бекетов — один із перших дарвіністів Росії.

Дедалі більше приваблювали Вернадського природничі науки. Він писав: «Я хочу особисто побачити країни й моря, що про них читав у книжках. Хочу бачити як природу, так і людей. Хочу піднятися вгору, в атмосферу... Чим більше знань, тим сильніший працівник на цьому полі».

Цікавлять його й різноманітні соціально-політичні та моральні проблеми. Він бере участь у студентських заворушеннях 1882 р. в Петербурзі, вступає до молодіжного науково-літературного товариства й обирається членом його керівної ради.

Закінчивши 1885 р. університет, В. Вернадський залишається завідувати кабінетом мінералів. Молодий натураліст упорядковує і поповнює колекції, а також активно займається, як свідчать численні архівні документи та його записи й нотатки, найрізноманітнішими проблемами — фізики, хімії, геології, грунтознавства, мінералогії, кристалографії та інших природничих наук. Того ж року він разом з А. Красновим веде спостереження за метеорним потоком у сузір'ї Андромеди, а 1886-го разом з талановитим астрономом І. Клейбером досліджує будову і склад метеоритів.

1885 р. Вернадський зустрічається з Наталкою Старицькою. Їх об'єднували не лише спільні духовні інтереси, а й глибока взаємоповага і дружні почуття, які невдовзі переросли в кохання. У вересні 1886 р. вони обвінчалися. В сім'ї Старицьких поставились до Володимира тепло й приязно. 1887 р. в молодого подружжя народився син, якого назвали Георгієм. Наступного року в житті Вернадського сталися ще дві події: одна радісна —27 квітня з'явилася на світ дочка Ніна, а друга сумна — в листопаді померла його мати.

Протягом 1895—1897 рр. В. Вернадський споряджає три геолого-мінералогічні експедиції: спершу на Урал, потім — у Крим, на Керченський і Таманський півострови, і на Кавказ.

Як відомо, 1896 р. французький фізик А. Беккерель дослідив радіоактивне випромінювання солей урану. Два роки згодом подружжя П. і М. Кюрі відкрили радіоактивні елементи — радій і полоній. В. Вернадський був першим у світі ученим, який дійшов висновку про можливість утворення та-

ких радіоактивних елементів, котрі під час розпаду даватимуть незмірно більше енергії. Свою доповідь на цю тему він зробив на загальних зборах Російської Академії наук 1910 р.

Склавши магістерські іспити з мінералогії, геології та аналітичної хімії, В. Вернадський у 1888—1890 рр. навчається за кордоном: спочатку в Італії, потім — у Німеччині під керівництвом відомого кристалографа П. Грота; бере участь у геологічних екскурсіях в Альпи та Уельс, а також у IV Геологічному конгресі, на якому його обирають членом-кореспондентом Британської асоціації наук. Якийсь час працює в добре обладнаних лабораторіях Луї Ле-Шательє і Фуке (Франція).

Після захисту 1891 р. магістерської дисертації він — приват-доцент Московського університету — започатковує нову природознавчу науку — генетичну мінералогію, яка змінила тодішні уявлення в кристалографії.

Захистивши докторську дисертацію 1897 р., В. Вернадський у січні наступного року стає професором Московського університету, публікує курс лекцій з мінералогії, низку розвідок у галузі кристалографії, займається історією природознавства, досліджуючи взаємозв'язок точних наук з філософією, релігією, мистецтвом, загальною культурою та соціальними умовами життя людей різних епох. Відомого вченого обирають членом Українського наукового товариства (Київ), Полтавського товариства «Просвіта», Наукового товариства ім. Шевченка (Львів), Товариства дослідних наук при Харківському університеті, Волинського наукового товариства та багатьох інших. Йому пропонують друкувати свої наукові праці в місцевих виданнях, просять надіслати зразки мінералів.

Навесні 1917 р. внаслідок хвороби легенів В. Вернадський переїжджає до Полтави й займається дослідженнями в галузі біогеохімії, пише фундаментальну працю про живу речовину. 1918 р. він отримує запрошення професора М. Василенка взяти участь у широкій культурній роботі в Києві, де передбачалося заснування Української Академії наук. В. Вернадський з радістю прийняв цю пропозицію. Великий досвід громадсько-політичної і науково-організаційної діяльності, безперечно, став йому в пригоді. Він очолює три основні комісії: для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук, з вищих навчальних закладів і наукових установ та створення Національної бібліотеки. В. Вернадський обирається академіком і першим президентом Української Академії наук (з 1921 р.— Всеукраїнська

АН (ВУАН), а з 1937-го — АН УРСР), керує роботою її правління, бере активну участь в діяльності фізико-математичного відділення Академії, сприяє формуванню в ній прикладних і технічних галузей, а також створенню спеціальних установ цього профілю, чого не було в більшості академій наук світу. Крім того, працює в Українському геологічному комітеті, очолює Комісію з вивчення природних продуктивних сил України, засновує в Києві лабораторію експериментальних біогеохімічних досліджень, що стало підгрунтям для розвитку наукової школи вивчення живої речовини.

1919 р. В. Вернадський виїжджає на лікування до Криму, де після одужання працює на фізико-математичному факультеті Таврійського університету в Сімферополі. У вересні 1920 р. його обирають ректором цього університету. Тут він організовує лабораторію для вивчення ролі живих організмів та мінералогенезу, активізує діяльність різних наукових осередків, зокрема Товариства з вивчення природних продуктивних сил Криму.

У січні 1922 р. В. Вернадський переїхав до Петрограда. За його участю в складі АН СРСР було створено Державний радієвий інститут (1922), Комісію з історії знань (1926), Відділ живої речовини (1927) та інші наукові установи. 1938 р. при радієвому інституті почав діяти споруджений за допомогою В. Вернадського перший у країні циклотрон.

На початку 2-ї світової війни він та його учні — академіки А. Ферсман і В. Хлопін — виступили ініціаторами прискорення досліджень у галузі фізики атомного ядра. З цією метою було створено відповідні лабораторії, зокрема у Фізико-технічному інституті, де почав працювати І. Курчатов. Зусилля талановитого колективу увінчались успіхом — уже в 1947 р. з'явилася атомна зброя і незабаром розпочалося використання атомної енергії в мирних цілях.

Перебуваючи з 1941 р. в евакуації у Кокчетавській області Казахстану, В. Вернадський пише монографію про біосферу та ноосферу, яку він вважав головною книгою свого життя. 1944 р., вже після повернення до Москви, була опублікована остання стаття В. Вернадського «Несколько слов о ноосфере». В листопаді вчений захворів на запалення легенів і 6 січня 1945 р. помер. Похований у Москві на Новодівичому кладовищі.

Але життя його ідей продовжується. Наукові праці В. Вернадського є не лише величезним внеском у скарбницю світової науки. Вони принципово змінили світогляд XX ст., визначивши роль людини та її творчої думки в еволюції біосфери, давши змогу по-новому побачити довкілля як середовище нашого життя, порушивши багато актуальних проблем і накресливши шляхи їхнього подальшого розв'язання.

КІСТЯКІВСЬКІ

Сьогодні серед зливи імен, які повертаються або й уперше входять у наш інтелектуальний обіг, з'явилися й імена представників незаслужено забутої української вченої династії XIX—XX століть Кістяківських.

Це був яскравий родинний спалах інтелекту. А засяяв він на самому початку минулого століття з легкої руки графа Іллі Безбородька, героя штурму Ізмаїла, петербурзького сенатора. Навідавшись до родового маєтку в Стольному на Чернігівщині, він дав вільну кількох хазяйновитим, письменним кріпакам, серед них і управителю своєї садиби Омеляну Васильовичу Кістяківському з усією сім'єю.

Син Омеляна Федір закінчив Чернігівське духовне училище, потім семінарію, обвінчався з дочкою священика із с. Городище, одержав там парафію, став благочинним. Було в них господарство, садок, пасіка, придбали млин, поралися всюди самі. Крім того, влаштували у своїй хаті школу, де о. Федір безкоштовно вчив селянських дітей грамоти й Закону Божого. Тут проходили першіази науки і власні діти. А було їх чимало — лише синів семеро.

По-різному склалася їхня доля. І хоч усі вони повторили спочатку батьків шлях — через духовне училище й семінарію, потім змінили його. В медицину пішли Федір Федорович і Василь Федорович. Останній захистив докторську дисертацію, практикував і викладав на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. Та найвідомішим серед синів о. Федора став Олександр.

У переддень кривавої російської смути на весь світ пролунав памфлет-застереження Льва Толстого «Не можу мовчати». Серед основних матеріалів, якими користувався він при написанні видатного публіцистичного твору, було «Исследование о смертной казни» Олександра Кістяківського.

На той час Олександр Федорович уже залишив цей світ. Але його ім'я і творчий спадок зберегли широку популярність серед учених, особливо згадане дослідження, що й досі не втратило своєї актуальності. А було воно не чим іншим, як магістерською дисертацією, захищеною О. Кістяківським 1867 р. у Київському університеті. Вона принесла йому визнання як одному з провідних вітчизняних учених-юристів.

На юридичний факультет О. Кістяківський вступив 1853 р. Відтоді Київський університет св. Володимира став альма-матер для кількох його братів, усіх синів і декого з онуків.

Закінчивши курс навчання, Олександр Федорович служив кілька років в урядових установах С.-Петербурга. 1863-го склав іспит на кандидата права, повернувся до Києва й почав читати лекції в університеті. Здобув звання приват-доцента. Потім — магістерська, докторська дисертації, професорська «мантія». Ось тільки деякі його титули — почесний член С.-Петербурзького й Московського університетів, Московського юридичного товариства, дійсний член Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті, член-кореспондент Російського географічного товариства...

Юридичний спадок О. Кістяківського не було геть відкинуто в ході революційного «потрясіння основ». Згадки про нього є і в фаховій пожовтневій літературі, і в енциклопедичних словниках. З них можемо дізнатися: він — один з найпослідовніших прихильників втілення в життя судової реформи 1864 р. Його називають поміркованим лібералом (чи не тому, що обстоював суд присяжних, а не щось схоже на трійки ВЧК-НКВС?).

Оцінки спадщини О. Кістяківського у нашій новітній літературі вже інші. Зокрема йдеться, що його світогляд був окреслений стійкістю і твердістю переконань, які грунтувалися на засадах гуманітарно-філософських учень.

Крім професійної, юридичної була в Олександра Федоровича ще одна органічна частина життя — громадська. І хоч вона спричиняла неприємності на службі, він не полишав її ніколи.

Повернувшись до Києва, близько затоваришовує з В. Антоновичем, П. Чубинським, стає активним учасником місцевої «Старої Громади», Історичного товариства Нестора-літописця. Статті в газетах і журналах, публічні лекції... А над усім цим підносяться зібрані ним, систематизовані й уперше видані 1879 р. «Права, по которым судится малороссийский народ» — збірник законів і правил судового устрою, що діяли в першій половині XVII ст. на Лівобережжі, одна з видатних пам'яток української культури.

Синам своїм, які вчилися у 2-й київській гімназії, Олександр Федорович передав усталеність поглядів. Двоє молодших, Юлій та Ігор, пішли батьковим шляхом — стали юристами. Ігор Олександрович був приват-доцентом Київського, а потім Московського університетів, міністром внутрішніх справ в уряді гетьмана Скоропадського, емігрував до Парижа й закінчив життя на чужині.

На долю Володимира, старшого сина Олександра Федоровича, випало стати свідком усіх вітчизняних потрясінь

першої половини XX ст. Але, на щастя собі й науці, він служив лише їй, цураючись політичної вовтузні. Щоправда, навіть таке чисте служіння не гарантувало безпеки в часи, коли панувала теза: «незамінних людей немає». Одначе він, хоч як це дивно, не постраждав.

Врятувала, либонь, притаманна йому надзвичайна політична обережність. Ось штрих. У середині 20-х рр., коли країна була відносно відкрита до світу, він листувався з племінником — білоемігрантом Георгієм, який учився в Берліні, повіряв тому наукові задуми. Коли ж у розпал сталінської диктатури той самий Георгій, уже відомий вчений, приїхав із США до Москви, Володимир Олександрович зустрітися з ним відмовився.

Побутує вислів — енциклопедичне ім'я. Він стосується і В. Кістяківського. Статті про нього є у Великій Радянській, Українській Радянській енциклопедіях, у різних наших і зарубіжних довідниках. Там мовиться, що він — засновник сучасної вітчизняної електрохімії, творець фільмової теорії корозії металів. Фахівцеві — хіміку, фізику, металургу — добре зрозуміла вагомість цієї характеристики. Сам же Володимир Олександрович вважав себе лише скромним учнем Д. Менделєєва.

Починалося все з Київського університету.

Порушивши сімейну традицію, Володимир вступив не на гуманітарний, а на фізико-математичний факультет. І вже на першому курсі зіткнувся з політичними пристрастями. 1884 р. університет відзначав своє 50-річчя. Під час урочистостей сплахнули студентські заворушення. Володимир участі в них не брав. Але був виключений з університету.

Він вирішив їхати до північної столиці. І 1885 р. став першокурсником фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету. Тут лекції читав Д. Менделєєв, серед професорів були фізіолог І. Сеченов, мінеролог і грунтознавець В. Докучаєв, інші світила. Тільки вчись!

Ось хроніка його життя після закінчення навчання. Річне стажування у лейпцігській лабораторії Вільгельма Оствальда — тодішньому «генеральному штабі» досліджень з теорії електролітичної дисасоціації. Повернення до університету. Перехід до С.-Петербурзького політехнічного інституту. Створення першої в країні лабораторії фізичної хімії та електрохімії. Захист магістерської, а згодом докторської дисертацій. Публікація випусків курсу з електрохімії — одного з найкращих на той час у світовій літературі посібників у цій галузі.

А країна нуртує. Перша революція, друга, третя...

Володимир Олександрович стоїть осторонь, не пристає ні до одного табору.

У червні 1918 р. він з величезними труднощами дістається Києва, де розпочато підготовку створення Української Академії наук. У листопаді її засновано, а його обрано одним з перших академіків.

Володимир Олександрович очолює організовану ним при академії хіміко-технічну комісію. Інтенсивно працює. Заходиться ладнати лабораторію на зразок пітерської. Та навесні 1920 р. їде раптом до Ростова-на-Дону, а звідти — до П'ятигорська. На прохання повернутися до Києва не відгукується. У травні 1922-го його запрошують зайняти полишену посаду в Пітерському політехнічному, і він погоджується.

Далі — знову хроніка. 1926 р.— член-кореспондент АН СРСР, 1929-го — дійсний член АН СРСР і Електрохімічного товариства у Нью-Йорку. Захоплення колоїдною хімією. Переїзд до Москви. 1934 р.— директор створеного з його ініціативи Колоїдно-електрохімічного інституту АН СРСР (тепер Інститут фізичної хімії). Два ордени Леніна.

Хрещеним батьком Богдана — другого сина Олександра Федоровича — був В. Антонович. З похресником у Володимира Боніфатійовича, як і годилося в ті часи, стосунки склалися досить близькі. Вдача в нього виявилася зовсім іншою, ніж у старшого брата. Він постійно тягнувся до гребенів суспільних хвиль, зазнаючи через це в молодості однієї життєвої аварії за одною.

Перша сталася у сьомому класі гімназії — виключення. Причина — організація гуртка, де обговорювали засади самостійності України.

Гімназію він, однак, закінчив — іншу — і 1888 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Знову виключили. Причина цього разу — арешт під час поїздки до Галичини.

У жандармському донесенні йшлося: «За повідомленням австрійських властей, у названих студентів (Кістяківського, Дегена) знайдено листи з Києва, Парижа, Женеви та Болгарії, між іншим, від емігрантів, зміст яких свідчить про участь цих осіб у революційному русі».

Богдан їде до Дерпта (Юр'єва) і вступає на юридичний факультет університету. І тут раптом нове захоплення — марксизм. Знову — арешт, виключення, після чого він круто змінює долю — вирушає до Німеччини. Університети Берлінський, Страсбурзький, Гейдельберзький... Марксизм повністю вивітрюється з голови. Б. Кістяківський стає одним з найпереконливіших критиків насильницької суті цієї теорії. Тісно співпрацює з П. Струве у штутгартському виданні «Визволення» і у «Проблемах ідеалізму».

Потім повертається на Батьківщину. Але не до Києва, а до Москви, де обіймає приват-доцентуру в університеті. На цей час припадає найяскравіший період науково-творчої роботи Богдана Олександровича — участь у підготовці книги «Вехи», яка викликала лють «лівої» соціал-демократії. В радянський час слово «веховщина» стало в наукових колах своєрідною лайкою.

А як тепер сприймається ця книга? Зацитуємо рядки із статті в «Известиях»: «У підзаголовку «Вех» стояло — «Сборник статей о российской интеллигенции». Ця невелика книга включала статті семи відомих філософів, яких сьогодні ми сміливо можемо назвати великими і, ясна річ, не лише через «Вехи»...

Ось вони, ці семеро: М. Бердяєв, С. Булгаков, П. Струве, М. Гершензон, С. Франк, О. Ізгоєв, Б. Кістяківський. Вони були непримиренними ворогами насильства, доводили хибність революцій для людського прогресу, обстоювали примат духовних цінностей над політичною боротьбою.

Богдан Олександрович, який разом з М. Гершензоном був організатором і упорядником «Вех», опублікував у книзі статтю «В защиту права. (Интеллигенция и правосознание)».

Статтю з «Вех» він включив до праці «Соціальні науки і право», що стала докторською дисертацією, захищеною в лютому 1917 р. Це було вже в Києві, у тому університеті, з якого його свого часу виключили. Тепер він дістав і з радістю прийняв запрошення альма-матер. Очолив кафедру, зробився професором права, деканом юридичного факультету.

У ці роки Богдан Олександрович з ентузіазмом допомагає В. Вернадському здійснити реформу вищої освіти й наукових закладів України. Як і брат Володимир, бере участь в організації Української Академії наук.

До встановлення в нашому суспільстві «єдино правильної марксистсько-ленінської ідеології» Б. Кістяківський вважався одним із найбільших теоретиків і методологів права. Сини його пішли іншим шляхом. Молодший, Олександр, став доктором біології, професором Київського університету, старший, Георгій,— хіміком і фізиком із світовим ім'ям.

10 червня 1960 р. очікувався офіційний візит до Москви американського президента Д. Ейзенхауера. В Києві, куди він збирався завітати, впорядковували, асфальтували вулиці, ремонтували об'єкти, які мали відвідати високі гості із США. Доктор біології Олександр Кістяківський, що мешкав з дружиною в кімнаті «комуналки», отримав нову квартиру. Та ще й яку — нестандартну, трикімнатну, на Печерську.

Було це також пов'язано з приїздом Д. Ейзенхауера. Бо разом з ним мав прибути до Києва, свого рідного міста, радник президента США у справах національної політики в галузі науки і техніки, професор Гарвардського університету Георгій (Джордж) Кістяківський — рідний брат Олександра Богдановича.

Однак вранці 1 травня 1960 р. в районі Свердловська радянською ракетою було збито американський літак-розвідник «Локхід У-2». Пілот Френсіс Пауерс вистрибнув з парашутом. Цей рейс висотного літака США викликав гнівну реакцію М. Хрущова. Він у різкій формі відмовив американському президентові в офіційному візиті до СРСР. Зустріч братів зірвалася. Але пізніше вони бачилися неодноразово — і в Києві, і в Бостоні, де жив Джордж Кістяківський — один з найвідоміших представників української вченої династії. На жаль, про нього в нас знають дуже мало. Тож спробуємо бодай трохи заповнити цю «білу пляму».

1917 р. Георгій тільки-но закінчував гімназію. Народився він у Києві. Дитинство минало то тут, з матір'ю і бабусею і наїздами батька з-за кордону, то в Німеччині. Потім знову — то у Москві, то в Києві. 1917-го переїхали до рідного міста, здавалося, остаточно. Але юний Георгій не прийняв Жовтневу революцію.

І ось позаду шалені битви в донських і кубанських, українських і кримських степах. Десь у передгір'ях Криму зупинився його обпалений у боях англійський танк — закінчилося пальне і патрони. Поразка... Сербія... Георгій кидає зброю і, вірний генетичному кодові Кістяківських, поринає в науку. Вирушає до Берліна, де успішно складає вступний іспит на фізико-хімічний факультет університету.

Його непересічні здібності відразу помітили берлінські вчені. Та у Німеччині сходив угору фашизм. І Георгій, навчений вітчизняними кошмарами, купує квиток на океанський лайнер і пливе у США.

У цій країні, яка по праву стала другою батьківщиною Георгія, а точніше вже Джорджа Кістяківського, його сходження було стрімке. 1930 р. він — доцент, 1933-го — професор Гарвардського університету, дійсний член Американської національної академії наук, а пізніше її віце-президент. Його дослідження і відкриття в галузях кінетики реакцій у газовій фазі, структури поліатомних молекул, термохімії органічних сполук, особливостей детонаційних хвиль лягли міцними цеглинами в фундамент світової науки.

З початком 2-ї світової війни Джорджа Кістяківського призначають членом Американського комітету національної

оборони. Тим часом США приступають до розробки атомної бомби. Створюється цільова програма. Формуються сім провідних наукових відділів. Стоїть питання: кого призначити завідуючим відділом вибухових речовин? Вибір падає на Кістяківського. Він погоджується.

У Лос-Аламосі вони працювали вдень і вночі і завдання виконали. Могутнє «знаряддя застрашки» було успішно випробуване. Та фашистську Німеччину здолано без його допомоги. А безглузді трагедії Хіросіми, Нагасакі — то тяжка провина політиків і військових. І Джордж Кістяківський, один з авторів атомної бомби, стає незабаром її запеклим ворогом.

Один з газетярів після інтерв'ю з 80-річним Джорджем Кістяківським писав: «Коли він розкладає своє життя по полицях, виходить, що перші 20 років ріс і мужнів, другі 20 цілком присвятив хімії, дальші 20 поділив між хімією і створенням зброї, досягаючи успіхів у хімії, а ще більших у створенні зброї. А останні 20 в основному домагається заборони ядерної зброї (не забуваючи при цьому хімію)».

На його рахунку було півдюжини докторських ступенів, присуджених в Європі й Америці. Дюжина нагород — від президентської медалі Свободи до медалі Франкліна. Премія за відкриття в галузі фізичної хімії.

На старих ділянках Байкового кладовища в Києві чимало покинутих могил. Над однією з них, за іржавою огорожею, височіє на постаменті з гранітних книжок масивне погруддя. Напис: «О. Ф. Кістяківський. 1833—1885». І жодних додаткових даних, бо сучасники Олександра Федоровича були впевнені, що нащадки не потребуватимуть роз'яснень його заслуг. Але трава забуття обступила похилений пам'ятник... Ця похмура картина примушує підсумувати й акцентувати викладене вище.

Немає іншої родини в Україні, яка б протягом століття дала численнішу плеяду талановитих учених. Причому в корінних і різних галузях знань. Олександр Федорович був, по суті, піонером української правової науки. Володимир Олександрович — засновник вітчизняної електрохімії. Богдан Олександрович заклав наріжні камені у вивчення взаємозв'язку суспільних наук і права. Відкриття Джорджа — Георгія Богдановича — збагатили всю світову фізичну хімію.

Обставини змусили багатьох Кістяківських працювати за межами України. Але після лютого 1917-го, тільки-но зажевріла зоря її незалежності, вони з усіх усюд з'їжджаються до Києва. Богдан Олександрович і Володимир Олександрович

дружно працюють в команді В. Вернадського, створюючи наукові структури Української держави. Ігор Олександрович стає міністром внутрішніх справ в уряді П. Скоропадського. Та наступні події знову розкидають їх у різні боки.

Справа національної гідності — відродити славу тієї династії. 1919 р. Українська Академія наук запровадила премію імені Олександра Федоровича Кістяківського задля відзначення праць із звичаєвого права і чинного законодавства. Чи не повернутися до неї? Відомо, що сім'я Олександра Федоровича мешкала на вулиці Кузнечній (нині Горького), 14, квартира 19. Цей капітальний будинок минулого століття добре зберігся. Час встановити на ньому меморіальну дошку. В нас на них не скупляться, ставлять на оселях діячів і значно меншого масштабу.

Не відвертатимемося ж бо від того, чим треба пишатися!

ЄВГЕН ПАТОН

Рід Патонів має глибоке коріння в нашій історії. За давніми переказами, їхні предки з'явилися в Росії часів Петра I, точніше імператор привіз їх як корабелів з Голландії. Є версії і про їхнє французьке чи навіть шотландське походження. Осівши, Патони мало-помалу змішалися з іншими родами, і держава Російська стала для них новою батьківщиною.

Відомо, що Євгенів дід — Петро Іванович у червні 1812 р. був зарахований до армії М. Кутузова 16-літнім юнаком. Спершу служив у загоні генерал-майора князя Репніна. За героїзм і мужність, виявлені у битві проти військ Наполеона, дістав чин прапорщика, був вшанований орденом св. Анни 4-го ступеня. Завершив службу генералом від інфантерії, належав до сенату.

1823 р. в Патонів народився первісток, якого назвали Оскаром. Навчався у Головному (пізніше Миколаївському) військово-інженерному училищі в Петербурзі. За участь у Кримській кампанії був нагороджений орденом св. Анни. У званні полковника лейб-гвардії подав у відставку, а потім як консул Російської імперії виїхав до Ніцци на півдні Франції. Тут і народився його передостанній син Євген, що згодом став видатним українським ученим у галузі мостобудування та електрозварювання.

У метричній книзі під № 2 за 1870 р., яка зберігається в православній церкві Ніцци, записано, що 20 лютого (5 березня.— *Авт.*) 1870 р. в російського консула, відставного полковника гвардії Оскара Петровича Патона та його законної дружини Катерини Дмитрівни народився син Євген.

29 березня охрещений священиком Володимиром Левицьким і псаломщиком Феодосієм Гуляєвим. Хрещеним батьком і матір'ю були його імператорська високість великий князь Вячеслав Костянтинович та її імператорська високість княгиня Олександра Йосипівна, місце якої заступила фрейліна графиня Келлер. Там же повідомляється, що Євгенів батько лютеранського віросповідання, мати — православного, народили дитину в першому шлюбі обоє.

Євген здобував освіту вдома — з гувернерами та приходжими вчителями. Старші брати вчилися у Пажеському корпусі в Петербурзі. Мати й для нього хотіла такої долі, але батько, зважившись на потяг сина до точних наук, віддав його до 7-го класу реальної гімназії у Штутгарті. А наприкінці навчання (уже в Бреслау, куди переїхав батько, зберігши за собою посаду консула) юнак твердо вирішив будувати мости. Тож 1888 р. Оскар Петрович влаштував його в Політехнічний інститут у Дрездені (тоді називався Королівською саксонською технічною вищою школою), де викладали такі відомі вчені, як Г. Цойнер, Х.-О. Моор, В. Френкель.

Однак у грудні 1891 р. підданому Російської імперії Є. Патону довелося перервати навчання — за законом він мусив відслужити в армії. Закінчив військову службу через рік у Києві молодшим фейерверком 4-ї батареї 33-ї артилерійської бригади.

Перебування в Росії справило на нього велике враження. Ще раніше, під час перших студентських канікул, перебуваючи в родинному маєтку матері в Денисковичах на Брянщині, він підготувався і склав у Новозибкові іспити на російський атестат зрілості. Мати вважала це зайвим клопотом, а батько, навпаки, схвалив вчинок сина. Він хотів, щоб діти пам'ятали, хто вони, й не цуралися свого роду.

У Дрездені Євген остаточно вирішив повернутися в Росію. Поштовхом до цього послужила розмова з молодим професором нарисної геометрії з Петербурзького інституту шляхів сполучення В. Курдюмовим, який захоплено розповідав про перспективи мостобудування, що розкривалися у зв'язку з розширенням мережі залізниць у Росії.

На останньому курсі інституту Є. Патон звернувся в Петербург по дозвіл захистити диплом інженера на Батьківщині. Йому відповіли, що для цього потрібно провчитися в Росії ще три роки.

Блискуче закінчивши 1894 р. Політехнічний інститут у Дрездені, він завідує кафедрою мостобудування і статики будівельних споруд у тому ж таки інституті, проектує в технічному бюро металеві конструкції для перебудови головного дрезденського вокзалу, а, проте, не полишає намірів повернутися в Росію. Врешті-решт у відповідь на петиції отримує дозвіл імператора Олександра III скласти іспити й проекти за останній п'ятий курс Петербурзького інституту інженерів шляхів.

Засвідчивши й на Батьківщині свій високий фаховий рівень, Є. Патон влаштовується 1896 р. інженером з розрахунків мостів у технічний відділ служби шляхів Петербурзько-Московської залізниці й працює під керівництвом помічника начальника цієї служби професора Ф. Ясинського. І ще як його асистент займається проектуванням металевих покрить із студентами-старшокурсниками Петербурзького інституту інженерів шляхів. Відтак переїжджає до Москви й обіймає посаду начальника технічного відділу служби шляхів товариства приватної Московсько-Ярославської залізниці. У жовтні 1897 р. навчальний відділ міністерства шляхів сполучення призначає Є. Патона викладачем Імператорського московського інженерного училища. Тут він працює пліч-о-пліч з давнім другом мостобудівником Л. Проскуряковим. З ним і директором училища професором Максименком пов'язані пошуки Патона свого шляху в науці.

1899 р. виходить друком його перша наукова праця «Листовые шарниры уравновешенных мостовых ферм», а в травні 1901-го він захищає ад'юнктську дисертацію «Розрахунок ферм із жорсткими вузлами», яка відіграла важливу роль у його житті. У вересні того ж року Патона призначають екстраординарним професором кафедри мостів, а в грудні, крім того,— заступником директора Імператорського московського інженерного училища. Саме в цей час він починає писати великообсяговий підручник з питань мостобудування. Його перший том вийшов 1902 р., а другий — 1904-го. Згадуючи про цей період, Є. Патон зазначав: «За рік я здавав на складання щонайменше двадцять друкованих аркушів».

З 1905 р. він — викладач, потім декан інженерного факультету Київського політехнічного інституту. 34-літній учений читає лекції, працює над перебудовою явно застарілого навчального процесу, вдосконалює підготовлені ним підручники, створює кабінет мостів з багатою бібліотекою.

Однак треба сказати, що діяльність Є. Патона на цій посаді не завжди знаходила розуміння і підтримку з боку викладацько-професорського складу. Ця та інші причини, як, зрештою, і хвороба легенів, спонукують його залишити Київ. На початку 1913 р. він переїжджає до Криму, а згодом — до Франції, в Ніццу, де минули його дитячі роки.

З початком 1-ї світової війни Є. Патон повертається в Україну і знову працює в Київському політехнічному інституті, але цього разу над новою проблемою — розбірні мости для прифронтової смуги. Разом із студентами проектує стратегічні мости через Дніпро і навіть розміщує на заводах замовлення на виготовлення конструкцій. Активно займається науковою роботою.

Жовтневий переворот учений зустрів з недовірою, вважаючи наміри нової влади нежиттєздатними, але продовжував наполегливо працювати. Також не брав він участі в подіях, пов'язаних з громадянською війною в Україні. В цей час головною його метою була відбудова зруйнованих мостів.

Ще до революції Є. Патон одружився з вихованкою Фребелівського педагогічного інституту в Києві Наталією Вікторівною Буддою. 1917 р. в них народився син Володимир, а наступного року — ще один, якого назвали Борисом. Згодом вони стали відомими вченими, продовжувачами справи свого батька. Були це нелегкі роки в житті родини. Щоб прогодувати сім'ю, професор обробляв землю, виділену йому в садибі Київського політехнічного інституту.

1920 р. Є. Патон почав працювати над кресленням мосту через Дніпро, який мав замінити ланцюговий (Миколаївський), підірваний 1920 р. відступаючими військами Пілсудського. П'ять років згодом відбулося урочисте відкриття цього нового мосту, пізніше названого іменем Євгенії Бош. Не міг тоді уявити вчений, що його дітище буде зруйновано 1941 р. під час фашистського нашестя.

Восени 1928 р. Є. Патон, вирушивши у службове відрядження, побачив на одному з полустанків у степу, як спалахнула й заіскрилася вольтова дуга, зварюючи метал. У нього відразу ж з'явилися ідеї. Розгорнулася нова праця. І знову все з самого початку.

Кілька учбових закладів і громадських організацій висунули Є. Патона для балотування у Всеукраїнську Академію наук. У червні 1929 р. його було обрано її дійсним членом. Того ж року він домігся створення в системі ВУАН кафедри інженерних споруд. Невдовзі було організовано й Інститут електрозварювання, директором якого став Є. Патон (у березні 1945 р. інститутові присвоїли його ім'я). На цій посаді Євген Оскарович залишався до останніх днів свого життя.

Академік Є. Патон визначив основні наукові напрями діяльності інституту, що й досі успішно розвиваються. На час сформування в ньому працювали відділи зварних конструкцій і зварювального устаткування. Потім було створено й інші підрозділи, зокрема 1935 р.— відділ технології зварювання, 1937-го — впровадження, 1941-го — контактного зварювання, а також відділ контролю якості й проектно-конструкторське бюро. 1938 р. в інституті почали діяти експериментальні й зварювальні майстерні, лабораторія механічних випробувань. Науковці інституту займалися питаннями статичної і вібраційної міцності зварних конструкцій, технології дугового зварювання, комплексної механізації та автоматизації зварювальних процесів. Наприкінці 30-х рр. було розроблено метод автоматичного зварювання електродним дротом із захисним покриттям, а в 1939—1940 рр.— винайдено під керівництвом Є. Патона спосіб автоматичного швидкісного зварювання під флюсом, що відіграв важливу роль у розвитку зварювання в країні. За це наукове відкриття його авторові 1941 р. було присуджено Державну премію СРСР.

Під час Великої Вітчизняної війни Інститут електрозварювання евакуювався на Урал. Тут Є. Патон займався подальшим вдосконаленням технології автоматичного зварювання спеціальних сталей і впровадженням її в оборонну промисловість, допомагав виробникам освоювати зварювання броні літаків. Впроваджене ним автоматичне зварювання під флюсом дало змогу налагодити виробництво авіабомб і артилерійських систем.

Є. О. Патон — автор 402 наукових праць, присвячених мостобудуванню і зварюванню металів. Чимало зробив він для впровадження своїх проектів у життя, що дало відчутні наслідки: було збудовано понад 100 зварних мостів і серед них один з найбільших у світі — суцільнозварний міст через Дніпро у Києві, який тепер носить ім'я його автора.

Наукові розробки Є. Патона й керованого ним колективу мали велике значення для відбудови зруйнованого війною народного господарства країни. Зокрема, інститут розробив і впровадив у виробництво перші автоматичні й напівавтоматичні лінії для будівництва морських суден, залізничних вагонів, виготовлення зварних котлів, нафтогазопровідних труб тощо.

Є. Патон був організатором і відповідальним редактором журналу «Автоматическая сварка», що почав виходити у Києві 1948 р. Крім уже вказаних академічних, йому належать і такі почесні титули, як заслужений діяч науки УРСР (1940), Герой Соціалістичної Праці (1943), віце-президент АН УРСР (1945—1952). Був депутатом Верховної Ради СРСР кількох скликань.

Євген Патон помер 12 серпня 1953 р. Похований поряд зі своєю дружиною на Байковому кладовищі в Києві. 1954 р. на його могилі споруджено пам'ятник — бронзове погруддя на високому гранітному постаменті.

ЮРІЙ КОНДРАТЮК

Ім'я Юрія Васильовича Кондратюка — нашого славетного піонера космонавтики, одного з перших творців і дослідників ракетної техніки, яким пишається вітчизняна наука,— тривалий час було в тіні, істинна біографія замовчувалась або перекручувалася на догоду тимчасовим вершителям порядку.

Чому так сталося? Чим завдячує сучасна космонавтика цій людині? Чи справді, як ходили поголоси, полтавський інженер-винахідник, поневолений на війні, працював у Пенемюнде, де обраховував Вернеру фон Брауну оптимальні траєкторії для ФАУ-1 і ФАУ-2, а потім, повернутий назад, був засланий на Колиму, де й помер 1952 р.? Де правда, а де вигадка? Де істина, а де тонко розрахований наклеп?

Достовірний життєпис цієї легендарної людини подає московський письменник Борис Романенко у книзі «Юрий Васильевич Кондратюк», що нещодавно вийшла у видавництві «Знание». Як пише автор, йому пощастило особисто знати Юрія Васильовича, працювати з ним, служити в одному полку в народному ополченні. І тому він завжди вважав своїм обов'язком підняти таємничу завісу над ім'ям нашого прославленого піонера космонавтики.

Що ж стояло за цією запоною?

У метричній книзі Полтавської єпархії 1897 р. за № 55 записано: «Червня дев'ятого (9) дня народжений, а липня 28 хрещений — ОЛЕКСАНДР; батьки — студент Київського університету Гнат Бенедиктович Шаргей і його законна дружина Людмила Львівна; ...хрещені батьки — колезький радник Яким Микитович Даценко і дворянка Катерина Кирилівна (Іванівна) Петраш...»

Так з'явився на світ майбутній теоретик проникнення людства у зоряний світ. Того, чиє він згодом візьме прізвище, ще не було на світі — Юрій Васильович Кондратюк народиться в Луцьку через три роки.

Знав би малий Олександр, яка доля йому судилася! Відали б батьки, які дантові кола пекла чекають на їхнього сина! Кажуть, путі Господні незбагненні. Життєві шляхи геніїв — теж.

Олександрів батько Гнат Шаргей навчався в Київському університеті. Брав участь у студентських демонстраціях. На другому курсі його виключили з університету. Поїхав світобезбач до Німеччини, але невдовзі повернувся і вступив до Петербурзького університету на літературний факультет...

Мати Людмила Шаргей викладала в одній із гімназій Подолу географію і французьку мову. Разом із своїм чоловіком виходила на демонстрації. Переконана революціонерка, брала участь в роботі однієї з підпільних організацій. Уже носячи під серцем дитя, потрапила до лабет жандармів. Ставлення до заарештованої було жахливим. Це її й згубило. Людмила Львівна тяжко захворіла і 1903 р. у безнадійному стані потрапила до лікарні для душевнохворих. Батько і син глибоко переживали недугу матері, але нічого вдіяти не могли. Хвороба прогресувала, і невдовзі молодої жінки не стало.

Вбитий горем Гнат Бенедиктович, немов передчуваючи і свою близьку кончину, змушений був шукати нову матір для свого сина. Нею стала колега по роботі Олена Петрівна Кареєва. У березні 1910 р. вона подарувала йому доньку, яку назвали Ніною.

Лихе передчуття Шаргея-старшого справдилося — через три місяці після народження доньки він, невиліковно хворий, пішов з життя. Олександрові тоді щойно виповнилося 13 літ.

Зрозуміло, що утримувати в Петербурзі двох дітей Олена Петрівна не могла, тож Олександр залишився у своєї бабусі Катерини Кирилівни, яка, бувши ще нестарою, втративши першого чоловіка, вийшла заміж за Якима Микитовича Даценка, вельми поважну людину в Полтаві. В його будинку часто бували письменники-демократи Панас Мирний, Володимир Короленко, інші представники української й російської інтелігенції.

Немов увібравши в себе сили і дух рано померлих батьків, Олександр Шаргей на очах ставав дорослим, не по літах розвивав свій небуденний інтелект. Ось спогади вчителя Полтавської гімназії про свого обдарованого учня: «Він володів дивовижними здібностями в галузі математики та інших точних наук. Міцно і легко засвоював гімназичний курс».

Мине час, і він напише калузькому «бардові» зоряного неба К. Ціолковському: «Над питанням міжпланетних сполучень я працюю вже 12 років. З 16-річного віку, відтоді, як я визначив здійснимість вильоту з Землі, досягнення цього стало метою мого життя».

Звичайно, хто з нас не мріяв у дитинстві про польоти в небо? Але минав час, і від цих наївних мрій не лишалося й сліду. В нього інакше. Захопившись думкою про політ у космічний простір, він сідає за підручники й самотужки опановує вищу математику, фізику, механіку, астрономію, хімію. Зачинившись у кімнаті, забувши про все на світі, розстеливши на підлозі папір, креслить, визначає, проектує... Так народжувався перший варіант праці з міжпланетних подорожей.

Закінчивши з відзнакою Полтавську гімназію, Олександр Шаргей у вересні 1916 р. вступає без екзаменів на перший курс механічного відділення Петроградського політехнічного інституту. Поселяється у своєї мачухи — Олени Петрівни Кареєвої.

І знову навчання, креслення, гіпотези, версії, проекти... Але йшла перша світова війна. 11 листопада 1916 р. студента Шаргея мобілізовують в армію і направляють у школу прапорщиків при одному з юнкерських училищ Петрограда. Так-сяк відбувши заняття, він поспішає на квартиру, щоб до відправки на фронт завершити розпочату працю. У березні 1917 р. завершує її. Йому тоді не виповнилося й 20 років.

Юнак... Але яка прозірливість, масштабність, яка солідна математична ерудиція! Незалежно від калузького вчителя він доходить висновку про можливість подолання земного тяжіння за допомогою ракети з реактивним двигуном. Це головне. Далі — ракета має складатися з кількох посудин-баків, наповнених рідким паливом. Це могли бути водень і кисень. В міру випорожнення баків ракета звільняється від них. Що це? Не що інше, як прообраз сучасних багатоступеневих ракет!

У тій же праці автор виводить основну формулу руху ракети, тобто формулу, яку вже написав «батько» теоретичної космонавтики, коли йому було 46 років. Але полтавський юнак-теоретик вивів її іншим, своїм, методом.

Далі автор досліджує траєкторії вильоту з Землі, траси польоту на Місяць та інші планети Сонячної системи.

Лише кілька років мала ця людина для спокійної творчої праці. Починаючи з 1917-го й до самої загибелі, життя Олександра Шаргея — це суцільний калейдоскоп знегод, поневірянь, крутих поворотів, драматичних подій.

Після закінчення юнкерського училища молодий прапорщик вирушає на далекий турецький фронт. Постріли «Аврори» сповіщають загальну демобілізацію. Олександр повертається із Закавказзя на батьківщину. По дорозі його насильно мобілізовують у білу армію. Сприйнявши усім своїм серцем оновлюючі вітри революції, він тікає з ворожого стану й пробирається в Полтаву, звідки дістається до Києва, куди прибула його мачуха з донькою Ніною.

Не бажаючи жити на утриманні родичів, Олександр трудиться то електриком, то вантажником, то кустарем-слюсарем, то репетитором. Перебиваючись з хліба на воду, уривками працює над другим варіантом рукопису про вихід людей у космічний простір.

А довкруж точилася жорстока боротьба, йшло безглузде

братовбивство. 31 серпня 1919 р. до Києва вдираються денікінці. Їхній знавіснілий генерал під страхом розстрілу оголошує поголовну мобілізацію. Олександр знову опиняється під ненависними йому білими прапорами. На станції Бобринська, поблизу міста Сміли, він залишає санітарний вагон і зупиняється на квартирі матері свого друга Бориса Арабажина.

Коли в Києві твердо встановилася радянська влада, молодий учений повертається до своїх родичів, звідки за їхньою рекомендацією переїздить до невеличкого містечка Мала Виска Херсонської губернії (нині Кіровоградська обл.). Працює слюсарем на кооперативному млині й кочегаром на цукровому заводі. Чулий серцем, він не забуває про київську рідню — систематично надсилає продовольчі посилки (його рідної полтавської бабусі вже два роки не було серед живих).

Тут, у Малій Висці, й відбулося перевтілення Олександра Шаргея в Юрія Кондратюка. А сталося це так. 1 березня 1921 р. у Києві помер від туберкульозу студент-вінничанин Юрій Васильович Кондратюк. Олена Петрівна Кареєва, турбуючись про подальшу долю свого пасерба, колишнього царського прапорщика, який двічі, хоч і не з власної волі, побував у білій армії, вирішила убезпечити його життя, тож випросила у рідних померлого юнака його документи і передала їх у Малу Виску.

Олександр довго відмагався від такого «дарунку». Але встояти перед вмовляннями мачухи не зміг. Зрештою, від цього залежали і її життя, і доля його сестри.

Працюючи на Маловисківському цукровому заводі, а потім на спорудженні великих зернових елеваторів на Північному Кавказі, Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей «помер» від туберкульозу) завершив роботу над третім варіантом рукопису «Про міжпланетні подорожі» й надіслав у Москву на рецензію відомому вченому — інженеру-механіку В. Ветчинкіну. Позитивного відгуку не сподівався. Просто хотів засвідчити, чи то пак, узаконити існування на світі такого собі Юрія Кондратюка.

Що ж до правильності теоретичних розрахунків і висновків, то тут сумнівів у нього не було. Математику й фізику знав як власну кишеню. Оця обставина найбільше сум'ятила 28-річного молодика. Хто він такий? Недипломований слюсар, у кращому разі — механік степових зерносховищ. До чого тут космічні простори, Місяць, Марс?

У травні 1926 р. надійшов відгук. Він такий, що його варто навести. «У передмові автор статті,— писав В. Вет-

чинкін,— вказує, що йому так і не вдалося ознайомитись із досягненнями іноземних учених у цій галузі, не вдалося навіть роздобути основних праць Ціолковського. Але це не завадило авторові одержати результати, досягнуті всіма дослідниками міжпланетних подорожей у сукупності, що слід вважати дуже важливою його заслугою.

У той же час абсолютно оригінальна мова автора і незвичні для вчених висловлювання та позначення дають підставу думати, що автор є самоуком, який опанував удома основи математики, механіки, фізики, хімії.

Обидві вказані обставини переконують у тому, що механік Ю. Кондратюк — великий талант (типу К. Ціолковського), закинутий у глухий куток і позбавлений можливості виявити себе належним чином».

Ось так! Справжній талант виявляє сам себе. 7 жовтня 1926 р. газета «Вечерняя Москва» сповістила про народження нового талановитого вченого: «У Головнауку надійшла праця молодого вченого т. Кондратюка «Про міжпланетні подорожі». Автор висловлює в ній ряд думок про будову й деталі польоту ракети, призначеної для міжпланетних сполучень. Ознайомившись з працею, Головнаука визнала, що вона містить досить оригінальні пропозиції, які є результатом грунтовного вивчення автором питання».

Це була перемога, але не остаточна. Схваливши працю Юрія Кондратюка, Головнаука відмовила у її виданні, пославшись на завантаженість поліграфічної бази. Одне слово, як писав пізніше Юрій Васильович, «тяганина заїла».

Переконавшись у безперспективності державного видання своєї книги, він опублікував її в Новосибірську власним коштом. Світова наука збагатилася працею неординарного значення. Оцінити її вартість тоді світ ще не міг. Тільки з часом громадськість побачила всю грандіозність закладених у ній задумів. Торкаючись питання очікуваних результатів для людства від виходу його в Космос, 32-річний учений-самоук, віддалений од наукових центрів і позбавлений елементарних умов для творчості, навподіб знаменитому «Плану освоєння Сонячної системи» Ціолковського, але реальніше й предметніше накреслює основні етапи освоєння космічного простору.

Що ж, у патріарха теоретичної космонавтики з'явився гідний послідовник, а можливо, й соратник, хай на ціле покоління і молодший.

«Я переконаний, що Кондратюк знав Ваші книги, перш ніж створити свою»,— писав Ціолковському німецький винахідник Роберт Лademан. На це Костянтин Едуардович

відповів йому: «Певен, що Кондратюк працював, не знаючи всіх моїх праць. Це дуже енергійна молода людина».

Калузький учитель гідно поціновував заслуги свого молодшого колеги. Більше того, він щиро захоплювався ним, особливо коли довідався, що той має намір зайнятися практичним втіленням у життя своїх проектів, тобто конструюванням реальної космічної ракети й пілотованого космічного корабля (1930). Для цього йому слід було перейти в Групу вивчення реактивного руху, якою керував С. Корольов. За рекомендацією професора В. Ветчинкіна Юрій Кондратюк відвідав лабораторію ГВРРу, зустрівся з її керівником, але від запрошення працювати там гречно відмовився. Мабуть тому, що жив під чужим прізвищем. Адже тих, хто влаштовувався в ГВРР, перевіряли до десятого коліна.

Але, як то кажуть, від своєї долі не втечеш. І зернові елеватори, які проектував і будував Кондратюк, мало не погубили його. 31 липня 1930 р. завідуючого проектно-монтажним підвідділом західно-сибірської контори «Хліббуд» Ю. Кондратюка за злісним доносом заарештовують. Звинувачення — шкідництво. Воно полягало тільки в тому, що збудував елеватор... без жодного цвяха. Мовляв, розвалиться, а він, за свідченням очевидців, стоїть і досі. «Справу» швидко спартолили, засудивши «винного» до трьох років ув'язнення.

Хліб і Космос... Які ж вони звабні і якими ж іноді бувають гіркими! Тільки втручання наркома Серго Орджонікідзе врятувало теоретика космонавтики і конструктора хлібних скарбниць від заслання, з якого можна було й не повернутися.

У травні 1932 р. Ю. Кондратюка запрошують взяти участь у конкурсі на кращий проект потужної вітряної електростанції в Криму. Він з головою поринає в цю справу і займає перше місце. Захищаючи пізніше свій проект, двічі зустрічається з наркомом. У 1934—1938 рр. керує проектуванням Кримської ВЕС. Після трагічної загибелі Орджонікідзе її спорудження припиняється, а відділ Кондратюка переводять на розробку малопотужних вітряних електростанцій, чим автор грандіозної програми «Освоєння космічних просторів» займатиметься аж до фатального 1941 р.

Коли вибухнула війна, Ю. Кондратюк одразу оголосив себе мобілізованим. Він записався до Київської ополченської дивізії міста Москви. На початку жовтня 1941 р. дивізія стримувала натиск озвірілих орд фашистів на калузькому напрямку. 3 жовтня почався запеклий бій. В одній із сутичок обірвався телефонний зв'язок. Червоноармієць роти зв'язку Ю. Кондратюк зголосився поновити його. Уникаючи куль

і вибухів снарядів, він подався шукати місце обриву проводу і... не повернувся. Загинув.

Ось лист Центрального архіву Міністерства оборони СРСР: «За документами обліку безповоротних втрат сержантів і солдатів Радянської Армії встановлено:

— рядовий Кондратюк Юрій Васильович, 1900 р. народження, уродженець м. Луцька, призваний до РА Київським РВК м. Москви, перебуваючи на фронті Великої Вітчизняної війни, загинув 3 жовтня 1941 р. на території селища Засецький і сіл Великі та Малі Совки Кіровського р-ну Калузької обл.».

У місті Кірово Калузької області на старому кладовищі на пам'ятнику викарбувано і прізвище Юрія Васильовича Кондратюка — рядового солдата і фундатора теоретичної космонавтики.

Вийшло так, що два титани, які проклали людству шлях у зоряний світ, як міфічні Дедал і Ікар, сплять вічним сном на одній землі.

Отож не було в його житті ніяких ні Пенемюнде, ні фон Браунів, ні зловісних ФАУ. То все пусті вигадки, фальшування істини.

Він не дожив до здійснення своїх проектів, але ніколи не пізно посадити дерево, хоч плоди його, можливо, дістануться іншим.

Два найпромовистіших штрихи. Найвищою у світі архітектурною спорудою є Останкінська телевежа в Москві. Мало хто знає, що в основу її будівництва покладено проект Кримської вітряної електростанції, розроблений Ю. Кондратюком.

Весь світ знає, що американці злітали на Місяць за «трасою Кондратюка», використавши його схему посадки на Селену. 14 березня 1969 р. американський журнал «Лайф мегезін» писав: «Політ космічного корабля «Аполлон» на Місяць було виконано за схемою, що її запропонував Юрій Кондратюк. Інженер Джон Хуболт, який очолив групу фахівців, що працювали в НАСА й готували проект висадки людей на Місяць, свою ідею запозичив у російського автора Юрія Кондратюка, котрий якнайдокладніше обгрунтував теоретично цей варіант у книзі, виданій 1929 р.».

Хтось сказав, що генії вмирають на землі від вибухів своїх сердець. Полтавський Ікар живе. Вогонь його серця незгасний.

Україна — незалежна, суверенна держава

В історії України особливий період становлять ті роки, що увійшли в наше буття як перебудова. Вони не лише докорінно змінили хід вітчизняної історії, а й вплинули на розвиток всесвітньо-історичного процесу. Події кінця серпня 1991 р. підвели риску під епохою, котра замислювалася її творцями як переустрій суспільства на засадах розкриття потенціалу соціалізму. З середини 1991 р. перебудова поступилася місцем національному самовизначенню республік, остаточному розпадові СРСР, радикальному зламові та заміні старих суспільних структур новими відносинами власності, державними й політичними інститутами.

Аналіз подій цього періоду незаперечно доводить, що квітень 1985 р. завдав нищівного удару, здавалося б, нездоланним загатам догматизму й бюрократизму, відкрив шлюзи стримуваній доти суспільно-політичній енергії народу, збудив до життя всі верстви населення, хоч їхні очікування на той час не виходили в цілому за межі вимог підтримки життєвого рівня. Відчуття грядущих перемін було лише суб'єктивним віддзеркаленням суспільної домінанти розвитку країни — потреби в оновленні старих політичних та господарських структур, які не могли не тільки забезпечити розвиток суспільства на рівні загальносвітового прогресу, а й відповідати елементарним вимогам народу. Завдяки масовому пробудженню людей на політичному небосхилі, розірвавши замкнуте номенклатурне коло, з'явилися нові імена. І що чи не найважливіше — з'явилася можливість оцінювати політиків не за їхнім посадовим становищем, а за рівнем інтелекту й професіоналізму, а також ще за їхнього політичного й фізичного життя.

До останнього часу на цю проблему було накладено суворе табу. Що ми знали, скажімо, про Й. Сталіна, М. Хрущова, Л. Брежнєва, республіканських керівників, окрім офіційних версій? Нічого або майже нічого. Послуговувалися легендами, чутками й домислами. Тоді як у західних країнах означене питання, в тому числі проблема лідерства в СРСР та пострадянських республіках,— престижний напрям історичних і політологічних досліджень. У нас же історія, фактично залишаючись обезлюдненою, зводилася до переліку подій і фактів, показу класової боротьби, коментування документів і наукового обгрунтування вже ухвалених рішень. Без відображення основної дійової особи — людини, за винятком, зрозуміло, героїзації керівних діячів, котрі на той час були при владі. Це перетворило одну з найцікавіших наук про людину — історію — на кон'юнктурний, прісний предмет, який усім уже надозолив висвітленням єдино правильної лінії та своєю безальтернативністю. Тож не дивина, що такий вибуховий інтерес викликали публікації перших перебудовних років на історичну тематику, де фігурували люди, вчинки, факти...

Отже, історія — це насамперед люди, їхній вплив на долі інших людей, на хід історичних процесів. І міра цього впливу залежить від місця людини в політичній ієрархії, особливостей її характеру, мислення, таланту, від середовища, виховання та умов життя. Це особливо яскраво виявляється в періоди великих подій, коли політик має змогу внести у розвиток суспільства те, що відповідає його світобаченню. Як і в попередні роки, події сучасної доби пов'язані з іменами, які тією чи іншою мірою їх уособлюють. Це, зокрема, М. Горбачов та Б. Єльцин, в Україні — В. Щербицький, Л. Кравчук та ін.

Наочне свідчення тому — перебіг подій останніх років в Україні, де тривалий час головною особою був В. Щербицький — перший секретар ЦК Компартії України з 1972 р. Його позиція багато в чому визначала становище не лише в республіці, а й у тодішньому Союзі.

Хоч після квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС десятки разів називалися «точні» дати виходу Щербицького на пенсію, він ще чотири роки стояв на капітанському містку. Більше того — активно впливав на політику загальносоюзного керівництва, на рішення Горбачова та його прихильників. Причин, на наш погляд, було декілька. По-перше, він мав міцні позиції в республіці, бо розставив на ключових посадах своїх людей — О. Ляшка, І. Грушецького, О. Ватченка, В. Масола, В. Шевченко, О. Титаренка та ін. По-друге, незважаючи на те, що з проголошенням курсу на перебудову багато речей, які ще донедавна були самоочевидними, почали викликати сумніви, з'явився особливий попит на особистості й кожен діяч мав реальний шанс відчути себе по-справжньому «свідомою історичною постаттю», в Україні ще майже три роки переважав виконавчий «синдром», а основним спонукальним мотивом до дії служила команда згори. Це створювало перепони на шляху вивільнення свідомості від старих уявлень про «вождів» та «гвинтиків» і підтверджувало поширену думку, що республіка — «заповідник застою». Зрозуміло, йшлося і про непохитність її керівної еліти. Тож на старті перебудови в суспільно-політичному житті України фактично не було дискусій навколо генеральної лінії партії. Мовилося хіба що про те, як краще досягти її цілей. Передова частина суспільства виявила готовність включитися в колективний пошук шляхів і методів вирішення поставлених завдань. Більше того, ця готовність виступала як суспільно-необхідна потреба. Це засвідчив, зокрема, IX з'їзд письменників України (червень 1986 р.). Спрямованість його добре передав у своєму слові на заключному засіданні О. Гончар: «Промова члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, привітання з'їздові письменників Центрального Комітету Комуністичної партії України стали своєрідним камертоном роботи з'їзду, а вся його робота проходила під знаком XXVII з'їзду партії, який дав нам, тут не раз говорилось, урок правди, відвертості, урок совісті».

Щодо промови В. Щербицького, то в ній переважно йшлося про завдання письменників. «Вам належить,— наголошував перший секретар,— перш за все ретельно звірити свою діяльність з суттю і духом Політичної доповіді ЦК, рішень з'їзду, визначити, як сказав В. Маяковський, місце поета в робочому строю». Тоді як, наприклад, І. Драч у своєму виступі говорив про зайву опіку над відомими майстрами слова, діячами культури, про те, що бракувало в окремих випадках належного такту й поваги. Дисонансом прозвучала на з'їзді його заява: «Ми не навчилися говорити досить відверто про правду, як ми жили і як ми живемо».

У цьому ж руслі можна розглядати й уже вкотре підняту О. Гончарем проблему мови, яка, за його словами, «після всіх царських заборон, у заграві Жовтня здобула собі право на життя, засвідчивши справжню гуманістичну сутність ленінського вчення...» При всій обтічності й дипломатичності формулювань знову публічно ставилося питання про її захист і розвиток, що на деякий час визначило спрямованість

ініціативи та активності творчої і наукової інтелігенції. Влітку 1987 р. пленум правління СПУ, висловивши глибоке занепокоєння тим, що поступово з нашого життя зникає рідна мова, дійшов висновку про доцільність її конституційного захисту. До Президії Верховної Ради УРСР було надіслано відповідного листа за підписом Ю. Мушкетика, Б. Олійника, Д. Павличка.

Поряд з цим починає викристалізовуватись іще одна сфера інтересів — реабілітація репресованих або незаслужено забутих імен. На зазначеному пленумі І. Драч заговорив, зокрема, про М. Хвильового, оскільки, на його думку, «довго до цієї пекучої і суперечливої постаті не торкалися (переважно з боязні) не лише ми, а й наші ідейні супротивники».

XXVII з'їзд КПРС, а згодом святкування 70-річчя Жовтневої революції, на яких напрочуд відверто було сказано про деякі сторінки вітчизняної історії, відкрили можливість для об'єктивного аналізу подій далекого й недавнього минулого та «розшифрування» цілої низки білих плям з метою відживлення зв'язків народу з його історією, що їх, за влучним висловом Ю. Мушкетика, так «шпарко підрубували деякі лісозаготовачі від ідеології, науки та літератури». Гостріше починають ставитися національні проблеми, питання про трагічні сторінки нашої історії, зокрема колективізацію та голод 1932—1933 рр., репресії 1937-го, 40-х рр., про період застою. Особливого звучання набула тема Чорнобиля і його наслідків.

Звернення до них, по-перше, пробудило до суспільно-політичного життя широкі верстви населення, активізувало діяльність творчої інтелігенції; по-друге, сприяло формуванню групи людей, котрі, набувши досвіду в самодіяльних організаціях, які в цей період заявили про себе, вийшли невдовзі на політичну арену. А вже тоді неформальних об'єднань у республіці було близько 20 тис.

Засновуються народні фронти та інші політичні сили. Навесні 1989 р. вони починають претендувати на владу. Зміцнюються різні форми прямої демократії, насамперед масові народні мітинги. 13 червня 1988 р. у Львові відбувся перший в Україні багатотисячний мітинг з нагоди утворення Товариства української мови. Загалом, за офіційними даними, на початок травня 1989 р. для проведення мітингів було подано 279 заяв. Дозволено провести 151. Відмовлено 121 — через відсутність законних підстав. Проведено 72 несанкціоновані мітинги, переважно в Києві, Кримській області, Львові.

У листопаді того ж року партійні збори київських літераторів доручили новообраному партійному комітетові сформувати групу сприяння перебудові. Виступаючи 8 грудня 1988 р. на пленумі СПУ з повідомленням про заснування групи, яка «повинна стати ініціатором народного руху за перебудову», І. Драч заявив, що «вона, ця ідея, була продиктована насамперед ідеєю Чорнобиля і що єдина альтернатива тим атомним станціям — це народний рух України».

Задуми щодо Руху спочатку лежали в руслі перебудовного курсу й були хіба що реакцією на неадекватне реагування компартії та уряду республіки на загострення спочатку соціально-економічних, а згодом і політичних проблем. Визнаючи необхідність їх вирішення, партійні, радянські та господарські органи разом з тим дедалі частіше виступали переважно в ролі статистів розвитку суспільно-політичних процесів, що не лише спричиняло їхнє відставання від життя, а й пришвидшувало і посилювало політизацію суспільства, стимулювало вихід на політичну арену нових політичних сил. Не випадково І. Драч на одному із спільних засідань президії правління СПУ і правління її Київської організації стверджував, що «урядові й партійні працівники дивляться собі збоку і справу її відродження (мови.— *Авт.*) у свої руки брати не наважуються». А на зустрічі в Мінвузі УРСР з ректорами вищих учбових закладів заявив: «Чому письменники полізли в політику? Коли професійні політики не займаються своїми справами або роблять це погано, доводиться братися нам. Треба боротися за суверенітет України, за розвиток мови». Своєю чергою, ще на жовтневому (1988) пленумі ЦК КПУ зазначалося, що «деякі товариші, в тому числі з літературного і навкололітературного середовища, прикриваючись лозунгами перебудови, більше дбають про особисті амбіції, ніж про конструктивне вирішення проблеми». Це свідчило про появу тріщин у взаєминах письменників з партійним керівництвом республіки. Однак поки що не піддаючи сумніву місце й роль КПРС у суспільстві, його устрій, організатори НРУ, очевидно, вбачали призначення цієї громадсько-політичної структури й у тому, щоб протистояти адміністративно-бюрократичному апаратові, збюрократизованим союзним відомствам, які, за оцінкою О. Гончара, з «особливою агресивністю поводяться в національних республіках, зокрема й на Україні».

Ідея заснування Руху викликала різко негативну реакцію з боку В. Щербицького, що й визначило ставлення до неї властей і призвело до протистояння між частиною інтелігенції і ЦК КПУ. Не будучи цілковито впевненими в здійснен-

ності свого задуму, ініціатори Руху спочатку спробували реалізувати його частково, створивши Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка. Це було зроблено 11—12 лютого 1989 р. на його установчій конференції.

Після наполегливих рекомендацій ініціативній групі не оприлюднювати проект програми «ми,— згодом згадував Л. Кравчук,— усе ж пішли на публікацію, але запропонували авторам проекту внести ряд принципових поправок. Весь день просиділи над проектом Ю. Мушкетик, Б. Олійник, І. Драч, Д. Павличко, В. Дончик і В. Брюховецький, і на наступний день (16 лютого.— *Авт.*) він був надрукований у газеті «Літературна Україна». Майже відразу ж у засобах масової інформації розпочалася його критика. Своєрідним сигналом до неї стала стаття «Революційна перебудова — кровна справа народу» за підписом трьох віце-президентів, головного вченого секретаря президії АН УРСР, директорів двох наукових інститутів, надрукована спочатку чи не в усіх республіканських, а потім — і місцевих газетах.

Вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 р. (хоч загалом 87,8% уперше обраних депутатами СРСР від України становили комуністи, що більше, ніж було в складі попередньої Верховної Ради СРСР) зміцнили позиції деяких ініціаторів Руху депутатськими мандатами й, очевидно, консолідували та радикалізували настрої, сповнивши їх рішучості довести справу до кінця. До того ж навіть для людей, не досвідчених у політиці, стало очевидним: відставка В. Щербицького — справа часу. Про це свідчило хоча б те, що його критикували уже відкрито, й насамперед ті, хто нещодавно висловлював йому своє шанування.

28 вересня 1989 р. пленум ЦК КПУ за участю М. Горбачова прийняв відставку В. Щербицького. Першим секретарем ЦК було обрано В. Івашка. 18 жовтня 1989 р. пленум ЦК обрав другим секретарем ЦК і членом політбюро ЦК КПУ С. Гуренка, секретарем ЦК і кандидатом у члени політбюро ЦК Л. Кравчука. Останній проклав собі шлях у велику політику завдяки опонуванню ініціаторам Руху, виявивши при цьому неабияку гнучкість. Б. Олійник, наприклад, вважає, що «коли б не Кравчук, то невідомо, як склалась би доля нашого Закону про державну мову. Тоді у Верховній Раді України (склад її, як ви розумієте, кардинально відрізнявся від нинішнього) більшість була проти, й лише зваженість і спокійна рішучість майбутнього Президента врятували становище». Спостерігаючи за ним «у контексті апаратної служби в ЦК, при Щербицькому», Б. Олійник свідчить, що «Кравчук умів викликати до себе

повагу і був одним із небагатьох, хто наважувався заперечувати першому секретарю».

Установчий з'їзд Народного Руху України (8—10 вересня 1989 р.) знаменував початок об'єднання, власне, прихильників Руху з радикальнішими, опозиційно настроєними політичними силами, зокрема Українською Гельсінською спілкою (відновила діяльність у липні 1988 р. зусиллями Л. Лук'яненка, М. і Б. Горинів, В. Чорновола та ін.). Маючи значний досвід політичної боротьби та організаційні переваги, вони ставили за мету: по-перше, використати Рух як «прикриття» для проведення власної лінії, переорієнтувати НРУ на свої позиції, враховуючи, що він перетворюється на реальну політичну силу в республіці. Підтвердження цього знаходимо в Л. Лук'яненка, який в одному із інтерв'ю стверджував: «Реально ми завжди прагнули до самостійності й незалежності України. Але відкрито не могли заявити про це практично до другої половини минулого року, до установчого з'їзду НРУ... Нині ми стали на шлях агітації і пропаганди за вихід із СРСР. Це результат того, що Рух фактично схвалив позицію Гельсінської спілки». УГС, яка разом з Товариством української мови була серцевиною НРУ, багато в чому визначала його діяльність.

Розпочинається боротьба за маси. Триває пошук найпростіших і найдоступніших гасел. Рух атакує, вимагає реформ. Він тепер випромінює енергію для перемін. Новий Закон про вибори до Верховної Ради та місцевих рад України відкриває шлях легалізації протистояння, що фактично вже склалося.

Гуртування навколо Руху опозиційних організацій привело до утворення «Демократичного блоку», який об'єднав понад 40 різних формувань. Кандидати від нього вибороли понад 100 мандатів народних депутатів України. У західному регіоні демблок фактично прийшов до влади, отримавши більшість у місцевих радах. Склад Верховної Ради оновився майже на 90 відсотків, що засвідчило прихід у політику нового покоління людей.

У сесійному залі крім офіційних посадових представників влади й партії — В. Івашка, С. Гуренка, В. Масола, Л. Кравчука з'явилися також І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський, Р. Лубківський, Р. Іваничук, П. Мовчан. Особливе місце посідали Л. Горохівський, О. Шевченко, Л. Лук'яненко, І. Калинець, М. Горинь, С. Хмара, Б. Ребрик, Б. Горинь, В. Чорновіл, Г. Алтунян — усі десятеро колишні політв'язні. Від самого початку в ВР нараховувалося десь близько 45 депутатських груп, що сформувалися за те-

риторіальною ознакою, професійними інтересами, політичними поглядами. Вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, а також початок роботи сесії Верховної Ради з'ясували: поляризація і розмежування в основному завершилися, лінії і кінцеві цілі визначилися. Розпочався новий етап політичної боротьби — завоювання влади. У практичну площину переноситься питання про вихід України з СРСР, усунення компартії від влади. Це навіч продемонстрували вибори Голови ВР, яким став В. Івашко, а надто — його заступників.

В. Івашко погодився, щоб пропорційно до кількісного складу в парламентських і урядових структурах був представлений демблок, але навідріз відмовився віддати посаду першого заступника Голови Верховної Ради академіку І. Юхновському. У відповідь народний депутат Я. Зайко виступив із заявою, вперше висловивши думку про перехід демблоку до конструктивної парламентської опозиції, яка буде організаційно оформлена у вигляді Народної Ради. Її головне завдання — вироблення власних рішень і законопроектів, у тому числі альтернативних. «Вважаємо неприпустимою,— зазначалося в заяві,— для депутатів Верховної Ради від демократичного блоку будь-яку участь у керівництві вище рівня постійних комісій і в Уряді, бо це створювало б ілюзії щодо консолідації з силами застою і робило б нас відповідальними за їхні дії».

Першим заступником Голови Верховної Ради було обрано І. Плюща, який у передвиборній промові так охарактеризував свій життєвий і трудовий шлях: «Народився я 11 вересня 1941 р. в місті Борзна Чернігівської області, де проживав і навчався до 1959 р. В 1959 р. переїхав у Київську область, де й по сьогодні працюю. З 31 року трудової діяльності 15 у Баришівському, Березанському районах. 13 років у Києві, два роки в Москві.

За ці 30 років, які я пробув у Київській області, пройшов шлях від бригадира до керуючого трестом, від інструктора обкому до завідуючого відділом обкому партії, від заступника голови облвиконкому до голови обласної Ради. За ці 30 років у 1962-му вступив до лав КПРС і сьогодні перебуваю в партії. За ці 30 років я працював у трьох господарствах — тресті, обкомі й облвиконкомі». Щодо політичних поглядів, то їх Іван Степанович окреслив формулою — суверенітет, багатопартійність, різні форми власності. Вчений із Харкова В. Гриньов обирається заступником Голови Верховної Ради.

У ході виборів керівництва українського парламенту політичні сили в ньому набули організаційних обрисів. З одного боку — опозиційна меншість; з другого — депутатська більшість. До опозиційної структури — Народної Ради увійшли 125 депутатів, які представляли регіональні депутатські групи 21 області й м. Києва. Найширше представництво у Народній Раді мали західні регіони — 24 депутати (практично всі) із Львівської, 11 — з Івано-Франківської, 8 — з Тернопільської. З 22 київських депутатів до опозиції приєдналося 17 осіб. На автономних засадах у Народній Раді перебувала група комуністів «Демократична платформа КПУ». Доцільно нагадати, що спочатку у Верховній Раді було всього 68 безпартійних, решта — комуністи. Очолив Народну Раду І. Юхновський, його заступниками обрали Л. Лук'яненка, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка, секретарем — Л. Танюка.

Відтоді розпочався новий етап парламентської боротьби, позначений існуванням організованої опозиції. Це викликало інші події, і найпомітнішими серед них були принаймні дві. Перша — створення протилежної організаційної структури — депутатської більшості, лідером якої став О. Мороз — 46-річний секретар комісії ВР з питань агропромислового комплексу. Інженер-механік за фахом, він до обрання народним депутатом працював завідуючим аграрним відділом Київського обкому КПУ. Друга — визнання В. Івашком опозиції та його готовність співпрацювати з нею. Головами семи із 23 постійних комісій було обрано представників від опозиції.

Депутати стають тим ядром, навколо якого концентрується політична активність. На цьому етапі демократичний рух, згуртований національною ідеєю та загальним неприйняттям комуністичної влади, у структурному відношенні єдиний. Ідеологічні розбіжності між його лідерами незначні. Групи й політичні гуртки перетворюються на партії, які швидко заповнюють увесь мислимий політичний спектр. Розпочинаються спроби інтегрування їх у блоки й коаліції.

Натомість в Компартії України посилюються процеси зворотного характеру. Вже 1985 р. питома вага пенсіонерів у її складі зростає з 12,7 до 14,3%, зменшується кількість студентів, аспірантів, а 1988 р. скорочується й кількість робітників (на 10,4 тис.). На травневому (1988) пленумі ЦК КПУ В. Щербицький визнав, що «така тенденція означає зниження партійного впливу в робітничому класі. А це вже питання великої політики». Розпочався процес добровільного виходу з партії. Якщо 1986 р. її лави залишили 234 особи, 1987-го — 380, то 1988 — 1862, 1989-го — 10 882, 1990-го — 250 951, а першої половини 1991 р. — 142 940 чоловік.

Ще в серпні 1989 р. на нараді з приводу суспільно-політичного становища в республіці В. Щербицький констатував, що партія опинилася під вогнем критики, й головним чином через відставання багатьох партійних комітетів і організацій від процесів, які відбуваються в суспільстві, вказав на реальну загрозу «ослаблення лідируючої ролі КПРС у перебудові». В лютому наступного року це становище, за оцінкою В. Івашка, набуло ще небезпечнішого характеру. «Сьогодні,— зазначав він,— вже мова йде про долю самої партії, майбутнє республіки й усієї країни. Очевидна вже тенденція до розшарування в партійних рядах, зростання розриву між парткомами і рядовими комітетами». Не випадково Л. Кравчук у своєму виступі на XXVIII з'їзді КПУ наголосив: «Аналізуючи ситуацію в республіці, ми дійшли висновку, що небезпека зниження авторитету Компартії України сьогодні загрожує не ззовні, а з середини її».

Малося на увазі те, що після проголошення самостійності КП Литви на чолі з В. Бразаускасом, яке В. Івашко на зустрічі з партактивом м. Києва охарактеризував як безпрецедентний крок і удар по політичній реформі, відцентрові процеси набули поширення і в республіканській партійній організації. Навіть у таборі опозиції пропонували проголосити незалежність КПУ, виявляючи готовність лише тоді визнати її керівну роль. Програмні принципи Компартії України, оприлюднені на початку квітня 1990 р., декларували самостійність КПУ в складі КПРС. Рух прихильників демплатформи в Компартії України, що офіційно заявив про себе 10—11 лютого 1990 р. на регіональній зустрічі в Харкові представників партійних клубів, перша республіканська конференція партклубів (24—25 травня, м. Харків), яка завершила об'єднання сил, котрі стояли на позиціях демплатформи, і, нарешті, публікація газетою «Радянська Україна» (3 червня 1990 р.) проекту «Об'єднавчої демократичної платформи до XXVIII з'їзду КПРС (Демократична платформа Компартії України)» свідчили: партія вже не є єдиною в ідейному плані, а за цим неминучі й організаційні розмежування.

Усе це на тлі політичного протистояння, поглиблення релігійних суперечностей, наростання мітингової стихії та інших форм тиску поставило керівництво КПУ в якісно нові й багато в чому незвичні умови. Тепер уже сама посада не робила керівника лідером, не давала авторитету. Його необхідно було напрацьовувати. Становище, що склалося, показало, хто є хто. Полум'яним захисником комуністичних ідей зарекомендував себе, наприклад, Л. Кравчук: активно полемізував з фундаторами Руху, новим керівництвом рад західних областей щодо політики, яку вони почали проводити. Тож цілком закономірним виглядало обрання його на організаційному поз'їздівському пленумі 23 червня 1990 р. членом політбюро і другим секретарем ЦК Компартії України, а після від'їзду В. Івашка до Москви і гріумфального прийняття Декларації про державний суверенітет України — й Головою Верховної Ради України.

До посади Голови парламенту Л. Кравчук «йшов» 56 років. Сільський хлопчина з Рівненщини, батько якого загинув на фронті, а мати все життя пропрацювала в колгоспі, він отримав диплом кооперативного технікуму, Київського університету та Академії суспільних наук у Москві й зумів не лише стати економістом, кандидатом наук, а й здолати шлях від рядового працівника обкому до другого секретаря ЦК КПУ. Новообраний Голова парламенту відразу ж заявив, що розуміє політичні перетворення, які відбуваються сьогодні в нашому житті, в контексті загальнодемократичного процесу і вважає необхідним вирішувати питання про владу і про Союзний договір. «На основі великих принципів демократизму, радянської влади і соціалістичного вибору ми мусимо робити всі кроки»,— стверджував Л. Кравчук.

Новий Голова усвідомлював, що зіткнеться з проблемою протистояння, неприйняття його опозицією через свою біографію і розбіжності в баченні шляхів розвитку республіки, її майбутнього. Тож закликав до злагоди й конструктивної роботи. В умовах невизначеності ситуації як у республіці, так і в країні це був, на наш погляд, правильний тактичний крок, хоч певною мірою і вимушений. Політична реформа, попри свою обмеженість, дала буйні сходи, яких не передбачали навіть її автори.

Важливі події відбувалися і в Народному Русі України. Значний вплив на них мали революції кінця 1989 р. в Східній Європі. Масова підтримка тут антикомуністичних революцій багато в чому визначила логіку поведінки української радикальної опозиції. Тим більше, що Горбачов уже остаточно виявив цілковиту нездатність і небажання впроваджувати проголошені принципи, внаслідок чого народ швидко втрачав віру як у комунізм, так і в соціалізм «з людським обличчям», а президент СРСР чимдалі більше сприймався не лише як людина, що втрачає грунт під ногами, і як генерал без армії, а й як справжній демагог

Уже на початку вересня Л. Кравчук значно скоригував бачення проблеми консолідації. Відповідаючи на запитання, чому це сталося, на одній із прес-конференцій він пояснив:

«Я був тоді впевнений, що вона можлива. Але тепер, коли утвердилися різні групи, партії, вона стала нереальною. Я за консолідацію українського народу, за вихід з кризи, за будівництво нової суверенної держави. Щодо консолідації в самій Верховній Раді, то це — ілюзії. Але не треба ворожнечі. Потрібні розумні компроміси». Спробою такого компромісу стала відставка в жовтні 1990 р. голови Ради міністрів України В. Масола, що була однією з вимог голодуючих тоді студентів. Верховна Рада зупинила свій вибір на росіянинові В. Фокіну, на чотири роки молодшому від В. Масола.

Усі подальші кроки політиків так чи інакше були пов'язані з концепцією українського суверенітету. Спираючись на неї, демократи перехоплюють ініціативу й відвойовують позиції в Компартії України, яка, відомо ж, виступала за суверенітет України у складі СРСР, ініціювала Закон «Про економічну самостійність Української РСР». «...Жити сьогодні поза Радянським Союзом,— стверджував Л. Кравчук на своїй першій прес-конференції як Голова ВР,— означає втратити для себе і для своїх перспектив дуже багато, якщо не сказати більше — все».

Життя владно ставило на порядок денний питання майбутнього Союзного договору. Руйнування зв'язків між республіками, між центром і республіками, зокрема неузгоджені дії РРФСР, дестабілізували ситуацію, посилювали тривогу серед населення. З другого боку, «прикидки» — чи змогла б Україна «десь сама собі прожити в затишку», як визнавав тоді Л. Кравчук, показали, що не змогла б. «І це пора зрозуміти тим,— наголошував він,— хто все ще бавиться наївними мріями про те, що ми могли б жити ніби на окремому острові».

Необхідністю підтвердити волю України жити в Союзі суверенних держав обгрунтовувалося проведення в березні 1991 р.— одночасно із всесоюзним референдумом про долю Союзу РСР — республіканського опитування. Тоді із 37,7 млн. дорослих громадян республіки 22,1 млн., або 58,59%, внесених до списків для голосування, і 70,16% тих, що взяли участь у голосуванні, висловилися за збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, а 25,2 млн., або відповідно 66,92 і 80,17%,— за входження України в Союз суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет.

Серпневий «заколот» різко прискорив процес розпаду Союзу і виявився фатальним для деяких політиків. Неоднозначну оцінку дістала позиція, яку в ці дні зайняв Голова

Верховної Ради Л. Кравчук. Одні звинувачували його у вичікуванні й надмірній обережності, другі — в прихильності до заколотників, треті — у зраді КПУ.

24 серпня Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України як самостійної Української держави. 26 серпня указом Президії Верховної Ради було тимчасово припинено, а її указом від 30 серпня й заборонено діяльність компартії України.

Акт проголошення незалежності, а також винесення його на загальноукраїнський референдум підтримали майже всі політики й громадсько-політичні організації. 1 грудня 1991 р. перед виборцями було поставлено одне питання: чи підтверджують вони зазначений Акт? За підтвердження проголосували 90% громадян, що брали участь у референдумі, тобто 84% тих, хто має право голосу. Отже, за незалежність України висловилося 76% усіх дієздатних її громадян.

1 грудня вирішувалося також питання про «гетьманську булаву» — обрання Президента України. Йому передувала гостра передвиборна боротьба. З великої групи претендентів набули права стати кандидатами в Президенти України 7 осіб. Фаворитом вважався 57-річний Голова Верховної Ради Л. Кравчук, який запропонував програму із п'яти «Д»: Державність. Демократія. Добробут. Духовність. Довіра.

Другий рейтинг мав авторитетний у національно-демократичних колах 54-річний В. Чорновіл — народний депутат України, голова Львівської обласної Ради. Син сільських вчителів з Черкащини, він був сумлінним учнем і громадським активістом школа з золотою медаллю, університет — з відзнакою. Талановитий тележурналіст, звільнений комсорг Київської ГЕС, завідуючий ідеологічним відділом обласної комсомольської газети «Молода гвардія» і... політв'язень за статтею «антирадянська пропаганда» Загалом відсидів 15 років. В Україну повернувся у квітні 1985-го після третього ув'язнення. Став одним із засновників Української Гельсінської групи, яка згодом переросла в Українську республіканську партію.

Третім подолав 100-тисячний рубіж підписів виборців 64-річний Л. Лук'яненко — голова Української республіканської партії. Походить із селянської родини на Чернігівщині. З 1944 по 1953 р. перебував на військовій службі, під час якої закінчив офіцерську школу. В Московському університеті здобув юридичну освіту. Працюючи в райкомі КПУ, а згодом адвокатом на Львівщині, написав програму і створив Робітничо-селянську спілку, поставивши за мету досягнення незалежності України конституційним парламент-

ським шляхом. Як автор програми й організатор спілки 1961 р. був заарештований і засуджений до страти. Після 70-денного перебування в камері смертників вирок замінили 15 роками ув'язнення. Звільнений 1976 р., він включається в політичне життя і стає одним із засновників Української Гельсінської групи. Через рік — знову арешт. Цього разу отримує десять років таборів і п'ять — заслання. 1990 р. став переломним для Л. Лук'яненка — він обирається спочатку народним депутатом України, а потім і головою УРП.

Симпатією в колах інтелігенції користувався І. Юхновський, на той час голова парламентської комісії народної освіти та науки. Народився 1925 р., учасник Великої Вітчизняної війни. 1951 р. закінчив з відзнакою Львівський університет. Доктор фізико-математичних наук, професор, академік АН України. Хоч І. Юхновський після перебування в лавах КПРС не вступав до жодної партії, кандидатом в депутати його висунула Партія демократичного відродження України, яка відмовила в підтримці членові свого керівництва — заступникові Голови ВР В. Гриньову. Той змушений був збирати підписи самостійно.

В. Гриньов народився 1945 р. в с. Велика Троїця на Слобожанщині. Мати — вчителька, ріс без батька. 1963 р. вступив до Харківського політехнічного інституту; закінчив його з відзнакою. Залишившись в аспірантурі, два роки згодом захистив кандидатську дисертацію. 1981 р. став доктором математичних наук, а невдовзі і професором.

Дещо неочікуваним було висунення О. Ткаченка — міністра сільського господарства України. Він народився 1939 р. на Черкащині, в селянській сім'ї. Трудова діяльність — від слюсаря, агронома, керівника районної та обласної ланок до міністра. На думку спостерігачів, О. Ткаченко був «незасвіченим» кандидатом від колишніх партійно-державних структур, занепокоєних позицією Л. Кравчука.

Свідченням зрослого потенціалу бізнесу стало подолання 100-тисячного кваліфікаційного бар'єра Л. Табурянським. Він був головою Народної партії України, депутатом парламенту. Народився 1940 р. в Кривому Розі. Його батько загинув 1941 р., обороняючи Київ. Л. Табурянський служив у армії. Закінчив технікум і два інститути, інженер-електрик, економіст. Піднявся виробничо-управлінськими щаблями від майстра до заступника директора заводу. Потім став президентом виробничого кооперативного синдикату «Олімп» у Дніпропетровську.

Як і передбачалося, 1 грудня впевнену перемогу здобув Л. Кравчук, який став другим в історії України Президентом. Посаду Голови Верховної Ради України посів І. Плющ, його першим заступником було обрано В. Дурдинця.

Народився В. Дурдинець 1937 р. на Закарпатті. 1960 р. закінчив Львівський університет, за фахом — юрист. Був на комсомольській і партійній роботі. Працював у ЦК КПУ. З 1978 по 1991 р.— заступник, перший заступник міністра внутрішніх справ УРСР. У лютому 1991 р. обирається членом Президії, головою постійної комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки.

Вихід України на історичну авансцену як незалежної держави поставив її державних і політичних діячів перед необхідністю розв'язання складних проблем з багатьма невідомими. Перша і чи не найголовніша з них — ставлення до Союзу. 25 листопада парафування Союзного договору не відбулося. Лідери республік відмовилися це зробити, дійшли лише згоди подати договір у парламенти для обговорення. Української делегації при цьому взагалі не було, республіка готувалася до референдуму.

Настав грудень 1991 р.— поворотний місяць у долі країни. Л. Кравчук відбув до Мінська, туди ж вирушив Б. Єльцин. Тут лідери України, Росії та Білорусі проголосили утворення Співдружності Незалежних Держав.

За рік незалежності Україну визнав увесь світ: понад 120 країн, а з 87 з них на різних рівнях було встановлено дипломатичні відносини. Вона набула основних ознак державності — кордони, прикордонні війська та митна служба. Нарешті, сформувала власну армію.

Зрозуміло, серцевина незалежності держави — самостійна структурно збалансована та ефективна національна економіка, наявність власної фінансово-кредитної і банківської системи. Вирішення цих завдань вимагало політиків з новим економічним мисленням.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила прем'єр-міністром України Л. Кучму — народного депутата України, директора найбільшого військового заводу «Південмаш», який випускав 60 відсотків усіх стратегічних ракет, а також багато типів ракет для космічних досліджень. Склад нового Кабінету міністрів змінився майже на 40%, повністю оновилася команда віце-прем'єрів. Посаду першого віце-прем'єра зайняв І. Юхновський, а віце-прем'єрами стали В. Євтухов, В. Дем'янов, В. Пинзеник, Ю. Йоффе, М. Жулинський.

Кабінету міністрів було надано на шість місяців додаткові повноваження для здійснення економічних реформ. Звітуючи

про хід реалізації цих повноважень 18 травня 1993 р. Л. Кучма наголосив: «Наша економіка не приречена на загибель. За І квартал втричі скоротився спад виробництва, вдвічі — падіння ВНП. Від листопада до лютого — за чотири місяці — підвищилися в Україні такі важливі показники: електроенергії вироблено на 5,6% більше минулорічних показників, вугілля — на 11%, металорізальних верстатів — на 9%, ковальсько-пресових машин — на 30%, тракторів — на 7,5%, автомобілів — на 7,8%, вагонів вантажних — на 29%, шин автомобільних — на 9%, електропилососів — на 32,4%. Постійно, починаючи з січня, зростає середньодобове виробництво в металургійній промисловості».

А проте, за оцінкою прем'єр-міністра, економіка наша все ще перебувала в катастрофічному стані, тож він поставив перед Верховною Радою питання про спеціальний режим управління нею. «Підпорядкування урядові Національного банку, Антимонопольного комітету й Фонду державного майна, подвійне підпорядкування державних адміністрацій на місцях і право Кабінету міністрів видавати декрети до 18 травня 1994 р.— це, з моєї точки зору,— стверджував Л. Кучма,— той необхідний мінімум складових такого спеціального управління, який дає шанс на порятунок економіки України».

На противагу цьому Л. Кравчук виклав 20 травня 1993 р. свою позицію: Президент бере на себе безпосереднє керівництво Кабінетом міністрів, тобто очолює його. Верховна Рада вносить відповідні зміни до Конституції і обирає віце-президента. Президент формує уряд і бере на себе виконавчу владу. Парламент займається прийняттям законів, постанов, здійснює тільки повноваження, передбачені Конституцією, отже, фактично зовсім не йдеться про якесь там позбавлення повноважень Верховної Ради. Крім того, Президент не ставить питання про додаткові повноваження. Верховна Рада надає йому лише одне право: приймати укази з невизначених, неврегульованих економічних питань, які перестають бути чинними після прийняття Верховною Радою відповідних законів.

Чому саме такий варіант виходу з кризи було запропоновано? Президент дав відповідь і на це питання. Відповідальність перед народом несуть Верховна Рада і всенародно обраний Президент. Уряд звітує тільки перед Верховною Радою і Президентом. Але парламент передав частину своїх обов'язків і хоче, щоб він здійснював їх під диктовку парламенту. Тому все треба поставити на свої місця.

Верховна Рада відхилила пропозиції Л. Кравчука, надавши йому право, раніше делеговане Кабінетові міністрів,

видавати декрети з неврегульованих законодавством питань. Л. Кучма заявив про свою відставку.

Здійсненню президентських задумів певною мірою перешкодив страйк шахтарів Донбасу. Їхня перша обласна конференція, що відбулася 28 травня, ухвалила резолюцію, в якій стверджувалося: податкова, банківська та митна політика, що проводиться Президентом і урядом України, викачує останні соки з промисловості Донбасу, як і за часів СРСР. На цій конференції шахтарі оцінили політику Л. Кравчука як антинародну, що дбає про інтереси лише вузького кола старої та нової номенклатури. Роботу Верховної Ради назвали «сумішшю комуністичного популізму й тоталітарного націоналізму».

Уперше з початку шахтарських страйків (1989) гірники висунули суто політичні вимоги, зокрема до 15 червня на сесії Верховної Ради вирішити питання про проведення референдуму про довіру Президентові й парламенту, радам усіх рівнів і провести цей референдум не пізніше І вересня 1993 р. У разі відмови виконати їхні вимоги страйкарі залишили за собою право закликати трудовий Донбас і народ України до всеукраїнської акції громадянської непокори.

15 червня Президент запропонував Верховній Раді призначити дострокові вибори до парламенту на грудень 1993—січень 1994 р., а паралельно з ними провести референдум, в який включити три питання: про довіру Президентові України, про доцільність посади Президента взагалі й про те, яку за формою та змістом державу ми все-таки будуємо.

На цьому ж засіданні сесії Л. Кучма заявив, що урядові, як і раніше, необхідні надзвичайні повноваження, але вже жорсткіші, ніж 18 травня, користуючись якими можна змінити будь-який закон, зняти з роботи будь-якого державного чиновника. «Сьогодні нам потрібні справді надзвичайні повноваження. Надзвичайні, доки ще не пізно. Через місяць буде необхідна диктатура»,— зазначив прем'єр-міністр. Він висловився проти проведення референдуму про довіру як парламенту, так і Президентові, а також сказав про те, що на всенародне обговорення можна винести питання: «Якою бути нашій державі?»

Після тривалих дебатів 17 червня Верховна Рада нарешті прийняла постанову про проведення референдуму 26 вересня 1993 р. щодо довіри Президентові й парламенту України. Але напередодні референдуму, 24 вересня, вона ж ухвалила рішення провести дострокові вибори до Верховної Ради 27 березня і Президента України —26 червня 1994 р. Таким чином, тодішні депутати отримали моральне право

знову змагатися за депутатські мандати, а Л. Кравчук вигравав час для рішучих кроків у напрямі реформ — економічних, політичних, соціальних.

21 вересня 1993 р. Верховна Рада задовольнила прохання Л. Кучми й звільнила його з посади прем'єр-міністра, доручивши діючому складові уряду виконувати свої функції до сформування нового складу Кабінету міністрів. Виконання обов'язків прем'єр-міністра Президент України поклав на першого віце-прем'єр-міністра Ю. Звягільського.

Л. Кравчук отримав, нарешті, змогу реалізувати свій план — перебрати керівництво урядом у свої руки. Оголосивши про це, він указом від 27 вересня щонайперше створив Координаційний комітет з питань здійснення ринкових реформ і подолання економічної кризи. До його складу, крім І. Плюща, Ю. Звягільського, ввійшли В. Ющенко — голова правління Національного банку України, В. Бабич — президент Всеукраїнського об'єднання підприємців, В. Геєць — завідувач відділу Інституту економіки АН України, В. Мамутов — директор Інституту економіко-правових досліджень АН України, В. Огієнко — голова правління Київського народного банку («Народного банку»), голова Асоціації комерційних та кооперативних банків України, Г. Пятаченко — міністр фінансів України, Р. Шпек — міністр економіки України. Після цього Президент почав формувати новий склад уряду, але переважно із старих кадрів. У багатьох аналітиків і політиків несамохіть виникло питання: невже відсутність якраз цих постатей гальмувала здійснення урядом реформ?

Підбиваючи підсумки діяльності Верховної Ради дванадцятого скликання, не можна не сказати, що саме вона прийняла Декларацію про державний суверенітет, проголосила державну незалежність України, заклала підвалини функціонування всіх державно-правових інституцій, створила умови для демократичних реформ. Під час її роботи політичний плюралізм став реальністю в країні. За чотири роки було напрацьовано й прийнято 402 закони і 1108 постанов нормативного характеру.

У зверненні Верховної Ради України дванадцятого скликання до новообраних народних депутатів і громадян України наголошувалося, що вона, попри всі недоліки, була «стабілізуючим фактором у суспільстві, сприяла уникненню національного розбрату». Одначе, як визнавалося, далеко не все вдалося зробити для виходу з економічної кризи, стабілізації та розвитку національної економіки, хоч депутатський корпус змінив чотири уряди.

Отож для України доленосне значення мав сам факт нових виборів, не кажучи вже про те, хто на них переможе, кому віддадуть перевагу виборці. Із 6750 претендентів зареєстровано кандидатами в народні депутати України було 5833 особи, або 86,4%. В середньому по 13 на один округ, у столиці — 21. З двома кандидатами було лише три округи. Серед кандидатів кожен десятий — юрист, 8,5% економістів. Інженери й техніки становили 24,6%, освітяни — 15,6, медики — 6,3, журналісти — 3,1, військовослужбовці — 2,2, працівники сільського господарства — понад 7 відсотків. Кандидатський корпус був майже повністю чоловічим, жінок у ньому налічувалося 7,4 відсотка. А також міським, враховуючи, що жителі села репрезентували лише 14,5% кандидатів. За віком майбутній парламент обіцяв бути середнім: 90,5% кандидатів віком від 31 до 60 років, 5,3% — від 25 до 30 років, решта пересягнула за 60 років.

62,3% кандидатів висунули виборці, 26,7 — трудові колективи і 11% — політичні партії. З них комуністів — 388, членів НРУ — 241, соціалістів — 180, членів УРП — 137 і ще 622 партійних кандидати від 25 партій (разом 26,85% від загальної кількості партійних кандидатів). І хоч «прихованих» партійних активістів було значно більше, такий розклад посилив скептичне ставлення до українських партій. Навіть з боку частини тих політиків та дослідників, які обстоювали необхідність сприяння політичному структуруванню українського суспільства.

11 травня 1994 р. нова Верховна Рада розпочала свою роботу з виступу голови Центрвиборчкому, котрий повідомив остаточні дані. З-поміж кандидатів, що балотувалися на виборах 27 березня, 49 було обрано народними депутатами. В ході повторного голосування 10 квітня обрано ще 289 народних депутатів. Загалом за підсумками виборів Центральна виборча комісія визнала повноваження 338 народних депутатів України. Серед них 168 осіб належать до різних партій. Кожний четвертий — член Комуністичної партії України. Народний рух України репрезентують 5,9%, Селянську партію України — 5,34, Соціалістичну партію України — 4,15% депутатів. Отримали місця в парламенті також представники УРП, КУН, ХДПУ, ПДВУ, ДемПУ, Партії праці, СДПУ, УКРП, ГКУ. Безпартійних депутатів — 170 чоловік. Серед народних обранців — 56 депутатів Верховної Ради минулого скликання.

Народними депутатами обрано 12 жінок, майже три чверті парламенту — особи віком від 25 до 50 років. Широким спектром характеризується національний склад. До Вер-

ховної Ради обрано представників 13 національностей, серед них українці становлять майже 75%, кожен п'ятий — росіянин. Високі показники має освітній рівень депутатів нового скликання: 96% з вищою освітою, кожен п'ятий — доктор чи кандидат наук. Економічну освіту мають 37 чоловік, юридичну — 27. За фахом найширше репрезентовані інженерно-технічні працівники — 26,4%, фахівці освіти — 18,4, сільськогосподарського виробництва — 13,95 відсотка. Підприємці становлять 8,9%, голови колгоспів — 8,3, працівники місцевих державних адміністрацій — 7,1, державних підприємств та установ 6,8 відсотка.

24 і 31 липня, 7 серпня відбувся другий етап виборів до Верховної Ради України. У 59 із 112 округів виборці визначили своїх представників до вищого законодавчого органу країни. В решті округів або вибори не відбулися, або виборці не змогли визначити найгідніших.

Із 59 дообраних депутатів Верховної Ради — 4 комуністи, по одному представнику Селянської партії, ПДВУ, Партії праці, Руху. Решта — безпартійні й переважно керівники промислових та сільськогосподарських підприємств, установ, правоохоронних органів. Верховна Рада поповнилася чотирма жінками — народними депутатами.

Скасування практики призначення на голосування зробило процес обрання керівника Верховної Ради ключовим моментом початкового етапу її роботи. Тим паче, що в нас голова парламенту — не просто спікер, тобто людина, яка регулює процес обговорення законопроектів, а організатор діяльності представницького органу держави, одна з найвищих у ній посадових осіб.

На посаду Голови Верховної Ради України було висунуто дев'ять кандидатур, як-от: М. Павловський (представник УРП), В. Дурдинець (керівник депутатської групи «Центр»), О. Мороз (лідер СПУ), В. Яворівський (лідер ДемПУ), В. Чорновіл (голова НРУ), О. Карпов, Ю. Тима (представник УНА — УНСО), В. Масол і К. Ващук. Після самовідводів п'ятьох претендентів (К. Ващук, В. Масола, В. Чорновола, В. Яворівського та М. Павловського) учасників «змагань» залишилося четверо. З них реальними претендентами були лише двоє — О. Мороз і В. Дурдинець.

Перед початком голосування не виключалася імовірність того, що жоден з них не набере необхідної кількості голосів. У разі другого туру висування найреальнішим претендентом був би екс-голова І. Плющ. Сам же Іван Степанович зайняв очікувальну позицію, суть якої полягала ось у чому: я не висуваю свою кандидатуру на посаду Голови Верховної Ради,

оскільки вступив у змагання за президентство. Але якщо депутати не зможуть дійти згоди щодо свого керівника в парламенті, я запропоную свої «послуги», аби уникнути парламентської кризи. І. Плющ ніскільки не сумнівався, що депутати таки не дійдуть згоди.

Проте спікера було обрано з першого заходу. Ним став О. Мороз, котрий набрав 171 голос (треба було щонайменше 168). Головний його конкурент отримав 103 голоси.

На наш погляд, депутатський вибір зумовили як загальнополітичні чинники, так і особистість лідера соціалістів.

По-перше, попереднє керівництво держави в очах народу — ледь не головний винуватець нестерпного життя. А це завжди породжує попит на нових діячів, здатних повернути довіру до влади.

По-друге, маятник суспільних настроїв в Україні різко хитнувся наліво, підтвердивши таким чином східноєвропейську і постсоюзну тенденції. І від того, хто буде Головою Верховної Ради, не в останню чергу залежало, на якій відмітці він зупиниться чи піде далі. Либонь, народні депутати усвідомлювали всю небезпеку його зашкалення, як і наступного різкого відхилення вправо. Україна остаточно втратила б стан хиткої рівноваги.

По-третє, майже третина виборців віддала свої голоси за партії лівого спектра. Демократи й націонал-демократи за два роки зробили соціалізм знову привабливим. Хоч би як кому кортіло, але не рахуватися з пам'яттю суспільства не можна.

По-четверте, хоч суспільством почали оволодівати ідеї центризму, підхід до формування центристського блоку у Верховній Раді від самого початку був хибним і працював на штучне політичне розмежування депутатського корпусу. І водночас бракувало головного — політики центризму.

З нашої точки зору, її суть полягає у збалансуванні, відображенні та здійсненні курсу в інтересах більшості, що, відповідно, забезпечує рівновагу, стабільність і поступ. Таку політику, як показали вибори, спроможні на цей час запропонувати ті сили, яким віддали перевагу виборці. Інакше кажучи, центр змістився на лівий фланг українського політичного спектра.

По-п'яте, Верховній Раді не слід було зволікати з обранням Голови, що, своєю чергою, вимагало фактичного визнання лідерства лівих сил у парламенті й усвідомлення неминучості компромісу. В противному разі глава законодавчої влади взагалі не був би обраний. Під знаком запитання могло опинитися і саме існування Верховної Ради, бо

якщо спочатку велася робота, спрямована на те, щоб нова Верховна Рада не була сформована, то коли це не вдалося — намагалися розколоти і розвалити її зсередини.

Вибори до парламенту проходили на тлі прихованої і відкритої підготовки до сутички за президентство. Тим паче, що 20 лютого Л. Кравчук повідомив німецьким «Шпігелю» та «Свободі» про своє остаточне рішення не брати участі в наступній президентській кампанії.

Заява Л. Кравчука стала майже сенсацією, до речі, не меншою, ніж тлумачення самим Леонідом Макаровичем такого кроку. Глава Соціалістичної партії О. Мороз охарактеризував його рішення як політично правильне, оскільки шансів на перемогу на виборах у нього практично немає. Лідер Руху В. Чорновіл визначив крок Л. Кравчука як тактичний з метою зриву президентських виборів задля продовження власних повноважень.

Чимало політиків вряди-годи повідомляють про свої наміри облишити державну діяльність. Сталін пророблял це, здається, чотири чи п'ять разів. І нерідко за цим — делікатна форма натяку про наміри діаметрально протилежні — стояти до кінця. В даному разі — те ж саме. Оскільки вже 26 лютого з'являється заява прес-служби Президента України й Кабінету міністрів України із спробою дезавуювати слова свого шефа.

Цілком зрозуміло, що якраз перспектива дострокових виборів Президента змушувала Л. Кравчука та його оточення нервувати й здійснювати не завжди добре виважені вчинки. Подальші дії лише підтвердили очевидне: він проти самих президентських виборів 26 червня, яким навіть не відводив місця у своїх планах. Показовий факт: у новорічних привітаннях Президента серед низки важливих кроків, які наступного року треба буде робити, про них навіть не згадано. Йдеться лише про те, що «відбудуться вибори до Верховної Ради» й що Президент зробить «усе для того, щоб ці вибори відбулися, щоб до влади прийшли достойні люди».

Водночас ставка робиться на те, аби провести до Верховної Ради велику і впливову групу президентських прихильників для скасування ними рішення про вибори у призначений термін, хоч головна надія покладалася на те, що вибори до Верховної Ради не відбудуться, а отже, буде перенесено й президентську кампанію. Однак життя спростувало і цей задум. Після того як стало очевидним, що нова Верховна Рада усе ж буде сформована, а тим паче в несприятливому для Л. Кравчука політичному спектрі, розгорнулася кампанія за перенесення виборів Президента до визначення його функцій та статусу.

Ще до початку роботи Верховної Ради нового скликання Л. Кравчук неодноразово заявляв, що наполягатиме на тому, аби вона «визначилася щодо основних конституційних положень і функцій структур влади», мотивуючи це тим, що «Україна — єдина країна, де не прийнято конституцію і не визначено функцій цих структур», і наголошуючи при цьому, що «до засідань Верховної Ради України він йтиме законним і конституційним шляхом». Поставлена ним вимога була явно нереальною, бо для зміни Конституції необхідно 2/3 голосів від загального складу депутатів, тобто 300 (нагадаємо, що всього на той час було обрано 338 депутатів, з них повноважень двох на початку роботи сесії Верховної Ради не визнали).

Невдовзі з'являється послання Президента України Верховній Раді тринадцятого скликання. «Ситуація, що склалася у зв'язку із запланованими на червень достроковими президентськими виборами і виборами депутатів місцевих Рад та їх голів, має три аспекти — політичний, економічний, правовий»,— зазначалося в ньому. Повідомивши, що він свого часу «активно підтримав наміри провести дострокові вибори Президента, розглядаючи їх як спосіб зняття певного політичного напруження в країні», Л. Кравчук запропонував Верховній Раді:

розглянути в першочерговому порядку питання про перенесення червневих виборів до підведення відповідної законодавчої бази, керуючись при цьому здоровим глуздом і відчуттям відповідальності за долю народу і держави;

пріоритетну увагу на початку діяльності нового складу Верховної Ради приділити завершенню роботи над новою Конституцією України.

Або принаймні уточнити Закон про Президента України, про статус місцевих рад та їхніх голів тощо. Застерігаючи при цьому, що «обов'язковою умовою є прийняття цих законів як конституційних, що в усьому світі робиться для того, аби базові закони — як основу системи влади у державі — неможливо було змінити швидко і легко».

На тлі всіх цих тверджень, заяв і звернень ефект грому з ясного неба мало повідомлення про те, що Л. Кравчук змінив свою позицію щодо неучасті в балотуванні; 29 квітня Центрвиборчком задовольнив його заяву й зареєстрував претендентом у кандидати на посаду Президента України.

За два з половиною роки, що минули після перших президентських виборів в Україні, ентузіазму в претендентів значно поменшало. Якщо тоді майже 100 висуванців розпочинали боротьбу за право очолити державу, то 1994 р.— лише одинадцять.

17 і 18 травня Центрвиборчком, розглянувши документи, подані для реєстрації кандидатами в Президенти України на виборах 26 червня 1994 р. Л. Кравчуком, В. Бабичем, Л. Кучмою, В. Лановим, О. Морозом, І. Плющем і П. Таланчуком, зареєстрував їх кандидатами в Президенти України.

Після 26 червня українське суспільство два дні жило очікуванням підсумків виборів Президента держави. Суперечлива інформація виводила з рівноваги не лише учасників президентських змагань.

За повідомленнями Центральної виборчої комісії, до списків виборців для виборів Президента України було внесено 37 630 835 громадян України, у голосуванні взяли участь 26 480 671 чоловік, або 70,37 відсотка. Кожен із семи кандидатів отримав таку кількість голосів:

Бабич Валерій Георгійович — 644 263 (2,43%);
Кравчук Леонід Макарович — 9 977 766 (37,68%);
Кучма Леонід Данилович — 8 274 806 (31,25%);
Лановий Володимир Тимофійович — 2 483 986 (9,38%);
Мороз Олександр Олександрович — 3 466 541 (13,09%);
Плющ Іван Степанович — 321 886 (1,29%);
Таланчук Петро Михайлович — 143 361 (0,54%).

Оскільки ніхто з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, Центрвиборчком призначив повторне голосування по двох кандидатах, що набрали найбільшу кількість голосів (Л. Кравчук і Л. Кучма), на 10 липня 1994 р.

Що ж стояло за тими відсотками голосів, якими виборці вшанували кандидатів у Президенти України в першому турі виборів?

Петро Таланчук —0,54: наслідок нинішнього стану освіти в державі, яка фактично розвалена під гучними гаслами побудови національної школи. І не в останню чергу з вини того ж таки міністра освіти. Дедалі більша переорієнтація престижних закладів на платне навчання підростаючої генерації особливо відчутно б'є по дорослих, тобто виборцях. А взагалі участь у виборах П. Таланчука, як і В. Бабича та В. Ланового (почасти — І. Плюща),— свідчення завищеної самооцінки. Щоправда, різного рівня.

Іван Плющ —1,29: підтвердження його «реального авторитету», а також ставлення до людини, яка пішла з високої

посади без гучних заяв і скандалу. В такому випадку, за нашою традицією, політика «списують начисто». Це найдраматичніша поразка.

Валерій Бабич —2,43: свідчення того, що спроби «накинути» суспільству відверто й виключно ліберальні економічні та політичні цінності приречені на невдачу, оскільки, порівняно з 1990—1991 рр. змінились очікування широкого загалу, звернені до політиків. А це, природно, змінило й потребу суспільства в типі лідера, стало однією з причин того, що почали відходити у тінь, втрачати популярність учорашні «герої дня» ліберального гатунку. Не допомагають і спроби брати в «союзники» Бога, пропонувати себе на роль месії.

Володимир Лановий —9,38: наочний доказ того, що вміло організувавши передвиборну кампанію, можна роздути міф про людину як реформатора без помітних у неї здібностей до організаторства і якостей лідера. Навіть якщо суспільство не сприймає нині ліберальних орієнтацій.

Олександр Мороз —13,09: вказує, що для «розкрутки» передвиборної кампанії одного місяця недостатньо, навіть якщо динаміка рейтингу політика стрімко зростає.

Леонід Кучма —31,25: ступінь підтримки курсу на тісне співробітництво та економічний союз з Росією, намірів рішуче боротися з корупцією та мафією, насамперед у державному апараті. Безперечно, зазначені чинники, які працювали на кандидата, мали б забезпечити значно більший показник. Проте далася взнаки скоординована широкомасштабна кампанія дискредитації головного суперника Л. Кравчука як «руки Москви». Критика Л. Кучми подекуди виходила за межі елементарної порядності. Візьмімо хоча б виступ на телебаченні представників творчих спілок — зрештою, не відзначалися вони прихильністю й до інших учасників президентських змагань, за винятком одного.

Леонід Кравчук —37,68: реакція на наступальні дії власне Президента та його команди з оточенням. Воно й зрозуміло: нинішній бій для нього і останній, і вирішальний. Для перемоги було недостатньо традиційної експлуатації українських соціальних міфів: про багатство ресурсів і національну працьовитість, які автоматично забезпечують Україні перевагу; що перехід до нового суспільства буде легким і швидким, і не треба 10—15 років, позаяк знайдеться «третій», суто український шлях розвитку; що суспільство швидко зміниться не тільки економічно, а й політично.

За такого підходу Л. Кравчук, котрий останніми роками став віртуозом політичного маневру та округлої стилістики, міг розраховувати на вагому підтримку хіба що в західному

регіоні. Тому схід і південь України отримали несподіваний подарунок у вигляді ефектної заяви Л. Кравчука, що він обстоює дві офіційні мови в Україні, російську та українську, але одну — українську — як державну. Й своєчасно скористався своїм правом внесення до Верховної Ради кандидатури на посаду прем'єр-міністра, щоб дістати додаткову підтримку на виборах, «просигналізувавши» своїм рішенням готовність до зміни курсу. 1990 р. відставка В. Масола була необхідною для того, щоб Л. Кравчук утримався. Повернення його у червні 1994 р. на прем'єрство мало, крім іншого, ту саму мету.

Уже на підставі результатів першого туру виборів можна було прогнозувати перспективи фіналістів президентських змагань. Те, що понад 62% виборців, які взяли участь у голосуванні, фактично були проти Л. Кравчука, значно підірвало його авторитет і легітимність як діючого глави держави. Він фактично вичерпав свій «ліміт» голосів у західних та центральних областях і не мав «резерву» для поповнення їх у східному та південному регіонах, оскільки можна було прогнозувати, що більшість тих виборців, які в першому турі підтримали О. Мороза, не голосуватимуть за Л. Кравчука. Як і далеко не всі прихильники В. Ланового та В. Бабича також переорієнтуються на нього. А підтримки з боку шанувальників І. Плюща й П. Таланчука було явно замало для перемоги. Якщо на виборах 1991 р. виборці голосували не за Л. Кравчука, а проти В. Чорновола чи Л. Лук'яненка, то тепер і цього не було.

Зростання тиску з боку команди Л. Кравчука (скажімо, на силові відомства, місцеві органи влади) повинно було викликати, як це завжди буває, зворотну реакцію. Тим паче, що в 19 областях представників Президента замінили новообрані голови рад. Хоч це переважно одні й ті самі особи, але з новим, не залежним від Л. Кравчука, статусом.

Отже, Л. Кучма міг програти другий тур виборів з суто суб'єктивних, а не об'єктивних причин. Вихід до фіналу додав йому впевненості та рішучості. А моральна перевага має неабияке значення, особливо на виборах такого рівня.

Другий тур виборів 10 липня й вивів його на найвищу посадову сходинку в Україні. За Л. Кучму проголосували майже 14 млн. 660 тис. виборців, або понад 52% тих, що прийшли на виборчі дільниці. За Л. Кравчука відповідно близько 12 млн. 100 тис. виборців, або 45 відсотків.

19 липня 1994 р. після складання присяги на вірність українському народові офіційно вступив у права Президента України Л. Кучма. Виголосивши свою програмну промову,

він вирушив до Маріїнського палацу, де відбулася церемонія передачі йому влади Л. Кравчуком.

Леонід Кравчук зійшов з політичної арени. Відповідно до січневої (1992) постанови Верховної Ради йому (і всім наступним президентам) встановлено пенсію у розмірі 22 мінімальних зарплат, за ним залишається держдача з персоналом, охороною і транспортом, а також безоплатне медичне обслуговування.

З іменем Президента України пов'язують прийняття Акта про незалежність України, проведення референдуму 1 грудня 1991 р., розвал СРСР, нові державні атрибути, дистанціювання від СНД, перші кроки по входженню України в європейські структури. Й... нерішучість та непослідовність у проведенні економічних реформ. Власне, Л. Кравчук талановито виконував лише представницькі функції.

Такі політики, як він, легко беруть владу, але не можуть її втримати, бо витрачають енергію переважно на втримання завойованого. Якщо це потрібно, то навіть вписують силові ноти в політичну партитуру, свідченням чого стала заява Л. Кравчука буквально напередодні другого туру президентських виборів, з якої випливало, що його аж ніяк не влаштовує нова Верховна Рада. Втім, судячи з його виступів, не влаштовувала екс-президента й попередня Верховна Рада.

Але про Президента Л. Кравчука, як і про будь-якого політика, треба судити не по тому, чого він не зробив, а по тому, що зробив. Очевидно, з огляду на це Голова Верховної Ради О. Мороз під час інаугурації нового Президента стверджував: «З часу проголошення державної незалежності ми зазнали і певних успіхів, і чимало прорахунків. Попри всі негаразди нам вдалося уникнути серйозних конфліктів, зберегти мир і спокій у суспільстві, віру людей у можливість побудови кращого життя. Цьому значною мірою слід завдячити й Леоніду Макаровичу Кравчуку, нашому першому Президентові. В історії становлення нашої державності він займе належне місце». Л. Кучма: «Я віддаю належне Леоніду Макаровичу Кравчуку, який зробив перші нелегкі кроки на шляху становлення української державності». Не виключено, що наведені оцінки — значною мірою результат усвідомлення необхідності цивілізованого ставлення до державних діячів, які залишають Олімп влади.

Своєю чергою, Л. Кравчук стверджує, що ні в якому разі не збирається бути в опозиції до Президента, уряду. Просто з тими, хто не поділяє його поглядів, йому не по дорозі. Про це, за повідомленням екс-президента, й вели розмову Леонід

Макарович з Леонідом Даниловичем віч-на-віч під час передачі президентських повноважень. Домовилися вони зустрічатись і надалі, якщо виникне необхідність.

Виголошена Л. Кучмою під час вступу на посаду Президента програмна промова підтвердила ту закономірність, що нові лідери нерідко вимушені розв'язувати одразу всі проблеми, яких ніхто не розв'язував упродовж десятиріч. Але це може виявитися неефективним щонайменше з двох причин: уряд розпорошує наявні ресурси й швидко вичерпує їх, особливо якщо враховувати дефіцит нашого бюджету; крім того, будь-які радикальні перетворення заторкують певні інтереси, а тому одночасне здійснення цілого фронту таких перетворень створює новому главі держави чимало опонентів. Ці два чинники повинні, очевидно, завжди враховуватися новими лідерами при розробці першочергових планів. Поряд з цим треба брати до уваги неминучий ефект різкого зростання очікувань одразу всіх верств населення, задовольнити які в повному обсязі неможливо. Вибуховий злет надій та очікувань поставив Л. Кучму в жорсткі часові межі — довести ефективність своєї діяльності раніше, ніж настане масове розчарування. А це змусило в першу чергу здійснювати такі реформи, які: а) не вимагають великих витрат; б) дають більше прихильників, ніж противників режиму; в) приносять швидкий ефект.

Тим-то, визначивши як найголовніші завдання гарантування громадянам України безпеки, миру, соціального захисту, стабільності, новий Президент окреслив і свою першочергову дію: відновлення законності. «Шквал безвідповідальності та злочинності, що охопив Україну, має бути зупинений. Ми не повинні допустити, щоб злочинний світ, зрощуючись із частиною управлінського апарату, крок за кроком захоплював владу в Україні. Необхідні для цього заходи, зокрема й жорсткі, будуть вжиті мною найближчим часом, що дозволяє відповідна законодавча база. Буде також покладено край пограбуванню України»,— запевнив Л. Кучма. І лише після цього виклав своє бачення суттєвих змін в економічній сфері: бюджетна та грошова реформи, наведення порядку в царині валютного регулювання й зовнішньоекономічної діяльності тощо.

Ефективність зусиль Л. Кучми залежатиме не лише від правильної черговості перетворень, а й від його здатності проводити відповідний політичний курс, забезпечувати стабільність у державі, консолідацію націй, територій та регіонів України. Підтримання порядку у виконанні рішень матиме першорядне значення для авторитету влади, а

відповідно й для режиму. При цьому однаково згубним для Президента буде як неправомірне застосування сили, так і нехтування її в необхідних випадках. В уточненні оптимальної лінії поведінки у кожній ситуації й полягає політичний талант лідера.

Ще одна обов'язкова умова ефективності дій нового Президента і його команди — реалізм у здійсненні перетворень, розуміння тих об'єктивних складностей, що їх викликають не лише соціально-економічні, міжнародні умови, а й особливості політичної культури населення — як загалом в Україні, так і в окремих її регіонах. Зріла демократія виникає не одразу, а через одну-дві генерації, коли відбуваються істотні зміни в політичній культурі і схильність до демократичного способу врегулювання конфліктів стає традицією. Спроби здійснення реформ без урахування історичних передумов, існуючої соціально-економічної структури, рівня політичного плюралізму, політичної культури різних верств і груп населення можуть не лише призвести до дискредитації інституцій влади та її носіїв, а й загальмувати становлення української державності.

А це — головне, оскільки політики й державні діячі приходять і відходять, а Україна та її народ — залишаються. Але від них сьогодні залежить, чи утвердиться і коли Україна як повноцінна держава, здатна на цивілізованому рівні діяти в інтересах людини. Адже Україна з її мудрим і працелюбним народом, щедрими землями, багатими надрами, величезним науково-технічним потенціалом гідна того, щоб бути рівноправним членом європейського і світового співтовариств.

Зміст

Слово до читача 3

На шляху до національно-державного відродження *(А. Волощенко)* 5

Бантиш-Каменські *(В. Замлинський, С. Павленко)* 23
Іван Котляревський *(П. Хропко)* 31
Устим Кармалюк *(П. Киридон)* 39
Михайло Максимович *(Н. Пономаренко, Г. Сергієнко)* 43
Микола Гоголь *(І. Войцехівська)* 49
Лук'ян Кобилиця *(С. Єкельчик)* 53
Ізмаїл Срезневський *(О. Киян)* 58
Тарас Шевченко *(В. Сарбей)* 63
Микола Костомаров *(В. Замлинський)* 70
Пантелеймон Куліш *(О. Киян)* 73
«Руська трійця» *(В. Сарбей)* 79
Володимир Антонович *(О. Киян)* 85
Олександр Потебня *(М. Палієнко)* 91
Марко Кропивницький *(В. Даниленко)* 95
Михайло Драгоманов *(Є. Перегуда)* 101
Володимир Іконников *(І. Войцехівська)* 108
Микола Лисенко *(В. Даниленко)* 113
Мурашки *(Н. Томозова)* 119
Іван Франко *(С. Єкельчик)* 123
Борис Грінченко *(А. Погрібний)* 131
Павло Грабовський *(К. Волощук)* 140
Леся Українка *(В. Галаган)* 143
Микола Леонтович *(Б. Яремченко)* 150

XX століття в українській історії *(В. Вашкевич, С. Кульчицький)* 155

Михайло Грушевський *(О. Кузьмінець)* 188
Володимир Винниченко *(О. Киян)* 197
Симон Петлюра *(В. Волковинський)* 203
Павло Христюк *(Ю. Шаповал)* 208
Павло Скоропадський *(С. Єкельчик)* 216
Микола Скрипник *(А. Киридон)* 222

Християн Раковський *(С. Кульчицький)* 226
Олександр Шумський *(М. Панчук)* 234
Микита Хрущов *(Ю. Шаповал)* 242
Володимир Щербицький *(Л. Табачник)* 249
Микола Міхновський *(В. Волковинський)* 261
Вячеслав Липинський *(С. Єкельчик)* 267
Василь Липківський *(В. Пащенко)* 274
Андрей Шептицький *(В. Пащенко)* 281
Іван Огієнко *(В. Пащенко)* 289
Нестор Махно *(В. Волковинський)* 296
Володимир Антонов-Овсієнко *(О. Божко)* 303
Юрій Коцюбинський *(М. Дмитрієнко, Ю. Сорока)* 311
Віталій Примаков *(В. Волковинський)* 314
Євген Коновалець *(О. Кузьмінець)* 319
Андрій Мельник *(О. Кузьмінець)* 324
Степан Бандера *(О. Кузьмінець)* 329
Сидір Ковпак *(С. Павленко)* 335
Родіон Малиновський *(І. Муковський)* 339
Іван Черняховський *(С. Макарчук)* 344
Іван Кожедуб *(О. Буцько)* 350
Софія Русова *(О. Замлинська, М. Палієнко)* 355
Панас Саксаганський *(Б. Яремченко)* 359
Василь Стефаник *(С. Павленко)* 364
Микола Хвильовий *(Дж. Мейс)* 369
Павло Тичина *(В. Даниленко)* 376
Максим Рильський *(В. Даниленко)* 381
Олександр Довженко *(О. Замлинська, М. Палієнко)* 385
Амвросій Бучма *(В. Даниленко)* 391
Григорій Верьовка *(Б. Яремченко)* 396
Олекса Грищенко *(В. Абліцов)* 401
Олександра Єфименко *(В. Галаган)* 409
Дмитро Яворницький *(А. Іваненко)* 415
Агатангел Кримський *(М. Дмитрієнко, О. Ясь)* 420
Володимир Вернадський *(А. Іваненко)* 425
Кістяківські *(В. Писарев)* 430
Євген Патон *(Н. Руденко)* 437
Юрій Кондратюк *(О. Ємченко)* 442

Україна — незалежна, суверенна держава *(В.Литвин, А. Слюсаренко)* 449

Історія України в особах: XIX—XX ст./І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Абліцов, О. Божко та ін.— К.: Україна, 1995.— 479 с.
ISBN 5-319-00882-1

І-90

До книги увійшли нариси про людей, котрі відіграли помітну роль в українській історії XIX—XX століть,— Івана Котляревського, Устима Кармалюка, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Бориса Грінченка, Лесі Українки, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Миколи Скрипника, Андрея Шептицького, Нестора Махна, Степана Бандеру, Сидора Ковпака, Олександра Довженка та багатьох інших. Понад сімдесят таких портретів накреслюють суцільну лінію історичного шляху українського народу протягом останніх двох століть.

Розрахована на масового читача.

І $\frac{0503020902—002}{201—95}$ 22—92

ББК 63.3(4УКР)6-8

Науково-популярне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОСОБАХ
XIX—XX ст.

Редактори *О. О. Сухолотюк, Т. М. Теліженко*
Художник *Т. М. Канарська*
Технічний редактор Н. С. Подоляк
Коректори Л. Г. Марківська, З. І. Скапінкер

Здано до набору 14.12.94. Підписано до друку 21.02.95. Формат 84×108$^{1}/_{32}$.
Папір друк. № 2. Гарн. літ. Друк високий. Ум. друк. арк. 25,2.
Ум. фарб.-відб. 25,62. Обл.-вид. арк. 27,86. Зам. 4-655.

Ордена Трудового Червоного Прапора державне
спеціалізоване видавництво «Україна»,
252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

АТ «Київська книжкова фабрика»,
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.